

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**SOVYET ÖNCESİNDEN GÜNÜMÜZE
HAZAR VE ÇEVRESİNİN DURUMU**

Doktora Tezi

Mustafa GÖKÇE

ANKARA 2007

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**SOVYET ÖNCESİNDEN GÜNÜMÜZE
HAZAR VE ÇEVRESİNİN DURUMU**

Doktora Tezi

Mustafa GÖKÇE

Tez Danışmanı

Prof.Dr. Saadettin GÖMEÇ

Ankara 2007

TEZ ONAY SAYFASI

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ) ANABİLİM DALI**

SOVYET ÖNCESİNDEN GÜNÜMÜZE HAZAR VE ÇEVRESİNİN DURUMU

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI

Prof. Dr. Üçler BULDUK

Prof. Dr. Hamza KELEŞ

Doç. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi : 11.12.2007

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR	V
YÖNTEM VE KAYNAKLAR.....	VII
GİRİŞ	XI
BİRİNCİ BÖLÜM	
ÇARLIK RUSYASI VE SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİNDE HAZAR ÇEVRESİ.....	1
1. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİ	2
a. Rus Hakimiyetinin Hazar’a Doğru Yayılması	2
b. Rusya’nın Kafkasya’yı İşgali.....	5
c. Rusya’nın Türkistan’ı İşgali	8
d. Rus Hakimiyetinde Hazar Çevresi.....	18
e. 1905 İhtilalinin Türkistan ve Kafkasya’ya Etkisi	20
2. SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİNDE HAZAR ÇEVRESİ	23
a. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan.....	35
b. Sovyetler Birliği Döneminde Kazakistan	43
c. Sovyetler Birliği Döneminde Türkmenistan	49
İKİNCİ BÖLÜM	
SOVYETLERİN DAĞILMASINDAN SONRA HAZAR ÇEVRESİ	54
1. SOVYETLERİN DAĞILMASI	54
2. HAZAR ÇEVRESİNDE TÜRK CUMHURİYETLERİ	63
A. AZERBAYCAN.....	65
a. Sovyetler Birliğinin Dağılmasından Sonra Azerbaycan.....	67
b. Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan’da Siyasal Durum	86
c. Azerbaycan’da Ekonomik Durum.....	100
c. Azerbaycan’ın Diğer Devletlerle Olan İlişkileri.....	107
B. KAZAKİSTAN	119
a. Sovyetler Birliğinin Dağılmasından Sonra Kazakistan.....	134
b. Bağımsızlıktan Sonra Kazakistan’da Siyasal Durum	129
c. Kazakistan’da Ekonomik Durum.....	138
d. Kazakistan’ın Diğer Devletlerle Olan İlişkileri.....	145

C. TÜRKMENİSTAN.....	158
a. Sovyetler Birliğinden Sonra Türkmenistan.....	163
b. Bağımsızlıktan Sonra Türkmenistan’da Siyasal Durum	165
c. Türkmenistan’da Ekonomik Durum.....	172
d. Türkmenistan’ın Diğer Devletlerle Olan İlişkileri	178
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
HAZAR ENERJİ KAYNAKLARI VE ULUSLAR ARASI	
REKABET.....	188
1. HAZAR ÇEVRESİNDE ULUSLAR ARASI REKABET	190
1. HAZAR DENİZİ İLE İLGİLİ SORUNLAR.....	204
2. HAZAR ENERJİ KAYNAKLARININ DURUMU VE ULUSLAR ARASI	
PAZARLARA ULAŞTIRILMASI	221
a. Azerbaycan Sahasındaki Kaynaklar	221
b. Kazakistan Sahasındaki Kaynaklar	232
c. Türkmenistan Sahasındaki Kaynaklar	239
SONUÇ	249
KAYNAKÇA	252
EKLER.....	282
HARİTALAR	

ÖNSÖZ

20. Yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen değişimler bütün dünyayı etkilemiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra Doğu ve Batı Blokları olmak üzere iki kutuplu hale gelen uluslar arası ilişkiler Sovyetler Birliğinin çöküşüyle yeni bir döneme girmiştir. Bu dönemde uluslar arası ilişkiler açısından en önemli gündem maddesi Hazar Denizi'nin enerji kaynakları ve bu kaynakların paylaşımı meselesi olmuştur. Hazar Deniz'indeki enerji kaynaklarının varlığının bilinmesi tarihi kaynaklara göre 13. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Marco Polo Seyahatnamesinde geçen bilgilerden bölgenin petrol kaynaklarının o dönemde de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fakat gerçek anlamda bölgenin petrolünün keşfi ve kullanımı 19. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır.

20. yüzyıl tarihinde önemli bir role sahip olan petrol gibi enerji kaynakları Hazar çevresindeki devletlerin tarihini ve kaderini etkilemiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın müttefiki Osmanlı'nın aleyhine hareket etmesine neden olacak kadar önemli bir konu olan Hazar'ın enerji kaynakları Sovyet döneminde dünya gündeminden düşmüş gibi görünse de Sovyetlerin dağılmasından sonra bölgenin kaderinde önemli rol oynamaya devam etti.

Sovyetlerin dağılmasından sonra Amerika, İngiltere gibi ülkelerde, üniversitelerde Orta Asya ile ilgili bölümler kuruldu. Üniversiteler aracılığıyla sempozyum ve paneller düzenlendi, birçok eser basıldı. Ülkemizde ise aradan 16 yıl geçmesine rağmen Türk Cumhuriyetleri ve Sovyetlerin dağılmasından sonra Türkistan ve Kafkasya'nın durumu ile ilgili yapılan araştırma ve basılan eserlerin sayısı çok azdır.

Çalışmamızın amacı özellikle 20. yüzyılın sonlarında bölgede meydana gelen siyasi gelişmelerin Hazar'a kıyası olan Türk Cumhuriyetlerine etkisini ve Hazar merkezli olmak üzere bu cumhuriyetlerin diğer devletler ile olan ilişkilerini inceleyerek durumlarını ortaya koymaktır.

Bu araştırmayı hazırlamaya beni teşvik eden ve her aşamada yardımlarını esirgemeyen değerli hocam, Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ'e teşekkürü bir borç bilirim.

Mustafa GÖKÇE

Ankara 2007

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AHC	Azerbaycan Halk Cephesi
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BTC	Bakü-Tiflis Ceyhan Boru Hattı
C.	Cilt
CSIS	Center for Strategic International Studies
DEİK	Dış İlişkiler Ekonomik Kurulu
DEİK KÜB	Dış İlişkiler Ekonomik Kurulu Kazakistan Ülke Bülteni
DEİK AÜB	Dış İlişkiler Ekonomik Kurulu Azerbaycan Ülke Bülteni
DTM	Dış Ticaret Müsteşarlığı
INT	Independent Neutral Turkmenistan
S.	Sayı
s.	Sayfa
SESSGFR	Study on Energy Supply Security and Geopolitics Final Report
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
TDEK	Türk Dünyası El Kitabı (Ankara)
TİKA	Türk Kalkınma ve İşbirliği İdaresi
TİKA AÜR	Türk Kalkınma ve İşbirliği İdaresi Azerbaycan Ülke Raporu
TİKA KÜR	Türk Kalkınma ve İşbirliği İdaresi Kazakistan Ülke Raporu

TİKA TÜR	Türk Kalkınma ve İşbirliği İdaresi Türkmenistan Ülke Raporu
TTD	Tarihte Türk Devletleri (Ankara Üniversitesi Yayını)
vd.	Ve devamı
v.d.	ve diğerleri

YÖNTEM VE KAYNAKLAR

Hazar çevresi tarih boyunca bölgenin coğrafi özellikleri ve önemi nedeniyle çevresinde yaşayan toplumların kaderine önemli ölçüde tesir etmiştir. Hazar çevresi asırlarca ticaret yollarının güzergâhında bulunması nedeniyle Türkistan tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. 20 yüzyılda ise sahip olduğu kaynakların keşfedilmesiyle dünya tarihinde mühim bir yere sahip oldu.

İncelememizde Hazar çevresinin coğrafi özelliklerinin bölgede yaşayan toplumların hayatlarına etkisi, Hazar denizinin statü sorununun Türk cumhuriyetlerini nasıl etkilediği, Hazar'daki doğal zenginliklerin Türk ve dünya tarihi açısından önemi gibi konulara yer verilmiştir.

Çalışmamızda yararlandığımız kaynakları şu şekilde sınıflandırabiliriz:

Gazeteler: Son dönem tarihi için gazeteler birinci elden kaynak niteliği taşımaktadır. Bu nedenle çalışmamızda özellikle 20. yüzyılın sonlarında yaşanan olayları incelerken ülkemizde yayınlanan ulusal gazetelerin yanı sıra Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, İran ve Rusya gibi Hazar çevresi ülkeleri ile ABD, İngiltere gibi bölgede etkin politika uygulayan ülkelerin gazete haberlerini kullandık.

Anlaşma ve Uluslar Arası Hukuk Metinleri: Çalışmamız sırasında Hazar enerji kaynakları ile ilgili Rusya, Türkmenistan, Kazakistan ve Azerbaycan ile yapılmış olan doğalgaz-petrol alım ve güvenlik anlaşmalarından yararlandık. Bunun yanı sıra Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (1982)'nden Hazar'ın statüsü ile ilgili konularda yararlandık.

Yıllık ve Raporlar: Çalışmamızda kullandığımız kaynaklardan birisi de Hazar çevresi ülkelerini ve Hazar enerji kaynaklarını içeren yıllık ve raporlardır. Bu

konuda ülkemizde TİKA, BOTAŞ, Dış İlişkiler Ekonomik Kurulu gibi kurumların yayınladığı rapor ve bültenlerden önemli bilgiler elde ettik. Bunun yanı sıra Avrupa Birliğinin çeşitli dönemlerde yayınladığı bültenler ile ABD Energy Information Administration ve BP tarafından yayınlanan raporlardan yararlandık.

Ülke Profilleri: Çalışmamız sırasında ülkemizde Hazar Çevresi Türk cumhuriyetleri ile yayınlanan ülke profillerinin yanı sıra Kazakistan Dışişleri Bakanlığının ülke profili, BBC gibi uluslar arası ajansların yayınladığı ülke profillerini de kullandık.

Araştırma ve İncelemeler: Çalışmamızda Hazar çevresi ülkelerinin tarihi ve ekonomik durumu ile ilgili yayınlanmış kitaplardan ve makalelerden yararlandık. Bunlardan bazıları aşağıda yer almaktadır:

B. Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi (Ankara 2004): Türkistan tarihi hakkında yapılmış detaylı bir araştırma olan eserde Sovyetlerin çöküşüne kadar olan dönemdeki siyasi ve sosyal gelişmeler hakkında bilgi verilmektedir.

Z.V.Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, (İstanbul, 1942-47): Eserde, Türkistan sahasında yaşamış olan Türk kavim ve boyları hakkında detaylı bilgilerin yanı sıra, Türkistan'ın coğrafi durumu, Rus işgali gibi konular hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

A.N. Kurat, Rusya Tarihi, (Ankara 1999): Rus tarihi üzerine ayrıntılı bir araştırmadır. 1917 yılına kadar Rusya'da meydana gelen siyasi, sosyal ve kültürel olayları ele almaktadır.

Independent Neutral Turkmenistan, (Ashgabat 2001): Saparmurat Türkmenbaşı tarafından hazırlatılan ve bağımsızlıktan sonra Türkmenistan'ın siyasi, sosyal ve ekonomik alandaki gelişmelerini içeren bir eserdir.

Haktan Birsell, Orta Asya Jeopolitiği, (İstanbul 2006): Orta Asya ve Hazar çevresinin artan önemi, büyük güçlerin buradaki rekabetlerini anlatan bir eserdir.

Z. Brezinski, Büyük Satranç Tahtası, (İstanbul 2005): Avrasya'nın jeopolitik önemi ve bölgedeki nüfuz mücadeleleri hakkında bilgiler yer almaktadır.

A.Dugin, Rus Jeopolitiği ve Avrasyacı Yaklaşım, (İstanbul 2003): Sovyet Rusya'nın çöküşünden sonra Rusya'da ortaya çıkan Avrasyacılık görüşünün detaylı bir şekilde incelendiği bir eserdir. Eser Rusya'nın özellikle 1995 sonrası politikalarını yansıtmaya açısından önemlidir.

S. Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, (Ankara 1999): 20. yüzyılın sonunda kurulan Türk cumhuriyetleri ve KKTC ile diğer Türk topluluklarının tarihi, iktisadi ve sosyal yaşamı hakkında yapılmış ayrıntılı bir çalışmadır.

M.B. Olcott, Kazakhstan (Washington D.C. 2005): Kazakistan'daki siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeleri arka planıyla birlikte ele alan bir eserdir.

G.R. Capisani, The Handbook of Central Asia, (New York 2000): Orta Asya'da yer alan cumhuriyetlerin siyasi, sosyal ve ekonomik yapılarının yanı sıra, Rusya'nın bölgeyi işgali, burada yaşayan toplumların tarihteki durumlarını inceleyen bir eserdir.

A. Yalçınkaya, Kafkasya'daki Siyasi Gelişmeler, (Ankara 2006): Sahip olduğu coğrafi konum nedeniyle uluslar arası rekabetin gerçekleştiği bir alan olan Kafkasya ve çevresinde yaşanan gelişmeleri içeren bir eserdir.

İnternet Haber ve Yazıları:

Son dönem tarihini incelerken internet siteleri önemli ölçüde kolaylık sağlamaktadır. Bu nedenle çalışmamızla ilgili olarak çeşitli devlet kuruluşlarının sitelerinden ve Hazar çevresi çalışmaları için kurulmuş internet sitelerinden yararlanarak önemli bilgiler elde ettik.

GİRİŞ

20. yüzyılın sonunda Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan Soğuk Savaş ve iki kutuplu dünya düzeni sonlanmış oldu. Başlangıçta Sovyetlerin çöküşünün sonuçları arasında iki eksenli dünya düzeninin sona ermesi ön plana çıkmışsa da kısa bir süre sonra Hazar Denizi'ne kıyısı olan devletlerin sahip oldukları enerji kaynakları da uluslar arası alanda önemli bir gündem maddesi olarak yerini almıştır.

Hazar Denizi'ne kıyısı olan Türk cumhuriyetleri sahip oldukları jeopolitik konum, zengin enerji kaynakları ve uluslar arası ticaret açısından yeni ve geniş bir pazar olmaları nedeniyle gelişmiş devletlerin ve komşu ülkelerin ilgi odağı haline geldiler. Aslında bu durum yeni bir şey değildi. 20. yüzyılın sonunda olduğu gibi yüzyılın başında da Hazar çevresindeki Türk ülkeleri ve hatta tüm Türkistan¹ uluslar arası rekabetin arenası oldu. Türkistan'ın rekabet merkezi olmasının nedenleri birçok jeopolitik kuramda da yer aldı. Bunlardan birisi Halford Mackinder'in 1904 tarihli çalışmasında yer alan anayurt teorisidir. Mackinder'e göre Avrasya kıtası dünyanın kalpgahı yani ana merkezi idi. Avrasya'nın zengin enerji kaynaklarına sahip olan gücü de ele geçirmiş sayılır. Avrasya'ya hâkim olan bir kuvvet dünyaya da hükmedebilirdi. Mackinder'in kalpgah olarak gösterdiği bölgenin üçte ikisini Türklerin yaşadığı bölge olan Türkistan oluşturmaktadır.²

¹ Günümüzde genel olarak Orta Asya olarak bilinen bölge için Türkistan kavramını kullanmayı tercih ettik. Çünkü bölgenin tarihi adı Türkistan'dır. Orta Asya kavramı ise Sovyet-Rus politikaları sonucunda ortaya çıkmış, bölgedeki Türk kavimleri arasında birleşmeleri engellemek amacıyla politik amaçlarla kullanılmıştır. Türkistan kavramı Sovyet döneminde de 1936 yılına kadar kullanılmıştır.

² Y. Dönmez, "Türk Dünyasının Coğrafyası" **Yeni Türkiye**, S.15, Ankara 1997, s. 65.

Mackinder gibi Amerikalı jeopolitik uzmanı Nicholas Spykman de stratejik hammadde kaynaklarının bulunduğu bir bölge olan Asya’da güç dengesinin korunmasının önemi üzerinde durur. Herhangi bir kuvvetin dengeleri bozarak bölgeyi egemenliği altına almasının yalnız Amerikan çıkarlarını tehdit etmekle kalmayacağına, bütün dünya açısından bir tehlike haline gelebileceğine dikkat çeker.³

20. yüzyılda bu kuramlar çerçevesinde hâkimiyet mücadelelerinin gerçekleştiği Türkistan insanlık tarihinin başlangıcından itibaren güçlü devletlerin kurulduğu alandır. Bölgede tesis edilen devletlerin büyük kısmı Türk devleti ya da Türklerin önemli rollerinin olduğu siyasi teşekküllerdir. Günümüzde aynı durum devam etmektedir. Hazar Denizi’nin doğusunda, Türkistan’da Türk cumhuriyetleri yer almaktadır.

Tarih boyunca dünya hâkimiyetinde önemli roller oynayan büyük devletlerin en önemli hedefleri Türkistan coğrafyasını ele geçirmek oldu. Bu bölgeye sahip olan devletler Doğu-Batı medeniyetleri arasındaki ilişkilerde mühim mevki kazandılar.⁴

Türkistan tarihin ilk devirlerinden beri Batı ile Doğu arasında stratejik bir konumda yer almıştır. Ticaret yolları güzergâhında bulunan Türkistan’a bu konumu hem olumlu hem de olumsuz durumları beraberinde getirmiştir. Konumu nedeniyle kültürler arası etkileşimde mühim rolü olan bölge aynı zamanda dönemin devletlerinin hedefinde yer almış, işgallere uğramıştır.

Bölgenin önemi günümüzde de devam etmektedir. 20. yüzyılın sonlarında

³ F. Akkan “Hazar’da Sular Isınıyor” **Cihan Dergi**, S.16, Mayıs-Haziran 2006.

⁴ H.Birsel, “Çok Kutuplu Dünya Düzenine Doğru Giderken Türkistan Coğrafyasındaki Stratejik Hamlelerin Değerlendirilmesi”, <http://www.2023.gen.tr/kasim05/6.htm> 12.03.2007.

Sovyetler Birliğinin dağılması ile birlikte Hazar çevresinde bulunan Türk Cumhuriyetleri sahip oldukları Sovyet mirası nükleer silahlar ve daha da mühimi enerji kaynakları nedeniyle stratejik açıdan önemli bir konuma geldiler. Soğuk savaş sonrası yeni dünya düzeninde Türk Cumhuriyetleri kendilerini hazır olmadıkları bir biçimde uluslar arası rekabetin ortasında buldular. Başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere Çin, Japonya, Rusya, İran, Türkiye ve Avrupa Birliği lkeleri Türk cumhuriyetlerinin sınırları içersinde yer alan enerji kaynaklarından yararlanmak ve bu devletlerle ekonomik ilişkiler kurmak için meydana gelen mücadelenin aktörleri oldular.

Bizim burada gerçekleştirmeye çalıştığımız inceleme, coğrafi açıdan Hazar Denizi’ni çevreleyen ülkeleri kapsamaktadır. Hazar Denizi çevresinde bulunan özellikle Türk Cumhuriyetlerinin yer aldığı bölgeler tezimizin ilgi alanına girmektedir. Hazar Denizi tarihi Türk yurdu olan Türkistan’ın batı kesiminde bulunan adını da yine bir Türk boyu olan Hazarlardan almış bir denizdir. 7.-10. yüzyıllarda bölgede etkili bir g lan Kasarlar olarak da bilinen bu Türk grubu Hazar Denizi çevresinde mühim siyasi ve kültürel faaliyetlerde bulunarak bölgenin Türk coğrafyası haline gelmesinde etkili rol oynamışlardır. Hazar Denizi’nin yanı sıra Azerbaycan isminin de bu devletten geldiği iddia edilmektedir.⁵

Çalışmamızın coğrafi kapsamı genel olarak Hazar Denizi’nin doğusunda ve batısında yer alan ülkelerin siyasi sınırlarını içermektedir. Bu lkeler; tarihi Türk yurdu olan Batı Türkistan’da yer alan Türkmenistan ve Kazakistan ile Hazar Denizi’nin batı kıyısında bulunan coğrafi olarak Kafkasya olarak adlandırılan

⁵ Bkz. İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 17. Baskı, İstanbul 1998, s.178; S. Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara 1999, s. 4.

bölgede bulunan Azerbaycan'dır. Hazar Denizi'ne kıyısı olan Rusya ve İran ise uluslar arası ilişkiler ile ilgili konularda doğrudan ya da dolaylı olarak yer alacaktır.

Tezimizin coğrafi sınırlılıkları günümüz açısından yukarıdaki belirttiğimiz ülkeler olmakla birlikte tarihsel açıdan iki ayrı bölge olarak ele alınabilir. Bu bölgelerden birincisi tarihi Türkistan'ın batı kesimi, yani Batı Türkistan'dır. Türkistan'ın yüzölçümü 5.987.818 km²'dir. Bunun 4.159.400 km²'si Batı Türkistan'dır. Kuzeyde Altay dağlarından, güneyde Pamir dağlık kütesine kadar kuzeybatı -güney doğu istikametlerinde uzanan yüksek dağlar Doğu Türkistan'ı Batı Türkistan'dan ayırmaktadır.⁶

Batı Türkistan, günümüzde SSCB'nin dağılması ile bağımsız birer devlet olan Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Kazakistan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerini kapsayan bir bölgedir. 1991'den sonra bağımsız olan Türk Cumhuriyetlerinden sadece Azerbaycan Batı Türkistan'da yer almamaktadır. Doğu Türkistan ise; halen Çin'in kontrolü altındaki Sincan-Uygur Özerk Bölgesi diye adlandırılan coğrafyadır.⁷

Batı Türkistan batıda Uralların güneyinden, Hazar Denizi'nden başlayıp, doğuda Altaylara, Doğu Türkistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyayı içine alır. Bölgenin kuzeyinde Sibiry ovasının batı kısımları yer almaktadır. Güneyde ise Pamirler ve Hindikuş gibi dağ silsilesi bulunmaktadır. Kapsadığı alana ve sahip olduğu yeraltı zenginliklerine rağmen Batı Türkistan'da nüfus yoğunluğu çok

⁶ Dönmez, **a.g.m.**, s.63; A. Ardel, "Esir Türklerin Coğrafyasına Toplu Bakış", **Türk Kültürü**, S.21, Ankara 1964, s.40; H. Birsell, **Orta Asya Jeopolitiği**, İstanbul 2006, s.4-12.

⁷ Birsell, **a.g.e.**, s.4-12.

düşüktür. Bunun en büyük sebebi Türkistan'daki çöllerin geniş yer tutmasıdır.⁸

Batı Türkistan'ın en önemli akarsuları Amu Derya ve Sır Derya nehirleridir. Mısır'da Nil'in, Mezopotamya'da Fırat ve Dicle nehirlerinin bölgelerindeki uygarlıkların gelişmesine bulundukları katkı kadar, Batı Türkistan'ın tarihi gelişiminde de bu ki akarsuyun büyük yeri vardır. Batı Türkistan'ın en önemli ziraat ve ticaret merkezleri bu ırmakların civarında kurulmuştur.

Batı Türkistan'ın Çu, Talas, İli gibi ülkenin herhangi bir gölünde son bulan ya da uçsuz bucaksız çölleri arasında yok olup giden küçük akarsu kaynakları da mevcuttur. Batı Türkistan'ın en önemli gölleri, Marmara Denizi'nden altı defa daha büyük olan Aral Gölü, yine Marmara'dan iki kat daha büyük olan Balkaş Gölü ve Issık Göl'dür.

Tanrı dağları ve İran sınırındaki Kopet sıra dağları gibi yeryüzü şekillerine sahip olan Batı Türkistan'ın önemli bir bölümünü de çöller oluşturur. Amu Derya'nın güneyindeki Karakum Çölü ile Amu Derya-Sır Derya arasında uzanan Kızılıkum Çölü bölgenin yaklaşık 650 bin km²'lik bir alanını kaplar.

Yüksek yeryüzü şekilleri nedeniyle deniz iklimine kapalı olan bölgenin önemli bir kısmı bozkır bitki örtüsüyle kaplıdır. Bölgedeki yeşil alanlar genelde ırmak kenarlarında ve Tanrı dağlarıyla Kopetler civarında bulunur.⁹

Araştırmamızın kapsamı içinde yer alan ikinci coğrafi bölge ise Azerbaycan'ı da kapsayan Kafkasya'dır. Batıda Karadeniz kıyılarında, Taman yarımadasından

⁸ Dönmez, **a.g.m.**, s.63; A. Ardel, "Esir Türklerin Coğrafyasına Toplu Bakış", **Türk Kültürü**, S.21, Ankara 1964, s.40; Bırsel, **a.g.e.**, s.4-12.

⁹ Batı Türkistan'ın coğrafyası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Z.V. Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1942-47, s.1 ve devamı; T. Yücel, "Batı Türkistan Coğrafyasına Toplu Bakış", **Türk Kültürü**, sayı 294, Ankara 1987, s.615-624.

Kerç boğazı yakınlarından başlayan ve kuzey batı- güney doğu yönünde uzanan, doğuda Apşeron yarımadasında sona eren genç, sarp ve yüksek dağlardan oluşan kütleyle Kafkas Dağları denir. Bu yüksek dağların her iki tarafında yer alan topraklar da Kafkasya olarak adlandırılmaktadır. Asya ile Avrupa arasındaki sınırı oluşturduğu farz edilen Kafkas Dağları, Kafkasya'yı kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Kafkasya'nın güney sınırını Aras nehri, kuzey sınırını da Terek ve Kuban nehirleri oluşturur. Batısı Karadeniz kıyılarıyla doğusu da Hazar Denizi sahiliyle çevrilidir.¹⁰ Kafkasya'nın kuzey sınırı Hazar Denizine akan Kurna ve Don nehrinin kollarından Manıç'tan geçer.¹¹

Yaklaşık olarak 350.000 km² kadar bir alana sahip olan Kafkasya'nın, 190.0000 km² kadarı Güney Kafkasya'yı, 160.000 km² kadarı da Kuzey Kafkasya'yı oluşturur. Büyük Kafkas Dağları'nın zirveleri ile Aras nehri arasında kalan Güney Kafkasya'da günümüzde üç bağımsız cumhuriyet bulunmaktadır. Güney Kafkasya toprakları Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetleri arasında paylaşılmıştır. Kuzey Kafkasya'da ise, Rusya Federasyonu'na bağlı; Adige, Karaçay-Çerkez, Kabartay-Balkar, Kuzey Osetya, Çeçen İnguş ve Dağıstan özerk cumhuriyetleri yer alır.¹²

Kafkasya, bir ırklar ve diller mozaikidir. Kafkasya'da Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermenilerin yanı sıra nüfusları bir kaç yüz bin kişiliyi geçmeyen 50'ye yakın topluluk vardır. Bunların başlıcaları Çerkezler, Abhazalar, Çeçenler, İnguşlar, Lezgiler ve Osetlerin oluşturduğu topluluklardır. Kafkasya'da büyük bir bölümünü Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu çeşitli Türk kavimleri de mevcuttur. Bunlar

¹⁰ A. Yiğit, **Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası**, Elazığ, 1996, s.49

¹¹ S. İlhan, **Kafkasya'nın Gelişen Jeopolitiği**, Ankara, 1999, s.5-11.

¹² Yiğit, **a.g.e**, s.49.

Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Kumuklar, Kundurlar ve Kafkasya Türkmenleridir.¹³

Kafkasya, Asya, Avrupa ve Orta Doğu üzerinden Afrika kıtası ile Karadeniz, Hazar Denizi, Basra Körfezi ve Hint Denizi'ne giden yolların kavşağında bulunmaktadır. Onun içindir ki tarih boyunca etrafında yükselen büyük güçlerin istilalarına maruz kalmış, büyük güçlerin sürekli ilgi alanları içinde olmuş, genellikle bunlara boyun eğmiştir. İşgali altına girdiği veya tabi olduğu her bir güçten kültürel bakımdan da etkilenmiştir.¹⁴

Günümüz Kafkasya'sında, Azerbaycan toprakları dışında önemli bir ekonomik zenginlik bulunmadığı halde, geçiş yolları üzerinde bulunma özelliği ile ekonomik ve stratejik açıdan mühim bir bölgedir. Hazar çevresi enerji kaynakları önemli ölçüde bu bölge üzerinden dünyaya ulaşmakta ya da ulaştırılması düşünülmektedir. Dolayısıyla büyük güçlerin Azerbaycan ve Hazar enerji kaynakları ile ilgili politikalarında Kafkasya'nın önemli bir yeri söz konusudur. Tarih boyunca büyük fetihlerin ve akınların geçişine sahne olan Kafkaslar, Çarlık Rusyası tarafından alındıktan sonra, Ruslara Türkistan yolu açılmıştır. Bundan dolayı, SSCB döneminde Kafkasların etnik ve siyasi yapısı, uzun vadeli Rus çıkarları açısından yeniden düzenlenmiş veya radikal uygulamalara konu olmuştur.¹⁵

Batı Türkistan, insanlık tarihinin en önemli kültür ve medeniyet merkezlerinden biridir. Türkler, çok eski çağlardan bu yana, burasını vatan edinmiş

¹³ A. Yiğit, **a.g.e**, s. 51; M. Saray, **Türkiye ve Yakın Komşuları**, Ankara 2006, s.158.

¹⁴ A. Yalçınkaya, **Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler**, Ankara 2006, s.XI.

¹⁵ Yalçınkaya, **a.g.e**, s.X.

ve bölgenin kültür merkezi haline gelmesinde önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁶ Bu sahada, Hazar çevresinde bilinen ilk devlet ise günümüzde kökenleri konusunda tartışmalar olan Sakalardır. Sakalar M.Ö. 7-6.yüzyıllarda doğudan batıya gelerek Azerbaycan ve Kafkasya’da Saka teşekkülünü oluşturdular. Sakalardan sonra Hazar çevresinde Hunlar hâkim olmuştur. Türk boylarını bir çatı altında toplayan Hunlar Türkistan’ın önemli bir kısmına hâkim olmuşlardır. Özellikle Çi Çi (Küçük) Yabgu’nun M.Ö. 48 yılında devletin batı topraklarına yerleşmesi ile birlikte Batı Türkistan üzerindeki Hun hakimiyeti güçlendi. Daha sonraki dönemlerde Türkistan’dan batıya, Kafkasya ve Azerbaycan’a çeşitli Türk boyları gelmiştir. Bunlardan daha önce Hun birliğine dâhil olan Bulgarlar, Ogurlar, Sabarlar; miladın ilk asırlarında bu bölgeye gelip yerleştiler. Özellikle M.S. 4. yüzyıldan itibaren Hazar ve Karadeniz’in kuzeyinde Türk nüfusu artmaya başladı.¹⁷

Hun döneminden sonra Kavimler Göçü ile birlikte Türk nüfusu Kafkasya ve Karadeniz’in kuzeyine yayıldı. Hazar çevresindeki Türk hakimiyeti Ak Hunlar ve Kök Türk döneminde iyice arttı. Kök Türk Devleti’nin kurucusu Bumın Kagan’ın kardeşi İstemi Yabgu’yu devletin batı kanadına atadı. Yabgu, Batı Türkistan’daki Ek Dağ (Ak Dağ) civarında otağını kurdu. Burada, Sasaniler ile anlaşarak Ak Hun Devletine son verdi. Böylelikle Moka Kagan devrinde Kök Türk Kağanlığının sınırları Hazar Denizine kadar ulaştı. Bu dönemde özellikle İstemi Yabgu’nun bölgedeki Türk hâkimiyetini güçlendirme çalışmaları sonucunda bölgenin demografik yapısında da önemli değişimler oldu.¹⁸

¹⁶ A. Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.22.

¹⁷ C. Heyet “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü “ **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, S. 1, Ankara, Kasım 2004, s. 9.

¹⁸ E. Ekrem, “Hsüan Tsang Seyahatnamesi ve Türkistan” **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 2003 s.263.

Tarihi İpek Yolunun güzergâhında bulunan Batı Türkistan dönemin devletlerinin mücadele alanıydı. Batı Türkistan’a hâkim olan Kök Türk Devleti çağın devletleri; Sasaniler ve Bizans ile ticari ilişkiler için görüşmeler ve ittifaklar yaptılar. Günümüzde de benzer durumlar söz konusudur. Hazar’a kıyısı olan Batı Türkistan’daki Kazakistan ve Türkmenistan sahip oldukları enerji kaynakları nedeniyle bugün büyük devletlerin ilgi odağıdır. İstemi Yabgu İpek Yolu için diğer devletlerle görüşürken günümüzde de Türkmenistan doğalgaz boru hatları için İran ile Kazakistan da petrol boru hattı için Rusya ve Çin gibi komşu devletlerin yanı sıra ABD gibi diğer süper güçler ile görüşmektedir.

İstemi Yabgu’nun ölümünden sonra oğulları Türk Şad ve Tardu gerçekleştirdikleri askeri faaliyetlerle Kök Türk hâkimiyetini 676 yılında Kırım’a kadar genişlettiler. Tardu’dan sonra Kök Türk Devleti’nin batı kanadında meydana gelen karışıklıklar, onun küçük torunu olan Tonga Yabgu devrinde (618-630) sona erdi. Yabgu; Orhun, Togla ırmakları ile Aral gölü-Kafkaslar arasında yayılmış bulunan Tölösleri kendisine bağladı.¹⁹ Daha sonraki dönemde ise Kök Türkler, Bizans ile yaptıkları ittifaklar çerçevesinde Derbent Kalesinin kuşatmasında yer aldılar. Böylece Kök Türk hâkimiyeti Kafkasya’ya kadar uzandı.

Kök Türk Devleti’nin doğu kısmı Çin ile giriştikleri mücadeleler sonucunda 630 yılından sonra bir fetret devri yaşadı. Bu süreçte Kök Türklerin Batı Türkistan’daki hâkimiyeti de zayıfladı. İltiş 680 yılında Çin’e karşı isyan ederek Kök Türk Devleti’ni tekrar toparlamayı başardı. Fakat bu sırada İslam orduları Batı Türkistan sınırlarına kadar gelmişler, 8. asrın ilk yıllarında Batı Türkistan’daki

¹⁹ İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 17. Baskı, İstanbul 1998, s.110; S. Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1999, s.34-35.

Buhara, Semerkant gibi şehirleri ele geçirmeye başlamışlardı.

Kök Türklerin bölgedeki hâkimiyetlerinin zayıflaması üzerine daha önce bu devlete bağlı olarak Hazar Denizi çevresinde yaşayan Hazarlar bağımsız bir devlet olarak hareket etmeye başladılar. Hazarlar 7. yüzyıla kadar Kök Türklere tabi olarak yaşamışlardı. 10. yüzyıla kadar hâkimiyetlerini sürdüren Hazarlar kurdukları şehirler ve limanlar ile bölge tarihi açısından mühim bir yere sahiptirler.²⁰ Hazar Denizi çevresinin Türklüğe elverişli bir iskân sahası oluşu, Hazar Devleti'nin kurulmasıyla birlikte başlar. Hazarlar M.S. 4. yüzyıldan sonra Kafkasya'ya gelip yerleşmişlerdir. Hazarların arasına Kök Türk döneminde bazı Türk kavimleri karışarak yerleştiler.²¹ 5. ve 6. yüzyıllarda Türk kavimlerinin yöneldiği topraklar olan Azerbaycan, 7. yüzyıldan itibaren Hazarların kontrolüne geçmişti.²²

Hazarlar, 627-628 tarihlerinde Kök Türklere tabi iken, Bizans'ın müttefiki olarak Sasanilerle savaştılar. Bu mücadeleden sonra Kafkasya'yı ele geçirdiler. Daha sonraki dönemde ise Kafkasya ve Hazarlar İslam ordularının hedefi oldular. İslam orduları 639 ile 685 tarihler arasında Azerbaycan civarına seferler düzenlediler. Bu dönemde Arap orduları Derbent'e kadar geldiler. Derbent'in kuzeyi ise Hazarlar tarafından kontrol ediliyordu. 7. yüzyılda Kafkasya'da İslamiyet yayılmaya başladı.²³ 737'de Araplar kısa süreliğine Hazarlara karşı galip gelse de 10. yüzyıla kadar Hazarlar İslam orduları ve Bizans karşısında önemli bir güç olarak durdular.²⁴

²⁰ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 167-168; A. N. Kurat, **Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 2.Baskı, Ankara 1992, s. 30-31; Heyet, **a.g.m.**, s.9.

²¹ L. Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 4. Baskı, Ankara 1996, s.114.

²² Heyet, **a.g.m.**, s.9; A. Caferoğlu, **a.g.e.**, s.44; R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. M.R.Uzman, 2. Baskı İstanbul 1993, s.180- 182; P.B. Golden, **Hazar Çalışmaları**, Çev. E.Ç Mızrak, İstanbul 2006, s.61 vd.

²³ A. Benningsen- S. E. Wimbush, **Muslims of the Soviet Empire**, Indiana Univ. Pr. 1985, s.6

²⁴ Rasonyi, **a.g.e.**, s.115; Kurat, **a.g.e.**, s.32.

Hazarlar, 850 tarihleri civarında kendilerine komşu olan Peçeneklerin ve 940 tarihinden itibaren Rusların saldırıları ile yıkılma sürecine girmiştir. 11. yüzyıldan itibaren de Kıpçakların saldırıları ile Hazarlar ortadan kalkmıştır.²⁵

Hazarlar özellikle Hazar Denizi'nin kuzey ve batı kesiminde varlıklarını sürdürürken güney ve doğu kısmında ise Oguz Yabgu Devleti hüküm sürüyordu. 920'li tarihlerde Abbasi Halifeliği tarafından Bulgarlara elçi olarak gönderilen İbn Fazlan hem Oğuzlar hem de Hazarlar hakkında bilgiler vermektedir.²⁶

11. yüzyılın başlarından itibaren ise Selçuk Bey liderliğindeki bir grup Oguz Türk'ü yeni bir devletin temellerini attılar. Oguz Yabgu Devleti'ne karşı çıkarak Selçuklu Devleti'ni meydana getiren Selçuk Bey döneminde Hazarlar ile de ilişki kurulmuş olması muhtemeldir.

11. asrın başında Hazar Denizi'nin doğusunda yer alan Cent şehrinde Selçuk Bey tarafından temelleri atılan Selçuklu Devleti, 1040 tarihindeki Dandanakan Savaşı ile birlikte kısa sürede bölgede güçlü bir hâkimiyet haline geldi. Selçuklu Devleti Sultan Alparslan (1063-1072) çağından itibaren günümüzdeki Türkmenistan ve Azerbaycan topraklarına hâkimiyetleri altına aldılar. Alparslan 1064'te Gence'yi fethetti. Sonra oğlu Melikşah zamanında Savtekin'in kumandasında bütün Aran ve Gürcistan alındı. Selçuklular döneminde Azerbaycan tamamen Türkleşti. Yapılan fetihlerle birlikte özellikle 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selçuklu (Oğuz)

²⁵ Kurat, **a.g.e.**, s.38-43; Grousset, **a.g.e.**, s. 180-182.

²⁶ İbn Fazlan seyahatnamesinde; Oğuzlar, Peçenekler, Başgırtlara, Bulgarlar ve Hazarlar gibi Türk kavim ve devletlerinin yanı sıra Ruslar hakkında da bilgiler vermektedir. Bkz. R. Şeşen, **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, İstanbul 1995, s. 34-80.

Türkleri İran'a ve Azerbaycan'a gelip yerleşmeye başladılar.²⁷

Büyük Selçuklu egemenliğinin 12. yüzyılda zayıflamasıyla birlikte Hazar çevresinde Harezmşahlar ve İl Denizliler gibi devletler bölgede kısa süre hüküm sürdüler. Bu devletler hakimiyeti Moğol istilasına kadar devam etti. 1231'de Celaleddin Harezmşah'ı takip eden Moğol kuvvetlerinin Azerbaycan topraklarına girmesiyle Hazar çevresinde Moğol dönemi başladı. Cengiz Han'ın ölümünden sonra ise Hazar çevresinde Çağatay Hanlığı, Altın Orda ve İlhanlılar gibi devletler hüküm sürdü. Bu dönemde Kafkasya'ya yerleştirilen Türklerin bölgenin Türkleşmesinde önemli etkisi olmuştur. Hülagü Han zamanında Azerbaycan'a gelen nüfus iki milyon civarındadır.²⁸

Hazarlardan sonra Karadeniz'in kuzeyinde ve İdil boyunda kurulan en büyük devlet Altın Orda Devleti'dir. Cengiz Han'ın torunları tarafından kurulan bu devlet Cengiz Han'ın belirlediği esaslara göre yönetilerek Balkanlar, Kafkaslar, Sibirya gibi geniş bir alanda etkili oldu. Devletin temel unsurunu Türk boyları oluşturunuyordu. Altın Orda yaklaşık 250 yıl kadar Rusya üzerinde hâkimiyet sağladı. Altın Orda'nın bölgedeki hâkimiyeti zayıflaması Rusların tarih sahnesine çıkışında etkili oldu.²⁹

Batı Türkistan'da Emir Timur 1370 tarihinden itibaren yeni bir devletin temellerini atmıştır. Böylece Hazar çevresindeki Cengiz Han'ın torunlarının hâkimiyeti zayıfladı. Timur kısa sürede (1370-1404), doğuda Altay Dağlarına, batıda Karadeniz ve Akdeniz'e, güneyde de İndus'a kadar uzanan bir sahaya hâkim olmayı

²⁷ M.A. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**; A.Sevim-E.Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara 1995, s.49 vd.

²⁸ Gömeç, **a.g.e.**, s.10-11 Heyet, **a.g.m.**, s. 11; F. Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış" **Belleten**, C. XXI, S. 81-84, Ankara 1957, s. 443; Resulzade, **a.g.e.**, s.7.

²⁹ Kurat, **a.g.e.**, s. 298.

başardı.³⁰ Timurlular Türkistan ve Kafkasya'ya hâkim olan son devlettir. Timur'un 1395 tarihinde Altın Orda Devleti'ni yenmesi önemli gelişmelere neden olmuştur. Bu savaş, Rusya'nın güçlü bir devlet olarak ortaya çıkışını kolaylaştırmıştır. Altın Orda Hanlığı, Rusya'nın önünde bir set oluşturarak Rusların güneye yayılmasını engelliyordu. Ancak Altın Orda yerine kurulan Kazan, Astarhan ve Kırım Hanlıkları Rus yayılmasına engel olacak kadar bir güçlü hâkimiyet oluşturamadılar. Böylece Ruslar 16. yüzyıldan itibaren güneye doğru yayılmaya başladılar.³¹

Timur'un 1405'te ölümünün ardından Azerbaycan'da Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular bir süre hüküm sürdü. Bu iki devlet de öncelikle Doğu ve Güney Doğu Anadolu ile kısmen Irak civarında ortaya çıkmıştı. Azerbaycan'a önce Kara Koyunlular sonra da Ak Koyunlular kısa bir süre için hâkim oldular. Bu dönemde Anadolu'dan gelen Türkmenler Azerbaycan sahasına yerleştiler bölgenin demografik yapısında Türklerin lehine gelişmeler oldu.³²

Ak Koyunlular devrinden sonra Hazar Denizi'nin güneyinde ve doğusunda Safevilerin etkisi görülür. Azerbaycan tarihinde önemli bir yer işgal eden Safevi Devleti'nin temeli, Ak Koyunlular zamanında yaşayan Şeyh Safiyüddin Erdebili tarafından atılmıştır. Sünni bir tarikat olan Safeviyye tarikatı onun torunu Hoca Ali zamanında (1392-1429) Şiiliğe yönelmiş ve Şeyh Cüneyt zamanında tamamen siyasi bir hareket özelliğini kazanmıştı. Şah İsmail'in Şiiliği siyasi vasıta olarak kullanması sadece Azerbaycan Türklerinin değil, bütün Türklük ve İslam âleminin kaderini

³⁰ B. Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, 3.baskı Ankara 2004, s.1

³⁰ Hayit, **a.g.e.**, s.3.

³¹ Rasonyi, **a.g.e.**, s. 187; R.Grousset, **a.g.e.**, s.392-393; Kurat, **a.g.e.**, s. 139 vd.; Gömeç, **a.g.e.**, s.14.

³² F. Sümer, **Karakoyunlular**, Ankara 1992, s.45-53, Ebu Bekr-i Tihrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çevr. M. Öztürk, Ankara, 2001, s.44,68; A. Çay, "Akkoyunlular ve Karakoyunlular", **TTD**, Ankara 1987 s.455-456; Heyet, **a.g.m.** s.11; Caferoğlu, **a.g.m.**, s.3; Gömeç, **a.g.e.**, s.13.

değiştirdi.³³ Azerbaycan ve İran dolaylarındaki Türkmenler arasında Türklük'ten çok Şiilik ön plana çıktı.³⁴ 1514'te Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran'da Şah İsmail'i yenmesinden sonra Osmanlı Devleti kısa bir süre Azerbaycan civarına hâkim oldu. Ancak 15. ve 18. yüzyıllar arasında Azerbaycan, Osmanlı-İran mücadelesine sahne oldu. Şah İsmail'den sonra Kafkasya'da Rus işgaline kadar hanlıklar hüküm sürdü.³⁵

Kafkasya'da bu gelişmeler yaşanırken Timurlulardan sonra Batı Türkistan bir gerileme sürecine girmiştir. Timur'dan sonra Hive ve Buhara'da Şeybanîler hâkimiyeti ele geçirdiler. Bu aile Altın Orda hanedanıyla aynı soydan gelmektedir. Halkı da Altın Orda hanlarından Özbek Han'ın adından dolayı Özbek adını almıştır. Bu sülaleden Ebu'l-Hayr Han(1428-1468) Timur'un varisi Şahruh'un ölümünden sonra Türkistan'da hâkimiyetini güçlendirerek Özbekleri bir çatı altında topladı. Ural ırmağının doğusunda ve Sir Derya'nın kuzeyinde yer alan toprakları kontrolü altına aldı. Özbeklerden Şeybanî Han, 20 Mayıs 1507⁵de Herat'ı zapt etti. Bu olay ile Türkistan ve çevresinde Timurluların devri kapanmış oldu.³⁶

Muhammed Şeybani Han, İran'da egemenliği eline geçiren Safevilerden Şah İsmail'le yaptığı mücadeleyi kaybetmiş ve öldürülmüştür.³⁷ Şeybanî, Hazar Denizi'nin doğu sahilinden Doğu Türkistan'a ve Sir Derya'dan merkezî Afganistan'a kadar uzanan yeni bir Özbek idaresi kurmayı başarmıştı.³⁸ Şeybanî Han'ın

³³ Gömeç, **a.g.e.**, s.13-15.

³⁴ Gömeç, **a.g.e.**, s.14-15; M.N. Tebrizli, **Azerbaycan Davası**, İstanbul 1946, s.30.

³⁵ M. Saray, "Azeri Türkleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.29, İstanbul 1984, s. 27; M. Alpargu "Güvenlik Boyutunda Türkiye Azerbaycan İlişkileri" **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, S.3, Ankara 2004, s.2; Gömeç; **a.g.e.**, s.17 vd.

³⁶ Hayit, **a.g.e.**, s.4-5; S.G Klyashtorny- T.İ. Sultanov, **Türkün Üç Bin Yılı**, Çev. A. Batur, İstanbul 2003, s.228.

³⁷ R.Grousset, **a.ge.**, s.446.

³⁸ Hayit, **a.g.e.**, s.8 vd.

ölümünden sonra oğulları ve torunları bir süre hâkimiyeti devam ettirdilerse de Özbek Hanlığı eski gücüne ulaşamadı.

Batı Türkistan'ın güney bölgelerinde Özbek Hanlığı'nın yerini üç hanlık aldı. Bu hanlıklardan Buhara 1500-1868'de, Hive 1511-1873'de Hokand ise 1700-1865 tarihleri arasında Hazar'ın doğusunda hüküm sürmüşlerdir. Bölgedeki hanlıklar devri Rus işgali ve Sovyet dönemine kadar devam etmiştir

19. asrın ortalarında Rus işgalinden önce Türkistan Hanlıklarının sınırları şöyle idi: Buhara Hanlığı: Zarafşan vadisi başta olmak üzere Kaşka, Karategin, Andican, Semerkand, Buhara, Karşi, Hisar, Kerki ve Çizak vilayetlerinden meydana geliyordu.

Hive Hanlığı: Harezmi vadisi başta olmak üzere Aral Gölünün güneyinden Merv'e kadar uzanan sahayı içine alıyordu. Belli başlı şehirleri Hive, Kongrad, Ürgenç, Gazavat ve Hazerasp idi.

Hokand Hanlığı: Fergana vadisi olmak üzere geniş bir sahayı için alan bu hanlık doğuda Issık Göl'den batıda Sir Derya'ya güneyde Pamir dağlarından Kuzeyde Kazakistan bozkırlarına kadar uzanıyordu. Başlıca şehirleri: Hokand, Taşkent, Margilan, Evliya-Ata, Pişpek, Namangan, Türkistan, Akmesicid'di.³⁹

Batı Türkistan'ın güney bölgelerinde hanlıklar hüküm sürerken kuzeyinde ise Kazaklar yer alıyordu. Kazaklar, 1502'den beri, herhangi bir han seçmeden boy birlikleri içinde yaşıyorlardı. Ancak Kâsım Han, Kazakları kendi hâkimiyeti altında

³⁹ M.Saray, **Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler**, Ankara 1994, s.1-2; A. Gündoğdu "Türkiye ile Türk Dünyası Arasındaki Münasebetlerin Tarihi Arka Planı" **Yeni Türkiye**, S. 15, Ankara 1997, s. 295.

birleştirmeyi başardı. Bir milyona yakın insanı idaresinde bulunduran Kâsım Han, 1503'ten itibaren Kazakların devlet reisliğini yaptı. Yerini alan oğlu Tahir Han devrinde, Kazaklar tekrar parçalandılar. 1529 yılında ona sadece 20.000 kadar Kazak bağlı kalmıştı. Tahir Han, kendisiyle birlikte hareket edenlerle Moğolistan'a gidip orada ölmüştür. Onun ardından gelen hanlar, Kazakları tekrar birleştirmeye çalıştılar. Fakat bu birlik çabaları fazla başarılı olamadı

Tevekkel Han (1583 - 1599) döneminde Kazaklar arasında yeni parçalanmalar meydana geldi. Kazak Üç Cüz'ünün⁴⁰ (Ulu-Cüz, Orta-Cüz, Küçük-Cüz), bu dönemde teşekkül ettiği tahmin edilmektedir. Tevekkel Han'dan sonra özellikle doğudan gelen Kalmuk saldırıları ile Kazaklar oldukça yıprandılar. Kalmukların eline gecen herkes, insafsızca yok ediliyordu. 16. yüzyılın sonlarından 1730'a kadar süren Kalmuk-Kazak savaşında Kazaklar, yok olma tehlikesi geçirdiler.⁴¹

Kazaklar, Rus istilasına kadar üç ayrı grup halinde yaşadılar. Bunlardan Ulu Cüz Taşkent çevresinde Evliya-Ata, Alma-Ata, Çimkent, Talas ve Yedi-Su bölgesinde yaşayan on bir boydan teşekkül etmişti. Ulu Cüz, 1723'te Kalmukların itaat altına aldıkları, ilk grup oldu. Kalmukların tabii olmaktan, ancak 1750-58 yıllarında kurtuldu. Bununla beraber, Ulu Cüz'ün doğu kesimi, Çin'in nüfuzu altında kaldı. Kalmuklar ve Türkistan'daki diğer hanlıklarla olan mücadelelere rağmen Ulu

⁴⁰ Cüz kelimesinin gerçek anlamı, şimdiye kadar tespit edilememiştir. Cüz kelimesinin “dal, kol” veya kısım” anlamına geldiği görüşü savunulmaktadır. Bkz. Hayit, **a.g.e.**, s. 23 vd

⁴¹ Hayit, **a.g.e.**, s.12 vd. ; Hayit, **a.g.e.**, s.27; İ. Yarkın “Rus İdaresi Altında Türkistan ve Değişen Görüşler”, **Türk Kültürü**, sayı 21, Ankara 1964, s. 86.

Cüz, Rus işgaline kadar varlığını devam ettirmeyi başardı.⁴²

Orta Cüz ise altı boydan (Kıpçak, Argın, Nayman, Kerey = Girey, Vak- Yak ve Kongırat) meydana gelmiş olup Irgız ve Turgay nehirlerinden Sir Derya'ya kadar ve Altay ile Tarbagatay Dağları'ndan Balkaş Gölü'ne kadar uzanan toprakları kapsıyordu. Onların da temel mücadeleleri Kalmuklar ile olmuştur.⁴³

Küçük Cüz, üç boya (Bay Ulu, Âlim Ulu ve Çeti Ulu) ayrılıyordu. Bunlar, 1723'ten sonra Ural (Yayık) Irmağı'nın aşağı mecrasında, Aral Gölü'nün kuzeyinden Sir Derya'nın aşağı mecrasına kadar olan yerlerde yaşıyorlardı. Küçük Cüz, 1731 yılına kadar iç ve dış ilişkileri bakımından bağımsız kaldı. Fakat İdil bölgesine inmiş olan Kalmuklar ile Küçük Cüz arasındaki savaşlar, Küçük Cüz'ü iktisadî bakımdan çok sıkıntılar altına sokmuştu. Rus hâkimiyetine ilk giren Kazak grubu da Küçük Cüz oldu.⁴⁴

16. asırdan itibaren bütün doğu İslam dünyasında görüldüğü gibi Türkistan'da da büyük bir gerileme baş göstermiştir. Bu hadisenin coğrafi, siyasi, sosyal ve iktisadi pek çok amilin bir araya gelmesiyle yaşanan dünya ölçeğinde bir mesele olduğu unutulmamalıdır. Türkistan üzerinden yapılan Uzak Doğu ve Avrupa arasındaki ticaret Baharat ve İpek Yolu gibi büyük bölümü Türk ülkeleri üzerinden geçen yollar üzerinden gerçekleşmekteydi. Ticaret yollarının güneye, denizlere kayması, boylar arasındaki çekişmeler ile Amu Derya ve Sır Derya nehirlerinin yatak

⁴² Hayit, **a.g.e.**, s. 24; Klyashtorny-Sultanov, **a.g.e.**, s.311 vd; M. Orazbay "Dünden Bugüne Kazakistan", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S. 69, İstanbul 1992, s.29; ; G.R. Capisani, **The Handbook Of Central Asia**, New York 2000, s.29; Gömeç, **a.g.e.**, s.35.

⁴³ Hayit, **a.g.e.**, s. 24-25; S.G. Klyashtorny-T.İ. Sultanov, **a.g.e.**, s.311 vd.

⁴⁴ Hayit, **a.g.e.**, s. 27, S.G. Klyashtorny-T.İ. Sultanov, **a.g.e.**, s.311 vd.

değiştirmesi bu gerilemede önemli etken olmuştur.⁴⁵ Özellikle Coğrafi Keşiflerle birlikte İpek Yolu ve Baharat Yolu gibi ticaret yollarının önemini kaybetmesi Türkistan coğrafiyasını olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Timurlulardan sonra Türkistan’da herkesi birleştirecek bir devlet artık kurulamadı. Türkistan’ın her yerinde Kafkaslar ve Karadeniz’in kuzeyinde küçük hanlıklar hatta beylikler ortaya çıktı.⁴⁶

⁴⁵ Gündoğdu **a.g.m.**, s. 295.

⁴⁶ A.Taşağıl, “Türkiye’nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İle İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını” **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, S. 3, Ankara 2004, s.21.

I. BÖLÜM

ÇARLIK RUSYASI VE SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİNDE

HAZAR ÇEVRESİ

1.ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİ

a. Rus Hâkimiyeti'nin Hazar'a Doğru Yayılması

15. yüzyıla kadar Hazar ve Karadeniz'in kuzeyinde genellikle Türk devletleri hâkim oldular. Ruslar ise bu devletlerin kuzeyinde yer alan bölgelerde prenslikler halinde yaşıyorlardı. Türk devletleri ile Ruslar arasında meydana gelen mücadelelerde ise Ruslar genelde mağlup olan taraf oluyordu. Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra ise Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde güçlü bir Türk devleti kurulamadı. Batı Türkistan'da da durum aynıydı. Türkistan'da, Özbek Hanlıkları ve Kazaklar ile Türkmen boyları müstakil birer boy ya da hanlık şeklinde yaşıyorlar, aralarında bir birlik olmadığı gibi mücadeleler de yaşıyorlardı.⁴⁷

15. yüzyılın sonlarına doğru Ruslar Altın Orda'nın etkisinden kurtulmuştu. Altın Orda Devleti'nin 14. yüzyılın sonunda Timur tarafından mağlup edilmesi hem Rus hem de Türk tarihi açısından bir dönüm noktası oldu. Toktamış Han'ın Timur'a karşı mağlubiyetinden sonra parçalanma sürecine giren Altın Orda Devleti 250 yıl kadar bir süre için Rusları kontrol altında tuttular. Rusların güçlü bir devlet kurarak tarih sahnesinde rol almalarını geciktirdikleri gibi onların güneye yayılmasını engellediler. Ancak Altın Orda'nın yerine kurulan hanlıklar aynı görevi yapabilecek

⁴⁷ N. Devlet, "Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunları", 12. **TTK Bildirileri**, C. 2, Ankara 1999, s. 275; E.N.Necef, A. Annaberdiyev, **Hazar Ötesi Türkmenleri**, İstanbul 2003, s.256.

güçte değillerdi.

Hazar çevresinde yer alan hanlıklar Rusya'nın yavaş yavaş Türkistan'a doğru yayılacağını tahmin edemiyorlardı. Çünkü bu tarihe kadar Türk devletleri ile Ruslar arasındaki mücadeleleri genelde hep Türk tarafı kazanmış, Ruslar bir varlık göstermemişti. Hâlbuki 15. yüzyılın başlarında itibaren Türk topraklarını ele geçirmek için Moskova prensleri planlar hazırlıyor, bunları gerçekleştirmek için fırsat kolluyorlardı.⁴⁸ Rusya 16. yüzyıldan itibaren karşısında bir engel olmadığı için güneye doğru yayılmaya başladı. Rusya'nın Türkistan'ı ve Kafkasları işgalinin sebepleri birkaç maddeyle şöyle özetlenebilir:

1-Altın Orda Hanlığının yıkılması üzerine Altın Orda'nın yerine kurulan hanlıkların Rusya ile olan mücadelelerinde Rusya'ya karşı mağlup olmaları ve Rusların güneye yayılmalarını engelleyememeleri,

2- Rusların devamlı savaşlar nedeniyle zayıflayan maliyelerini yeni yerler istila ederek oradan sağladıkları gelirlerle güçlendirmeyi istemeleri,

3- Rusların, İran, Türkistan ve Çin'in hammaddeleri ile Hint baharatını ele geçirme yani ticaret yollarına da hâkim olmak arzuları Rusların Türkistan ve Kafkasya'yı işgallerinin sebepleri olarak sayılabilir.⁴⁹

Bu gerekçelerle hareket eden Rusya yönünü doğuya Türk ülkelerine çevirdi.

IV. İvan döneminde, Altın Orda'nın mirasçıları arasında yer alan 1437'de bağımsız bir devlet haline gelen Kazan Hanlığı'nı 1552'de ele geçirdi. Kendilerine Asya'nın

48 Hayit, **a.g.e.**, s.242; A. Temir, "Rus İmparatorluğunun Kuruluşu ve Genişlemesi", **Türk Kültürü**, S.21, Ankara 1964, s. 24; H. Peimani, **Regional Security and Central Asia**, London 1998, s.25, 26; A. Demir, **Rus Yayılmacılığı**, İstanbul 1998, s.36.

49 M.Saray, "Rusya'nın Orta Asya'da Yayılması" **İ.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 10-11 İstanbul 1981, s.279.

kapılarını açan bu başarıdan sonra, Hazar Denizi'ne kadar bütün İtil (Volga) havalisini kontrolleri altına aldılar. İtil vadisini ele geçirmeleri onlara büyük ticari ve stratejik avantajlar kazandırmıştı. Hemen arkasında yine 1466'dan itibaren bağımsız olarak varlığını sürdüren Astarhan Hanlığı'nı 1556'da ele geçirdi. Ruslar, İtil ve Yayık Nehirlerine ve dolayısıyla Hazar Denizi'ne ulaştılar. Bundan sonra, Rusların doğuya doğru yayılmaları devam etti. Arkasından Volga ile Sibirya arasındaki sahayı kontrol etmekte olan Kossak (Slav Kazak)ların 1570-1580 arasında Rus hâkimiyetini kabul etmeleri Rusların Türkistan'a doğru yayılmalarında en büyük mukavemeti gösteren Tatar, Başkurt ve Kazak Türkleri ile Kalmuklar karşısında üstün bir duruma gelmelerin sağladı. Yine aynı dönemde Sibirya'nın Rus hâkimiyetine girmesi ile Küçüm Han idaresindeki güney Sibirya Türklerinin de bağımsızlığı sona erdi.⁵⁰

Rusların yayılışı karşısında bölgede bulunan hanlıklar dönemin Türk-İslam dünyasının temsilcisi Osmanlı Devletinden yardım istemişlerdir. Osmanlı Devleti bu hanlıklara yardım etmek amacıyla Don-Volga nehirlerini birleştirmeye karar verdi. Fakat Kanuni Sultan Süleyman'ın Avusturya'da meydana gelen gelişmeler nedeniyle Zigetvar seferine çıkması ve bu sırada ölmesi üzerine bu proje durdu. Daha sonra projeye tekrar başlayan Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa, projenin başına Kefe valisi Kasım Paşa'yı atadı. Bu projeden haberdar olan Ruslar, Kırım hanının, Osmanlı projesine karşı çıkması için dostluk girişiminde bulundular. Yarı müstakıl durumda olan Kırım hanı ülkesinin tamamen Osmanlı kontrolüne geçmesinden endişe ediyordu. 1569 ilkbaharında kanal projesine başlandı. Ancak Kırım hanından destek

⁵⁰ A. N. Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara 1999, s. 152-156; Saray, **a.g.m.**, s.280; Saray, **Osmanlı Devleti..**, s.2; Hayit, **a.g.e.**, s.42; Benningsen- Wimbush, **a.g.e.**, s7-8; Demir, **a.g.e.**, s.36.

görülmemesi ve elverişsiz şartlar nedeniyle proje yarım kaldı.⁵¹

IV. İvan döneminde başlayan Rusların doğuya yayılma siyaseti Rus sömürge imparatorluğunun ana yönünü tayin etmiştir. Rusların Türkistan'ı planlı şekilde istilaları I. Petro Dönemi ile birlikte başladı. Petro ülkesini çağdaştırma yönünde Avrupa devletlerini örnek alırken, sömürge konusunda da aynı devletleri örnek alarak doğuya yöneldi. Ancak 1715-1717 yıllarında Yarkent ve Hive'ye yapılan seferler başarısızlıkla sonuçlandı.⁵²

Petro'nun vasiyetnamesinde Ruslara ulaşmaları için gösterdiği 5 ana hedeften 3'ü Türkler ile ilgilidir. Petro, Ruslardan Baltık bölgesini, Osmanlı idaresindeki Balkanları, İstanbul'u ve Kafkaslar ile Türkistan ülkelerini ele geçirerek bunların zenginliklerinden yararlanmalarını ister.⁵³ 18. yüzyılda Rus politikaları bu vasiyet çerçevesinde şekillendi. Bu tarihten itibaren Ruslar, batıda Osmanlı Devleti ile doğuda da Kafkasya ve Türkistan Türkleri ile sürekli mücadele ettiler.

I. Petro, Türkistan'a ve Hindistan'a bilhassa önem veriyordu. O, Rusya'nın, Türkistan'daki nüfuzunu, ticaret vasıtasıyla genişletebileceği kanaatindeydi. Hazar Denizi'nin, bu amaçları için siyasî, iktisadî ve askerî önemini kavramıştı. Buradan Kafkaslara, İran'a, Türkistan ve Hindistan'a ulaşabilirdi. Petro amacına ulaşabilmek için öncelikle Türkistan'ın içinde bulunduğu durumu öğrenmek amacıyla bölgeye elçiler ve ticaret kervanları gönderdi. Petro'nun gönderdiği bu görevlilerin bir amacı da Türkistan'daki hanlıklar ve boylar arasında karışıklıklar çıkarmaktı. Hâlbuki

⁵¹ Saray, **a.g.m.**, s. 281-282.

⁵² İ.Yarkın "Rus İdaresi Altında Türkistan ve Değişen Görüşler", **Türk Kültürü**, S. 21, Ankara 1964, s. 87; Peimani, **a.g.e.**, s.26.

⁵³ M.Saray, "Çarlık ve Sovyet Döneminde Rusların Türkler Hakkındaki Görüşleri ve Siyasetleri", **Avrasya Etüdları**, C.1, S.3, Ankara 1994, s.18.

Türkistan, Rusya hücumundan önce, tatlı bir uykuya dalmıştı. Rusya'nın bu çabalarına karşılık Türkistan hanlarının, Rusya'nın içinde bulunduğu durumu araştırmak, gelişmelerden haberdar olmak gibi çalışmaları olmadı. Daha çok iç problemlerle uğraşıyorlardı. Özellikle kendi aralarında yaptıkları iktidar kavgaları ağır basıyordu.⁵⁴

b. Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali

Rusların güneye Türkistan'a yayılma politikası I.Petro zamanında daha da artmıştı. Osmanlı Devleti'nin Viyana Kuşatmasından sonra bozguna uğraması, Kafkasların güneyindeki İran'ın Afganların saldırısı nedeniyle Rusya'nın işi kolaylaşmıştır. 1722-1723 yıllarında Petro orduları ile Kafkaslara gelerek Azerbaycan'ın önemli bir kısmını işgal etmiştir. Nadir Şah tarafından tekrar Azerbaycan'dan kovulmuşsa da bölgenin Hristiyan toplumları Gürcüler ve Ermeniler üzerinde Rus nüfuzu artmaya başlamıştı.⁵⁵

Çar Deli Petro 1715 yılında İran'ın durumunu öğrenmek için bir elçi göndermiş, vaziyetin kötü olduğunu öğrenince de bu ülke üstüne yürümüş ve Kafkaslara girmişti. Ruslar Kuzey Kafkasya'ya inmiş, Güney Kafkasya'da Gürcü ve Ermenilerle temas kurmuş ve onlara yardım vaat etmişlerdi. XVIII. asrın sonlarından itibaren Ruslara güvenen Hristiyan Gürcülerle Ermenilerin Müslümanlara karşı takip ettikleri düşmanca siyaset yalnız Azerbaycan Türkleri için değil, bütün Kafkas milletleri için de karanlık bir geleceğin başlangıcı olmuştur. Bu dönemde bölgedeki bazı hanlıklar Osmanlı Devleti'ne başvurdu. 1747'de, Seki hanı Hacı Çelebi, 1751 senesinde Gence hanı Şahverdi Han, 1760'da Şirvan hanı Mehmed gönderdikleri

⁵⁴ Hayit, **a.g.e.**, s.44; Saray, **Osmanlı Devleti..**, s.2.

⁵⁵ Saray, **a.g.m.**, s.283.

mektuplarla Osmanlıların hizmetinde olduklarını bildirmişlerdi. 1723, 1771 ve 1796 yıllarında Rusya'nın hanlıklara, daha doğrusu Azerbaycan üzerine yapmış olduğu akınlar Osmanlı Devleti tarafından başarıyla engellendi. Hatta 1784'te, Ruslarla Gürcülerin ittifak yapmaları üzerine, Osmanlı Devleti bölge hanlıklarını da uyarmıştı.⁵⁶

Rusya'dan aldıkları destekle Hristiyan devletler daha fütursuzca hareket etmeye başlayınca Güney Kafkasya'yı İran'a katan Kaçar sülalesinden Ağa Muhammed Han 1795'te Gürcistan ve Ermenistan'ı da ele geçirdi. Gürcü prensliği ile İran'ın arası 1796'daki Rus tecavüzünden sonra yeniden bozulmaya başlayınca devrin İran Şahı Feth Ali, Gürcü prensinden İran'a bağlılığını göstermek üzere oğlunu rehine olarak göndermesini istemiştir. Bu talebi, Gürcü prensi reddettiği gibi, Rus çarından da Hristiyan Gürcülerini korumasını ve yardım etmesini ricasında bulundu. Zaten böyle bir fırsatı kollamakta olan Çar, Ermeni asıllı General Lavdnef komutasında bir ordu göndererek Gürcistan'ı işgal etti. Gürcü prensin isteği üzerine de bu ülkeyi Rusya'ya kattı.⁵⁷

19. yüzyılın başlarında Napolyon Savaşları ile uğraşan Rusya bu tehlikeyi atlattıktan sonra tekrar Kafkasya'ya yöneldi. Rusya'nın Kırım mücadelesinde Osmanlı Devleti'ne karşı başarılı olarak, 18. yüzyılın sonunda Kırım'ı ele geçirmeleri ve Gürcistan'ı hâkimiyeti altına alması Azerbaycan'ın işgal yolunu açmış oldu.⁵⁸

Azerbaycan'a ilk Rus saldırısı Gence Hanlığı'na karşı 1804 yılında meydana

⁵⁶ Saray, "Azeri Türkleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.29, İstanbul 1984, s.28-29; A. Yalçın, "Türk Halklarında Milli Uyanış", **Avrasya Etüdleri**, C. 1, S. 4, Ankara 1995, s.8; Gömeç, **a.g.e.**, s.21.

⁵⁷ Saray, "Azeri..", s.28-29, Gömeç, **a.g.e.**, s. 21; Kurat, **Rusya..**, s.299-300.

⁵⁸ Saray, **a.g.m.**, s. 288; Demir, **a.g.e.**, s.36.

geldi. Gence'nin başında, bulunan ve cesareti ile meşhur Cevad Han memleketini kahramanca savunduysa da dışarıdan yardım alamaması ve kendisinin de şehit olması yüzünden Gence düştü. Ruslar şehir ahalisinin büyük bir kısmını katlettiler. Geri kalanlar da Ruslar tarafından esir alındılar. Gence'nin adı Rus Çariçesi şerefine Yelizavetpol olarak değiştirilirken şehirde bulunan cami de kiliseye çevrildi. 1805'de Karabağ, Şaki ve Şirvan, 1806'da da Küba ve Baku Hanlıkları aynı akıbete uğramaktan kurtulamadılar. Azerbaycan'da bu Rus ilerleyişi güneydeki İran ile Rusları karşı karşıya getirdi. İranlıları yenen Ruslar 1813'de Taliş bölgesini de alarak Azerbaycan'ın mühim bir kısmına hâkim oldular. Rusların Kafkaslardaki bu tehlikeli yayılmasını istemeyen Osmanlı Devleti İran'ı teşvik ederek bu Müslüman topraklarını geri almasını önerdi. Zaten uğradığı büyük kayıpları telâfi etmek arzusunda olan İranlılar, Ruslarla yeniden mücadeleye başlamışlar ise de, tekrar ağır bir şekilde mağlup olarak 1828 Türkmençay Antlaşmasını imzalamak zorunda kaldılar. Karabağ'ın da içinde olduğu Aras'ın kuzeyinde kalan Revan, Nahçıvan, Gence ve diğer Azerbaycan hanlıkları 1828'deki Türkmençay Antlaşmasıyla Rusların eline geçti. Böylece Aras nehrinin güneyinde kalan ve Azerbaycan topraklarının 2/3'ünü oluşturan kısım da İran'a bırakıldı.⁵⁹ Türkmençay anlaşması ile tarihi Türk yurdu ikiye bölünmüş oldu. Aras nehri iki devlet arasında sınır oldu. Günümüzde de Kuzey Azerbaycan bağımsızlığını kazanırken, Güney Azerbaycan hala İran sınırları arasında yer almaktadır.

Rusya, Azerbaycan'ı ikiye bölmekle yetinmedi. Bu tarihten sonra bölgeye sistemli bir şekilde Ermenileri yerleştirerek Osmanlı ile Türk Dünyasının bağlantısını kesme yolunda çalışmalar yaptı. Erivan merkez olmak üzere suni bir Ermenistan

⁵⁹ Tebrizli, **a.g.e.**, s. 8; Kurat, **Rusya..**, s.323; Yalçın, **a.g.m.**, s.8; Gömeç, **a.g.e.**, s.21; Saray, "Azeri...", s.28-29.

yaratıldı.⁶⁰

c. Rusya'nın Türkistan'ı İşgali

Osmanlı'nın kanal projesi ve Astarhan'ı kurtarma girişimi başarısız olunca Ruslar Asya'daki ilerleyişlerini hızlandırdılar. Ateşli silahlar kullanan Rusların karşısındaki Türk grupları 18. yüzyıla kadar ok, kılıç gibi geleneksel silahlarla savaşımlardır. 18. yüzyılın başlarında ancak top gibi ateşli silahlar kullanmaya başladılarsa da bu silahlar Ruslarınkinin yanında çok basit kalıyordu. Aynı zamanda Moğol asıllı Kalmukların doğudan saldırmaları ve Türkistan bozkırlarını istila etmeleri, Rus yayılmasına kolaylaştırmıştı. Kalmuk saldırıları sonucunda Kazaklar arasındaki birlik bozulmuş, Başkurtlar da zayıflamıştı. Ruslar kısa zamanda Tatar ve Başkurt ülkelerini istila ederek Kazakistan bölgesine girmişlerdir.⁶¹

Rusya Türkistan'ın kuzeyini Sibiryı bölgesini ele geçirdikten sonra işgale Kazakistan ile devam etti. Karşılaşılan Rus ve Kalmuk tehlikesine rağmen Kazak Türkleri arasında bu dönemde hala bir birlik yoktu. Üç Cüz halinde yaşamaya devam ediyorlardı. 1723 yılında başlayan Kalmuk istilasını Rusya için bir fırsat yarattı. Topraklarının büyük kısmını Kalmuklar tarafından istila edilen Küçük Cüz hanı Ebu'l-Hayr, Rusya'dan yardım istemek zorunda kaldı. Rus Çariçesi Anna İvanovna'ya mektup göndererek Rusya'nın tabiiyetine girmeye hazır olduğunu bildirdi. Çariçe, 1731 yılındaki fermanı ile Küçük Cüz halkını Rus tebaası olarak ilan etti.⁶²

Böylece Rusya'nın Kazakistan'ı ele geçirme süreci başlamış oldu. Bu süreçte Kazakların uzun yıllardır mücadele ettikleri Kalmuklar da etkili oldu. Kalmuklar ile

⁶⁰ Gömeç, **a.g.e.**, s.21; Saray, **Türkiye..**, s.196.

⁶¹ Saray, **a.g.m.**, s.283 ; A. K. Kesici, **Dün Bugün ve Hedefteki Kazakistan**, İstanbul 2003, s.73.

⁶² Kesici, **a.g.e.**, s.73, Saray, **a.g.m.**, s. 286 vd.; A. Temir, **a.g.m.**, s. 25; Necef-Annaberdiyev, **a.g.e.**, 257-260.

yaptıkları savaşlarda Kazakların oldukça yıpranması ve büyük oranda nüfus kaybına uğraması Rus işgali için bir ortam oluşturdu. Ne yazık ki Kazak Cüzleri yaşadıkları onca olaya rağmen kendi aralarında birleşemediler. Ebu'l-Hayr da kendi akrabalarına başvurmak yerine Ruslardan yardım istemeyi tercih etti. Ebu'l-Hayr, Rusya hâkimiyetine girdikten sonra Küçük Cüz ve Orta Cüz'ü kendi hâkimiyetinde birleştirmek için teşebbüste bulundu. Hatta bir ara Hive Hanlığı'nı da egemenliği altına almaya çalıştıysa da ne kendisi ne de daha sonra yerine geçen oğlu başarılı bir sonuç elde edemedi.⁶³

Ruslar, Ebu'l-Hayr'a yardım etmelerinin karşılığı olarak Or ile Ural nehrinin en çok yaklaştığı noktada bir askeri kale yapmak istediler. Ebu'l-Hayr Han ile yaptıkları görüşmelerin olumlu geçmesi üzerine 1734-1735 yıllarında Orenburg Kalesini inşa ettiler. Böylece Rusların Orta Asya'ya yayılması için önemli bir merkez kurulmuş oldu. Gerçekten de Ruslar bu askeri bölgeden yararlanarak adım adım Aral gölüne doğru ilerlemeye başladılar.⁶⁴

Rusların diğer Kazak Cüzlerini ele geçirmeleri Küçük Cüz kadar kolay olmadı. Ruslar öncelikle bölgeye elçiler göndererek bilgi topladılar. Diplomatik ve ticari ilişkiler kurarak Kazak hanları ve ileri gelenleri arasında kendi taraflarına çekebilecekleri kişiler aradılar. Bu girişimleri sırasında Orta Cüz önderlerinden Abılay Han'ı kendi taraflarına çekmeyi denedilerse de başarılı olamadılar.⁶⁵ Aksine Abılay Han daha sonraki dönemde Kazakları büyük oranda hâkimiyeti altında birleştirmeyi başardı.

⁶³ Ebu'l Hayr'ın 1740-1741 tarihlerinde Hive Hanlığı tahtını ele geçirme teşebbüsleri için bkz. Kesici, **a.g.e.**, 76.

⁶⁴ Saray, **a.g.m.**, s. 286 vd.

⁶⁵ Kesici, **a.g.e.**, s.82.

Rusya'nın Kazakları tamamen hâkimiyeti altına alması 19. yüzyılın ilk yarısında Orta Cüz'ü ve 19. yüzyılın son çeyreğinde Ulu Cüz'ü egemenlikleri altına almaları ile tamamlandı.⁶⁶ Rusların Kazak halklarını egemenlikleri altına alma süreci 1734'ten 1869'a kadar yüzyıldan fazla sürdü. Her ne kadar Rusların Kazakları hâkimiyetleri altına almaları kendi hanlarının talebiyle başlamışsa da Kazaklar bağımsızlıklarını tekrar elde etmek için defalarca isyan etmiştir.⁶⁷

Ruslar Hazar Denizi'nin batısı ve kuzeyindeki topraklara hâkim olduktan sonra Hazar'ın doğusunda yer alan bölgelere yöneldiler. Hazar Denizi'nin batısına hâkim olmaları onların Türkistan işgalini de kolaylaştırdı. Bu tarihten itibaren bu bölgeyi bir üs gibi kullanarak Türkistan'daki faaliyetlerinde bu bölgeden destek alacaklardı.

Ruslar kuzeyde Aral gölü tarafından, batıda Hazar Denizi sahillerinden Batı Türkistan'ı tehdit etmeye başladıkları zaman, bu bölge üç hanlığa bölünmüş durumdaydı. Güneyde bir kısım Türkmenler de boylar halinde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Yani Rus istilasına başlarken Kazaklar gibi Türkistan'ın güney batısında yaşayan Türkler arasında bir birlik yoktu. Boylar ve hanlıklar kendi aralarındaki mücadelelerle meşguldü. Ruslar bu ayrılıktan yararlandılar. Hanlıkların birbirlerine düşmesi için uğraştılar.⁶⁸

Rus Hükümeti, öncelikle daha önce ilhak ettiği kuzeydeki bölgelerdeki hâkimiyetini güçlendirme yoluna gitti. Güneye yapacakları seferlerde kendilerine hareket noktaları oluşturmak için çalışmalarını sürdürdüler. 1845 yılında, Irgız ve

⁶⁶ Kesici, **a.g.e.**, s.85 vd.; Peimani, **a.g.e.**, s.26; Kurat, **Rusya..**, s.347-348.

⁶⁷ Hayit, **a.g.e.**, s.62; Kurat, **a.g.e.**, s.348.

⁶⁸ Yarkın, **a.g.m.**, s. 88.

Turgay Nehirleri boyunca kaleler inşa olundu. 1847 yılında Kopal istihkâmı ve Sergiopâl'da Kazaçık istasyonu meydana getirildi. 1848'de Kara-Butak ve Kos-Aral limanlarını kurdular. Aynı yıl, iki Rus savaş gemisi, Aral Gölü'ne indirildi. Bu şekilde, Çu ve Sir Derya arasında, bozkıra hâkim olmak için ve Hokand Hanlığı'na karşı bir savaş halinde kullanılabilecek, çifte görevi olan bir müstahkem hat meydana getirildi. 1852'de Rusya, Hokand Hanlığı'nın doğrudan doğruya komşusu oldu.⁶⁹

Ruslar, Sir Derya'nın aşağı mecrasında, Çu ve İli Nehirlerinin yukarı kısımlarına kadar mevkielelerini sağlamlaştırdıktan sonra, müstahkem bir şehir olan Akmesicid'i işgal etmek için hazırlıklara başladılar. Ancak Ruslar ilk başta Güney Türkistan'ı işgal için biraz daha tedbirli hareket ediyorlardı. Çünkü Türkistan'ın güneyinde bulunan İngilizlerle karşı karşıya gelmek istemiyorlardı. Ancak Kırım Savaşı'nda İngilizlerle rakip olunca, Türkistan'daki tutumları değişti. Artık bölgede İngilizlerle de rekabeti göze alıyorlardı. Batıda, Kırım'da kaybetmişlerdi. Buna balı olarak doğuda kazanmak istiyorlardı.

Rusya, 1850'ye kadar Türkistan'ın işgali için gerekli hazırlıkları yapmıştı. Fakat Kırım Harbi (1853 - 56) ve Rusya'nın bu savaştan mağlûp olarak çıkması, Türkistan seferine engel oldu. Kırım Harbi'nden sonra Rusya, dış ve askerî siyasetini tamamen değiştirdi. Rus yönetimi Büyük Britanya'yı arkadan vurmaya karar verdi, yani onun Hindistan'daki nüfuzunu kıracaktı. Gerçekten Rusya'nın Kırım Harbi'ndeki mağlûbiyeti, Rusya'nın, dış siyasetinin ağırlık merkezini Balkanlardan ve Yakın Doğu'dan, öncelikle Türkistan'a kaymasında etkili oldu. Bunun yanı sıra Kırım Harbi sırasında kendisine karşı Osmanlı'nın yanında yer alan İngiltere ile Asya'da rekabet etme düşüncesi de bu siyasette bir etken oldu. Böylece Türkistan, Rusya'nın

⁶⁹ Hayit, **a.g.e.**, s.63.

uluslararası politikasının kurbanı durumuna düştü.⁷⁰

Rusya, Küçük, Orta ve Ulu Cüz'ü ilhak etmek suretiyle ilk olarak Batı Türkistan'ın kuzey bölgelerini ele geçiren Rusya, Türkistan'ın güneyindeki hanlıkları da işgal hareketine girişti. Fakat Hive, Buhara ve Hokand Hanlıklarını işgal etmek Rusya için kuzeydekiler kadar kolay olmadı. Burada hem nüfus yoğunluğu daha fazla, hem de bu bölge sosyal ve kültürel açıdan daha fazla gelişmişti. Ayrıca bu bölge Rusya'nın merkezine daha uzaktı. Bu nedenle, üç hanlığa karşı savaş hazırlıkları yapmak zorundaydı.

Ruslar 1853 yılında Akmesid'i işgal etti. Amaçları buradan itibaren, Hokand Hanlığı'nın hâkimiyet altına alınmasını hızlandıracak olan, Sir Derya boyunca hareket karargâhları kurmaktı. Ayrıca İngilizlerden önce bir an öce Türkistan pazarlarını ele geçirmek istiyorlardı.⁷¹

İngilizlerin Hokand, Buhara ve Hîve'ye nüfuz edebilecekleri ve Türkistan'da ticarî ve siyasî menfaat arayacakları fikri, Rus istilâ hırısının gerekçesiydi. Rus Hükümeti, 1857'de Afganistan Emiri Dost Muhammed'in; İngilizlerin Afganistan ile Buhara arasında bir ittifak yapılması teklifini geri çevirdiğini biliyordu. Buna rağmen, Petersburg'da, İngilizlerin, Ruslardan önce Türkistan'a yerleşmesinden korkuluyordu.⁷²

Türkistan'ı istilâ etmek için Rusya'nın askerî teşebbüsleri yanında, dış siyaseti ile ilgili olan teşebbüsleri de önemlidir. 21 Kasım 1864'te, Rus Başbakanı Gorçakov, bütün Avrupa devletlerine sözlü bir nota göndermek suretiyle Kırım Savaşı'ndan

⁷⁰ Hayit, **a.g.e.** s.51; Yalçın, **a.g.m.**, s. 7 vd; Lobanoff-Rostovsky, "The Soviet Muslim Republics in Central Asia", **Journal of the Royal Institute of International Affairs**, Vol.7, No.4, July 1928, s.242.

⁷¹ Hayit, **a.g.e.** s. 64; Yarkın, **a.g.m.**, s. 89.

⁷² Hayit, **a.g.e.** s.71.

sonra yönünü Türkistan bozkırlarına çeviren Rusya'nın yaptığı hareketleri uluslar arası alanda şu gerekçeler ile açıkladı:

Rusya'nın Türkistan'da karşılaştığı durum hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmıştır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar, cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Bu nedenle sınır boylarının güvenliği ve elde ettiğimiz ticari menfaatleri korumak amacıyla Orta Asya'nın derinliklerine yürümeyi tercih ettik. Tıpkı Amerika Birleşik Devletlerinin Kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerde yaptıkları gibi.⁷³

Rusya, Türkistan'ın işgaline gerekçe olarak dönemin diğer sömürgeci emperyalist devletlerine benzer mazeretler öne sürmüştür. Medeni olmayan Türkistan halklarına karşı Rusya sınır güvenliğini ve ticari çıkarlarını korumak için Türkistan'ı işgal etmek mecburiyetinde kalmıştır. Rusya günümüzde de hala geçerli olan bir gerekçe kullanmıştır. Bugün de büyük devletler güvenliklerini korumak ya da demokrasiden yoksun bölgelere demokrasi götürmek amacıyla işgaller gerçekleştirebilmektedir.

Ruslar yaptıkları hazırlıklardan sonra güneydeki üç hanlığı işgal etmek için harekete geçtiler. Hokand Hanlığını 1853-1876 yılları arasındaki yaptıkları uzun savaşlar sonucunda ele geçirdiler. Rusların bu bölgeye sahip olmalarının

⁷³ Yalçın, **a.g.m.**, s. 7 vd. ; Hayit, **a.g.e.**, s. 79.

gecikmesinde batıda Osmanlı Devleti ve müttefiklerine karşı aynı dönemde Kırım Harbi'nde savaşmaları da etkili oldu. Kırım Harbi'nin Türkistan'a olumsuz etkisi ise batıda yenilen Rusya'nın İngiltere ile rekabet etmek için Türkistan işgaline ağırlık vermesi oldu.⁷⁴

Rusya, Hokand gibi Buhara Emirliği ile de 1866 yılında bir savaş gerçekleştirdi. Savaşı kazanan Ruslar barış anlaşması için ağır savaş tazminatı istedikleri için bu teklif Buhara Emiri Muzaffereddin tarafından kabul edilmedi. İki taraf arasındaki çarpışma Rus ordusunun Semerkant bölgesini alması sırasında devam etti. Buhara Emirliğinin orduları 1868 yılında tekrar yenilince bu sefer Rusya'nın isteklerini kabul etmek zorunda kaldılar.⁷⁵ Rusya, 1873'de Buhara Emirliği'ni yeni bir anlaşma yapmaya zorladı. 28 Eylül 1873'de, iki devlet arasında 18 maddelik bir anlaşma imzalandı. Buhara Emirliği ayağına köstek vuran bu anlaşmayı, Emir Said Muzaffer Bahadır ve Türkistan Genel Valisi Von Kaufman imzaladılar. Rusya, Semerkant ve çevresinin kendine bırakılmasını; Buhara'nın bağımsız bir dış politika takip edemeyeceğini; Rusya'nın Buhara'da ticarî serbestiden her bakımdan faydalanacağını ve burada bir Rus siyasî komisyonu bulundurabileceğini, Buhara'ya dikte etti. Bu suretle Buhara Emirliği Rusya kontrolü altına alındı. Emir, Buhara'nın küçük sınırları içindeki millete hükmediyor; Rusya da Türkistan Genel Valisi vasıtasıyla Emir'e hükmediyordu. Buhara; 1873'ten, Mart 1918'de Sovyet rejimi tarafından istiklâli tanınıncaya kadar 45 yıl Rusya'nın himayesine bağlı kaldı. Bu devrede, Emirliğin devlet varlığı, şeklen devam etti ise de

⁷⁴ Hayit, **a.g.e.**, s.91; M.Saray, "Hokand Hanlığı", **TTD**, C.2., Ankara 1987, s.615-616; Temir, **a.g.m.**, s. 25.

⁷⁵ M. Saray, "Buhara Hanlığı", **TTD**, C.2, Ankara 1987, s. 599 vd.; Necef-Annaberdiyev, **a.g.e.**, s.260; M. Emin Efendi, **İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat**, Hazr.R.Akdemir, Ankara 1986, s.149-150.

onun siyasetini Rusya belirledi.⁷⁶

Ruslar, Türkistan'a hâkim olmada kendilerine en büyük rakip olarak Hive Hanlığı'nı görüyorlardı. Hive'ye doğudan ya da batıdan ulaşmak için de uzunca bir çöl yolunu kat etmeleri gerekiyordu. Kuzeyde ise Hive oldukça tahkim edilmiş mevzilerle çevrilmişti. Ruslar Buhara ve Hokand'ı ele geçirdikten sonra Hive'yi de hâkimiyetleri altına almak için harekete geçtiler.⁷⁷

Bu arada 1856-59 yıllarında Rusya, Hazar Denizi'nin Mangışlak yarımadasında, 1859 yılında, adını Novo Aleksandrovsk'a çevirdikleri Novo Petrovskiy isimli bir müstahkem liman inşa ederek burada bir hareket üssü meydana getirdiler.⁷⁸ Bu hazırlıklardan sonra Ruslar dört koldan harekete geçerek Hive'ye saldırdılar. 1873'te, 291'i subay olmak üzere 6.965 Rus askeri Hîve şehrine girdi.⁷⁹

Savaştan sonra Rus General Kaufman, Hive Hanı Said Muhammed Rahim Han'a 12 ağustos 1873'te 18 maddelik bir barış anlaşması dikte etti. Bu anlaşma gereğince Han, Amu Derya'nın akıntı yönüne göre sağ kıyısındaki toprakları Rusya'ya bırakarak, egemenliğinden vazgeçecekti. Savaş tazminatı olarak 2,2 milyon ruble ödeyecek, Rus tüccarlarına tam bir ticarî serbesti garanti edecek ve Hanlığın diğer bölgelerinde kale ve benzeri inşaatlara izin verecekti. Han, bundan böyle Rus olmayan tebaasının işlerini halletmek üzere görevin sürdürecekti. Böylece Rusya, 1715'ten beri peşine düşmüş olduğu tarihî hedefine 1873'te erişmiş oldu.⁸⁰ Bu

⁷⁶ Hayit, **a.g.e.**, s. 100; Gündoğdu, **a.g.m.**, s.298.

⁷⁷ M. Saray, "Hive Hanlığı", **TTD**, C.2, Ankara 1987, s.609; A. Temir, "Rus İmparatorluğunun Kuruluşu ve Genişlemesi", **Türk Kültürü**, sayı 21, Ankara 1964, s. 25.

⁷⁸ Hayit, **a.g.e.**, s.100.

⁷⁹ Hayit, **a.g.e.**, s.103; Saray, "Hive...", s.609; Gündoğdu, **a.g.m.**, s.298.

⁸⁰ Hayit, **a.g.e.**, s.104; Saray, "Hive...", s.609-610; Temir, **a.g.m.**, s. 25; Saray, **Turkmens....**, s.112; Caferoğlu, **a.g.e.**, s.23; İ. Yarkın, "Hive Hanlığı'nın Ortadan Kaldırılarak Harezmi Halk

tarihten sonra Hive Hanlığı, Rus hâkimiyetinde Türkistan Genel Valiliğine bağlı olarak Sovyet dönemine kadar devam etti.

Ruslar, Hokand ve Buhara Hanlıklarının topraklarını ele geçirdikten sonra Türkistan Genel Valiliğini oluşturdu. Vali olarak General von Kaufman'ı atadılar. General Kaufman hırslı bir yöneticiydi. Onun bölgedeki hanlıkların yöneticilerini yok gibi davranması, uyguladığı politikalar nedeniyle önce Buhara Emiri ile savaşmak zorunda kaldı. 1868'deki mücadeleyi Rus orduları kazandı. Bu başarıdan sonra Kaufman kendine daha fazla güvenir oldu. Bölgede bir imparator gibi davranmaya başladı. Bu hareketler sonucunda da Hive Hanlığı ile bir çatışma yaşadı.⁸¹

Rusya bölgedeki bu çatışmalardan sonra Türkmenlerin topraklarına yöneldiler. Ruslar öncelikle işgallerini ticaret yolları güzergâhında gerçekleştirmişlerdi. En son olarak Hazar'ın güney doğusunda yer alan Türkmen topraklarını ele geçirme girişiminde bulundular. Rus istilasının son devrini Hazar Denizi'ni doğusunda Türkmenler ile yapılan mücadeleler oluşturur. Bu sırada Türkmen boyları, Buhara ve Hîve devletlerine ait topraklarda yaşıyorlardı. Bunların bir kısmı, boy esasına dayalı hanlarının dışında, başka hiç bir devlet otoritesine tâbi değillerdi. Bu boylar varlıklarını devam ettirebilmek için aralarında savaştıkları gibi, diğer devletlerle de mücadele içindeydiler. Kendi aralarında birleşememeleri, savunma güçlerini zayıflatıyordu.⁸²

Hîve'nin işgalinden sonra General Golvaçev idaresinde bir Rus ordusu

Cumhuriyeti'nin Kuruluşu", **Türk Kültürü**, S. 99, s.237 vd. ; Gündoğdu, **a.g.m.**, s.298; Peimani, **a.g.e.**, s.26.

⁸¹ M. Saray, **The Turkmens in the Age of Imperialism**, Ankara 1989, s. 94 vd.

⁸² Saray, **a.g.e.**, s.95; Hayit, s.106.

Türkmenlere karşı gönderildi. Özellikle Yamud Türkmenlerini hedef alan bu kuvvet, onları, Hîve Hanlığı dâhilinde 1874'te boyunduruk altına aldı. Rusya'nın amacı, İran sınırına erişmekti. Bu ise ancak Türkmenlerin Rus hâkimiyeti altına alınması ile mümkündü. General Lomakin idaresindeki Rus kuvvetleri, 1871'den 1879'a kadar aralıksız olarak Teke Türkmenlerine karşı savaşılsa da önemli bir sonuç alamadılar.

1874-1876 ve 1878 yıllarındaki Rus saldırıları Türkmenler tarafından geri püskürtüldü. Ruslar Ahal Teke Vahası için yaptıkları savaşlarda defalarca yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldılar. 9 Eylül 1877'de Gök Tepe'ye saldırdılar. 177 ölü ve 268 yaralı ile geri çekilmeye mecbur oldular. 28 Eylül 1877'de 23 bölük, 14 süvari bölüğü ve 16 top ile yeniden saldırıya geçtilerse de başarılı olamadılar. Yaklaşık bir yıl sonra, 27 Ağustos 1879'da Rus birlikleri, Lomakin komutasında Dengil Tepe'ye saldırdılar. Onların karşısında, Berdi Murat Han'ın emrinde silahlı ve silahsız birlikler duruyordu. Bunlar 2000 kurban verdikten sonra Rusları geri çekilmeye mecbur ettiler. 1874-79 tarihleri arasında Rusların Ahal Teke'yi hakimiyet altına almak için bütün girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Rus kaynaklarında 1879 yılında, Gök Tepe savaşında 18.943 Rus askerinin hastalandığı belirtilmektedir. Bu rakamlar gerçeğe uygunsa; Rusların bölgeye göndermiş oldukları kuvvetin büyüklüğü kolayca anlaşılabilir.⁸³

1879 yılında Türkmenlerin özellikle Teke grubu Göktepe'yi kendilerine sığınak olarak seçerek Ruslara karşı mücadele ettiler. 1879 yılındaki Göktepe civarında yapılan savaşları da Türkmenler kazandı. Rus hükümeti bunun üzerine General D. Skobelev komutasında bir orduyu tekrar bölgeye gönderdi. Kasım

⁸³ Hayit, **a.g.e.**, s.107.

1880’de Göktepe’yi kuşattı. Rus ordusu birçok katliam yaparak Şubat 1881’de kaleyi işgal etti. Bazı kaynaklara göre bu olayda 15000 Teke Türkmen’i öldü. Göktepe’nin işgalinden sora 1881’de, Rusya ile İran arasında bir sınır anlaşması yapıldı. Atrek Irmağı’nın, iki devlet arasında kesin sınır olarak kabul ettiler.⁸⁴

Göktepe katliamı Türkmenlerin direncini kırdı. Merv şehri 1884 yılında direnmeden teslim oldu. Ruslar, İngilizlerin tepkisinden çekindikleri için uzun süre Merv’i işgal etmeyeceklerine dair söylemlerde bulundular. Ancak 1884 tarihinde bu şehre de girdiler.⁸⁵ Ruslar böylece Türkistan işgalini tamamladı.

Ruslar Türkistan’ın işgalini tamamladıktan sonra bölgenin kolonileştirilmesi için çalışmalara başladılar. Bölgeye Slavlar getirilerek yerleştirildi. Ayrıca bölge üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için burada bulunan boy ve aşiretler arasındaki ayrılıkları ön plana çıkararak zaten olmayan birliğin oluşturulma ihtimalini de azaltmaya çalıştılar.⁸⁶

d. Rus Hâkimiyetinde Hazar Çevresi

Ruslar Hazar çevresini işgal ettikten sonra bölgeyi kolonileştirme çalışmalarına başladı. Rus kolonileştirme hareketi Kafkasya’da Azerbaycan’da 1833 yılında başladı. Kafkasya’yı ele geçiren Ruslar, burasını Hazar batısını işgalde bir üs olarak kullanmak istiyordu. Ancak Azerbaycan Türklerinin direnişleriyle karşılaştılar.

Ruslar, Türklerin karşı koyuşlarını kırmak için çarlık hükümetinin aldığı

⁸⁴ Hayit, **a.g.e.**, s.107; Saray, **Tukmens...**, 183 vd.; Kurat, **Rusya..**, s.352.

⁸⁵ Yarkın, “Rus İdaresi...”, s.89; Hayit, **a.g.e.**, s.106 vd.; Saray, **Turkmens...**, s.156 vd.; Capisani, **a.g.e.**, s.142; Kurat, **a.g.e.**, s.352.

⁸⁶ Cafeoğlu, **a.g.e.**, s.23.

kararla bir kısım Rus köylüsü serflikten affederek Azerbaycan’a yerleştirmeye başladılar. Göçmenlerin yerleştirilmesinden sonra Ruslar, Türkler arasından seçtikleri, mallarını kaybetmek istemeyen, bazı zenginleri han olarak atadılar. Bu şekilde Azerbaycan’da kısmen de olsa bir otorite sağladılar. Fakat daha önce Bakü’deki petrolü elinden alınan, ticaret hayatı Rus göçmenleri ile Ermeni tüccarlarına teslim edilen Azerbaycan Türkleri, şimdi de Rusların baskısı ile topladıkları ağır vergiler yüzünden birer Rus despotu hâline gelen hanlar nedeniyle büyük sıkıntıya düşmüşlerdi. Bu sömürü ve haksızlıkların sonucunda Azerbaycan’da “Kaçak Hareketi” meydana geldi. 1890’larda Rus idaresinin ağır vergilerini ödeyemeyen Nebî isminde fakir bir Azerbaycan köylüsünün direnmesi ile başlayan Kaçak Hareketi kısa zamanda bütün Azerbaycan’a yayılarak milli bir hareket hâline gelmiştir. Bir müddet sonra İran Azerbaycan’ına da sıçrayan bu millî isyan Rus ve İran hükümetlerinin ortak hareket etmelerine neden olmuştur. Rus ve İran hükümetleri birlikte hareket ederek önce isyanın elebaşlarını öldürmüşler ve sonra da taraftarlarını dağıtmışlardır.⁸⁷ Rusların ve yerel hanların baskısı altında yaşayan Azerbaycan Türkleri 1905 İhtilalinden sonra hak ve Özgürlüklerini elde etmek için çalışmaya başladılar.

Ruslar Azerbaycan gibi Batı Türkistan’daki Türk topraklarını da kolonileştirme çalışmalarını sürdürdüler. 1844’ten sonra, Türkistan’ı Rus İmparatorluğu’nun bir parçası haline getirmek için çaba sarf etti. 21 Ekim 1868’de, Orenburg ve Sibirya bölgelerindeki Kazakların idarî makamlarının yeniden düzenlenmesi ile ilgili bir ferman yayınlandı. Aynı zamanda, 268 maddelik bir idarî nizamname de yürürlüğe kondu. Zapt edilen bölgelerden Akmollla (Akmolensk) ve Semipalatinsk (Ceti-Tam) bölgeleri Batı Sibirya Genel Valiliği’ne katıldılar. Ural ve

⁸⁷ M. Saray, “Azeri ...”, s. 29.

Turgay bölgeleri de Bozkır Genel Valiliği çerçevesine dâhil edildiler. Bununla, Rus ilhak işlemi tamamlanmış oldu. Yeni idarî nizamnamede, Kazak topraklarının, Rusya'nın mülkü olduğu ilân edildi.⁸⁸ Ruslar yaptıkları düzenlemelerle Türkistan'ı Bozkır ve Türkistan Genel Valilikleri olmak üzere ikiye böldüler.⁸⁹

Çarlık Rusya'sı Türkistan'ın kaynaklarını kullanmak için ele geçirdikleri toprakları kısa sürede sömürge haline dönüştürmüştür. Orta Asya'ya 1896-1905 yılları arasında 834 bin, 1896 yılı öncesinde de 300 bin göçmen yerleştirilmişti. SSCB döneminde bu göçmen gönderimi devam edince söz konusu cumhuriyetlerde önemli oranda Rus ve Slav kökenli topluluklar oluştu. Orta Asya cumhuriyetlerinde yerel halk tarım kesiminde Slav kökenli halk sanayi alanında büyük kentlerde yoğunlaşmıştı. Bu iktisadi yapı, Orta Asya'nın Rusya Federasyonu başta olmak üzere SSCB'nin diğer sanayi bölgelerine bağımlı hale gelmesine yol açtı.⁹⁰

e. 1905 İhtilalinin Türkistan ve Kafkasya'ya Etkisi

Rusya ile Japonya arasında çıkan savaş, tıpkı Sivastopol harbindeki yenilgi gibi, bu ülkede derin etkiler yaptı. 1905 yılında Rusya'nın birçok yerinde ayaklanmalar oldu. İhtilalciler, çarın mutlakîyet rejiminin sona erdirilip meşruti bir krallığın kurulması ve demokratik bir anayasanın kabul edilmesini istediler. Türk illerindeki halk ve aydınlar da bu harekete aktif olarak katıldı. Bu akımla birlikte Rus işgali altında yaşayan Türk halkları Batının da dikkatini çekti. Rus işgalinde yaşayan Türklerin egemenliklerini tekrar kazanmak, milli ve kültürel değerlerini korumak ve geliştirmek için yaptıkları reformlar ve milliyetçilik akımları ile ilgili Batıda yazılar

⁸⁸ Hayit, **a.g.e.**, s.62.

⁸⁹ N. Devlet, "Bağımsız Türk ...", s.273; Lobanoff-Rostovsky, **a.g.m.**, s.242.

⁹⁰ Taşağıl, **a.g.m.**, s.25; P. Kropotkin, "The Population of Russia", **The Geographical Journal**, Vol.10, No. 2, London 1897, s.202.

yazılmaya araştırmalar yapılmaya başlandı.⁹¹

1905 İhtilalinde anayasal meşruti bir krallık kurulması, azınlıklara kültürel haklar, parlamentoya (Duma) seçme ve seçilme hakkı tanıyan liberal siyasi reform süreci başladı. Türk illerindeki aydınlar ve halk önderleri, siyasi, sosyal ve kültürel alanda milli şuurları güçlendirecek, sivil ve siyasal haklarına sahip çıkacak şekilde faaliyetlerini arttırdılar. 1905 yılına kadar Rus işgali altındaki Türk illerinde sadece Gaspıralı İsmail Bey'in yarısı Türkçe yarısı Rusça olan Tercüman Gazetesi ıkıyordu. İhtilalden hemen sonra ise birçok gazete ve yayın faaliyetine başladı. Türklerin aydınlanmasında ve bu hareketlerin gerçekleşmesinde Cedid okullarının önemli bir yeri vardır.⁹²

Duma için mart-nisan aylarında seçim yapıldı. Türkler seçimleri beklemeden Türk ve Müslüman halkların temsilcilerini bir araya getirerek bir kongre toplamaya karar verdiler. Kazan Türklerinden Yusuf Akçura, Azerbaycan Türklerinde Ali Merdan Topçubaşı ve Gaspıralı İsmail Bey, 8 Nisan 1905 tarihinde Petersburg'da bir araya gelerek Rusya Müslümanlarının temsilcilerinin katılacağı bir kongre gerçekleştirdiler. Böylece 15 Ağustos 1905'te Rusya Müslümanları Birinci Kongresi toplandı. Kongrede Rusya Müslümanlarının birleşmesi, Ruslarla hukuki eşitlik elde etmek için mücadele edilmesi, gazete ve yayınlarla modern okullar ve eğitimlerle Rusya Müslümanlarının ağın gereklerine göre yetiştirilmesi gibi hedefler belirlendi. Ayrıca kongrelerin düzenli bir şekilde yapılması kararlaştırıldı. 1906 yılında da 2. Rusya Müslümanları Kongresi Petersburg'da yapıldı. Bu kongrede İttifakı Mslmin adıyla bütün Rusya Müslümanlarını temsil eden bir örgüt kurulmasına karar verildi.

⁹¹ Yalçın, **a.g.m**, s.15; Kurat, **Rusya..**, s.379 vd.

⁹² Kurat, **a.g.e.**, s.390; Yalçın, **a.g.m.**, s. 15.

Aynı yıl 3. kongre de yapıldı. Kongrelerde alınan bu kararlar Rusya'nın baskıcı yönetimi yüzünden uygulanma fırsatı bulamadı.⁹³

1906 Mayıs ayında toplanan I. Duma 10 hafta kadar çalıştı. 524 üyeli bu mecliste 25 Türk vardı. Ancak çarla uyumlu bir şekilde çalışamayan Duma, çar tarafından kapatıldı. II. Duma'ya Bolşevikler de girdi. Bu mecliste de 34 Türk vardı. 2. Duma'nın çalışmaları da Lenin tarafından sabote ediliyordu. Bu meclis de 16 Haziran 1907'de Başbakan Stolipin tarafından kapatıldı.⁹⁴

3. ve 4. Duma halkı temsil etmekten uzak kukla bir kurum haline gelmişti. Rusya'da bir taraftan aşırı milliyetçiler, panislavist ve Türk düşmanı akımlar kuvvetlenirken, Bolşevik ve sosyalist düşünceler de yayılıyordu.⁹⁵ 1914 yılında Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rus kamuoyunun dikkati savaşa çevrildi. Savaş nedeniyle artan mali kaynaklara olan ihtiyaç arttı. Aynı zamanda asker ihtiyacı da fazlaştı. Bu nedenle Kazak ve Kırgızlardan da asker alınması için karar çıkarıldı. Ayrıca halktan savaş masrafların karşılamak üzere ek mali fedakarlıklar istendi. Bunun üzerine 1916'da Türkistan'da geniş bir isyan patlak verdi.⁹⁶

1916 isyanı bütün Türkistan halkının Rus sömürgeciliğine karşı olan bir hareketidir. Bu isyanın sebepleri şunlardır:

- Rus memurların Türkistan halkına kötü davranması, baskı ve zulüm
- Rus sömürme ve baskısına karşı milliyetçi hareketler
- Kazak ve Kırgızların topraklarının önemli bir kısmı elinden alınarak Rus

⁹³ Yalçın, **a.g.m.**,s.15; Kurat, **Rusya..**, s.390; Togan, **a.g.e.**, s.348.

⁹⁴ Yalçın, **a.g.m.**,s.15; Kurat, **a.g.e.**, s.394 vd.

⁹⁵ Yalçın, **a.g.m.**, s.20; Kurat, **a.g.e.**, s.397 vd.

⁹⁶ Yalçın, **a.g.m.**, s.20; Lobanoff-Rostovsky, **a.g.m.**, s.215.

göçmenlere verilmesi

- Çarlığın uyguladığı tarım ve fiyat politikaları; halkın ürettiği pamuğa ucuz satmasına rağmen aldıkları sanayi mallarının çok pahalı olması

- Yüksek vergiler, yerli halkın mal ve hayvanlarının zorla alınması

Savaş için Türkistan'dan 250 bin işçi talep edilmesi.⁹⁷

1916 Temmuzunda başlayan isyan kısa zamanda bütün Türk ülkelerine yayıldı. Köylü, kasabalı, şehirli bütün halkın katıldığı toplantılarda "Çar ve Ruslar defolsun. Müslümanlara hürriyet isteriz. Biz Ruslar için savaşmak istemiyoruz." Diye bağırarak halk kısa zamanda millî mücadeleyi başlattı. Lidersiz, teşkilatsız ve üstelik silâhsız başlayan bu millî ayaklanma çok geçmeden Rus silâhları karşısında eridi. Ruslar isyanı ayaklanmaya katılanların çoğunu insafsızca öldürdüler. Mallarını ve arazilerini Rus göçmenlere verdiler. Bir sene sonra ayaklanma bastırıldığı zaman 673.000 Türk hayatını kaybetmiş ve 200.000'e yakın Türk de Sibirya'ya sürülmüştür. 300.000 civarında Kazak ve Kırgız Türk'ü Çin idaresindeki Doğu Türkistan'a sığınmak zorunda kalmıştır.⁹⁸

2. SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİNDE HAZAR ÇEVRESİ

Türkistan'da 1916 yılında başlayan ayaklanmanın etkileri sürerken 9 Mart 1917'de Rusya'da çar idaresine karşı bir ayaklanma başladı. Ayaklanma 12 Mart 1917'de çarın devrilmesi ile sonuçlandı. İdareyi Kerenski ve Prens Lvot ele geçirdi. Ancak Rusya'da bir ihtilal daha yaşandı ve Lenin iktidara sahip oldu. Bu ihtilal 300

⁹⁷ İ. Yarkin, "Türkistan'da Çarlık Rusyasının Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar" **Türk Kültürü**, S.87, Ankara 1970, s. 220; Kurat, **a.g.e.**, s.427; Togan, **a.g.e.**, s.336; Kesici, **a.g.e.**, s.134-135.

⁹⁸ Kesici, **a.g.e.**, s.137.

yıllık Ramanov hanedanının hâkimiyetinin sonunu hazırladı. Lenin 7 Kasım 1917’de bir beyanname ile bütün milletlerin hak ve hürriyetini tanıdığını ve kimsenin toprağında gözü olmadığını ilan etti.⁹⁹ Bu beyannameyi, başta Türkistanlılar olmak üzere, ezilen milletler büyük bir sevinçle karşıladılar. Ne var ki, bu sevinç uzun sürmedi. Sosyal Demokratlar Hükûmeti’nin daha ilk bildirisi; “Bütün memurlar ve askerler, bulundukları yerde kalacaklar” şeklindeydi. Bu bildiri, Çarlık Rusyası ordusuna ve memurlarına, Türkistan’daki eski görevlerini sürdürmeleri hususunda kanunî bir dayanak hazırladı. İhtilâl ve I. Dünya Savaşı’nın birçok önderleri, hizmet yıllarının bir kısmını, ordu eğitimi için iyi imkânları olan Taşkent’te geçirmişlerdi. Türkistan’ın bu başkenti, her şeyden önce Rusya’nın askerî bir merkezi idi. Ruslar, Türkistan’daki hâkimiyetlerini bu merkezden muhafaza etmeye çalıştılar.¹⁰⁰

1917 Ekim Devrimi, Rus hâkimiyeti altındaki Müslümanlar için başlangıçta yeni ümitler vaat ediyordu. Müslüman Türk liderler ve fikir adamları Sovyet yönetimi içinde Müslümanların kimliklerini daha iyi ifade edebileceklerini düşünüyorlardı. Bu önderlerden Sultan Galiyev, Müslümanların bu sistem içinde temsili için çok çaba harcadı. Ancak Komünist yönetim Çarlık ordularını tamamen etkisiz hale getirdikten sonra Müslümanlara ihtiyacı kalmadı. Bundan sonra Müslümanları sindirme yoluna gitti. 1923 ile 1964 arasında Sovyet politikalarında Türklük ve İslam yok sayıldı. 1964’ten sonra birtakım yeni düzenlemeler yapıldı.¹⁰¹

Rus hâkimiyetinde yaşayan Türklerin 1905 ihtilali sonrası başlattıkları milli yönetimler kurma çalışmaları 1917 ihtilalinden sonra da artarak sürdü. 1917 Bolşevik

⁹⁹ M.Sadık Atak, **Rusya Siyaseti**, Ankara 1964, s.29; Kurat, **a.g.e.**, s.433-434.

¹⁰⁰ Hayit, **a.g.e.** s.213.

¹⁰¹ M.Doğan, “Türk Dünyasının Yakın Dönemde Ortaya Çıkışı ve Geleceği”, **Yeni Türkiye**, S.15, Ankara 1997, s.298; Peimani, **a.g.e.** s.27.

İhtilali, Rusya Türkleri arasında büyük beklentiler yaratmıştır. Ekim İhtilalinden önce Rusya Müslümanları 1-10 Mayıs 1917 tarihinde Moskova’da bir kongre daha topladılar. Bu kongrede Çar imparatorluğu yerine kurulacak olan cumhuriyet rejiminin anayasasını hazırlayacak olan kurucu mecliste Türklerin rolü konusu ele alındı. Kongreye 800 civarında delege katıldı. Delegeler arasında Zeki Velidi Togan gibi aydınların yanı sıra Bolşevik İhtilalinde önemli rol oynayan Milliyetçi Türk komünist Sultan Galiyev de vardı. Kongrede alınan en önemli karar Rusya ile eşit haklara sahip, Ruslardan ayrı toprakları belirlenmiş bir yapıda Ruslarla federasyon ya da konfederasyon oluşturulması kararıdır. Karar doğrultusunda kongreler ve halkı bilinçlendirmek için çalışmalar yapıldı. Bu sırada Rusya’da Bolşevikler Ekim devrimini gerçekleştirdiler. Darbe düzenleyerek yönetimi ele geçirdiler. Rusya’da Polonyalılar, Finler, Ukraynalılar başta olmak üzere ayaklanmalar çıktı. Türkler de faaliyetlerini arttırdılar. 17 Kasım 1917 tarihinde Orenburg’da Başkurtlar bağımsız Başkurt Cumhuriyeti kurduklarını ilan ettiler.

Daha sonra Hokand şehrinde IV. Türkistan Müslümanları Kongresi toplandı. 10 Aralık 1917’de Türkistan Milli Muhtar Cumhuriyeti’nin kuruluşu ilan edildi. Bu hükümetin başı Mehmet Tınçbay idi. Kısa bir süre sonra Mehmet Tınçbay istifa etti. Yerine Mustafa Çokay geçti. Bu muhtar hükümet Türkistan Genel Valiliği sınırları içinde yer alıyordu. Kazak Türkleri ise 1917 yılında 5-13 Aralıkta Orenburg şehrinde toplanan III. kongresinde Türkistan’ın kuzeyindeki eski Bozkır Genel Valiliği için Alaş Orda adıyla Ali Han Bökey Han’ın başkanlığında ayrı bir muhtar hükümet kurduklarını bildirdiler. Böylece 1917 yılı sonlarına doğru Türkistan’da iki milli muhtar hükümet ilan edilmiş bulunuyordu. Fakat Taşkent’te Ruslardan ibaret Sovyet hâkimiyeti ve kuzeydeki Sibirya’ya bitişik bölgelerde ise Beyaz Rus idaresi vardı.

Komünist Rusya 19 Şubat 1918’de Hokand’ı zapt ederek buradaki milli hükümete son verdiler. Alaş Orda hükümeti de aynı sona uğradı.1918 Ocak ayında Bolşevikler Orenburg’u işgal ettiler. Başkurtlar, Bolşevik kuvvetlerini durduramadılar. Bu arada Çekoslovakların Bolşeviklere karşı harekete geçmeleri üzerine Bolşevikler zor durumda kaldı. Türkler yeniden harekete geçerek tekrar eski devletlerini kurdular.¹⁰²

Sovyetler, Hokand’a saldırdıkları zaman şehri Ergeş Korbaşı komutasındaki güçler savunuyordu. Sovyetler şehri ateşe verince bu kuvvetler mücadelelerine şehir dışında devam etmek üzere uzaklaştılar. Hokand Milli hükümetinin savunucuları olan bu güçler Basmacı¹⁰³ Hareketi olarak da bilinen ayaklanmayı teşkil etti. Basmacılık hareketi bütün Türkistan’a yayılan bir halk ayaklanmasıdır. Ayaklanma çeşitli şekillerde 1935 yılına kadar devam etti.

1920 yılında, Fergana’daki ayaklanma en son noktasına ulaştıktan sonra, Kızıl ordu’nun Harezm ve Buhara’ya girmesiyle, Harezm ve Buhara da, ikinci ve üçüncü ayaklanma merkezleri haline geldi. Emir’in taraftarları ve milliyetçi eğilimli Buhara reformistleri, Ruslara karşı silâhlı mücadeleye giriştiler. Cüneyd Han ve Harezm’deki mücadelenin diğer liderleri, Sovyet hâkimiyetinin kurulmasından beri sürdürdükleri mücadeleye devam ettiler. Millî Mücadele’nin bu üç merkezde birden yönetilmesi sebebiyle, Türkistan’daki Sovyet hâkimiyeti tehlikeli bir durumda bulunuyordu. Ne var ki, Kızıl Ordu; Ağustos 1919’da Beyaz Ordu’nun¹⁰⁴ Orenburg cephe hattını

¹⁰² İ. Yarkın, “Muhtar Türkistan ve Alaş Orda Hükümetleri ile Alaş Orda Arasında”, **Türk Kültürü**, S.23, Ankara 1964, s.39; Yalçın, **a.g.m.**, s.20-21; Hayit, **a.g.e.**, s.52.

¹⁰³ Basmacı kelimesi Rusça haydut anlamına gelir. Hokand’ı savunmak amacıyla hareketi başlatan Ergaş Korbaşı ve adamları daha önce Ruslara karşı yağmalama hareketlerinde bulundukları için Ruslar bu hareketi haydutluk olarak görmüşler ve Basmacılık olarak adlandırmışlardır. Ancak Fergana civarında başlayan bu hareket kısa sürede Türkistan’da bir milli ayaklanma haline gelmiştir.

¹⁰⁴ Rusya’da 1917 İhtilali gerçekleştiği sırada Bolşevikler kendi ordularını Kızıl Orduyu oluşturdular. Çarlık kuvvetleri ise Beyaz Ordu olarak adlandırılmış Bolşevikler tamamen kontrolü ele geçinceye kadar iki ordu arasında çatışmalar devam etmiştir.

yararak, kuvvetlerini Türkistan'a sevk edebilecek duruma geldi. Ayaklanma dalgasını, sadece Türkistan'da bulunmakta olan Sovyet Rus silâhlı kuvvetleri bastırılabilir durumda değildi. Bu sebeple Sovyet yönetimi, Ağustos 1919'da, Sovyet hâkimiyetini Türkistan'da temin edecek bir Türkistan Cephesi açtı. 18 Ağustos 1919'da bu cepheye başkumandan olarak tayin edilen Frunze, 3 Eylül'de, Türkistan'a girmek için hazırlıkların yapılması emrini verdi. Başında Frunze'nin bulunduğu Türkistan Cephesi genelkurmayı, 22 Şubat 1920'de Taşkent'e geldi. Böylece Basmacı Hareketi'ne karşı, sistematik bir mücadele mümkün oldu. Fakat Türkistan'daki Sovyet ordularının takviye edilmesi ve bunların millî ayaklanmaya karşı giriştikleri harekât, kurtuluş savaşının ilerlemesini durduramadı.

Bu sırada 8 Kasım 1921'de, Enver Paşa, Buhara'ya gelerek Türkistan Kurtuluş Hareketi'ne katıldı. Enver Paşa buradaki mücadelesi sırasında şehit olduysa da Enver Paşa'nı şehadetiyle Türkistan'ın milli mücadelesi sona ermedi. Ruslar, Kızıl Ordu'yu takviye ettiler. 1923'te, Sovyet Rusya'nın Kızıl Ordu Başkomutanı S. S. Kamanev, Türkistan'a geldi. Aynı yılda, Fergana'daki Basmacı Hareketi'ne karşı, yeni bir plan hazırlandı. Bu zamana kadar, ayaklanmanın liderlerinden birçoğu, ya savaşta şehit olmuş veya Kızıl Ordu tarafından esir alınarak idam edilmişlerdi. Bunların bazıları da Sovyet birlikleri ile anlaşarak mücadeleyi bırakmıştı. Kızıl Ordu, 1923'ün sonbaharından 1924'ün ortalarına kadar, kurtuluş savaşına karşı mücadelesinde, genellikle galip geldi.¹⁰⁵

Komünistler bir yandan Türkistan'daki ayaklanmalar ile uğraşırken diğer taraftan da kendi çıkarlarına uygun olarak bölgede idari yapılanmaları yeniden

¹⁰⁵ Hayit, **a.g.e.** s.279 vd.; Demir, **a.g.e.**, s.70; Togan, **a.g.e.**, s.419 vd.; Lobanoff-Rostovsky, **a.g.m.**, s.246-247.

düzenlemeye başladılar. 30 Nisan 1918'de Türkistan Genel Valiliği yerine Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ve 26 Temmuz 1920'de Kırgız (Çarlık döneminde Kazaklara yanlışlıkla Kırgız denilirdi. Bu ad 1925'te düzeltilti.) Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Harezm ve Buhara Hanlıkları ise ilki 26 Nisan 1920'de ikincisi ise 2 Eylül 1920'de birer Sovyet Cumhuriyeti'ne dönüştürüldüler. Türkistan'ı parçalamanın alt yapıları idari olarak hazırlanırken sözde bilimsel çalışmaları da yapıyordu. Komünist yönetim 1920 yılında Türkistan'ı parçalamak için çalışmaları yürütüyordu. Bu amaçla oluşturulan Sovyet Hükümeti'nin Türkistan Komisyonu 3 Mart 1920'de çalışmalarına Taşkent'te başlamıştı. Lenin bu komisyonu Türkistan'ı etnografik açıdan bölmek ve Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan şeklinde haritalar hazırlamak üzere görevlendirdi.

Bu sırada Sovyetlerin 1. Kongresi 30 Aralık 1922'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin kuruluşunu ilân etti. 1924 yılında S.S.C.B. yönetimi millî ayaklanmaları genellikle bastırdıktan, devlet ve parti teşkilatındaki milliyetçi çevreleri susturduktan ve bazı Türkistanlıları kendi taraflarına çektikten sonra, Türkistan'ı bölmenin ve Buhara ile Harezm cumhuriyetlerini ortadan kaldırarak Türkistan haritasını yeniden oluşturmanın planlarını yapıyorlardı. Komünist yönetim Türklerin birlik fikrini akla getiren Türkistan kavramını ve hanlıkları hatırlatan Buhara ve Harezm cumhuriyetlerini ortadan kaldırarak eski ile ilgili olan her şeyi yok etmeye çalışıyordu. Türkistan'ın taksimi esnasında, Kazakların temsilcileri, bir Orta Asya Federasyonu'nun kurulmasını ve Kazak S.S. Muhtar Cumhuriyetinin bu federasyona bağlanmasını istemişlerdi. Sovyet Hükümeti bu talebi olumsuz

karşılamıştı.¹⁰⁶

Buhara ve Harezmi, 1924 yılında Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dâhil edildiler. 14 Ekim 1924'te Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti lağvedilerek 27 Ekim'de Özbek ve Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ilan olundu. Bozkır Genel Valiliği ise Rusya'ya bağlı Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüştü. Bu statüsünü 1936 yılında Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oluncaya kadar sürdürdü. Karakalpak Muhtar Oblast'ı 1930 yılında Kazakistan'dan alınarak Rusya'ya bağlandı. 1936'da ise Özbek SSC'ye verildi.¹⁰⁷

Kafkasya'da ise 1917 Bolşevik İhtilâlinin sağladığı haklardan istifade ederek Kafkasya Federasyonunu oluşturan Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri birbirleriyle anlaşamayınca bu federasyonu lağvederek kendi müstakil cumhuriyetlerini kurmuşlardı. Fakat Bolşevik İhtilâlini yapanlar eski Çarlık İmparatorluğunun birer parçası olan yeni müstakil cumhuriyetleri kabul etmemiş ve bu cumhuriyetleri Kızıl Ordu birliklerine bir bir işgal ettirmişlerdir. Lenin ve Stalin önderliğindeki Sovyet hükümeti işgal ettikleri Cumhuriyetleri Sovyet sistemi içinde tutacak şekilde yeniden organize etmişler, 27 Ekim 1924 yılında Sovyetler Birliğini oluşturan 16 cumhuriyetin kuruluşunu ilân etmişlerdir.¹⁰⁸

Başlangıçta Bolşevikler İhtilali gerçekleştirirken Türklere sizi asırlardır baskı altında tutan, sömüren, dininize hakaret eden, sizlere ikinci sınıf insan muamelesi yapan bir yönetime karşı ortak hareket edelim söylemleri ile Türkleri yanlarına

¹⁰⁶ Hayit, **a.g.e.**, s.348.

¹⁰⁷ N.Devlet "Bağımsız Türk..", Hayit, **a.g.e.**, s.267 vd.; Lobanoff-Rostovsky, **a.g.m.**, s.249; Benningsen-Wimbush, **a.g.e.**, s.93-94; Capisani, **a.g.e.**, s.143-144; Gömeç, **a.g.e.**, s.191-193; Lobanoff-Rostovsky, **a.g.m.**, s.246-247.

çekmeye çalıştılar.¹⁰⁹ Hâkimiyeti ele geçirdikten sonra da Çarlık Rusyası gibi Türkistan ve Hazar çevresini ele geçirdiler. 1917-1921 yılları arasında dört yıllık bir süre içinde Lenin yönetimi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adı altında Rus İmparatorluğunu yeniden kurdular. Daha 1918 ve 1920 yıllarında Lenin'in adamlarının sözleri Bolşeviklerin asıl niyetini göstermişti.

1918 Kasım ayında Stalin; “Burjuva milliyetçilik hareketi çalışanları temsil yeteneğinde değildir ve milletlerin kendi mukadderatını tayini hakkındaki eski burjuva demokratik açıklamalar uydurmadır ve inkılâbı önemini kaybetmişti.” Diye yazmakla Rus olmayan milletlerin demokratik istiklal hareketlerini red ediyordu.¹¹⁰

Komünistlerin halkların kendilerini yönetme haklarına sahip olacağı söylemi böylelikle kısa sürede sona ermiş oluyordu. Oysaki bu hareketin başında bu söylem doğrultusunda Türkistan halklarının istiklali için mücadele eden Sultan Galiyev gibi Müslüman Türk komünistler vardı. Türk halklarının bağımsızlık hakkı gibi, bu harekete inanan Komünist Türk liderler de kısa süre sonra bertaraf edildiler. Çoğu Stalin'in bahsettiği milliyetçilik suçundan hapse düştüler ya da öldürüldüler. Sovyetlerin amacının halklara kendi kaderlerini belirlemek olmadığını, yine Lenin'in adamlarından Zinoviev 1920'de söylediği “Azerbaycan'ın petrolü, Türkistan'ın pamuğu olmadan yapamayız.” Sözleriyle asıl amaçlarını açıklıyordu.¹¹¹

Sovyetler, Türkistan'da yaptıkları çalışmalarla yeni cumhuriyetler ve bu cumhuriyetlere yapay milli sınırlar oluşturdular. 1924 yılına kadar Türkistan'da mevcut olmayan Milli Devletler kavramı Sovyetlerin çalışmaları ile hayata geçirilmiş

¹⁰⁹ Yalçın, **a.g.m.**, s.21.

¹¹⁰ Yarkin, “Muhtar Türkistan ve Alaş Orda..”, s.37; Taşağıl, **a.g.m.**, s.25; Atak, **a.g.e.**, s.39.

¹¹¹ Taşağıl, **a.g.m.**, s.35.

oldu. Sovyet yönetimi kendi çıkarları doğrultusunda bölgeyi bölerken yeni milletler de oluşturmuş oldular. Bölge Sovyetlerden önce Özbek Hanlıkları, Türkmenler ve Kazaklar arasında paylaşılmışken Sovyet döneminde Özbek, Kazak, Türkmen, Kırgız ve Taciklerin ülkesi haline dönüşmüştür.¹¹²

Türkistan devletlerinin, ekonomik, politik, askeri ve diğer alanlarda, SSCB'nin dağılması sonucu bağımsız birer devlet olma sürecine hazırlıksız olarak yakalanmalarında ve halen günümüze kadar süren istikrar elde etme çabalarının yavaş ilerlemesinde nüfusun karmaşık yapısı, çok önemli bir faktör olarak ön plana çıkmaktadır.

Türkistan nüfusunun heterojen bir yapıya dönüşmesi, SSCB'nin 1924 yılı sonrasında, Stalin iktidarı döneminde "Türkistan Politikası"ndan vazgeçip Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik olarak geliştirdiği ve bölgenin farklı cumhuriyetlere bölünmesi olarak formüllendirildiği "Milliyetler Politikası"nın rolü büyüktür.

Moskova Planı ile uygulamaya konulan ve "böl ve yönet" olarak tabir edilen politikasıyla küçük kavim ve aşiretlerden ulus yaratılmaya çalışılmış, böylece potansiyel tehdit olarak görünen Türkçü ve Pan-İslamist hareketlerin önüne geçilerek, halklar üzerinde kolaylıkla baskı kurulması amaçlanmıştır. Sovyet Rusya tarafından; hem İslam kimliği etrafındaki bütünleşmeyi zayıflatmak, hem de Türkistanlılık ve Türklük yapılaşmasının önünü kesmek amacıyla, daha alt kimlik olan yerel milliyetçilikler desteklenmiş, 1924-1936 yılları arasındaki süreçte, Türkistan beş ayrı ülkeye ve millete ayrılmış ve SSCB'nin 5 Aralık 1936 Anayasası ile beş Türkistan Sovyet Cumhuriyeti (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türk-

¹¹² Edgar, **a.g.e.**, s.42; Gömeç, **a.g.e.**, s.193.

menistan ve Özbekistan) birlik cumhuriyeti haline getirilmiştir.¹¹³

Komünist yöneticiler, Sovyet vatandaşı yaratma projesine katkıda bulunabilmek için, Türk boylarını ayrı ayrı birer millet olmaya ve bölgedeki cumhuriyetlerin milli kimlikler etrafında toplanmaları için uğraştılar. Bu nedenle, günümüzde, Türklükten ve Türkistanlılıktan daha ziyade; Kazaklık, Kırgızlık gibi yerel milliyetler, kendi halklarını dünyaya tanıtmak ve kabul ettirmek hususunda çaba sarf etmektedirler.¹¹⁴

Sovyetler Birliği bölgeyi bölmeyi tamamladıktan sonra kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde yapılandırmaya başladılar. Bu çalışmaların başında Sovyet halkı oluşturma girişimleri geliyordu. Bunun için yapılanların başında gayri Rus halka Rusça öğretmek geliyordu. Çarlık Rusyası döneminde de Türk halkı zorla Hristiyanlaştırılarak Ruslaştırılmaya çalışılmış, bu sonuç vermeyince Kril alfabesi kullanmaları sağlanarak kültür yoluyla Ruslaştırmak istenmiştir. Kültür yoluyla Ruslaştırma faaliyetleri Sovyet yöneticileri tarafından da aynen uygulanmıştır. 1940'tan sonra her Türk boyu için ayrı esaslara dayanan Kril alfabesi oluşturularak aralarında birlik kurulmasını önlemeye çalıştılar. Gürcü, Ermeni ve Letonyalı gibi halklara ise Kril alfabesi kullanma şartı getirmediler. 1973'ten sonra cumhuriyetlerde ana dilde okutulan derslerin de Rusça okutulması kararı alınmış, böylece Ruslaştırma da yeni bir adım daha atılmış oldu.¹¹⁵

Sovyet döneminde Türkistan'da ve Kafkasya'da Türkler üzerinde uygulanan politikalar tamamıyla sömürü düzeni içinde Rus egemenliği altındaki bir sistemin

¹¹³ Birsell, **a.g.e.** s.14-15.

¹¹⁴ Birsell, **a.g.e.**, s.16.

¹¹⁵ N. Devlet "Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.28, İstanbul 1984, s. 38; Gömeç, **a.g.e.**, s.193.

devamlılığı üzerine kurulmuştur. Bu sürekliliğin sağlanması için ilk şart Türkler arasında bir birlik oluşması ihtimalini kaldırmaktı. Bu amaçla kurulan komisyonlarla yeni oluşturdukları milletlere Komünist anlayışına uygun bir tarih anlayışı oluşturma yoluna gidilmiştir. Tabi bir millet için en önemli birlikteliklerin başında dil birliği geliyordu. Bu nedenle Türkistan'daki bu devletlere bir yazı dili oluşturma yoluna da gidildi. Bu amaçla yapılan çalışmalarla Türk lehçeleri arasındaki farklılıklar ön plana çıkarıldı. Bunların arasına Rusça kelimeler de sokularak yeni diller oluşturuldu. Bu diller için de Kril alfabesi temelli yeni alfabeler oluşturularak Türkler arasındaki iletişimi engelleme yoluna gittiler. Yaptıkları çalışmalar sonucunda 19 civarında Türk yazılı dili meydana getirdiler.

Çarlık döneminde uygulamaya başlanan ve daha sonra da Sovyet Rusya döneminde de bazı değişiklikler ile yürütülen ve Kazan'da bir üniversite hocası olan İlminski'y'nin görüşleri, Ruslaştırma Politikalarına rehberlik etti. İlminski'y'nin, Türkistan'ın Rus olmayan halklarını Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak amacıyla geliştirdiği eğitim sisteminin temel hedefleri, ana hatları ile "Türkistan Türkleri arasında yüzyıllardır iletişimi sağlayan müşterek yazı dilinin egemenliğine son vererek, bölgesel şiveleri eğitim ve kültür dili olarak kullanırmak, yani, genel Türk dilinin içinden, ulusal kimliklerin şekillenmesini sağlayabilecek, ayrı ayrı ulusal dillerin ya da yazı dillerinin ortaya çıkmasını sağlamaktır. Bunun için Türk grupları arasında misyonerlerle yakın ilişkiler kurmuş olan aydın eğitimcilere destek vererek, onların, kendi okullarında, kendi şiveleri ile okutabilecekleri, Kril alfabesi ile yazılmış kitaplar hazırlamalarını sağlamak" olarak belirlenmiştir. ' Görüldüğü gibi, hem Türk birlik ve beraberliğini bozmak, hem de Kril alfabesini yerleştirerek, diğer Türklerle irtibatın kesilmesi en önemli hedeflerden birisi olarak ortaya konul-

muştur.¹¹⁶

Siyasal alanda da Sovyetler cumhuriyetlerindeki halklar içinde bir Sovyet eliti oluşturarak kendi yandaşlarını yönetime getirdiler. Sözde anayasal olarak cumhuriyetler eşit imkanlara sahipti. Ancak bütün işleyiş Rusya'nın hakimiyetine göre düzenlenmiştir. Dil ve kültür alanındaki çalışmaların yanı sıra Sovyet ekonomi sistemi de Türkistan toprakları ve halkı üzerinde önemli değişiklikler meydana getirdi. Türk cumhuriyetlerinin ekonomik yapıları kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere değil, Rusya'nın ihtiyaçlarını gidermek üzere oluşturulmuştur. Cumhuriyetlerde, Moskova'nın ihtiyacına göre belli üretimler ön plana çıkarılmış, diğerlerine önem verilmemiştir. Cumhuriyetlerdeki çiftçilerin topraklarına el konulmuş, halk çiftliklerde çalışan işçi haline getirilmiştir. Topraklarda tarım ve özellikle pamuk üretimi ön plana çıkarılmış, Türkistan halkının geleneksel hayvancılık ekonomisi büyük zararlar görmüştür.

Sovyetlerin kuruluşundan itibaren geliştirdiği merkezî planlamacı ekonomik yapı aksaklıkların ve eksikliklerin giderilmesine izin vermediği için, ülkede ağır ve hantal bir sömürge sisteminin oluşmasına sebep olmuştur. Komünist yönetim, bu sistemde cumhuriyetlerin yetiştirdiği ve imal ettiği ürünlerin % 90'ına yakını alıp başka alanlara harcadığı için, insanlar kademe kademe yoksulluğa sürüklenmiştir. Dağılmadan önce Sovyetler Birliği petrol ihtiyacının % 32'sini, bakır üretiminin % 78'ni, cıva üretiminin yüzde yüzünü, kurşun ve cıva üretiminin % 86'sını, krom üretiminin % 90'ını Türkistan'dan sağlamaktaydı. Türkistan sadece madenler açısından değil tarım ürünleri açısından da Sovyetler Birliği'nin ihtiyacının önemli

¹¹⁶ Hayit, **a.g.e.**, s.366-367; Birsal, **a.g.e.**, s.20.; W.G. Lerch "Kazakistan Sistemli Bir Şekilde Nasıl Ruslaştırıldı", Tercm. A. Şenocak, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S.41, İstanbul 1990, s.30; Edgar, **a.g.e.**, s.4; Saray, "Çarlık ve Sovyet...", s.30.

bir kısmını karşılıyordu. Sovyetlerin pamuk üretiminin yüzde 95'i, meyve-sebze üretiminin yüzde 60'ı, ipek üretiminin yüzde 75'i pirinç üretiminin yüzde 65'i bu bölgeden gelmekteydi.¹¹⁷

Sovyet sistemi aynı zamanda büyük çevre felaketlerine yol açmıştır. Pamuk üretimini arttırmak için kullanılan kimyevi maddeler hem topraklara zarar vermiş, hem de bölge halkında çeşitli hastalıklara sebep olmuştur. Yine sulama politikaları sonucunda bölgenin iki önemli nehri olan Amu Derya ve Sir Derya nehirlerinin aşırı kullanımı sonucunda Türkistan'ın en büyük göllerinden olan Aral gölünde büyük felakete neden olmuştur. Aral Gölü tuz çölü haline gelmiş ve kurumak üzeredir.¹¹⁸

a. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan

Azerbaycan, uygulanan Rus politikaları sonucunda önemli sorunlarla karşı karşıya kaldı. Kuzey Azerbaycan, Rusların eline geçtikten hemen sonra Revan (Erivan) ve Karabağ bölgesine Ermeniler hızla yerleştirilmeye başlandı. 1832 yılındaki ilk resmi Rus sayımına göre Karabağ'ın nüfusunun % 64'ü Azerbaycan Türk'ü, % 34'ü Ermeni idi. Özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında Ermeni göçlerinin çok olması ve bunların Karabağ'a yerleştirilmesi Ermenilerin oranını yükseltmiştir.

1905'ten itibaren Türklerle Ermeniler arasında çatışmalar çıktı. Rusların Türkiye ile Azerbaycan arasında birliktelik olmasını engellemek ve zengin petrol kaynaklarına sahip Azerbaycan Türklerinin istikrarlı bir ülke kurmalarını önlemek amacıyla yaptıkları girişimler günümüzde de Azerbaycan'ın en önemli sorunlarının kaynağı olmuştur.

¹¹⁷ M.Doğan, **a.g.m.**, s.927; Saray, **Türkiye...**, s.235-236; N. Shahrani "Orta Asya Ve Sovyetler Dönemi Uygulamalarını Sorgulama", Çev: V. Serin, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, S.6, Ekim 2000 <http://www.academical.org/>; Lobanoff-Rostovsky, **a.g.m.**, s.244.

¹¹⁸ Hayit, **a.g.e.**, s.366; A. Ardel, "Esir Türk ...", s. 37; Birsell, **a.g.e.**, s.20.

1905 Rus-Japon Harbinde Rusya'nın yenik düşmesi bir otorite boşluğu doğurmuş, bundan istifade eden Türkler de liberal ve Türkçü fikirlerle ortaya çıkmışlardı. Aynı zamanda Rusya'da meydana gelen 1905 İhtilali, Azerbaycan'da da iktidar mücadelesini hızlandırdı. İhtilalden sonra kurulan Duma'ya 35 Azerbaycan delegesi iştirak etmişken, bu sayı daha sonraları düştü.

Bu demokratikleşme hareketinden faydalanmak isteyen Azerbaycan Türkleri, milli menfaatleri kendi çıkarlarından önde tutan insanlar yetiştirmeye yönelik planlar yapmışlardı. Ruslara ne hak veriliyorsa, kendilerine de aynısını talep ettiler. Fakat Çar II. Nikola, Rus olmayan milletlerin uyanışına tahammülü olmadığından 1907'de Duma'yı feshetti.

1903-1904 yıllarında, aralarında Mehmet Emin Resulzade olmak üzere Himmet adı altında Milli Sosyalizmi ilke edinen bir parti kuruldu, İhtilal sırasında bu parti Bolşevikler ile Menşevikler arasında kaldı. 1907'de Çarlık rejimi kendisini biraz toparlayınca sert tedbirlere başvurmuş, Himmet Partisi de kapatılarak üyelerinin bazıları tutuklanmış, bazıları da ülke sınırları dışına kaçmak zorunda kalmıştı. 1911 yılı sonlarına gelindiğinde ise Kasımzade Abbas ve Taki Nakioğlu'nun girişimleriyle Müsavat Partisi kuruldu. Böylece Milli Azerbaycan hareketi siyasi bir platforma da sokuldu.

1913'te Rusya'da ilan edilen genel af üzerine, milliyetçiler birer ikişer Azerbaycan'a dönmeye başladılar bu arada Mehmet Emin Resulzade de Müsavat Partisinin başına geçip, Açık Söz adlı bir gazete çıkararak, Türkiye'de görmüş ve etkilenmiş olduğu Ziya Gökalp'in Türkçülük fikirlerini yaymaya başladı.¹¹⁹

¹¹⁹ Gömeç, a.g.e., s.22-23.

Bolşevik İhtilâli ile birlikte Rus ordularının Kafkaslardan çekilmesi nedeniyle oluşan boşluktan yararlanan Müsavat Partisi lideri Mehmet Emin Resulzade önderliğindeki Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Gürcüler ile birlikte Federal Demokratik Kafkas Cumhuriyeti'ni kurdular (22 Nisan 1918) . Fakat Ermeniler ile Gürcülerin tutumları yüzünden bu Kafkas Cumhuriyeti 32 gün sonra dağılınca, Azerbaycan Türkleri de 28 Mayıs 1918 tarihinde kendi cumhuriyetlerini ilan ettiler.¹²⁰

28 Mayıs 1918'de M.E. Resulzade'nin başkanlık ettiği Azerbaycan Milli Şurası, Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etti. Hukukçu olan Feth Ali Han Hoyslu başkanlığında bir hükümet kuruldu. Hükümetin kurulup göreve başlamasından kısa bir süre sonra toplanan Milli Şura, hükümetin daha rahat çalışmasına fırsat vermek için bütün yetkilerini hükümete devrederek, gerektiğinde tekrar toplanmak üzere Milli Şura'nın feshine karar verdi.

Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti, Rusya'dan destek alan Şaumyan komutasındaki Ermenilerin Türk nüfusuna karşı soykırıma girişmesi üzerine Osmanlı Devletinden kendisinin tanınmasını ve askeri yardım gönderilmesini istedi. Çünkü Çarlık Rusyası döneminde Türkler askere alınmadığı için kurulan Azerbaycan Cumhuriyetinin eğitilmiş askeri birlikleri yoktu.

Osmanlı Devleti 4 Haziran 1918'de Azerbaycan ile yaptığı dostluk anlaşmasının 4. maddesine göre Azerbaycan tehlikeye düşerse Azerbaycan'a askeri yardımda bulunmayı kabul etmişti. Bu nedenle İstanbul Hükümeti, Azerbaycan hükümetinin yardım talebini olumlu karşılayarak, Gence'ye asker gönderdi. Osmanlı

¹²⁰ Gömeç, **a.g.e.**, s.26; C. Hasanlı, **Azerbaycan Tarihi**, Ankara 1998, s.94; Resulzade, **a.g.e.**, s.54; Caferoğlu, **a.g.e.**, s.55; Yalçınkaya, **a.g.e.**, s.118.

Devleti, Enver Paşa'nın kardeşi olan Nuri Paşa komutasında bir tümeni yardıma gönderdi. Bakü'ye doğru ilerleyen Türk ordusu çarpışmalar sırasında 30 subay ve 1000 erini şehit verdi. Azerbaycanlı gönüllülerin yardımıyla Türk ordusu, Ermenilerin desteklediği Bolşevikleri yenerek, 15 Eylül 1918'de Bakü'yü kurtardı. Fakat Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı sonunda mağlup devletler arasında yer alınca ordusunu Bakü'den çekmek zorunda kaldı. Gönüllü olarak kalan Türk subayları Azerbaycan ordusunun oluşmasında ve eğitiminde görev aldılar.¹²¹

Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya'yı boşaltınca yerini İngiliz orduları aldı. İngilizler Kafkasya'yı 1919 yılında boşalttılar. Sovyetler, Ermeniler ve Azerbaycan'daki komünistler ile işbirliği yaparak Azerbaycan'ı ele geçirmeyi planladılar. Ermeniler Nisan 1920'de Karabağ'da isyan çıkarınca Azerbaycan ordusunun büyük bir kısmı Karabağ'a gönderilmişti. Bu durumdan yararlanan Kızıl Ordu birlikleri 27 Nisan 1920'de Bakü'yü işgal ettiler. Bolşevikler Azerbaycan işgalinde de diğer bölgelerde olduğu gibi yerel komünistlerle işbirliği yaptılar. Marksist Himmet Partisi lideri Neriman Nerimanof'un desteği ile harekete geçen Bolşevik askerleri Azerbaycan'da kontrolü ele geçirmiş ve Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur. İki sene sonra ise Gürcüler ve Ermeniler ile birlikte Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak SSCB'ye katılmıştır. Böylece Azerbaycan bağımsızlığını kaybetti. Sovyetler de zengin petrol yataklarına sahip oldu.¹²²

¹²¹ M. Saray, "Azeri Türkleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 29, İstanbul 1984, s. 32; Yalçın, **a.g.m.**, s.21; Gömeç, **a.g.e.**, s.26; Hasanlı, **a.g.e.**, s.100 vd., N. Ok "Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S. 62, İstanbul 1992, s.34; C. Aydın "Azerbaycan'da Devlet Terörü" **Tercüman Gazetesi**, 8 Şubat 1990 ; M.Gasimov, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.19 vd.

¹²² H.Baykara, "Kafkasya'da Ermenilerin Durumu ve Ermenistan'a Sessizce İlhak Edilen Azerbaycan Toprakları", **Türk Kültürü**, S. 84, Ankara 1969, s.48 vd.; Yalçın, **a.g.m.**, s.22; N. Ok "Yeni

Yeni kurulan hükümet ile Rusya arasında sıkı askeri, mali ve iktisadi ittifaklar yapılacak ve bunlar en kısa zamanda gerçekleştirilecekti. İstilâdan sonra Azerbaycan Petrol Sanayinin başına getirilmiş olan Serebrovsky, nisan hadiseleriyle ilgili hatıralarında, “Bakü’ye yürüyüş emrinin 17 Nisan 1920 tarihinde bizzat Lenin tarafından verilmiş olduğunu” söylemiştir.

Bakü’nün zaptından sonra devlet depolarında bulunan 300.000 teneke benzin, 25.000.000 teneke gaz yağı, 2.000.000 teneke gazolin, 1.250.000 teneke makine yağı, 115.000.000 teneke ham petrol bedelsiz olarak Rusya’ya sevk edildi. Bunu takip eden on beş yılda üretilen ve Rusya’ya gönderilen petrolün miktarının 140.000.000 ton olduğu da söylenmektedir.

Azerbaycan Türk Cumhuriyeti toprakları Rus orduları tarafından işgal edildikten sonra Stalin’in emriyle Azerbaycan’ın bir parçası olan, bin yıldan fazla bir zamandan beri Azerbaycan Türkleri tarafından meskun bulunan Dilcan, Gökçe Gölü havzası ve Güney Azerbaycan sınırına uzanan koridorun meydana getirdiği on bin kilometrekarelik alan Azerbaycan’dan koparılarak Ermenistan’a verilmiştir. Zengezur bölgesinin Ermenistan’a bırakılmasında Nerimanof gibi komünist yöneticiler başrolü oynamıştır. Gürcistan’daki Borçalı ve Ahıska Türkleri üzerinden Azerbaycan’ın Türkiye ile irtibatını kesmek için Ahıska Türklerinin tamamı, Borçalı Türklerinin de bir kısmı Kazakistan ve Özbekistan’a sürüldü.¹²³

Azerbaycan’a bağlı dağlık bir bölge olan Karabağ ise Bağımsız Azerbaycan Hükümeti zamanında Azerbaycan’ın bir vilayeti olarak idari yapıda yer almıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S. 64, İstanbul 1992, s.32-33; Hasanlı, **a.g.e.**,s.407 vd; M.Soyal “Azerbaycan’ın 70 Yıllık Dramı” **Türkiye Gazetesi**, 24 Ocak 1990, s.6.

¹²³ Gömeç, **a.g.e.**, s.30-31; “Şimali Azərbycanda Kommunist Recimi” http://www.azerbaijan.az/_History/_Middle/_middle_a.html, 17.02.2007.

Sovyet Döneminde Azerbaycan'a bağlı özerk bir cumhuriyet olan Karabağ'daki Türk nüfusu giderek azalmıştır. Bölgeye Ermeniler yerleştirilmiş nüfusun yüzde doksanına yakını Ermeni olmuştur.¹²⁴

Azerbaycan Komünist Partisi teşkilâtlanmasını tamamlar tamamlamaz bir anayasa hazırladı. 1922'de yürürlüğe giren bu anayasaya göre Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyetler Birliğine bağlı Kafkas-ötesi Sovyet Federal Cumhuriyetini oluştuyordu. 1936 yılına kadar bu Federal Sovyet Cumhuriyetleri devam etti. Bu senede yapılan bir değişiklikle federasyon feshedilmiş ve cumhuriyetler Moskova'ya bağlı ayrı ayrı Sovyet Cumhuriyetleri haline getirilmiştir.¹²⁵

Azerbaycan Türkleri bağımsızlıklarını kazanmak için işgalden sonra da mücadeleyi sürdürdüler. Rus istilasının ardından meydana gelen ayaklanma güçlükle durdurulabilmiştir. Rusya, Türkleri susturmak amacıyla toplu bir imha hareketine girişmiş, 1921-1927 yılları arasında 750.000 kişi idam edilmiş, 1925-1935 yılları arasında 500.000 Türk katledilmiştir. Bütün bunlara rağmen Ruslar, Azerbaycan Türkleri bağımsızlık mücadelelerini sürdürdüler. 1959 ve 1963'teki ayaklanmalar ve nihayet 1990'da Azerbaycan'da bağımsızlık ateşinin sönmediğini göstermiştir.¹²⁶

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri arasına katılırken Azerbaycan'ın topraklarından bir kısmı Nahçıvan eyaleti bir kısmı Dağlık Karabağ eyaleti adını alarak parçalanmıştır.¹²⁷ 1944'te 140.000 Azerbaycan Türkü'nün toprağı ellerinden

¹²⁴ H.Baykara, "Kafkasya'da...", s.53 vd.; A. Caferoğlu, "Sovyet İdaresindeki Esir Milletler", **Türk Kültürü**, S. 21, Ankara 1964, s. 31.

¹²⁵ Gömeç, **a.g.e.**, s.30; Yalçınkaya, **a.g.e.**, s.118, Alpargu, **a.g.m.**, s.2; "Şimali Azərbaycanca Kommunist Recimi" http://www.azerbaijan.az/_History/_Middle/_middle_a.html, 17.02.2007.

¹²⁶ Gömeç, **a.g.e.**, s.33.

¹²⁷ Caferoğlu, **a.g.m.**, s.31.

alınarak Ermenilere verildi. Toprakları elinden alınan Türkler yurtlarından sürüldüler.¹²⁸

Sovyet Rusya, Azerbaycan'da hâkim olduktan sonra Azerbaycan Türklerinin Türk dünyası ile olan bağlarını koparacak tedbirler almaya başladılar. Bu tedbirlerin başında alfabe değişikliği gelir. Türklerin yüzyıllar boyu kullandığı Arap alfabesi değiştirilerek Lâtin alfabesi kullanılmaya başlandı (1 Mayıs 1925). Bu değişikliğin tek amacı Azerbaycan Türklerini, Türk-İslâm kültüründen ayırmaktı. Fakat 1928'de Türkiye'nin harf inkılabı yaparak Lâtin alfabesini kullanmaya başlamasıyla birlikte Türk kültürünün etkisi Azerbaycan'da ve diğer Türk ülkelerinde tekrar hissedilmesi Komünistleri son derece tedirgin etti. Türklerin bu kültürel bütünleşmesini mutlaka önlemek amacıyla olan Ruslar, önce Azerbaycan'ın siyasî hüviyetini yeniden değiştirdiler. Daha çok Sovyet kontrolünü mümkün kılacak bir şekilde yapılan bu değişiklikle Azerbaycan'ın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin bir üyesi olması sağlandı. 1930'da da milyonlarca Lâtin harflerinde basılmış Türkçe kitap ve dokümanı imha ederek, Azerbaycan Türklerinin Rus alfabesini kullanmaya mecbur tuttular.¹²⁹

Bolşeviklerin Azerbaycan Türklerini Ruslaştırma hareketleri iki şekilde belirdi. Birincisi iktisadi alanda merkezileştirme, ikincisi ise kültür alanında Ruslaştırma. Bu çerçevede Azerbaycan petrol sanayisi Moskova'dan yönetilmiştir. Ayrıca Azerbaycan ovaları da Türkistan'dan sonra ikinci pamuk üretim merkezi

¹²⁸ A. Caferoğlu, "Sovyet...", s. 31; Gömeç, **a.g.e.**, s.33.

¹²⁹ Saray, "Azeri..", s.34.

olmuştur. Buralara da Rus göçmenler yerleştirilmiştir. Siyasi ve iktisadi kurumlarda Ruslar etkin konuma geldiler.¹³⁰

Komünist Partisinin 1971 yılındaki 24. kongresinde, Brejnev "tek ve bölünmez Sovyet halkının doğmuş olduğunu" söyleyerek Sovyet-Rusya'yı meydana getiren halklara da gözdağı vermişti. Zaten 1968'de Çekoslovakya'ya karşı girişilen hareket bunu çok daha önce ispatlamıştı. Brejnev'in politikalarını uygulamada her zamanki gibi cumhuriyetlerde yer alan yerel liderler yardımcı oldular. Nahçıvan valisi Haydar Aliyev, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Politbüro üyeliğine seçildiğinde, bir Türk'ün böyle önemli bir mevkiye gelmesi, Türkiye'de bile sevinç uyandırmıştı. Fakat Aliyev daha sonra gerçek kimliğini ve yüzünü gösterdi. Azerbaycan Komünist Partisi başkanı Ali Haydar Aliyev, 1976 yılında şöyle diyordu: "Gerçi Vietnam'da, Kamboçya'da savaş komünistler tarafından sizlerin yardımı ile kazanılmıştır. Fakat komünizmin, kapitalizme karşı yürüttüğü savaş devam etmektedir. Orta Doğu'da, İran'da, Pakistan'da, Türkiye'de ve Afrika'da savaşan sosyalist kardeşlerimize, kuruluşlarımıza yardımlarımız, kapitalist-faşist emperyalizm yıkılincaya kadar devam edecektir. Gerek bu ülkelerde ve gerekse dünyanın diğer kapitalist memleketlerinde sosyalizmin muzaffer olması savaşını veren kuruluşlara, propaganda organlarına, yayın vasıtalarına ve bu organlarda çalışan kahraman sosyalist kardeşlerimize Azerbaycan işçileri yardım ellerini uzatmaktan elbette geri kalmayacaktır."¹³¹

¹³⁰ M.E. Resulzade, "Çağdaş Azerbaycan Tarirhi", Yay. M.Nalbantoğlu, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S. 52, İstanbul 1991, s.43; Lobanoff-Rostovsky, **a.g.m.**, s.243.

¹³¹ Gömeç, **a.g.e.**, s.34.

Azerbaycan 1980'li yılların sonunda Sovyetlerin kuruluş döneminde olduğu gibi Karabağ meselesi yüzünden Ermeniler ile karşı karşıya geldiler. Ancak bu defa bu mücadeleler Sovyetler Birliği'nin dağılmasında da etkili oldu.

b. Sovyetler Birliği Döneminde Kazakistan

Günümüzdeki Türk cumhuriyetlerinde yaşayan Türkler arasında Kazak Türkleri Çarlık Rusyası ve Sovyet yönetiminden en çok etkilenen grup olmuştur. Bu durumda kapsadıkları coğrafi alan bakımından Asya'nın iki büyük devletinin sınırdaş olmasının önemli etkisi vardır. Günümüzdeki Türk cumhuriyetleri arasında da Rusya ile doğrudan sınırı olan tek Türk cumhuriyeti'dir. Kazakistan dışında Azerbaycan'ın da sınırı varsa da Ruslar ile Azerbaycan Türkleri arasında Kuzey Kafkasya'da Rusya'ya bağlı özerk cumhuriyetler yer almaktadır.

Kazakistan'ın Sovyetler Birliğine katılma süreci de diğer cumhuriyetlerden farklı oldu. Rusya hâkimiyetinde olan bütün Türkler gibi 1905 İhtilalinden sonra kendi kaderlerini belirleme yönünde çalışmalar yaptılar. 1905 İhtilalinden hemen sonra Alaş Orda Partisi'ni; 1917 devriminden sonra ise Alaş Orda Devleti'ni kurmuşlardı. Alaş Orda o dönemde Beyaz Ordu ve Kızıl Ordu arasında yaşanan mücadelenin de ortasında kaldı. Buna rağmen milli bağımsızlıklarını koruma yolunda önemli adımlar attılar. Ancak bu milli egemenlik girişimleri uzun sürmedi. Bolşevikler bölgede tekrar kontrolü, daha doğrusu Rus hâkimiyetini sağladıktan sonra Orenburg'u başkent yaparak Kazaklar için bir hükümet kurdular.¹³²

Bu sırada 1920 Şubatında Sultan Galiyev'in öncülüğünde, Müslüman komünistlerin dördüncü kongresi yapılmış; aralarında Kazak Türklerinden Turar Rıskulov'un da bulunduğu Türkçüler, Türkistan'ı Türk Sovyet Cumhuriyeti olarak

¹³² Gömeç, **a.g.e.**, s.70-71; Capisani, **a.g.e.**, s.33; Kesici, **a.g.e.**, s.175 vd.

ilan etmeyi teklif etmişler, fakat onlar gözaltına alınarak, Müslüman Komünistler Bürosu lağvedilmiştir. Bu olaydan sonra Türk aydınları arasında Galiyevcilik gibi, bir de Rıskulovculuk ortaya çıkmıştır.

Hem Sultan Galiyev, hem de Rıskulov'un tutuklanması sırasında, Rus gizli servisinin onların aleyhine hazırladıkları düzmece evraklarda, Türkiye ile ilişkide oldukları ve Pan-Türkist faaliyette bulundukları söyleniyordu. Buna karşılık Galiyev'in önüne birkaç defa Türkiye'ye gitmek için fırsat çıkmış ise de o bunu hiçbir zaman düşünmemiştir. Türk halklarının çıkarlarını savunan Mirza Sultan Galiyev, Türkistan'daki toplulukların milli cumhuriyetler halinde bölünmesine karşı çıktı. Onun yerine daha büyük Türk Cumhuriyetinin kurulmasını savundu. Bu cumhuriyet bütün Türkleri kapsayacaktı. Sultan Galiyev'in Milli Komünizm düşüncesi milletlerin özgürlüğünü savunuyordu. Daha sonraki dönemde bu durum Sovyet liderlerini rahatsız etmiş Turar Rıskulov gibi burjuva milliyetçilikle suçlanmış, tutuklanmış on yıl kadar angaryada çalıştırılmış 1940 yılında öldürülmüştür.

30 Nisan 1920'de Kazakistan'ın içinde yer aldığı Bozkır Genel Valiliğinde Rusya Komünist Partisi Kazak Bölge Komitesi kurdular. Temmuz 1920'de toplanan Kazakistan Komünist Partisinin birinci kongresi Kazak Türkleri iştirak etmeden gerçekleşmiştir. Kazaklar, Rusların üstün hâkimiyetini tanımak zorunda kaldılar.¹³³

Ağustos 1920'de ise Kırgız Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak Rusya Sosyalist Federal Cumhuriyeti ile birleştirildi. Cumhuriyetin Kırgız adını taşımasının sebebi Rusların Kazakları Kırgız ya da Kazak Kırgız şeklinde adlandırmalarından kaynaklanıyordu. Kazakistan adı 1925'ten sonra kullanılmaya

¹³³ Gömeç, **a.g.e.**, s.71; Hayit, **a.g.e.**, s.234; Capisani, **a.g.e.**, s.34-35; A. K. Kesici, "Glastnost ve Kazakistan'daki Gelişmeler", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S. 46, İstanbul 1990, s. 31; Kesici, **a.g.e.**, s.201.

başlandı. Kızıl Orda, 1929'da Almatı başkent oluncaya kadar devletin başkenti oldu. İlk dönemlerde yönetimde Bolşeviklerden çok Alaş Orda liderleri söz sahibi idi. Bu durum 1928 yılına kadar devam etti. Alaş Orda yöneticileri Kazak halkının sosyal yapısını korumaya çalıştılar. Ancak 1927 yılında birçok Türk lider gibi Alaş Orda politik liderleri burjuva milliyetçileri olmakla suçlandılar ve tasfiye edildiler. Bu dönem Komünist partisi sekreteryasında Rus Goloscokin daha sonra da Ermeni Mirzojan vardı.¹³⁴

Kazakistan'ın Sovyetler Birliği'ne katılma süreci 1936 yılında tamamlandı. Ülke bu tarihte Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak yeniden adlandırıldı. II. Dünya Savaşı sırasında Rus sanayisi Sovyetlerin batı kısmında Kazakistan topraklarına kaydırıldı. Sadece 1941 yılında 430 bin civarında işçi ve madenci Kazakistan'a transfer edildi. Bu arada Stalin'in 1941-1944 tarihleri arasında cezalandırarak sürdüğü Volga Almanları, Koreliler ve Çeçenler gibi gruplar da Kazakistan'a yerleştirildiler. İkinci Dünya Savaşından 1970'lere kadar Slav grupların Kazakistan'a göçü sürdü. Kazakistan'daki bu planlı sanayileşme nedeniyle Kazak olmayan nüfus hızla arttı.¹³⁵

Sovyetler Birliği döneminde Kazak Halkı birçok sorunla karşılaştı. Aslında bu sorunun temelleri Çarlık döneminde başlamıştı.1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Kazakistan topraklarına gelen göçmenlerin sayısı 3.000.000'u bulmuştu. Gelen Rus göçmenlerin % 90'ı ziraatla, % 10'u ise zanaat ve ticaretle uğraşıyordu. 1897'de Kazakistan'da % 15 Rus veya Slav var iken, bu sayı 1916'da %41'e yükselmiştir. 1926'da 3.831.000 olarak verilen Kazak Türklerinin nüfusu,

¹³⁴ Capisani, **a.g.e.**, s.33; A. Caferoğlu, "Sovyet ...", s.34; Lobanoff-Rostovsky, **a.g.m.**, s.252.

¹³⁵ Capisani, **a.g.e.**, s.34; Gömeç, **a.g.e.**, s.72; V. Belokrenitsky, " Russia and Former Soviet Central Asia: The attitude Towards Regional Integrity" **Post-Soviet Central Asia**, London 1998, s.44 vd.

1959'da 3.581.000'e düşmüş olarak beyan edilmiştir. Normalde 1926'daki sayının iki katı bir artış olması gerekirken bir düşüş gözlenmektedir. 1925-1929 arasında uygulanan Sovyetleştirme ve kolhozlaştırma hareketleri başarısız olmuş, 1915'te bir Türk ailesine en az 26 baş hayvan düşerken, bu rakam 1929'da 5 baş hayvana düşmüştür. Yine bu Sovyetleştirme olayları sırasında yurtlarından sökülen Türklerin 2 milyondan fazlası yollarda ölmüştür. Dünya tarihinde ülke nüfusunun yarısını kaybeden bir halka daha rastlanılmamıştır.¹³⁶

Kazak Türklerinin en önemli sorunları arasında nüfus kayıpları yer almıştır. 20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Çarlık Rusya'nın uyguladığı tarımsal reformlar, ekonomik sıkıntılar ve göçler sonucunda geniş çaplı nüfus artışı meydana geldi. Kazaklar bu uygulamalara tepki gösterdi. Bu tepkinin zirvesi de 1916 olayları oldu. Kısa sürede Türkistan'da milli bir harekete dönüşen 1916 olayları Kazakistan'da da yayıldı. Ayaklanma esnasında birçok Kazak Türk'ü öldürüldü. Çoğunluğu Kazak olan 300 bin kişi de Rus baskısından kaçarak Çin'e sığındı.¹³⁷ Kazak Türkleri, Çarlık Rusyası'na karşı olduğu gibi Sovyet yönetimine karşı da mücadele etmiştir. Ancak özellikle 1917-1940 yılları arasındaki Kazak Halkının karşı koyma hareketinin bedeli ağır olmuştur. Bu dönemde Kazakların 3 milyon civarında kayıp verdiği tahmin edilmektedir.¹³⁸ Ayrıca Rusya'nın Türk aydınlarını ve liderlerini ortadan kaldırma politikası da nüfus üzerinde önemli etki yapmıştır. Stalin'in baskı siyasetinin bütün şiddeti ile uygulandığı dönemde 1936-1938 yıllarında 66 bin Kazak Türk'ü ve aydını tutuklanmış, bunlardan 22 bin'i kurşuna dizilmiştir. Geri kalanlar

¹³⁶ Gömeç, **a.g.e.**, s.73.

¹³⁷ Capisani, **a.g.e.**, s.33; N. Devlet, "Kazak Türklerinin Ayaklanması", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S.3, İstanbul 1987, s.53.

¹³⁸ Lerch, **a.g.m.**, s.29.

da çeşitli kamplarda ölmüştür.¹³⁹

Kazak nüfusunun azalmasının nedenleri arasında yaşanan kıtlık ve açlıklar da vardır. 1917-1918 yıllarında Kuzey Kazakistan, 1920-1921 yıllarında ise Güney Kazakistan vilayetlerinde açlık olmuştur. Bu açlığın meydana gelmesinde Bolşeviklerin yağma ve gasplarının önemli etkisi vardır. Kazak Türklerinin yaşadığı en büyük açlık ise Stalin dönemi kolektifleştirme siyaseti sonucu 1930-1932 tarihleri arasında ortaya çıkmıştır. Bu dönemde 4 milyon Kazak Türkü'nün öldüğü belirtilmektedir.¹⁴⁰

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kazakistan Komünist Partisi I. Sekreterliğine bir Kazak Türkü getirilmişti. Kruşçev'in 1950'deki Bakır Topraklar projesine karşı çıkması üzerine Kazakistan Komünist Partisi Sekreteri Şahahmedov 1954 tarihinde görevinden uzaklaştırılarak yerine Leonid Brejnev atandı. Bu sırada 25 milyon hektar mera arazisi Sovyetler Birliği'ni beslemek üzere tarıma açıldı. 1953 yılında Kazakistan'da 9.7 milyon hektar olan ekili arazi 1958'de 28.7 milyon hektara çıkmıştı. Ayrıca 640 bin göçmen Kazak topraklarında iskan edildi.¹⁴¹ Tabi tarıma açılan topraklar da Kazakistan'daki nüfus dengelerini değiştirdi. 1927-1936 yılları arasındaki Sovyetlerin Kazakları zorla Kollektif çiftliklere yerleştirmesi sırasında birçok Kazak öldü. Kazak nüfusunun yaklaşık 1/3'ü yok oldu. Kazakların nüfusunun azalmasının tarihi sebepleri bunlardır. Buna karşılık Stalin ve Kruşçev döneminde birçok Slav grubu Kazakistan'a yerleştirildi. Kazaklar kendi cumhuriyetlerinde azınlık haline geldiler. 1959 yılında Kazaklar kendi ülkelerinde genel nüfusun yüzde 30'nu teşkil ediyordu. 1979'da durum biraz iyileşmiş ve oran yüzde 36'ya

¹³⁹ Kesici, **a.g.m.**, s. 29; Gömeç, **a.g.e.**, s.73-74.

¹⁴⁰ Kesici, **a.g.m.**, s.30; Devlet, "Kazak Türklerinin.", s.53.

¹⁴¹ Gömeç, **a.g.e.**, s.74-75; Kesici, **a.g.e.**, s.220.

çıkıştır.¹⁴²

1956'da Brejnev'in Kazak Komünist Partisi Sekreterliği'nden ayrılmasından sonra, yine bir Kazak Türkü olan Dinmuhammed Kunayev başa geçti. Kunayev'in en büyük iyiliklerinden biri Türkleri Komünist Partiye alması oldu. 16 Aralık 1986'da verilen kararla Sovyet Cumhuriyetlerindeki huzursuzluk su yüzüne çıkmıştır. Sovyetler Birliğinin en güçlü siyasi organı olan Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi Politbürosu'nun 12 üyesinden biri olan Dinmuhammed Kunayev, Kazakistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi Birinci Sekreterliği görevinden uzaklaştırıldı. Yerine Rus asıllı Gennadi Kolbin getirildi. Kolbin'in atanmasıyla bütün Sovyetlerde olduğu gibi Kazakistan'da da devlet idaresinde Rus sömürgeciliği devam ettirilmek istenmişti. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki uygulamaya göre milli cumhuriyetlerin komünist partilerinin birinci sekreterleri o millete mensup olanlardan seçilirdi. Kunayev'in baştan uzaklaştırılması büyük tepkilere sebep oldu.

Sovyet Resmi haber ajansı TASS'ın verdiği bilgilere göre 17-18 Aralık tarihlerinde Almatı'da üniversite gençliği sokaklara döküldü. Kolbin'in atanmasını protesto ettiler. Ancak protestocular arasına giren bir grup haklı kışkırtarak bir mağazayı ve birkaç aracı ateşe verdiler. TASS'ın verdiği bilgilere göre olaylarda milliyetçiler etkili oldu.

Yabancı haber ajansların verdiği bilgilere göre de göstericiler Kazakistan'a muhtariyet, Birleşmiş Milletler'de vekillik verilsin gibi pankartlar taşıyordu. Hadiseler sonucunda 200'den fazla kişi yaralanmış 1000'den fazla kişi de tutuklanmıştır. Olaylar büyümüş göstericiler Komünist Parti bürosunu kuşatmış,

¹⁴² Devlet, "Kazak ...", s.54; M.Fergus- J. Jandosova, **Kazakhstan: Coming of Age**, London 2003, s.136.

çatışmalar sonucu 15 öğrenci ve 7 polis ölmüştür. Bunun üzerine Moskova 70 bin kişilik bir askeri kuvveti bölgeye sevk etmiştir.¹⁴³

Kunayev, Rus yanlısı olarak görülmekle birlikte onun döneminde cumhuriyetteki siyasi ve idari birimlerde Kazakların sayısı artmıştır. Kazaklar Komünist Parti’de önceki dönemlere göre daha fazla üyeliğe sahip oldular. Devlet yönetiminde görev alan Kazak Türkü’nün sayısı da çoğalmıştı. Kazaklar, 1964’te Bakanlar Kurulunun ancak yüzde 33’nü meydana getirirken bu oran 1981’e gelindiğinde yüzde 61’e çıkmıştır.¹⁴⁴ Milli şuur artmış, Kazak aydınları kendi ülkelerinde daha fazla etkili olmaları gerektiğini savunmaya başlamışlardı.

Komünistler, milliyetçiliği burjuva döneminden kalma bir hastalık olarak gösterecekler de Kazakistan olaylarının arkasında milliyetçilik yatmaktadır.¹⁴⁵ Yani Sovyet insanı oluşturma politikası 1986 yılında çökmek üzeredir. Kazakistan’daki bu olaylar Sovyetler Birliği’nin çöküşünü başlatan olaylar olarak da görülmektedir.

c. Sovyetler Birliği Döneminde Türkmenistan

Sovyetler Birliği’nin Türkistan’da Türk boylarından milli devletler oluşturma politikasının en iyi örneklerinden birisi Türkmenistan’dır. Moğol Devrinden sonra ya Özbekistan ve İran’daki hanlıkların idaresinde ya da müstakil boylar halinde yaşayan Türkmenler 19. yüzyıl sonunda Ruslar tarafından hakimiyet altına alınmıştı. Rus işgaline karşı bütün Türkistan’da olduğu gibi Türkmenistan’da da muhalefet var idi. 1917 ihtilali başladığı zaman Özbekler ile Yamud Türkmenleri arasındaki ananevi geçimsizlik patlak verdi. Türkmenlerin lideri Cüneyd Han, Hive üzerine yürüyerek

¹⁴³ Devlet, “Kazak Türkleri..”, s.52-53; Gömeç, **a.g.e.**, s.76-77; Kara, **a.g.e.**, s. 49 vd.; Roy, **a.g.e.**, s.187; Capisani, **a.g.e.**, s.2; Kesici, **a.g.e.**, s.224 vd.

¹⁴⁴ A. Kara, **Kazakistan’ın Yeniden Doğuşu**, İstanbul 2006, s.22.

¹⁴⁵ Devlet, “Kazak Türkleri..”, s.54.

şehri kuşattı ise de, Sovyetlerin bir askerî birliği Hive'ye göndermeleri üzerine Cüneyd Han kuşatmayı kaldırdı. Bir süre sonra Cüneyd Han, Hive'ye hâkim olmuş, fakat bu durum Sovyetlerin tekrar Hive Hanlığının iç işlerine karışmasına fırsat vermiştir. Hive'deki Rus askerleri, Cüneyd Han'dan kaçanlardan bir "Hive ihtilal Taburu" teşkil ederek Hive'de bir Sovyet hükümeti kurulmasını istediler. Bu taburun yardım istemesi üzerine de Sovyetler ordularını Hive'ye göndererek 1920'de burayı işgal ettiler. 1920 yılı başlarında İngiltere'nin bölgeden çekilmesinin ardından Kızıl Ordu birlikleri Türkmenistan'ı işgal etti.¹⁴⁶

Bolşevik İhtilalinden sonra ise komünist yönetim Türkistan'ı tekrar idari bir yapılandırmaya götürdü. Bu çalışmalar sonucunda 1924 yılında Türkistan'ın bölünmesi tamamlandı. Sovyetler cumhuriyetlerin sınırlarını oluştururken olabildiğince etnik kriterlere uygun olarak sınırları belirlemeye çalıştılar. Bunun örneklerden birisi 1924'te sınırlar belirlenirken Özbekler ile Türkmenler arasında yaşayan Hızır Ali aşiretinin hangi ülkeye mensup olduğu meselesidir. Bu grup Türkmen olarak kabul edilirken Sovyet uzmanlar bu grubun davranış ve kıyafet gibi unsurlar açısından Türkmenleri yansıtmadığını bu yüzden Türkmen kabul edilemeyeceğini iddia ettiler. Komisyon bu grubun bazı üyelerinin Türkmen olmasına rağmen aşiretin Özbek olduğunu iddia etti. Özbek ve Türkmen yerel komünist parti yöneticileri de bu grubun kendilerine ait olduğunu ispatlamak için mücadele ettiler. Bu olay 1920'lerdeki Sovyet politikasını göstermek açısından önemlidir. Aslında Hızır Ali aşireti Türkistan'daki birçok aşiret gibi Özbek ya da Türkmen diye kesin bir gruba sokulamayacak Türk aşiretlerinden birisidir.¹⁴⁷ Ancak Sovyetler kendi sistemlerine göre Türkistan'ı bölmeye devam ettiler.

¹⁴⁶ S. Gömeç "Tarihte ve Günümüzde Türkmenistan", **Yeni Forum**, C. 14, S. 286, Ankara 1993, s.50.

¹⁴⁷ Edgar, **a.g.e.**, s.41.

Cumhuriyetlerin yapısını oluşturuncaya kadar defalarca değişiklikler yaptılar.

Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bugünkü sınırları içinde 27 Ekim 1924 tarihinde kuruldu. Türkmenistan'ın bir Sovyet cumhuriyeti olmasından sonra da komünist yönetime karşı olan mücadele devam etti. 1927'de Ruslarla son muharebeyi de kaybeden Cüneyd Han, Türkmenistan'ı terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Türkmenistan'da direniş 1930 yılına kadar devam etti. 1929 yılında başlayan göç hareketi ile 100 bin civarında Türkmen Afganistan'a göç etti.

Bolşeviklerin Sovyet milleti oluşturma politikasında en önemli araçlarından birisi Komünist Parti idi. Cumhuriyetlerde Komünist parti kurarak yandaşlarını başa geçiriyorlardı. Daha sonra da Komünist Parti hiyerarşisine göre cumhuriyetlerin idari yapısını meydana getiriyorlardı. Yine cumhuriyetlerde Sovyet yönetimine uygun bir şekilde elit tabaka oluşması için çalışmalar yapıldı. Bu elit tabaka Komünist Parti'nin cumhuriyetlerdeki yardımcıları ve yöneticileri oldular.¹⁴⁸

Sovyetler Türkmenistan üzerinde hakimiyeti sağladıktan sonra Türkmen toplumun yapısını da değiştirme yoluna gittiler. 1928 yılından itibaren Sovyet Rus yönetimi Türkmenistan'ın geleneksel sosyal yapısını değiştirmek için uğraştı. Boylar halindeki Türkmen halkını birleştirmek için çabaladı. Moskova'nın bu politikaları daha sonraki dönemlerde de devam etti. Diğer ölkelerde olduğu gibi Türkmenistan'da da camiler kapatıldı. 1917'lerde 500 civarında iken 1984'te sadece 4 aktif cami vardı. Türkmen halkının inançları, dili ve sosyal yapısı ile ilgili Moskova politikaları tepkiyle karşılandı. Ancak bu tepkiler bastırıldı. Yerel Yüksek Sovyeti'nin başkanı Nadirbay Aytakov malların kamulaştırılmasını protesto eden milliyetçileri korumaya çalışırken 1936 yılında vuruldu. Aynı durum Ian

¹⁴⁸ Edgar, a.g.e., s.4.

Rudzatok'un başına da gelmiştir. 1921-1922 yılları arasında Türkmenistan Merkez Komitesi Başkanı ve daha sonra Komünist Parti Politbüro üyesi olan Rudzatok Müslüman milliyetçilikle suçlanmış ve öldürülmüştür.¹⁴⁹

Bütün Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi zorla kolektifleştirme hareketleri sırasında (1930-1931) Türkmenistan'da da başkaldırmalar olmuş, çiftliklere ve tren istasyonlarına baskınlar düzenlenmiştir. 1948 ve 1950'lerdeki baskı devri de Türkmenlerin azimle direnmeleri neticesinde başarısız olmuştur. Daha önceki yıllarda olduğu gibi Türkmen yöneticiler burjuva milliyetçiliği yapmakla suçlandılar ve komünist terörüne maruz kaldılar.¹⁵⁰

1950'li yıllarda Sovyetler Birliğinde Kruşçev döneminde kültürel inançlara biraz daha hoşgörülü davranıldı. Cumhuriyetlere bir derece özerklik tanındı. Türkmen lider Muhammed Gapurov Rus politikacılar yerine yerel üyeleri getirmeye çalıştı. Fakat bu nispi özerklik dönemi 1958 yılında Gapurov'un halefi Babayev'in görevden alınması ile son buldu.¹⁵¹

Sovyetler Birliği'nin elektrik enerjisi ve tarım ürünleri ihtiyaçlarını karşılamak üzere Stalin döneminde bir plan geliştirildi. Bu plan Ukrayna'dan Batı Türkistan'a kadar uzanan bölgelerdeki nehirler ve araziler ile ilgiliydi. Stalin planının Türkmenistan ile ilgili bölümü ise Amu Derya nehrin alt kısımlarından başlayarak toplamda 1200 km uzunluğunda bir kanal ve sulama sisteminin oluşturulması öngörülüyordu. Böylece hem kurak araziler sulanarak tarıma açılacak hem de enerji ihtiyacı karşılanacaktı. Stalin planı 1951-1957 tarihleri arasında gerçekleştirildi. Türkmenistan kanalının inşası ile birlikte 1.300 bin hektar arazi sulanarak tarıma

¹⁴⁹ Capisani, **a.g.e.**, s.143-144..

¹⁵⁰ Gömeç, **a.g.e.**, s.196-197.

¹⁵¹ Capisani, **a.g.e.**, s.144; Gömeç, **a.g.e.**, s.196-197.

açıldı. Aynı zamanda bu kanal sistemi bölgenin içme suyu ve sanayi alanlarındaki ihtiyaçlarını da karşılamak üzere inşa edilmiştir. Esas amacı Rusya'nın tarım ürünleri ihtiyaçlarını karşılamak olan bu sistem Türkmenistan halkı açısından da olumlu bir projeydi. Ancak Ruslar çevre dengesini gözetmediler. Bu nedenle birçok çevre sorunu çıktı. Bu topraklar göllerin kuruması gibi sorunlarla karşı karşıya kaldılar.¹⁵²

1950'li yıllardaki kısa süreli serbestlik döneminden sonra Sovyet yönetimi 1960'lardan itibaren tekrar eski Ruslaştırma politikasına döndü. Bu dönemde Rusya daha dikkatli davranarak, Türkmenistan Komünist Partisinin başına mümkün olduğu kadar Moskova yanlılarını getirdi. Komünist Parti ve Rusların Sovyetleştirme çabalarına rağmen, aile hayatlarına çok sıkı bağlı olan Türkmenler, ellerinden geldiği kadar yabancılardan uzak kalmayı başarmışlardır. Bu durum bugün dahi devam etmektedir.¹⁵³

Sovyetler Birliğinin bütün Ruslaştırma çabalarına rağmen bu politikalardan en az etkilenen Türk halkı Türkmenler olmuştur. Türkmenler, Rusların tarım politikaları vb. etkilenseler de geleneksel yaşamlarını devam ettirdiler. Türkmenistan'da geleneksel ihtiyarlar meclisi Sovyet-Rus yöneticiler tarafından da kabul edilmişti. Böylece bunların otoritelerinin Rus gayelerine hizmet şeklinde kullanılmaları düşünülmüştü. Ruslar, Türkmenlerin geçmiş ile bağlarını kesmek için o kadar sert davranmışlardır ki, meşhur Türkmen halılarının üzerinde bile komünist sloganların kullanılmasını istemişlerdir.

1980'lerden itibaren Sovyet sistemi çökmeye başlayınca tüm Sovyet ülkelerinde olduğu gibi Türkmenistan da bağımsızlık sürecine girmiştir.

¹⁵² A.A. Grigoryev, "Soviet Plans for Irrigation and Power", **The Geographical Journal**, Vol. 118, No. 2, Jun. 1952, s. 174 vd.; Capisani, **a.g.e.**, s.144; Gömeç, **a.g.e.**, s.196-197.

¹⁵³ Gömeç, **a.g.e.** s. 196-197.

II. BÖLÜM

SOVYETLERİN DAĞILMASINDAN SONRA HAZAR ÇEVRESİ

1. SOVYETLERİN DAĞILMASI

Sovyetler Birliği kuruluşundan itibaren Slav olmayan cumhuriyetler üzerinde özellikle Türk cumhuriyetleri üzerinde Sovyet insanı oluşturma politikası uygulamıştı. Ancak bütün baskılara ve çabalara rağmen bunda başarılı olamadılar. 20. yüzyılın son çeyreğinde Sovyetlerde sıkıntılar iyice artmıştı. Son devlet başkanı Mihail Gorbaçov 11 Mart 1985 tarihinde SSCB Komünist Partisi Genel Sekreteri seçildiğinde de ülkede sorunlar devam ediyor komünist sistem çökmek üzereydi. Gorbaçov, kendinden önceki komünist liderlerin yapmadığı bir şeyi deneyerek Sovyet imparatorluğunu ıslahatlar ile kurtarmaya çalıştı. Bunun için Perestroyka (yeniden yapılanma, reform) ve Glastnost (açıklık) politikalarını uygulamaya koydu. Gorbaçov'un bu çalışmaları ülkede özgürlük fikirlerini de ortaya çıkarmaya başladı. Bunun yanı sıra Gorbaçov'un bu politikalarına Komünist Parti içinde de karşı çıkan çok kimse vardı. Gorbaçov onlara rağmen reformlarını yapmaya çalıştı. Sovyetler o dönemde ekonomik olarak da sıkıntı içindeydi. Yıllardır sürekli olarak Moskova'nın ihtiyaçlarını karşılamak için çalışan ülkelerde huzursuzluk iyice artmıştı. Bu sırada 1986'da Kazakistan'da meydana gelen olayların bastırılış şekli ile birlikte cumhuriyetlerde özgürlük fikri iyice ortaya çıkmıştı. Milliyetçi hareketler yayılmaya başladı.

Milliyetçilik, SSCB'nin oluşumundan itibaren SSCB için temel sorunlar arasında yer aldı. Buna ek olarak Sovyet Rus yönetiminin aşırı merkeziyetçi yapısı

da itirazlar ve memnuniyetsizliğe neden olmuş milliyetçilik düşünceleri devam etmiştir. Sovyet imparatorluğunda bürokratik merkeziyetçiliğin kemikleşmesi ve salt ekonomik çıkarlar doğrultusunda hareket etmesi Komünist sisteme karşı milliyetçilik fikirlerinin artmasına neden oldu. Kazakistan'daki olayların ardından 1989 yılından itibaren süre gelen Azerbaycan-Ermenistan çekişmesinin tekrar su yüzüne çıkması ve iki ülke arasındaki çatışmalar Sovyetlerin dağılma sürecini de hızlandırdı. 1990 yılının başından itibaren Ermeniler ile Azerbaycanlılar arasındaki çatışmaları bastırmaya çalışır bir görünüm sergilemekle birlikte Ermenistan yanlısı tavır sergileyen Moskova ve Kızıl Ordu mensupları Azerbaycan'daki milliyetçi hareketlerin ve ayrılma isteğinin iyice artmasına neden oldu. Bu arada Litvanya gibi Baltık cumhuriyetleri de zaten bağımsızlık mücadelesi veriliyordu. Bazı Sovyet cumhuriyetleri milli egemenliklerini ilan etmeye başlamıştı. Gorbaçov Sovyet imparatorluğunu kurtarmak için son hamle olarak Sovyetler Birliği yerine Bağımsız Sovyet Cumhuriyetleri Birliği oluşturmayı teklif etti. 17 Temmuz 1991'de Gorbaçov ve 9 Sovyet Cumhuriyeti'nin başkanları toplanarak Bağımsız Sovyet Cumhuriyetleri Birliğin oluşturulması hakkındaki anlaşma taslağını görüştüler. Toplantıya katılanlar arasında Türkistan'daki 5 Cumhuriyetin başkanı da vardı. Alınan kararla 19 Ağustos 1991 tarihinde birliğin oluşturulmasına dair anlaşmaya imza atacaklardı. Ancak Gorbaçov'un reformlarına karşı olan başta Gorbaçov'un yardımcısı Gennadi Yanov olmak üzere Komünist Parti yöneticileri ve KGB başkanı 18 Ağustos gecesi iktidarı ele aldıklarını bildirdiler. Gorbaçov'u Kırım'da tutukladılar. Bu girişime karşılık Rusya Federasyonu Başkanı Boris Yeltsin harekete geçti. Sonuçta darbecilere karşı başarılı oldu. Ancak bu başarısız darbe girişimi Sovyet imparatorluğunun sonunu hazırladı. Bu tarihten itibaren 1991 yılının sonuna kadar

bütün Sovyet Cumhuriyetleri tek tek bağımsızlıklarını ilan ettiler. Gorbaçov darbe girişiminden sonra da birlik kurma çalışmalarına devam etti. Ancak başarılı olamadı. Gorbaçov'un çalışmaları BDT'nin temellerini attı. 8 Aralık 1991'de Rusya, Beyaz Rusya ve Ukrayna başkanları BDT'nin temelini oluşturan anlaşmaya imza attılar. 21 Aralık 1991'de Almatı'da gerçekleştirilen zirvede de Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Azerbaycan, Ermenistan, Moldavya, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan başkanlarının imzasıyla BDT'nin kuruluşu gerçekleşti. 30 Aralık 1991'de Gorbaçov'un istifası ile de Sovyetler Birliği tamamen son buldu.¹⁵⁴

Bağımsız Devletler Topluluğu, Sovyetler Birliği'nin dağılması aşamasında eski Sovyet cumhuriyetlerinin bir bölümünün aralarında yapmış oldukları anlaşmalarla oluşturdukları uluslar arası bir örgüttür. 8 Aralık 1991'de Belarusya'nın başkenti Minsk'te Rusya Federasyonu, Belarus ve Ukrayna'nın imzaladığı anlaşma ile bu örgüt kurulmuştur. Örgütün ilk temel belgesi durumundaki bu anlaşma Sovyetler Birliği'ni oluşturan 15 cumhuriyeti ilgilendirmesine rağmen, Rusya'nın bunu sadece diğer iki Slav kökenli cumhuriyetle kararlaştırması, daha bu aşamada ilgili ülkeler arasında statü farklılığını gündeme getirmiştir.¹⁵⁵

Rus yöneticiler, Sovyetler Birliğinin dağılmasını BDT ile telafi etmeye çalıştılar. Bundan sonraki dönemde Rusya BDT'yi diğer cumhuriyetler üzerinde bir nüfuz kurma aracı olarak kullanmaya çalıştı. Ancak Sovyetlerin dağılması diğer cumhuriyetler kadar Rusya'yı da özellikle ekonomik yönden etkilemişti. Bu nedenle

¹⁵⁴ Hayit, **a.g.e.**, s.364 vd.; A.Dugin, **Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım**, s.43; Yalçınkaya, **a.g.e.**, s.35; O. Roy, **Yeni Orta Asya**, Çev. M. Morali, İstanbul, 2000, s.7; A. Melville-T.Shakleina, **Russian Foreign Policy in Transition: Concepts And Realities**, Central European University Pres 2005, s.7.

¹⁵⁵ Yalçınkaya, **a.g.e.**, s.34.

Rusya her ne kadar eski Sovyet Cumhuriyetleri üzerindeki nüfuzunu devam ettirmeye çalışmışsa da ilk dönemde pek etkili olamadı.

Sovyetlerin çöküşü sadece Hazar çevresini değil bütün dünyayı etkiledi. 2. Dünya Savaşı'ndan bu yana süre gelen İki Kutuplu Dünya düzeni de bu çöküşle son buldu.

Sovyetler Birliğini çöküşü muazzam bir jeopolitik kargaşa yarattı. Sovyetler Birliğinin yaklaşan dağılmasından dış dünyanın haberdar olduğundan daha az haberdar olan Rus halkı, neredeyse iki hafta içinde, artık kıtalar ötesi bir imparatorluğun sahibi olmadıklarının, Rusya'nın sınırlarının Kafkasya bölgesinde 1800'lerin başındaki haline, Orta Asya'da 1800'lerin ortalarındaki haline, Batı sınırlarının yaklaşık 1600'lerdeki haline gerilediğinin farkına vardılar.¹⁵⁶

Eski SSCB'de meydana gelen tüm siyasi, jeopolitik, ideolojik ve sosyal sistemin hızlı değişimi, mevcut tüm hukuki ve siyasi kriterleri ve normları tamamıyla alt üst etti. Sosyalist sistemin ve daha sonra Sovyet Devleti'nin çöküşü, eski Sovyet topraklarında öyle bir belirsizlik ve karışıklıklar ortaya çıkarmıştır. SSCB'nin yıkılışı sonrası otomatikman oluşan jeopolitik yapılar, geçici ve oldukça istikrarsızdırlar. Bu kanaat sadece Moskova'dan ayrılan cumhuriyetler için değil, öncelikle Rusya'nın kendisi için geçerlidir.¹⁵⁷

İki kutuplu dünya düzenin başaktörlerinden biri olan ABD Sovyetler Birliği'nin çöküşünden bu yana ABD, Orta Asya ve Kafkas bölgelerindeki eski Sovyet cumhuriyetlerine nüfuz etmeye yönelik bir politika takip etmektedir. Böyle bir politika stratejik açıdan Sovyetlerin çöküşünden önce hiçbir zaman gündeme

¹⁵⁶ Z. Brezinski, **Büyük Satranç Tahtası**, Çev. Yelda Türedi, İstanbul 2005, s.129

¹⁵⁷ Dugin, **a.g.e.**, s.21.

gelmemişti. ABD'nin siyasi ve askerî açıdan Orta Asya'da nüfuz edinme politikası birbiriyle bağlantılı bir dizi jeostratejik hedefe sahiptir. Bu hedeflerin başında Mümkün olduğu kadar çok sayıdaki eski Sovyet cumhuriyetinde siyasî nüfuz ve askerî varlığa sahip olmak suretiyle Rusya'nın arka bahçesi olarak g rd ğu eski Sovyet coğrafyasında yeniden etkili bir konuma gelmesine engellemek gelmektedir.

ABD'nin Orta Asya politikaları açısından tehdit olarak g rd ğu devletlerden birisi de Çin'dir. 11 Eylül 2001 olaylarından sonra askeri açıdan da Orta Asya'daki konumunu güçlendiren ABD bu durumu Çin'in batı bölümünü tehdit için kullanmak, böylece Asya Ejderi'ni askerî açıdan kuşatarak onun siyasî, ekonomik ve askerî açılardan ABD'ye potansiyel bir rakip olmasını engellemeye çalışmaktadır. Orta Asya ve çevresinde eşzamanlı olarak atılan adımlarla ABD için petrol ve doğalgaz tedarikinde alternatifleri artırmak ve Çin'in Orta Asya'daki etkisini en aza indirmek, özellikle de onun buradaki petrol ve doğalgaza erişimini sınırlamak yolunda ilerlemektedir.¹⁵⁸

Sovyetlerin dağılmasından sonra bölgede küresel ve bölgesel rekabetler yaşandı. Küresel rekabette başta ABD ve Rusya olmak üzere Çin, AB  lkeleri gibi enerji ihtiyacı yüksek ülkeler yer aldı.

Rusya Orta Asya bölgesini kendi topraklarının bir uzantısı olarak görmüştür. Bölge, hem arlık hem de Sovyetler Birliği için sadece ekonomik değil, siyasi önem de taşıyordu. Rusya'nın doğrudan komşusu olan Kazak aşiretleri pasifize edilmiş,

¹⁵⁸ O. Lee "Orta Asya  zerindeki Küresel Rekabet", **Zaman Gazetesi**, 14.07.2005.

doğal kaynaklar açısından zengin olan toprakları, iktisadi olarak kullanılmıştır.¹⁵⁹ Türkistan'ın ekonomik önemi doğal kaynaklarına dayanmaktaydı. Bölge, Rusya için pazar oluşturmaktadır ve Uzak Doğu'ya ulaşmak için transit ülke konumundadır. Bu nedenle Türkistan ve Uzak Doğu arası yollar inşa edilmiştir. Bölgenin bu özelliklerinden dolayı Rusya, çoğu hammadde kaynaklarını sömürmeye yönelik olan yatırımlar yapmıştır.¹⁶⁰

1992 yılında Paul Wolfowitz'in Amerikan Kongresi'ne sunduğu raporda “ABD'nin en önemli stratejik probleminin, eski Sovyetler Birliği topraklarında ABD'den bağımsız bir siyaset yürütme kabiliyetine sahip büyük ve bağımsız bir stratejik oluşuma izin verilmemesi” olduğu kaydedilmişti. İşte Batının bu hayati ihtiyacı yüzünden, Rusya'ya “bölgesel devlet” rolü teklif edilmişti.¹⁶¹

Bugünkü Orta Asya devletleri Sovyetler Birliğinin birer ürünüdür. Kültürel ve tarihi miras olarak birçok ortak noktalarının olmasına rağmen Sovyet döneminin bilinçli politikaları sonucunda bu birlik yapay sınırlarla ayrılmıştır. Yıllarca süren Sovyet yönetiminden sonra kendilerini birden bağımsız birer ülke olarak bulan bu devletler birçok sorunla karşı karşıya kaldılar. Bunların arasında ülke içersinde birçok etnik grubun yer alması ve tam bir ulus olmama başta geliyordu.¹⁶²

Sovyetlerin yıkılışı sadece bölgede yeni kurulan cumhuriyetlere değil birçok ülkeye sorun getirmiştir. Hazar çevresindeki Türk cumhuriyetleri, Sovyet döneminin politikalarının ürünü olan ekonomik sorunlar, toprakları içersinde bulunan

¹⁵⁹ W. Gumpel, “Orta Asya Cumhuriyetlerinde Ekonomik ve Gelişme ve Entegrasyon”, **Avrasya Etüdleri**, S.13, Ankara 1998, s.19.

¹⁶⁰ Gumpel, **a.g.m.**,s.19.

¹⁶¹ Dugin, **a.g.e.**, s.36.

¹⁶² “At the crossroads” http://www.watan.ru/eng/public_html/eng_article/28.07.033/, 24.07.2006

azınlıkların durumu, Rusya'ya bağımlı olmadan dünyaya açılabilmenin yollarını ararken, bölge dışındaki devletler artan ihtiyaçlarını karşılamak için Hazar Denizi enerji kaynaklarından en çok payı nasıl alabilirizin telaşına düştüler.

Böylelikle Soğuk Savaş'la bitti denilen rekabet aslında yeniden başlamıştı. Kimilerine göre iki kutuplu dünya düzeni son bulmuş tek kutuplu bir dünya düzenine geçilmişti. Ancak Türkistan ve Kafkasya'daki bu rekabet göstermektedir ki yakın gelecekte çok kutuplu bir dünya düzeninde rekabetler yaşanacaktır.¹⁶³

Küresel ölçekte ABD ve Rusya arasındaki süre gelen rekabet Rusya'nın kendine yeni ittifaklar aramasıyla yeniden canlanmaya başlamıştır. Son olarak Rusya ve Çin'in de içinde yer aldığı Şanghay İşbirliği Örgütü başlangıçta ekonomik temelli gibi görünse de son zamanlarda yapılan savunma ve terörle ilgili anlaşmalar bu örgütün siyasi bir yapıya kavuşma ihtimalini de gündeme getirmiştir. Ayrıca Rusya, ABD karşıtı bir başka ülke olan İran ile de özellikle nükleer enerjisi ve benzeri konularda işbirliği yapma eğilimindedir. Bu da göstermektedir ki 2 kutuplu dünya düzeninin mağlup tarafı olarak görülen Rusya'nın mücadeleye yeniden başlamak ve bölgedeki nüfuzunu korumak için çok yönlü politikalar uygulamaktadır.¹⁶⁴

Sovyet sonrası bölgede kurulan devletlerin birçoğu da tekrar Rusya'nın nüfuz alanına girmemek ya da bu alandan kurtulmak için kendilerine ortaklar

¹⁶³ Kazakistan Başkanı Nazarbayev de Sovyetlerin dağılmasından sonra rekabetin sona ereceğine dair beklentilerin olduğunu Kritik On Yıl adlı eserde dile getirmiştir. Bkz. N. Nazarbayev, **Kritik On Yıl**, Çevr. S. Arkan- F. Arkan, Ankara 2003, s.7; Ancak dönemin Rusya Federasyonu Başkanı Boris Yeltsin'in üstü kapalı bir şekilde ABD'ye bir birimizin nüfuz alanına girmeyelim uyarısı durumun beklentilerin aksine olacağını göstermiştir. Bu konuda Bkz. **Türkiye Gazetesi**, 8 Ekim 1994.

¹⁶⁴ Rusya'nın bölge ile ilgili olması gereken yaklaşımlarını siyasetçi ve jeopolitik uzmanı olan A. Dugin eserinde ayrıntılı bir şekilde işlemiştir. Bkz. Dugin, **a.g.e.**, s.74.

aramaktadırlar. Bunun en iyi örneklerinden birisi Azerbaycan'ın da içinde bulunduğu GUUAM'dır. Gürcistan, Özbekistan, Ukrayna Azerbaycan ve Moldova'nın oluşturduğu bu grup BDT içinde de Rusya karşıtı bir grup olarak algılanmaktadır.

Sovyet dönemi sonrası oluşan ortamda dikkat çeken ülkelerden ikisi de Türkiye ve İran'dı. Bu iki ülke bölgesel aktör olarak adlandırılmış ve yeni kurulan cumhuriyetlerle olan ortak değerleri nedeniyle bölgede atılımlar yapabilecekleri üzerinde durulmuştu. Bu yeni döneme İran özellikle ABD'nin kendisine uyguladığı tecrit politikasından kurtulma umuduyla bakıyordu. Ancak İran'ın hem devlet yapısı, hem de Şii oluşu ve tabii ki de ABD'nin tutumu nedeniyle İran bölgede istediğini elde edemeyen ülkeler arasında yer aldı.

Türkiye ise devletimizin kurucusu Yüce Atatürk'ün 1930'larda dile getirdiği Sovyetlerin bir gün yıkılacağı ve bu duruma hazır olunması gerektiği yönündeki ön görüşüne rağmen, Sovyetlerin yıkılışına en hazırlıksız yakalanan ülkeler arasında yer aldı. Hatta o dönemde Sovyetlerin yıkılışının Türkiye'nin bölgedeki stratejik önemini kaybetmesine neden olacağı gibi birçok haber ve yazı çıkmıştı. Bu haberlere göre İki kutuplu dünya düzeni sona erdiği için NATO açısından Türkiye'nin de eski önemi kalmamıştı. Ancak bu fikri ileri sürenler 20. yüzyıldaki birçok savaşın nedeni olan enerji faktörünü göz ardı etmişlerdi. Daha doğrusu Hazar Denizi çevresindeki cumhuriyetlerin sahip oldukları petrol ve enerji kaynaklarının öneminden habersizlerdi. 19. Yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında bölgede yaşanan ve Büyük Oyun olarak adlandırılan rekabetin tekrar başlayacağını düşünememişlerdi.

Türkiye, yeni bağımsızlıklarını elde eden Türk Cumhuriyetlerini ilk tanıyan ülke oldu. Bu dönemde devletin başında olan kişiler -ne ilginçtir ki 1940'larda

Sovyet idaresindeki Türklerle biraz ilgi gösteren kişiler Turancılıkla suçlanıp hapse dahi girmelerine rağmen- Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar Türk Dünyası deyimini kullanarak bir zamanların suç olan düşüncesiyle benzer bir söylemi dile getiriyorlardı.¹⁶⁵ Ancak bu deyimi gerçekleştirmek söylenişi kadar kolay değildi. Çünkü öncelikle Türkiye'nin bölge hakkında bilgi sahibi olan yeterli elemanı yoktu. Türkiye'nin Türk dünyası politikasını oluşturacak yeterli uzmanları ya da kurumlar mevcut değildi.¹⁶⁶ Bölge ile ilgili en önemli teşebbüslerden biri olan TİKA 1992 yılında kurulmuş ancak hala tam olarak kurumsallaşamamıştır. Buna rağmen Sovyet Rusya'nın çöküşünün ardından Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında önemli adımlar atılmıştı. Türk Dünyası zirveleri yapıldı. Ortak alfabe çalışmaları yapıldı. Bu çalışmanın neticesi de daha sonraki dönemde alınmaya başlandı.¹⁶⁷

Türk Dünyası fikrinin gerçekleştirmesinde tek sorun Türkiye'nin yetersizlikleri değildi. Türkiye bölge ülkeleri hakkında ne kadar bilgisizse Türk cumhuriyetleri de Türkiye hakkında çok bilgi sahibi değildi. Ayrıca ülkelerinde istikrarı sağlamak için otoriter bir rejim uygulamayı tercih eden bu cumhuriyetler Türkiye'ye değil birçok uluslar arası kuruluşa da olumlu bakmamaya başladılar. Başlangıçta Türkiye'yi kendine örnek gösteren Özbekistan lideri Kerimov'un 1998 sonrası Türkiye karşıtı politikalar izlemesi bunun en güzel örneğidir. Ülke içindeki muhalefeti bastırmayı tercih eden Türk Cumhuriyetleri liderleri Türkiye dâhil birçok

¹⁶⁵ Dönemin devlet yöneticilerinin bölge ile işbirliği yapmak için hevesli olmalarına rağmen bölge hakkındaki bilgi yetersizliklerini gösteren bir söylem de "70 yıllık ayrılıktan sonra" söylemidir. Bu söyleme göre sanki Türk cumhuriyetleri ile Türkiye 70 yıl önce birliktelermiş gibi yansımaktadır. Ancak Türkistan ve Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgali ve Türk dünyası arasındaki ayrılıklar 70 yıldan çok öncesine dayanmaktadır. Bu konuda Bkz. Gündoğdu, **a.g.m.**, s.295.

¹⁶⁶ E.Yaman, "Geçmişten Geleceğe Türk Dünyası" **Avrasya Etüdleri**, S. 23, Ankara 2002, s.7; M. K. Öke "Dış Türkler" **Türkiye Gazetesi** ,5 Mart 1990 .

¹⁶⁷ 1992 yılında İstanbul'da Marmara Üniversitesi'nce düzenlenen "Alfabe Sempozyumu"nda kabul edilen 35 harfli ortak alfabe artık pek çok Türk devlet ve topluluğunda uygulamaya konmuştur. Bkz. Yaman, **a.g.m.**, s.8.

ülkeye temkinli yaklaşmaya başladılar. Ayrıca Sovyet sistemine göre Türk cumhuriyetleri merkeze hammadde sağlayan ölkelerdi. Bu nedenle bu cumhuriyetlerde gelişmiş bir sanayi olmadığı için büyük projeler gerçekleştirebilecek ekonomik güç ve alt yapı bulunmayışı da Türk dünyası işbirliğinin önünde önemli bir sorun olarak yer almıştır.¹⁶⁸

Türk Dünyası oluşturma veya Türk cumhuriyetlerinin ortak hareket etme teşebbüsünün önündeki en büyük engel aslında ne Türkiye'nin yetersizlikleri ne de Türk cumhuriyetlerinin uygulamalarıydı. En büyük engel aslında bölgenin Türkiye ya da İran gibi bölgesel güçlere bırakılamayacak kadar önemli olması idi. Basra Körfezi'ne olan petrol bağımlılığından kurtulmak isteyen ABD gibi ölkeler için yeni hedef Hazar çevresi olmuştu. Diğer tarafta ise komünist sistemin kurmuş olduğu ekonomi çarkları sayesinde yıllarca Hazar ve Sibirya petrollerini ve Türkistan'ın pamuğunu sömüren Rusya, bölgenin kendi kontrolünden çıkmasını istemiyordu. Bu nedenle başlangıçta Türkiye ve İran'ı kendisine karşı tehdit olarak gördü.¹⁶⁹ Türk cumhuriyetleri üzerindeki politikalarını da bu iki ölkelerle karşıtlığı üzerine kurdu.

2. HAZAR ÇEVRESİNDEKİ TÜRK CUMHURİYETLERİ

Sovyet Rusya'nın çöküşünden sonra bağımsızlığını kazanan Hazar çevresi Türk cumhuriyetleri, Sovyet döneminde iktidara gelmiş kişiler tarafından yönetilmeye devam ettiler. Eskinin komünist yöneticileri bağımsızlıktan sonra, millî devletlerin liderleri olarak ortaya çıktılar. Türk cumhuriyetlerinin bu yapısı bölgedeki

¹⁶⁸ Sovyet sistemindeki bölge ölkelerinin durumu hakkında bkz. Gumpel, **a.g.m.**, s.20; N.Devlet "Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin...", s.273

¹⁶⁹ Rusya, Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasında gerçekleştirilen Türk Dünyası zirvelerinden de rahatsız olmuş bu yönde açıklamalarda bulunmuştur. Bkz. "Rusya'yı Korkutan Zirve" **Milliyet** 18 Ekim 1994.

gelişmeler açısından önemli bir etkidir. Komünist Sovyet Rusya'nın çöküşünden sonra bölgede demokratik açılımların olması beklenmektedir. Yeni cumhuriyetlerin liderleri de bu yönde politikalar izlemektedir. Ancak eskinin komünist, yenin demokratik liderleri ile bu durumun ne ölçüde gerçekleşeceği ise şüphelidir.

Hazar çevresi Türk cumhuriyetlerinin durumunu ve Hazar enerji kaynakları ile ilgili politikalarda bu cumhuriyetlerin rolünü anlamak için incelenmesi gereken bir diğer konu ise ülkelerin ekonomik durumlarıdır. Komünist sistemin çarkları içerisinde merkezin ihtiyaçlarını karşılama temeli üzerine kurulmuş olan bir düzenden bağımsızlıkların ilanı ile birlikte ekonomik olarak da devletler bağımsızlıklarını kazanmışlardı. Resmiyette böyle olsa da uygulamada aynı durum söz konusu değildir. Ekonomik açıdan ve daha birçok yönden Türk cumhuriyetlerinin Moskova'ya olan bağımlılığı devam etmektedir.

Hazar çevresin Türk cumhuriyetlerinin kaderini belirleyen diğer etken de sahip oldukları coğrafi konumdur. Hazarın bir kapalı havza olması, hiçbir Türk cumhuriyetinin doğrudan açık denizlere ulaşma imkânı olmaması, bağımsızlığını elde eden cumhuriyetlerin ekonomik ve siyasi açıdan özgür politikalar izlemesini engelleyen faktörler arasında yer almaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte yaklaşık olarak 200 yıl Çarlık Rusyası ve Sovyet yönetiminde yaşayan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan Türkleri kendi devletlerini kurdular. 19. yüzyıldan beri Hazar Denizi'nin çevresi İran ve Rusya'nın kontrolündeydi. Sovyetlerin çöküşüyle Hazar'a kıyısı olan devletin sayısı ikiden beşe yükseldi. Araştırmamızın bu bölümünde Hazar

çevresindeki gelişmelerde etkili olan, Türk cumhuriyetlerinin siyasi, ekonomik yapıları ile diğer devletlerle olan ilişkilerini ele alacağız.

A. AZERBAIJAN

Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kurulan Türk Cumhuriyetleri arasında Hazar'ın batısında ve Türkistan coğrafyası dışında yer alan tek ülkedir. Hazar Denizi'nin batısında yer alan Azerbaycan güney ve kuzey Azerbaycan olarak ikiye ayrılmaktadır. Kuzey Azerbaycan, Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuştu. Güney Azerbaycan ise günümüzde İran'a bağlıdır. Azerbaycan'ı güney ve kuzey olmak üzere Aras Nehri ikiye ayırmaktadır. Güney Azerbaycan yüzölçümü olarak Kuzey Azerbaycan'dan daha büyüktür. 113.000 km² yüzölçüme sahip olan Güney Azerbaycan'ın nüfusunun da 20 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁷⁰ Çalışmamızda Azerbaycan kavramını bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti için kullanacağımızdan bundan sonraki bölümlerde Güney Azerbaycan, İran ile ilgili konular içersinde yer alacaktır.

Azerbaycan Cumhuriyeti, Kafkasya'nın en kurak kesimi olan Orta ve Aşağı Kura havzası ile Büyük Kafkas Dağlarının güneydoğusunda ve Küçük Kafkas Dağlarının kuzeydoğusunda yer alır. Ülkenin kuzeyinde Rusya Federasyonu'na bağlı olan Dağıstan Özerk Cumhuriyeti; Kuzey batısında Gürcistan; batısında Ermenistan; güney batısında Türkiye; güneyinde ise İran bulunmaktadır. Azerbaycan'ın doğusunda ise Hazar Denizi yer almaktadır.¹⁷¹ Azerbaycan Hazar Denizi aracılığı ile de doğuda Türkmenistan ve Kazakistan ile komşudur.

¹⁷⁰ Gömeç, **a.g.e.**, s.4; Saray, **a.g.e.**, s.163.

¹⁷¹ Yiğit, **a.g.e.**, s. 65; Alpargu, **a.g.m.**, s.3; M.Gasimov, "Azerbaycan Türkleri", **Türkler**, C.19, Ankara 2002, s.121.

Sahip olduğu bu konum ile Azerbaycan, Hazar Havzasında jeopolitik bakımdan önemli bir ülkedir. Ülkenin kuzeyinde yer alan Rusya ile güneydeki İran, ABD'nin en önemli rakipleri arasındadır. Bu iki devlet de Hazar Havzası enerji kaynaklarının yanı sıra yeni Türk cumhuriyetleri üzerinde nüfuz sahibi olmak istemektedirler. Dolayısıyla Azerbaycan da hedefteki ülkedir. Diğer taraftan Azerbaycan'ın bulunduğu Kafkasya, Avrupa'ya açılan bir kapı konumundadır. Hazar Havzasındaki enerji kaynaklarının önemli bir kısmı Kafkasya üzerinden dünyaya ulaştırılmaktadır.

Azerbaycan Cumhuriyeti, 12 Kasım 1995 tarihinde referandumla kabul edilmiş olan anayasa ile idare edilmektedir. Anayasaya göre; Azerbaycan Devleti demokratik, laik ve üniter bir cumhuriyettir. Kuvvetler ayrılığı prensibi benimsenmiştir. Yasama yetkisi 125 milletvekilinden oluşan Milli Meclis'e, icra yetkisi Cumhurbaşkanına, yargı yetkisi de mahkemelere aittir. Cumhurbaşkanı hem devletin hem de icranın başıdır. Anayasanın 113. maddesine göre Cumhurbaşkanı genel konularda "Ferman"; diğer konularda ise "Serencam" adı verilen hukuki kararlar verme yetkisine sahiptir. Bakanlar Kurulu'nu da cumhurbaşkanı atar.¹⁷²

Tarihi Azerbaycan topraklarının 86.600 km²'lik bir alanında kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin nüfusu BM 2005 tahminlerine göre 8.5 milyondur. Ülke nüfusunun yüzde doksanından fazlasını Türkler oluşturmaktadır. Ülkede en önemli etnik gruplar Ruslar ve Ermenilerdir. Bunun yanı sıra Lezgiler, Avar Türkleri, Kürtler gibi etnik gruplar da ülkede yaşamaktadır. Başkenti Bakü olan Azerbaycan'ın

¹⁷² **Azerbaycan Ülke Raporu**, TİKA, Ankara 2003, s.1-2; C. Abdullayev, "Azerbaycan'da Anayasallaşma Süreci", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.120; Gasimov, **a.g.m.**, s.121.

önemli şehirleri Gence (Nüfusu: 350000), Sumgayt (Nüfusu 320000), ve Mingeçevir (Nüfusu:100 000)’dir.¹⁷³

Azerbaycan Cumhuriyeti “rayon” adı verilen idari bölgelere ayrılmıştır ve 59 rayon, 11 şehir ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nden oluşmaktadır. Bakü ve Gence kendilerine bağlı rayonları bulunması sebebiyle büyükşehir olarak tanımlanmaktadır. Rayonlar cumhurbaşkanı tarafından atanan “İcra Hakimleri” (İcra Başkanı) tarafından yönetilmektedir. 12 Aralık 1999 tarihinde, ilk yerel seçimler yapılmış ve İcra Hâkimiyeti sistemi ile birlikte belediye sisteminin de uygulamasına geçilmiştir.¹⁷⁴

a. Sovyetler Birliği’nin Dağılmasından Sonra Azerbaycan

Sovyet hâkimiyetindeki Azerbaycan’ın en önemli sorunları arasında günümüzde olduğu gibi Ermeni meselesi yer almıştır. Sovyetlerin yardımı ile Azerbaycan topraklarındaki Ermeni nüfusunun arttırılması politikasında başarılı olan Ermeniler 1989 yılına gelindiğinde yeni bir adım daha attılar. 1988 yılında başlattıkları Karabağ’la birleşme planlarının son aşaması olarak 1 Aralık 1989 tarihinde Ermenistan Parlamentosu, Azerbaycan’a bağlı Dağlık Karabağ bölgesiyle birleşme kararı aldı. 1988 yılında da Karabağ’daki devlet kurumlarına Ermenistan bayrağı çekmişlerdi. Moskova, Ermenistan Parlamentosu’nun aldığı bu karara tepki gösterdi. Ermenistan Parlamentosu, Azerbaycan’ın onayını almadan aldığı bu kararlar Sovyet Anayasasının 78. Maddesini çiğnemiş oluyordu. Karar, Azerbaycan’da büyük tepki yarattı. Ancak Ermenistan tutumuna devam etti. 9 Ocak 1990’da Karabağ

¹⁷³ Yiğit, a.g.e., s.68; R.Musabeyov, “Azerbaycan’da Etnik Azınlıklar”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.193; “Country profile: Azerbaijan” <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/2/hi/europe/countryprofiles/1235976.stm> 04/05/2006; Gasimov, **a.g.m.**, s.121; S.Ogan, “Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.9; Zinin-Maleshenko, **a.g.m.**, s.99; Yiğit, **a.g.e.**, s. 65 vd.; ; Y. N. Zinin-A.V. Maleshenko, “Azerbaijan”, **Central Asia and the Caucasus After the Soviet Union**, Florida 1994, s.99.

¹⁷⁴ **TİKA AÜR**, s.1-2

bölgesi ekonomik ve sosyal gelişme planı ile Ermenistan planını birleştiren bir karar daha aldı.¹⁷⁵

Ermenistan’da bu olaylar meydana gelirken Azerbaycan’da da milliyetçi hareketler artmıştı. 1918–1920 yılları arasında yaşayan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ni kuran Müsavat geleneğinin ülkede halen var olması, Karabağ olayları sonrası milliyetçilik hareketlerinin organize olmasına yardımcı olmuştur. Nitekim 1988 yazında Azerbaycanlı aydınlar Azerbaycan Halk Cephesi’nin (AHC) temellerini atmıştır. Ülke çapında yönetim aleyhine mitinglerin artması ve iktidarın giderek AHC’nin eline geçmesi, parçalanma tehlikesini hissetmeye başlayan Kremlin’i tedirgin etmişti. Söz konusu sürecin sonunda 24 Aralık 1988’de Bakü ve 17 ilde sıkı yönetim ilan edilmiştir. 6 Mayıs 1989’da Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu Dağlık Karabağ’da bulunan devlet kurumlarını Azerbaycan’ın egemenliğinden çıkaran bir karar almıştır. Moskova’nın kurduğu Dağlık Karabağ yönetiminin Bakü ile bağlarını koparması, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’ne karşı Ermenistan’ın fiilî ambargo uygulamaya başlaması Azerbaycan’da siyasi ortamın tekrar gerilmesine yol açmıştır. Bu gergin ortamda, 16 Temmuz 1989’da Bakü’de AHC’nin kuruluş kongresi yapılmış ve AHC programında kendini “Azerbaycan’da bütün alanlarda köklü demokratikleşmeyi ve yeniden yapılandırmayı savunan toplumsal bir teşkilat” olarak tanımlamıştır.¹⁷⁶ Kongrede AHC Başkanlığına da Ebulfez Elçibey seçilmişti. Azerbaycan Halk Cephesi’nin kuruluşu Moskova’yı

¹⁷⁵ C. Başlamış, “Karabağ Temel Sorun”, **Milliyet**, 30 Ocak 1990; C. Abdullayev, “Azerbaycan’da Anayasallaşma Süreci ve Benimsenen Sistemin Niteliği”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.111; N. Cafersoy, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Ankara 2001, s.9; Zinin-Maleshenko, **a.g.m.**, s.102.

¹⁷⁶ Kanbolat, **a.g.m.** ; Abdullayev, **a.g.m.**, s.111; .; N. Nesibli “Azerbaycan’ın Milli Kimlik Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.146; Cafersoy, **a.g.e.**, s.16, İ. Y. Tezel “Azerbaycan’da Devlet Başkanlığı Seçimlerinde Yarış Hızlanıyor” **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, sayı 347, Ankara 2003, s.5; M. Gasimov, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, **Türkler**, C.19, Ankara 2002, s.135.

tedirgin etmişti. AHC'nin Ocak 1990'da gerçekleştirdiği kongre sırasında da Bakü'yü yabancılara kapatarak dış dünyaya kongre ile ilgili haber yapılmasını önlemeye çalıştı.¹⁷⁷ Ocak 1990'da gerçekleştirilen bu olağanüstü kongrede yönetimi milliyetçiler ele aldı.¹⁷⁸ AHC isminden de anlaşılacağı üzere bir halk hareketiydi. İçinde çeşitli siyasi görüşlere mensup kişiler mevcuttu. Ancak yaşanan olaylar nedeniyle AHC içinde milliyetçi eğilimlerin ön plana çıkmasına neden oldu.

AHC kuruluşundan itibaren fiilen ülke yönetiminde söz sahibi olmaya başladı. Ülkedeki fabrikalarda uzun süreli grevlerin yaşanması ve ulaşım sisteminin durma noktasına gelmesi Sovyetler Birliği'nin yalnız Azerbaycan'da değil, bütün Güney Kafkasya'da ekonomik ve siyasi kontrolünü zayıflatmaya başlamıştır. 2 Aralık 1989'da da AHC Sovyetler Birliği'nden ayrılacaklarını ve bağımsız Azerbaycan için mücadeleyi başlattıklarını açıklamıştır.¹⁷⁹

Bu sırada Karabağ ve Nahçıvan'da Ermeniler ile olan çatışmaların artması üzerine Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içersinde yer alan Lenkeran, Gence ve Kurdemir şehirlerinde Halk Cephesi'nin, Komünist Parti ve Mahalli Sovyet yönetimini devirerek, idareyi ele geçirdikleri ve düzeni sağlamak için Geçici Savunma Komiteleri kurduğu ve Gence civarındaki Ermenilerin saldırılarına karşın Halk Cephesi'nin hazırlıklara başladığı bildirildi.¹⁸⁰

Azerbaycan'da artık bağımsızlık isteği giderek artmaktaydı. Hatta bu sırada Nahçıvan'daki Azerbaycan Türkleri, İran sınırında da gösteriler yaparak Güney

¹⁷⁷ “Türk Sınırına Yürüdüler”, **Tercüman Gazetesi**, 6 Ocak 1990; Cafersoy, **a.g.e.**, s.10 vd.

¹⁷⁸ “Azerbaycanlılar Sınırdaki Kucaklaştı”, **Tercüman Gazetesi**, 9 Ocak 1990; Yalçınkaya, **a.g.e.**, s.120.

¹⁷⁹ Kanbolat, **a.g.m.**; G. Hüseyinli, “Azerbaycan'da Siyasal Partiler ve Siyasal İlişkiler”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.162.

¹⁸⁰ “Azerbaycan'da Halk İktidarı” **Tercüman Gazetesi**, 13 Ocak 1990.

Azerbaycan'daki akrabaları ile aralarında bulunan telin kaldırılmasını istediler. Azerbaycanlılar bu teli Berlin duvarına benzetiyor ve güneydeki akrabalarıyla buluşmak istiyordu. Bu gösteriler sırasında iki ülke arasındaki doğal sınır olan Aras Nehri üzerinden karşı tarafa geçenler de oldu.¹⁸¹ Bu olaylar nedeniyle Tahran ve Moskova Azerbaycan'a karşı ortak tavır aldılar. Tahran yönetimi milliyetçi hareketlerin kendi ülkesine de sıçramasından korkuyordu. Sovyet askerleri ise sınırdaki olayları kontrol edemiyordu.¹⁸²

Bunun yanı sıra Ermenilerin, Karabağ'daki iki Türk yerleşim birimine saldırması sonucunda 12 kişi öldü. 22 kişi rehin alındı. Bu olaylar Azerbaycan'da büyük tepkilere neden oldu. 13 Ocak 1990'daki Bakü'deki Ermenistan'ı protesto mitinginden sonra Ermenilerin bulunduğu semtlere saldırılar oldu. Saldırıyı gerçekleştirenlerin; bir yıl önce Ermenistan'dan 160 bin, Karabağ'dan ise 40 bin civarında Azerbaycan Türk'ü tehcir edilmesi sırasında yakınları katledilenler olduğu belirtilmiştir.¹⁸³

Azerbaycan ile Ermenistan arasında meydana gelen olayları önlemek amacıyla Gorbaçov'un emriyle Kızıl Ordu birlikleri bölgeye gönderildi. Bu sırada Moskova Radyosu ve TASS ajansı Bakü'de Ermenilerin diri diri yakıldığı gibi haberler yayınlarak Ermeni yanlısı tutumunu sürdürdü.¹⁸⁴ Sovyet Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Gennadi Gerasimov olayları; Azerbaycan Türklerinin silahsız

¹⁸¹ Bkz. **Tercüman Gazetesi**, 20 Ocak 1990.

¹⁸² F.Armaoğlu, "Azeri Birliği", **Tercüman Gazetesi**, 6 Ocak 1990; "Bakü Dış Dünya'ya Kapatıldı", **Türkiye Gazetesi**, 6 Ocak 1990.

¹⁸³ C. Başlamış, "Karabağ Temel Sorun", **Milliyet**, 30 Ocak 1990; S. Kili "Azerbaycan, Batı, Sovyet Rusya ve Türkiye" **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Mart 1990 s. 2 ; "Şehitleri Hazar'a atıyorlar" **Tercüman Gazetesi**, 24 Ocak 1990; "Cevanlarımızı Tanklar Ezdi" **Tercüman Gazetesi**, 23 Ocak 1990 ; A. Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.402; H.Kanbolat "20 Ocak Olayları: Azerbaycan'ın Bağımsızlık Mücadelesinde Son Kilometre Taşı" <http://www.asam.org.tr/tr/yyazdir.asp?ID=1374&kat1=&kat2=2>, 23 Ocak 2007

¹⁸⁴ "Azerbaycan Can Derdinde" **Tercüman Gazetesi**, 6 Ocak 1990 .

Ermenileri katlettiği şeklinde açıkladı. Bu durum batıda da Azerbaycan'ın tepki görmesine neden oldu. 13 Ocak'ta Bakü'de Ermenilere karşı düzenlenen saldırılardan Ermenistan'dan göç etmek zorunda kalan Azerbaycan Türkleri sorumlu tutuldu. Halk Cephesi ise sanılanların aksine Ermenilerin saldırılardan korunması için çalıştı. Bakü'deki Ermeniler önce Türkmenistan'a oradan da uçakla Ermenistan'a gönderildiler. Olaylar 16 Ocak'a kadar sürdü. 16 Ocak'ta Halk Cephesinin de girişimiyle olaylar yatıştı.¹⁸⁵

1988'den beri gelişen olaylarla Azerbaycan'da tansiyon iyice artmıştı. Bu sırada Moskova'nın aldığı bir karar durumu daha da gerginleştirdi. SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı'nın 15 Ocak 1990 tarihli Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ve Bazı Bölgelerde olağanüstü hal ilan etme kararı, özellikle de bu kararın 7. maddesinde Azerbaycan SSC Yüksek Sovyet'ine uygulamanın kapsamını Bakü ve Gence illerine genişletme önerisinde bulunması Azerbaycan halkı tarafından adaletsiz olarak değerlendirilmiş ve tepkiyle karşılanmıştır. Halk 16 Ocak'ta arabalarla Bakü şehrinin giriş yollarını ve şehirdeki askeri birlik yerleşim bölgelerini barikatlarla kuşatma altına aldı. Gelişmeler sırasında Bakü'de bulunan SSCB Yüksek Sovyeti'ni oluşturan iki meclisten biri olan Birlik Sovyet'inin Başkanı Primakov, SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri Grienko ve SSCB Komünist Partisi Şube Müdürü Mihayilov kamuoyuna Bakü'de olağanüstü hal ilan edilmeyeceğini açıkladılar. AHC yönetimi ise Moskova'nın 15 Ocak'ta aldığı kararın Azerbaycan halkına hakaret anlamına geldiğini ve kararın cumhuriyetin egemenliğine aykırı olduğunu ifade ederek Azerbaycan Yüksek Sovyet'ini 20 Ocak

¹⁸⁵ C. Başlamış, **a.g.m.**

tarihine kadar olağanüstü toplantıya çağırdı. 17 Ocak'ta halka duyurulan bu çağrıda, ayrıca, barikatların kaldırılması ve şehirde olağanüstü hal uygulanmaya çalışılması durumunda karşı koymaması istendi. Bu gelişmeler üzerine, SSCB'nin Azerbaycan'daki denetimini kaybetmesi ihtimali belirince son çare olarak SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu 19 Ocak'ta "Bakü Kentinde Olağanüstü Hal İlan Etme" kararı aldı. Karar 20 Ocak saat 24.00'den itibaren geçerli olacaktı. Fakat 19 Ocak saat 19:27'de Azerbaycan televizyonunun SSCB KGB'si tarafından bombalandığı için halk bilgilendirilemedi. AHC yöneticilerinin son anda haberdar oldukları olağanüstü hal kararına uyarak halkın evlerine gitmesi yönündeki telkinleri etkili olmayınca Sovyet Ordusunun 20 Ocak'ta ateşli silah kullanarak Bakü'ye ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerine girişi sonucunda resmi açıklamalara göre 133 kişi öldü, 611 kişi yaralandı, 841 kişi gözaltına alındı ve 5 kişi kayboldu.¹⁸⁶ Olaylar sırasında ölü ve yaralı oranları ile ilgili çeşitli rakamlar verilmiştir. Azerbaycan Kadınlarının Hukukunu Müdafaa Cemiyeti üyesi Prof. Türkan Efendiyeva, Tercüman Gazetesi'ne verdiği demeçte binlerce kişinin öldürüldüğünü ve cesetlerin Hazar Denizi'ne atıldığını söylemiştir. Yine o dönemde çıkan haberlerde ölü sayısının 600 ile 6000 arasında olduğu tahmin edilmiştir.¹⁸⁷

Kızıl ordu Bakü'deki Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki çatışmadan 3 gün sonra 19 Ocak gecesi Bakü'ye girdi. Kızıl ordu Ermenileri

¹⁸⁶ "Kızıl Ordu'ya Vur Emri Verildi" **Tercüman Gazetesi**, 19 Ocak 1990; N. Cafersoy "Azerbaycan'da 20 Ocak 1990 Bakü Katliamı", <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=5&yazi=1157> 18 Ocak 2007; "Kızıl Ordu Bakü'de Kan Döküyor" **Tercüman Gazetesi**, 20 Ocak 1990; ; Abdullayev, **a.g.m.**, s.111-112; Cafersoy, **a.g.e.**, s.23-24; Gasimov, "Azerbaycan...", s.135.

"1990: Gorbachev Explains Crackdown in Azerbaijan" http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/january/22/newsid_4099000/4099647.stm, 04 Ocak 2007

¹⁸⁷ "Sovyet Tankına Azeri Yumruğu" **Tercüman Gazetesi**, 21 Ocak 1990; "Bakü'den Ültimat" **Tercüman Gazetesi**, 23 Ocak 1990; ; "Cevanlarımızı Tanklar Ezdi" **Tercüman Gazetesi**, 23 Ocak 1990 ; Hüseyinli, **a.g.m.**, s.163; Yalçinkaya, **a.g.e.**, s.120.

kurtarma bahanesiyle Bakü'ye girdi. Bakü'de halk bu durumu protesto etti. Ancak olaylardan 6 gün sonra girmesi bu bahanenin ne kadar gerçekçi olduğunun göstergesidir. Harekatın Halk Cephesinin ortadan kaldırmak üzere gerçekleştirildiği Savunma Bakanı Dimitri Yazov tarafından açıklandı. Dimitri Yazov'un İzvestiya gazetesine verdiği demeçte ordunun Bakü'ye AHC kurumlarını dağıtmak amacıyla girdiğini açıklamış olması Moskova'nın o dönemdeki niyeti konusunda önemli bir işarettir. Öte yandan, Primakov'un 17 Ocak'ta AHC Başkanı Elçibey'le görüşmesi sırasında AHC Başkanının demokratik seçim isteklerine ilişkin olarak "bundan sonra SSCB'den ayrılmaya bir adım kalır" ifadesi de Yazov'u onaylar niteliktedir.¹⁸⁸

Bakü'deki bu olaylar sırasında Azerbaycan'a bağlı olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ederek SSCB ve Azerbaycan'dan ayrıldığını bildirdi. Nahçıvan kendilerini müdafaa etmek için bütün dünyadan yardım isterken Türkiye'den de Kars Antlaşması gereğince askeri yardım talebinde bulunduğunu bildirmiştir.¹⁸⁹ Kars Anlaşması'nın 5. maddesine göre Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan'ın özerkliği Türkiye'nin garantisi altındadır.

Rus ordusu Bakü'nün ardından Nahçıvan'a girdi. Gorbaçov, Azerbaycan topraklarına asker gönderirken olayların diğer tarafı olan, Gence ve Hanlar bölgesinde helikopter kullanarak saldırılarda bulunan Ermenilere karşı hiçbir askeri müdahalede bulunmadı. Gorbaçov'un bu politikası diğer Müslüman devletlere uygulanan politikanın da temelini oluşturuyordu. Hristiyan Batı dünyasının tepkisini

¹⁸⁸ Başlamış, **a.g.m.** ; "Cevanlarımızı Tanklar Ezdi" **Tercüman Gazetesi**, 23 Ocak 1990 ; Cafersoy, "Azerbaycan'da...".

¹⁸⁹ "Bakü'de Halk Rus Askerleri İle Çarpışıyor" **Türkiye Gazetesi**, 20 Ocak 1990, s.11; Kızıl Ordu Bakü'de Kan Döküyor" **Tercüman Gazetesi**, 20 Ocak 1990.

çekmek istemeyen Moskova, Ermenilere müdahale etmezken aynı tutumu Türk devletlerine karşı göstermemiştir.¹⁹⁰

Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında yaşanan bu çatışmalar sonucunda barışın sağlanması için Baltık Devletlerinin girişimi ile Riga’da iki taraf arasında 2 Şubat 1990 tarihinde barış görüşmesi yapıldı. Ancak görüşmelere zaten bir gün geç gelen Ermeni temsilcilerinin olumsuz tutumuyla görüşmeler başladığı gün sonlandı.¹⁹¹

AHC temsilcilerinin Şubat 1990 tarihinde Kızıl Ordu Generali Dubinyak ile yaptıkları görüşmeler sonucunda yaptıkları açıklamada Bakü’ye asker gönderilmesinin asayiş sağlamaya amacıyla değil, baskı yaparak Azerbaycan halk hareketini bastırmak olduğunu söylediler. Halk temsilcileri uzlaşma sağlamak için Moskova’nın Karabağ’ın Azerbaycan toprağı olduğunu kabul etmesi ve Azerbaycan’a siyasi ve ekonomik egemenlik verilmesini şart koştu.¹⁹²

6 Şubat 1990 tarihinde gerçekleştirilen Komünist Partisi Merkez Komitesinin toplantısında konuşan Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreteri Muttalibov Kafkasya’daki durumun bir iç savaş olduğunu, askeri tedbirlerden çok siyasi olarak çözülebileceğini söyledi. Ayrıca Azerbaycan’da Komünist partinin yok olma durumunda olduğunu belirterek kendinden önceki yöneticileri suçladı. Toplantıda konuşan Gorbaçov’un Komünist Partinin tekelinin sona ermesi gerektiğini söylemesi

¹⁹⁰ S. Kili “Azerbaycan, Batı, Sovyet Rusya ve Türkiye” **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Mart 1990 s. 2; “Rus Tankları Nahçıvan’da” **Tercüman Gazetesi**, 29 Ocak 1990; “Bakü’de Binlerce Ölü” **Türkiye Gazetesi**, 21 Ocak 1990.

¹⁹¹ “Barışa Yeni Adım” **Tercüman Gazetesi**, 1 Şubat 1990; “Barış Görüşmesine Ermeni Darbesi” **Tercüman Gazetesi**, 5 Şubat 1990.

¹⁹² “Azerbaycan’da Taviz Yok” **Tercüman Gazetesi**, 4 Şubat 1990.

Sovyetlerde yeni bir dönemin başlangıcı olarak algılandı.¹⁹³ Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti'nin 20 Şubat'ta Ermenistan ve Azerbaycan'ın durumunu görüşmek üzere yaptığı toplantıda Mihail Gorbaçov, Karabağ'ı 1923'ten beri Azerbaycan'ın bir parçası sayan kanunun korunması gerektiğini söyledi.¹⁹⁴

1989 yılında başlayan Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki çatışmalar Sovyetlerin dağılmasından sonra da sürdü. Azerbaycan bağımsızlığının ilk yıllarında da Ermeniler ile mücadele etmek zorunda kaldı.

Azerbaycan'da yaşanan 20 Ocak olayları halkın Komünist Partisi ve Sovyet yönetimine karşı tutumunu iyice arttırdı. Olaylardan sonra Komünist Partiden toplu istifalar oldu. Komünist Parti binasına “Gorbaçov katildir” gibi yazılar yazıldı. Bu gelişmeler sırasında AHC'nin ülke içindeki etkinliği artarken Ayaz Muttalibov'un başında olduğu Komünist yönetim Halk Cephesi'ne karşı baskılarını arttırdı.

Tüm Sovyet Cumhuriyetleri gibi Azerbaycan'da da 19-21 Ağustos 1991'deki Gorbaçov'a karşı darbe girişimi bir dönüm noktası oldu. AHC bu girişiminde Gorbaçov'u ve Yeltsin'in tutumunu destekleyen açıklamalarda bulundu. Muttalibov ise darbeciler desteklemişti. Gorbaçov'un tekrar iktidara dönmesi ile Azerbaycan'daki Komünist yönetim ve Muttalibov zor duruma düştü. 23 Ağustos'ta AHC önünde yapılan gösteriyi Muttalibov Olağanüstü hal uygulamasından yararlanarak zor kullanarak bastırmaya çalıştı. 26 Ağustos'ta halk Lenin Meydanında gösteriler yaparak Bakü'deki olağanüstü halin kaldırılmasını talep etti. Halkın bu tutumu karşısında Muttalibov taviz vermek zorunda kaldı. Lenin Meydanı, Azaldık

¹⁹³ “Gorbaçov Kimseyi Memnun Edemedi” **Tercüman Gazetesi**, 7 Şubat 1990.

¹⁹⁴ “Karabağ Azerbaycan'ındır” **Tercüman Gazetesi**, 21 Şubat 1990.

Meydanı olarak değiştirildi. Lenin'in heykeli meydandan kaldırıldı. 27 Ağustos'ta Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti olağanüstü toplanarak 30 Ağustos'ta Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan eden beyannameyi kabul etti. Olağanüstü halin kaldırılması ve milli savunma gücünün oluşturulması da karara bağlandı.¹⁹⁵

Azerbaycan'daki bu gelişmeler karşısında Gorbaçov tekrar Muttalibov yönetimine destek vermeye başladı. Bu durumdan yararlanan Muttalibov 8 Eylül 1991'de devlet başkanlığı seçimlerine gitti. Seçimler AHC tarafından boykot edildi. Resmi olmayan verilere göre halkın %80'inin protesto ettiği seçimlerde Muttalibov %98.5 oranında oy alarak devlet başkanı oldu.¹⁹⁶

Muttalibov'un bu tutumu ülkede gerginliği daha da arttırdı. Azaldık Meydanı ve Devlet Başkanlığı önünde yapılan gösteriler sonucunda Muttalibov yine taviz vermek zorunda kaldı. 3 Ekim'de Muttalibov ile AHC liderleri arasında gerçekleşen görüşmeler sonucunda Yüksek Sovyet üyelerinden taraflar arasında eşitlik esasına dayanan geçici bir Milli Meclis oluşturulması kararlaştırıldı. Yüksek Soyvet'in toplantısında Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanı kararının alınması yönünde fikir birliğine varıldı. 8 Ekim'de toplanan Yüksek Sovyet 18 Ekim'de Azerbaycan Devletinin Bağımsızlığına İlişkin Anayasa Aktı ve 30 Ekim'de Yüksek Soyvet'in Milli Meclis'e dönüştürülmesine ilişkin kararları kabul etti. 29 Aralık'ta yapılan halkoylaması ile Azerbaycan halkı bağımsızlığın lehinde oy kullanarak 18 Ekim 1991 tarihli bağımsızlık kararını onayladı.¹⁹⁷

¹⁹⁵ Cafersoy, **a.g.e.**, s.25 vd.; Gömeç, **a.g.e.**, s.48; Gasımov, "Azerbaycan..", s.135.

¹⁹⁶ Cafersoy, **a.g.e.**, s.32; Gasımov, "Azerbaycan..", s.136.

¹⁹⁷ Cafersoy, **a.g.e.**, s.33; Alpargu, **a.g.m.**, s.3; Kanbolat, **a.g.m.** ; Gasımov, "Azerbaycan..", s.135; Hüseyinli, **a.g.m.**, s.164; Gömeç, **a.g.e.**, s. 37.

Azerbaycan bu şekilde bağımsızlığını elde ederken Muttalibov, BDT'nin kuruluşuyla ilgili Almatı bildirisini imzalamış, Rus yanlısı politikalarını devam ettirmiştir. Ancak Muttalibov'un sonunu taraftarı olduğu Rusya hazırladı. Azerbaycan 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşadığı olayların benzerini yüzyılın sonunda da yaşadı. 1989'dan beri devam eden Ermeni saldırılarından birisi 26 Şubat 1992'de Hocalı katliamı ile sonuçlandı. Bu katliamda 600'den fazla Azerbaycan Türk'ü öldürüldü. Hocalı'da gerçekleştirilen saldırılarda, Rus ordusunun yer alması nedeniyle, muhalefetin ve 10 binlerce kişinin parlamento binası önünde toplanarak baskı yapması üzerine, Muttalibov 6 Mart 1992'de istifa etmek zorunda kaldı. Muttalibov, halk ve muhalefet tarafından Yukarı Karabağ'daki Ermeni saldırılarına karşı gerekli tedbirleri almamakla suçlanıyordu.¹⁹⁸ Muttalibov'un istifasından sonra devlet başkanlığı yetkilerini Yüksek Sovyet'in başkanı Yakub Memmedov kullanmaya başladı. Fakat Muttalibov 14 Mayıs 1992'deki Yüksek Sovyet'in kararıyla yeniden yönetime döndü. AHC ve halk bu duruma büyük tepki göstererek Yüksek Sovyet'in aldığı kararın anayasaya aykırı olduğunu belirterek parlamentodan bu kararın iptalini istediler. İstenilen sürede parlamento bu kararı almayınca AHC önderliğinde halk harekete geçerek Devlet Başkanlığı Sarayını, Televizyon Radyo İdaresi ile diğer devlet kuruluşlarını ele geçirdiler. 18 Mayıs'taki Parlamento toplantısında AHC kurucularından İsa Gamber Yüksek Sovyet'in başkanı seçildi. İsa Gamber aynı zamanda başkanlık yetkilerini de kullanmaya başladı. 7 Haziran

¹⁹⁸ Alpargu, **a.g.m.**, s.3; Cafersoy, **a.g.e.**, s.34-41; Gömeç, **a.g.e.**, s. 37; Zinin-Maleshenko, **a.g.m.**, s.107; N. Batu, "Muttalibov İstifa Etti", **Milliyet Gazetesi**, 7 Mart 1992.

1992’de gerçekleştirilen başkanlık seçimlerini AHC lideri Ebulfez Elçibey kazandı.¹⁹⁹

Elçibey, Sovyet sonrası bağımsızlığını kazanan Hazar çevresindeki Türk cumhuriyetlerinde Komünist dönem yönetimiyle ilgisi olmayan ilk devlet başkanıydı. Elçibey dış politikada Türkiye yanlısı bir tavır sergilemiş, AHC’nin lideriyken Azerbaycan’ın birleşmesi ile ilgili demeçler vermişti. Elçibey’in bu politikaları doğal olarak Rusya ve İran’ı rahatsız etti.²⁰⁰

Elçibey göreve geldiği zaman da Ermeniler ile olan Yukarı Karabağ sorunu devam ediyordu. 1991’de Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra Karabağ Ermenileri de Artsak Ermeni Cumhuriyeti’ni ilan etmiş, Azerbaycan Parlamentosu anayasaya aykırı olduğu için karara sert tepki göstermişti.²⁰¹ Gorbaçov’u darbeden kurtaran Boris Yeltsin Karabağ sorununa da el attı. Nursultan Nazarbayev ile birlikte Azerbaycan ile Ermenistan görüşmelerine aracı oldular. 24 Eylül 1991 tarihinde Nazarbayev ve Yeltsin’in garantörlüğünde iki ülke anlaşmaya vardılar. Buna göre, ateşkes sağlanacak, Ermenistan; Karabağ’ın Azerbaycan’a ait olduğunu kabul edecek, bölgeye kendini yönetmek için bir takım olanaklar sağlanacaktı. Ancak görüşmelerin yapıldığı sürede bile çatışmalar devam ediyordu. 20 Kasım 1991 tarihinde ise Azerbaycan’ın ateşkese uyulmadığını göstermek amacıyla davet ettiği Rus ve Kazak gözlemcilerin içinde bulunduğu helikopter Ermeniler tarafından

¹⁹⁹ Gasımov, “Azerbaycan..”, s.136; Abdullayev, **a.g.m.**, s.113; Yalçınkaya, **a.g.e.**, s.120; Cafersoy, **a.g.e.**, s.42 vd.; Gömeç, **a.g.e.**, s. 37; Zinin-Maleshenko, **a.g.m.**, s.107; “Ermeniler Agdam’a Saldırdı” **Milliyet Gazetesi**, 9 Mart 1992.

²⁰⁰ Elçibey, iktidara gelmeden önce Birleşik Azerbaycan fikrini dile getirmişti. Bkz. Cafersoy, **a.g.e.**, s.249; E. Gürses, “Kafkasya’da Uluslararası Rekabet”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.255; Zinin-Maleshenko, **a.g.m.**, s.112; H.Peimani, **Regional Security and the Future of Central Asia**, London 1998, s.52.

²⁰¹ A.Asıanlı, “Tarihte ve Günümüzde Karabağ Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s. 403; Zinin-Maleshenko, **a.g.m.**, s.107.

düşürüldü. Bu olay Azerbaycan tarafını birtakım önlemler almaya yöneltti. Ermenistan'a giden demir yolu kapatıldı, ayrıca Azerbaycan Yüksek Sovyeti 26 Kasım 1991 tarihli toplantısında Dağlık Karabağ Özerk Bölgesinin statüsünü ortadan kaldırdı ve onu oluşturan rayonları direk Bakü'ye bağladı.²⁰² Bu gelişmeler barış görüşmelerini sonuçsuz bıraktı.

30 Ocak 1992'de Azerbaycan ve Ermenistan'ın AGİK üyesi olmasıyla birlikte Karabağ sorunu uluslar arası bir boyut kazandı. Bu sırada İran, arabuluculuk yapmayı önerdi. İran'ın teklifi taraflarca kabul görmedi. Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki görüşmeler bu şekilde sürerken 20 Şubat 1992'deki Rusya'nın girişimiyle üç dışişleri bakanın görüşmesinin ve ateşkes yönünde olumlu demeçlerin verilmesinin üzerinden bir hafta geçmeden 26 Şubat'ta Ermeniler, Hocalı'da bir katliam gerçekleştirdiler. 600'den fazla Azerbaycan Türk'ünü öldürdüler. Ermeniler, 487 kişiyi rehin alırken, yaralı sayısının 1250 olduğu bildirildi. Bu olaydan sonra 150 kişidense haber alınamadı.²⁰³ Ermenilerin bölgedeki saldırılarında Rus askerlerinin de yer aldığı Azerbaycan tarafından bildirildi. Daha sonra 3 Mart'ta basın toplantısı düzenleyen 3 Rus askeri, Ermeniler ile birlikte hareket ettiklerini itiraf ettiler.²⁰⁴

Yukarı Karabağ Sorununun çözümü için görüşmeler AGİT bünyesinde devam etti. Ancak Ermeniler saldırılarını 1994'teki ateşkese kadar durdurmadılar. Bu olaylar sırasında Azerbaycan'da iki defa devlet başkanı değişti. Muttalibov, Hocalı katliamından kısa bir süre ayrılmıştı. Yerine geçen Elçibey döneminde Azerbaycan, AGİT bünyesindeki toplantılarda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü vurgulamış, önemli başarılar elde etmişti. Elçibey iktidarının ilk dört ayında Azerbaycan ordusu

²⁰² Aslanlı, **a.g.m.**, s.403.

²⁰³ Aslanlı, **a.g.m.**, s.404.

²⁰⁴ Aslanlı, **a.g.m.**, s.405; "On Binlerce Azeri Bakü'ye Kaçıyor", **Milliyet Gazetesi**, 5 Mart 1992.

Ağdere, Goranboy, Gedebeý rayonlarını büyük oranda düşmandan temizledi. Laçın ve Cebrayıl bölgesinde bazı köyleri kurtarmayı başardılar. Bu sırada Azerbaycan Rusya ile de anlaşmalar yaparak Sovyet döneminden kalan Rus ordusunun Azerbaycan'dan ayrılmasını sağladı. Azerbaycan ordularının Ermenilere karşı mücadeleleri devam ederken yine ülke içindeki karışıklıklar savaşın kaderini etkiledi. Kasım 1992'de Azerbaycan ordularının Laçın koridorunu ele geçirmek için girişimler başlattığı sırada Suret Hüseyinov, aniden birliklerini geri çekti. 21 Ocak 1993'te Ermeni saldırıları sırasında Suret Hüseyinov, bu kez Ağdere Rayon'undan birliklerini geri çekti. Bu durum karşısında Ermeniler gerçekleştirdikleri saldırılarda 3 Nisan 1992'de Kelbecer Rayonunu tamamen ele geçirdiler. Azerbaycan'ın başarısızlıklarının önemli faktörlerinden birisi AHC'nin ısrar etmesine rağmen Muttalibov döneminde ulusal ordu kurulmasına önem verilmemesiydi.²⁰⁵ Bir diğer faktör ise Hüseyinov'un geri çekilme hareketleridir. Hüseyinov'un 4 Haziran 1993'te Elçibey'e karşı gerçekleştirilen hareketin başındaki kişi olması oldukça düşündürücüdür. Elçibey'e karşı yapılan darbe girişiminden sonra Azerbaycan'da iktidar basamaklarını sırasıyla eline geçiren Haydar Aliyev döneminde 9 Mayıs 1994'te Azerbaycan ve Ermenistan Savunma Bakanları ile Karabağ'daki ayrılıkçı Ermenilerin temsilcileri ateşkes anlaşması imzaladılar. Ateşkes 12 Mayıs'ta yürürlüğe girdi.²⁰⁶ Ateşkes Azerbaycan'ın fiili olarak işgalini durdurdu. Ancak bu zamana kadar geçen sürede ülkenin %20'sini kaybetmişti. Yine Ermenilerin Haziran-Temmuz 1993 tarihindeki saldırıları sonucunda 500 binden fazla Azerbaycan Türk'ü

²⁰⁵ Cafersoy, **a.g.e.**, s.74-75.

²⁰⁶ Aslanlı, **a.g.m.**, s.415.

göçmen durumuna düşmüş, daha sonraki saldırılarla birlikte bu rakam 1 milyon civarına ulaşmıştır.²⁰⁷

2005 yılı içersinde Yukarı Karabağ sorunu ile ilgili Azerbaycan açısından bazı olumlu gelişmeler oldu. Bu gelişmelerin başında Ermenistan Dışışleri Bakanı Vardan Oskanyan ve Azerbaycan Dışışleri Bakanı Elmar Mamedyarov 2 Mart'ta Prag'da Yukarı Karabağ sorununun çözümüyile ilgili yeni tur görüşmelere başlamadan önce Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin (AKPM) Yukarı Karabağ'la ilgili aldığı karar yer almaktadır. Britanyalı parlamenter David Atkinson'un okuduğu raporun sonuçları çerçevesinde Strazburg'da kabul edilen karar, Ermenistan ve Yukarı Karabağ'da son derece olumsuz karşılanırken, Azerbaycan'da sevinç yarattı. Uluslararası hukuki bir belge niteliği taşıyan kararda, ilk defa Ermenistan saldırgan bir devlet, Yukarı Karabağ ise ayrılıkçı bir rejim olarak nitelendirildi. Ayrıca Atkinson, raporunu yorumlarken, Yukarı Karabağ'ın kendi geleceğini tayin hakkının bulunmadığını belirtiyordu.²⁰⁸ Bu karara Ermeniler tepki göstererek Batılı devletlerin Hazar petrolleri yüzünden böyle bir karar aldığını belirttiler. Ancak rapor, Ermenistan üzerinde etki yapmış olmalı ki Ermenistan ilk defa Karabağ'dan çekilmekten bahsetmeye başladı. Azerbaycan ve Ermenistan liderleri İlham Aliyev'le Robert Koçaryan'ın Mayıs 2005'te gerçekleştirdikleri zirvede Karabağ sorununda önemli ilerleme olduğu bildirildi. Ermenistan Dışışleri Bakanı Vartan Oskanyan, Erivan'da yaptığı açıklamada, Varşova'daki görüşmede iki liderin Karabağ'ın statüsü konusunda "hissedilir gelişme" sağlamayı başardığını

²⁰⁷ Alpargu, **a.g.m.**, s.8; Cafersoy, **a.g.e.**, s.63; "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Səlahiyyətlərini Həyata Keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri Heydər Əliyevin Bəyanatı" <http://www.yeniazərbaycan.com/news/2605.html>, 25.Haziran-2007; N.Cafersoy, "Bağımsızlığın Onuncu Yılında Azərbaycan-Rusya İlişkileri", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.296 vd.

²⁰⁸ V. Panfilova "Erivan Müttəfiksiz Kaldı", **Radikal Gazetesi**, 12.02.2005.

söyledi. Ancak Oskanyan, Karabağ çevresindeki 7 bölgenin Azerbaycan'a iade edilmesi konusunda anlaşmaya varılmadığını belirtti.²⁰⁹ Yine Mayıs 2005'te Ankara'da temaslarda bulunan Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı Araz Azimov, Karabağ konusunda önemli gelişmeler olduğunu belirtti. Azimov, Erivan yönetimi ile yaptıkları görüşmede Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'da işgal altında tuttuğu yedi rayonun beşinden hemen çekilmeyi, Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki geçiş koridoru olan Laçın ile Dağlık Karabağ'ı çevreleyen Kelbecer'den çekilme konusunun ise görüşme şartlarına bağlı olduğunu belirtti. Buna karşılık Azerbaycan'ın bu teklifi kabul etmediğini ve Ermenistan'ın işgal ettiği bölgelerden şartsız çekilmesini istediğini ifade etti.²¹⁰

Azerbaycan'ın son cumhurbaşkanı İlham Aliyev yaptığı bir açıklamada, Ermenistan ile Yukarı Karabağ sorunu hakkındaki görüşmelerin 13 yıldır devam ettiğini ve bu görüşmelerin bir on üç yıl daha süremeyeceğini söyledi. Aliyev, görüşmelerin Ermenilerin olumsuz tutumları nedeniyle uzadığını, ancak ülkesinin bütün devletlerce bu sınırları içinde tanındığını ve Karabağ'a hiçbir zaman için bağımsızlık verilemeyeceğini belirtti.²¹¹ Yaşanan gelişmelere rağmen, hala Yukarı Karabağ sorunun çözümü ile ilgili somut bir gelişme olmamıştır.

Yukarı Karabağ sorunu sadece Azerbaycan Türklerinin sorunu değil, aslında Türk dünyasının bir sorunuydu. Ruslar, Azerbaycan topraklarını işgal ettikten sonra Türkiye ile Azerbaycan Türklerinin bağlantısını koparmak amacıyla İran ve Anadolu'dan getirerek yerleştirdikleri Ermeniler ile amaçlarına ulaştılar. Haritada

²⁰⁹ C. Başlamış, "Karabağ Sorununa Çözüm Sinyali", **Milliyet Gazetesi**, 20. 05. 2005.

²¹⁰ U. Ergen, "Erivan'dan İlk Süpriz Çekilme İşareti", **Hürriyet Gazetesi**, 12.05.2005.

²¹¹ "Ərazi bütövlüyümüz pozula bilməz Qarabağa müstəqillik verilməyəcək", http://www.zaman.az/site/shownews.php?news_id=4316, 22.06.2007.

Azerbaycan, Türkiye ve Ermenistan'ın konumu incelendiğinde Rusların ne kadar başarılı oldukları rahatlıkla görülebilir. Ermenistan, Türk dünyasının bağlantısını fiziki olarak bir bıçak gibi kesmiştir. Rusların, Azerbaycan'da istikrarın sağlanmasını önlemek, Hazar petrollerinden yararlanmaya devam edebilmek için bu tür politikalar düzenlemelerine rağmen Türkiye, 1989-1990 tarihlerinde gerçekleşen olayların Sovyetlerin bir iç işi olduğunu açıklamıştı. Bağımsızlıktan sonra ise Batı Dünyasının tepkisini çekmemek için Azerbaycan'ın işgaline karşı ciddi girişimlerde bulunmadı. Ancak AGİT gibi uluslar arası kuruluşlar bünyesindeki görüşmelerde rol almıştır. Türkiye'nin en önemli çözümü Ermenistan'ın sınırının kapatılması olmuştur. Ancak olayların devam ettiği dönemde, Eylül 1992'de Türkiye Ermenistan'a yüz bin ton buğday satarak, o sırada Azerbaycan'ın bu ülkeye uyguladığı ambargonun etkisizleştirilmesine katkıda bulunmuştur. Ankara'nın Ermenistan'la yakınlaşma girişimleri bununla kalmamış, Kasım 1992'de buğday satışına başlanmış ve Türkiye'nin Ermenistan'a 1992-1993 kışı boyunca üç yüz milyon kilowatt-saat elektrik enerjisi satması taahhüdünü içeren bir enerji anlaşması imzalanmıştır. Daha sonra Azerbaycan'ın ve Türkiye'de muhalefetin tepkisi üzerine bu anlaşma iptal edilmiştir.²¹² Azerbaycan lideri Elçibey'in 2 Nisan 1993 tarihinde Kelbecer'in Ermeniler tarafından işgali sırasında bölgedeki sivilleri çıkarmak için istediği 2 helikopteri yine dönemin hükümeti bu tür müdahalelerin Rusya ile karşı karşıya gelmeye neden olacağı gerekçesiyle reddetmiştir.²¹³

²¹² Cafersoy, **a.g.e.**, s.128.

²¹³ Cafersoy, **a.g.e.**, s.130.

Yine olayların devam ettiği dönemde Ermenistan’a Batılı devletler, özellikle Fransa tarafından gönderilen yardım malzemeleri Türkiye üzerinden gitmiştir.²¹⁴ Bu malzemelerin içinde silah olduğuna dair dönemin gazetelerinde haberler yer almıştır.²¹⁵ İşin ilginç yanı ise sadece Türkiye’nin tutumu değil, her konuda Rusya ile rekabet içinde olan ABD’nin ve birçok Batı ülkesinin ortak tavır sergilediği tek olay belki de Yukarı Karabağ sorunudur. Başlangıçta Moskova’nın yaptığı haberlerle Azerbaycan Türklerinin, Ermenileri katlettiği şeklinde Batı dünyasına yansıyan olaylar hakkında daha sonraki dönemde Batının tavrı değişmedi.

Azerbaycan’ın tek etnik sorunu Yukarı Karabağ’daki Ermeniler değildir. Dolayısıyla Rusya’nın Azerbaycan’da istikrarın sağlanmasını önleme politikalarının da tek aracı Ermeniler değildir. Azerbaycan’da farklı bir etnik grup olarak kabul edilen Lezgilerin yaşadıkları toprakların Azerbaycan’dan koparılıp Rusya’ya katılmasını isteyen Lezgi örgütü Sadval, yıkıcı eylemlere yapmıştır. Sadval; bağımsız bir “Lezgizistan Devleti” kurulması amacıyla, 1990 yılında Rusya Federasyonu’nun desteğiyle Dağıstan’da kurulan bir örgüttür. Sadval, Azerbaycan’ın kuzeyindeki Kusal, Kuba, Haçmaz, Gebele ve diğer kuzey illerinde yaşayan Lezgi etnik grubu menşei olup, bugüne kadar Azerbaycan’da, Ermeniler dışında terör saldırısı düzenleyen tek örgüt olma özelliğini taşıyor. Kuruluşundan bugüne Ermenistan tarafından desteklenen örgüt, tek hedefinin, Kuba, Kusal ve Haçmaz illerinin Azerbaycan’dan silah gücü ile koparılması ve Dağıstan’da yaşayan Lezgilerle birleştirilmesi olduğunu açıklamıştır. Bugün itibarıyla yaklaşık 10.000 üyeye sahip olan örgütün militanları, Ermenistan ve Dağıstan’daki eğitim kamplarında, Rus ve

²¹⁴ Gömeç, **a.g.e.**, s.50.

²¹⁵ “Karabağ Hazırlığı Yok”, **Milliyet Gazetesi**, 5 Mart 1992 .

Ermeni askerler tarafından eğitiliyor. Azerbaycan'da gerçekleştirdiği çeşitli terör eylemlerinde toplam 39 Türk'ün hayatını kaybetmesine, 100'den fazla kişinin de yaralanmasına sebep oluyor. Örgüt lideri Nasir Primov, Dağıstan'da yaşıyor ve silahlı çetesi ile birlikte yağma ve haraç toplama işleri yapıyor.

Sadval'ın Azerbaycan'daki bir etnik gurubun yürüttüğü hareket olmasından çok, Azerbaycan üstünde bir baskı aracı olarak Rus özel servislerince oluşturulduğu yolundaki söylentiler yaygındır. Sadval'ın özellikle Azerbaycan'da Elçibey yönetiminin, açıkça Batı yanlısı olduğu ve Rusya'nın yörüngesine girmeyi reddettiği zaman faaliyete geçmiş olması, bu söylentilerin gerçek olduğunun bir göstergesidir. Örgüt, bir bürosu ve sağlam mali yapısıyla Moskova'da ortaya çıkmıştır. 3 Ekim 1993'de cumhurbaşkanlığına Haydar Aliyev'in seçilmesiyle Elçibey iktidardan uzaklaşmış ve bundan sonra Aliyev, BDT'ye katılmayı kabul ederek Rusya yanlısı adımlar atmıştır. Bunun üzerine örgütün Moskova bürosu hemen kapatılmıştır.²¹⁶

Azerbaycan siyasi çevrelerinde yapılan değerlendirmelerde; “Sadval’ı terör örgütünün potansiyeli itibariyle hem ülke içinde ve hem de ülke dışındaki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına karşı olan güçler tarafından kullanılmaya en uygun örgüt konumunda bulunduğu belirtilmektedir. Azerbaycan'daki Kürt mafyasının yanı sıra, Rusya Federasyonu bünyesinde etkin bir konuma gelmeye başlayan Kürt mafyasının, Azerbaycan içerisinde etkinlik kazanabilmek amacıyla Sadval’ı güçlendirmeye çalıştığı, Azerbaycan yönetiminden bazı üst düzey bürokratların da örgüte maddi destek verdikleri, bu bürokratların, aynı zamanda terör örgütü PKK'ya da maddi destek sağladıkları, örgütün, Ermenistan

²¹⁶ Yalçinkaya, **a.g.e.**, s.45; S. Talu, “Azerbaycan’da Siyaset, Menfaat Ve Terör Üçgeni” <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=3&yazi=1300> 31 Mayıs 2007; Alparğu, **a.g.m.**, s.11-12.

istihbaratı ile 1992 yılından itibaren başlayan bağlantısının halen devam ettiği, aynı durumun Ermenistan-PKK ilişkilerinde de söz konusu olduğu, bu itibarla, bu iki terör örgütü arasında ilişkilerin bulunduğu” ifade edilmektedir. Günümüzde Azerbaycan’da siyasi rekabette bu örgütün kullanıldığına dair görüşler devam etmektedir.²¹⁷

b. Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan’da Siyasal Durum

Azerbaycan’da birçok konuda olduğu gibi ülkenin siyasal yapısında da Yukarı Karabağ meselesi, Ermenistan ile mücadele ve Rusya ile olan ilişkiler etkili oldu. Hazar çevresindeki diğer Türk cumhuriyetlerinin aksine Azerbaycan’da Sovyet döneminde Komünist yönetime karşı bir halk hareketi meydana gelmiş ve bu hareket ülkenin bağımsızlığında etkili rol oynamıştır. Bağımsızlığın ilanı sırasında devletin başında Komünist Parti yöneticilerinden Ayaz Muttalibov vardı. Bu açıdan Kazakistan ile Türkmenistan’a benzemekle birlikte AHC’nin Muttalibov yönetimine karşı baskı oluşturması, Azerbaycan’daki bağımsızlık ilanı dâhil birçok gelişmenin bu baskılar sonucunda gerçekleşmesi nedeniyle Azerbaycan diğer cumhuriyetlerden ayrılmaktadır. Azerbaycan’ı diğerlerinden ayıran başka bir özelliği ise bağımsızlığı için savaşmak zorunda kalmasıdır. Türkmenistan ve Kazakistan’da bağımsızlık herhangi bir mücadele verilmeden Sovyetlerin yıkılışı çerçevesinde gerçekleşen bir durumdur.

Hazar Havzasındaki birçok ülkede olduğu gibi Azerbaycan’daki siyasal ve politik gelişmelerde dış etkenlerin önemli rolü olmuştur. Azerbaycan 20. yüzyıl başında yaşadığı olayların benzerlerini yüzyılın sonunda ülke yönetimi açısından da yaşadı. 20. yüzyılın başında 1918’de ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyeti’nin başında

²¹⁷ Talu, a.g.m.

Çarlık Rusyası'na karşı gelişmiş olan milliyetçilik akımının liderlerinden Mehmet Emin Resulzade bulunuyordu. Resulzade döneminde, Osmanlı Devleti ile ilişkiler kurmuş ve Osmanlı Devleti, Ermeniler ile olan mücadelelerinde Azerbaycan'a askeri yardımda da bulunmuştu. Ancak Bolşevikler hâkimiyeti ele geçirdikten sonra 1920 yılında Azerbaycan'ı işgal etmişti. Bu işgalin gerçekleşmesinde Azerbaycan'daki Neriman Nerimanof gibi yerel komünistlerin işbirliği etkili olmuştu. Bolşevikler ülkeyi ele geçirdikten sonra 70 yıl boyunca özellikle petrol konusunda Azerbaycan'ı sömürmüştü. Yüzyılın sonunda ise iktidar açısından bir farklılık vardı. Başta bu kez Komünist Ayaz Muttalibov vardı. Devlet bağımsızlığa Muttalibov döneminde kavuştu. Ancak kendine Mehmet Emin Resulzade ve Atatürk'ü örnek alan Ebulfez Elçibey'in önderliğindeki AHC ülkede söz sahibi bir hareketti ve bağımsızlığın arkasındaki asıl kahramanlar onlardı. AHC'nin çabalarıyla Azerbaycan bağımsız oldu.

AHC, ülkenin bağımsızlığından sonra iktidar olma yönünde ilerlemeye başladı. Rus yanlısı Muttalibov'un politikalarını sürekli olarak eleştiren AHC, Ermeni ve Rusların birlikte gerçekleştirdikleri Hocalı katliamından sonra ülke yönetiminde tamamıyla söz sahibi oldu. 7 Haziran 1992'de gerçekleştirilen seçimlerde Ebulfez Elçibey oyların % 59.4'nü alarak devlet başkanı oldu.²¹⁸ Elçibey'in aldığı oy oranı Sovyet sonrası cumhuriyetlerin içinde bulunduğu durum açısından dikkat çekicidir. Azerbaycan dâhil Kazakistan ve Türkmenistan gibi Türk cumhuriyetlerinde gerçekleştirilen seçimlerde iktidarlar %90'ın altında oy almamaktadır. Çünkü cumhuriyetlerde iktidarda bulunan kişiler baskıcı bir yönetim uygulamakta, seçimlerde de muhalefet ve halk üzerinde baskılarına devam etmektedirler. Böylece aldıkları oy oranları hep yüksek seviyelerde oluyor. Elçibey'in iktidara gelişinde aldığı oy oranı

²¹⁸ Cafersoy, **a.g.e.**, s.46; Saray, **Türkiye...**, s.180; Gömeç, **a.g.e.**, s.37.

ülkenin içinde bulunduğu zor şartlara rağmen diğer seçimlere göre bu seçimin daha demokratik ortamda gerçekleştiğinin göstergesidir.

Ebulfez Elçibey önderliğindeki Azerbaycan halkının, demokratikleşme alanında attığı adımlar bütün medenî dünyanın takdirini kazanmıştır. Ebulfez Elçibey, ülkesinin daha da demokratikleşmesi ve serbest piyasa ekonomisine sağlıklı bir geçiş yapması için büyük bir çaba sarf etti. Fakat Azerbaycan halkının gerçekleştirdiği bu ilerlemeler ve Elçibey'in izlediği Türkçü politikalar Rusya'yı rahatsız etti. Rusya öncelikle Ermenilerin, Karabağ'daki saldırılarını destekledi. Nisan 1993'te Rus Dışişleri Bakanı Kozirev, Tahran'da İran ile bölge güvenliği hakkında stratejik ortaklık yapma konusunda bir görüşme yaptı. Böylece Elçibey yönetimine karşı olan iki devlet işbirliği içine giriyordu. Ruslar, Azerbaycan içindeki Rus yanlıları ile irtibata geçti. Rus yanlısı Albay Suret Hüseyinov, 4 Haziran 1993'te Gence'de Elçibey'e karşı darbe girişimi başlattı. Bu girişimi önleyemeyen hükümet, Nahçıvan Meclis Başkanı olan Haydar Aliyev'i Bakü'ye davet etti. Ülkedeki bu karışıklıklar üzerine, kardeş kanı dökülmesinden endişe duyan Elçibey ise cumhurbaşkanlığını bırakarak Nahçıvan'ın Ordubat kasabasına çekilmiştir. 15 Haziran 1993'te Bakü'ye gelen Haydar Aliyev Meclis Başkanı seçildi. Meclis 25 Haziran'da Aliyev'e başkanlık yetkisi verdi. 3 Ekim 1993'te yapılan seçimlerde de %98.8 oranında oy alarak cumhurbaşkanı seçildi.²¹⁹ İsyancı Albay Suret Hüseyinov da başbakan olmuştu. Böylece Azerbaycan'da ve Hazar çevresinde Sovyet döneminde yönetimde yer almayan tek iktidar olan Elçibey yönetimi de son buldu. Ruslar 1920'de yaptıkları

²¹⁹ Gömeç, **a.g.e.**, s.54-55; Saray, **Türkiye...**, s.180; Abdullayev, **a.g.m.**, s.113; S. Ogan, "Azerbaycan'ın Tanımlanamayan Ekonomisi", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.56; P. Sadayoğlu, "Milli Qurtuluş" <http://www.yeniazərbaycan.com/news/2605.html>, 22 Haz. 07; "President Aliyev and his rivals" <http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/monitoring/190227.stm>, 09.10.1998; N. Cafersoy "Azerbaycan - Türkiye ilişkileri (1993 - 2000)" **www. turksam.org**, 1 Ocak 2001; Alpargu, **a.g.m.**, s.3; Yalçınkaya, **a.g.e.**, s.121; Peimani, **a.g.e.**, s.52.

gibi kendileriyle işbirliği içinde olmayan bir yönetimi devirmiş ve Haydar Aliyev'in iktidara gelmesini sağlamışlardır. Ruslar, Azerbaycan'ın böylece Rusya'nın nüfuz alanından kurtulmasını önlemiş oluyorlardı.

Elçibey'in iktidardan uzaklaştırılması sırasında Türkiye'nin tutumu da Azerbaycan'ın kaderini etkilemiştir. Elçibey'in Türkiye ve Türk dünyası yanlısı politikalarına rağmen dönemin hükümetinin başbakanı olan Süleyman Demirel, Yukarı Karabağ sorunda olduğu gibi bölgede aktif politika uygulamak yerine Rusya ile olan dengeleri bozmama politikası gütmüş olaya müdahale etmemiştir. Olaylardan sonra Türkiye'den Bakü'ye bir heyet gitmiştir. Ancak Elçibey'in iktidardan düşmesi kesinleşmişti. Türkiye'nin bu tutumunda Türk dünyası ile ilgili daha aktif politikalar izlemesi gerektiğini düşünen Cumhurbaşkanı Özal'ın ölümü ve buna karşılık başından beri bölgede Rusya ile çatışmayarak dengeyi korumaya çalışan Demirel hükümetinin Elçibey'in politikalarına ılımlı bakmaması etkili olmuştur. Bu bağlamda Rusya ile karşı karşıya gelinilmemeye çalışılarak bir uluslararası kriz ortamının doğmasından kaçınılmıştır. Bunun yanı sıra Demirel başbakanlığı döneminde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanı Haydar Aliyev'le sıkı ilişkiler geliştirmiş, Aliyev'in Türkiye'de âdeta devlet başkanı muamelesi görmesini sağlamıştır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin dış ülkelere yalnız başına kredi alması hakkı olmamasına rağmen, Elçibey yönetimini aşarak Aliyev'e yüz milyon dolarlık kredi vermiştir. Demirel Hükümeti bu krediyi geciktirmeden Aliyev'e ulaştırırken, imzalanan anlaşma gereği Azerbaycan merkezî yönetimine verilmesi gereken iki yüz milyon dolarlık

krediyi Elçibey yönetimine ulaştırmamıştır. Türkiye'nin verdiği yüz milyon dolarlık kredi ise Aliyev tarafından kendi siyasî hareketini finanse etmek için kullanılmıştır.²²⁰

Haydar Aliyev'in iktidara gelmesi ile birlikte ülkedeki bazı sorunlar çözülmeye başlandı. Haydar Aliyev iktidara geldikten sonra Alikram Hümbatov'un ilan ettiği Talış Mugan Cumhuriyeti ve ülkenin kuzeyindeki Sadval hareketinin ayrılıkçı hareketleri kontrol altına alındı. Mayıs 1994 yılında Ermeniler ile ateşkes imzalandı.²²¹

Azerbaycan'da iktidarı ele geçiren Haydar Aliyev, Sovyet dönemi devlet bürokrasisinden gelen birisiydi. 1923 yılında Nahçıvan'da doğan Haydar Aliyev 1939 yılında Nahçıvan Pedagoji Teknik lisesini bitirdikten sonra Azerbaycan Sanayi Enstitüsünün Mimarlık fakültesine (Günümüzdeki Azerbaycan Devlet Petrol Akademisi) başlamış, ancak buradaki eğitimini savaş nedeniyle tamamlayamamıştır. 1941 yılında Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığında göreve başlamıştır. 1957 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Tarih Bölümünü bitirdi. 1964 yılından itibaren ise Sovyetler Birliğinin Güvenlik birimlerinde görev aldı. 1967 yılına ise General Binbaşı rütbesi ile Azerbaycan KGB Başkanı oldu. 1969 yılında Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi baş katibi seçildi. Haydar Aliyev'in Sovyet yönetiminde yükselişi devam etti. 1982 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasi Bürosunun üyesi seçildi. Daha sonra SSCB Bakanlar Kurulu başkanının birinci yardımcısı oldu. 1987 yılında Gorbaçov ile araları açıldı. Gorbaçov'un siyasi yöntemlerini protesto ederek istifa

²²⁰ Cafersoy, **a.g.e.**, s.132; Gömeç, **a.g.e.**, s.54-55; N.Yalçın, "Ankara'nın Gözdesi Aliyev", **Milliyet Gazetesi**, 25 Mart 1992.; M.Aydın, "Türkiye'nin Orta Asya-Kafkasya Politikası", **Küresel Politikada Orta Asya**, Ankara 2005, s.119 vd.; A. Vassilev, "Turkey and Iran in Transcaucasia and Central Asia", **From the Gulf to Central Asia Players in the New Great Game**, University of Exeter Press 1994, s.140.

²²¹ Sadayoglu, **a.g.m.**

etti. 1991-1993 yılları arasında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde meclis başkanlığı yapan Aliyev, 1993 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı oldu. 2003 yılında ölümüne kadar Cumhurbaşkanlığı yaptı.²²²

Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle birlikte Azerbaycan'da iktidar partisinin baskıcı yönetim devri yeniden başladı. Azerbaycan'da çok partili sistemin gelişmesinde duraklama yaşandı. Resmîyette yeni partilerin kurulmasını engelleyen bir durum yoktu. Ancak muhalefet üzerinde sıkı baskı kuruldu. Muhalefet partilerine mensup kişiler çeşitli bahanelerle gözaltına alındı.²²³ Dış politikada da Elçibey'in aksine Rusya yanlısı politikalar izlenmeye başladı. Anayasada bazı değişiklikler yapıldı. 1995 Anayasasında Azerbaycan devletinin resmî dili, Azerbaycan dili olarak yer aldı. AHC döneminde ise 22 Aralık 1992'de Devlet Dili Hakkında yassa kabul edilerek Azerbaycan'ın dili Türk dili olarak resmileşmişti.²²⁴

Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan'da karışıklıklar sona ermedi. Başlangıçta Rusya yanlısı politika izleyen Aliyev, 1994 yılında Asrın Anlaşmasını yaptıktan sonra kendisi de darbe girişimi ile karşı karşıya kaldı. Haydar Aliyev, İçişleri Bakan Yardımcısı Ruşen Cevadov'a bağlı özel polis gücünün (OMON) başlattığı ayaklanmanın ardından Başbakan Suret Hüseyinov'un isyanıyla karşı karşıya kaldı. 4 Ekim 1994'te Suret Hüseyinov'un Gence'yi ele geçirmesi üzerine Aliyev, halktan başkanlık sarayı önünde toplanarak ülke bağımsızlığı için mücadele etmelerini istedi. Haydar Aliyev yaptığı konuşmalarda olayların arkasında Rusya'nın

²²² "Azərbaycan Xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əlirza Oğlu Əliyev" http://www.heydar-aliyev.org/index_az.jsp, 25.05.2007; "President Aliyev and His Rivals" <http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/monitoring/190227.stm>, 09.10.1998; Yalçınkaya, **a.g.e.**, s.121.

²²³ Hüseyinli, **a.g.m.**, s.171.

²²⁴ Nesibli, **a.g.m.**, s.147; "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası", <http://www.mecelis.gov.az/kons/index.htm> 22.06.2007.

olduğunu ima etti. Ülkedeki isyan ve kargaşaların Azerbaycan'ın batılı ülkeler ve Türkiye ile yaptığı anlaşma sonrasında çıkması bu anlaşmaya karşı çıkan Rusya'nın olaylarda parmağı olduğu ihtimalini güçlendiriyor. Rusya Hazar Denizi kaynaklarının kullanımı ile ilgili kendisinin haberi olmadan yapılacak anlaşmaları tanımayacağını belirtmişti. Rus gazeteleri olaylarla ilgili yaptıkları haberlerde Aliyev'in Rusya'nın desteği ile iktidara geldiğini fakat giderek Moskova'dan uzaklaştığına dikkat çektiler.²²⁵ Haydar Aliyev, Suret Hüseyinov'u 6 Ekim'de görevden aldı. Aliyev'in kararını onaylayan meclis Hüseyinov'un parlamento üyeliğini de düşürdü. Suret Hüseyinov darbe girişimine katılması gerekçesiyle azledildi.²²⁶ Elçibey'e karşı yapılan darbe girişiminde etkisiz kalan Türkiye bu defa bu olayda Aliyev'in yanında yer almıştır. Aliyev'e karşı gerçekleştirilen darbe girişiminin engellemesinde Türkiye'nin önemli rolü olmuştur. Türk diplomasisi Azerbaycan'ın kargaşa içine girmemesi, ülkede istikrarın bozulmaması ve Aliyev'in kontrolü sağlaması için çaba göstermiştir. Azerbaycan'ın istikrar ve güvenliği yapılan petrol anlaşmaları ve bölge güvenliği açısından Türkiye için önemlidir. Bu arada Rusya'da Azerbaycan'da istikrarın korunmasından yana olduğunu bildiren bir açıklama yaptı.²²⁷

Aliyev darbe girişimini atlattıktan sonra ülkedeki otoritesini arttırmak için çalışmalara devam etti. Hüseyinov Ekim 1994'te Aliyev'i de devirmeye kalkıp sonuç alamayınca çareyi ülkeyi terk etmekte buldu. 12 Kasım 1995'te yapılan halkoylamasıyla devlet başkanının yetkileri artırıldı. Aliyev, 11 Ekim 1998'de beş yıllığına yeniden seçildi. Bu seçimleri muhalefet boykot etti. Aliyev'in karşısında

²²⁵ R. Beşiroğlu "Bakü'de Darbe Girişimi" **Milliyet**, 5 Ekim 1994 s.17; M.N Özfatura "Azerbaycan'ı Rusya Karıştırıyor" **Türkiye Gazetesi**, 8 Ekim 1994.

²²⁶ T.Bengin –R. Beşiroğlu "Aliyev, Asi Başbakanı Azletti" **Milliyet**, 7 Ekim 1994.

²²⁷ S. Kohen " Azeri Krizi ve Türkiye" **Milliyet**, 7 Ekim 1994.

seçimlere Milli İstiklal Partisi Başkanı İtibar Memedov girdi. Aliyev oyların %76'sını aldı. Dönemin etkili muhalefet liderleri AHC Başkanı Elçibey ile Musavat Partisi Başkanı İsa Gamber'di. 1998'de gerçekleştirilen seçim uluslararası gözlemcilerden geçer not alamadı.²²⁸

Azerbaycan'da Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle birlikte diğerk Hazar evresi Türk cumhuriyetleri gibi tek parti dönemi başladı. Ülkede 30'a yakın siyasal parti olmasına rağmen AHC'den sonra hiçbir parti iktidara gelemeydi. Ülkede iktidar Aliyevlerin Yeni Azerbaycan Partisi'nin tekelinde bulunuyor. Muhalefette ise AHC hareketinin içinde yer alan daha sonra kendi partileri ile yola devam eden İsa Gamber'in Musavat Partisi ile Elçibey'in yönetimde olduğu dönemde ondan ayrılan ve Milli İstiklal Partisini kuran İtibar Mehmedov'un etkili olduğu söylenebilir. Son dönem de ise daha önce Parlamento Başkanlığı yapmış olan Resul Guliyev'in muhalefette etkili olduğu görölmektedir. Azerbaycan'da bağımsızlıktan sonra Komünist Parti kapatılmıştı. Daha sonraki dönemde birkaç tane Komünist Parti açılmasına rağmen Azerbaycan siyasetinde etkili bir rol oynayamadılar.²²⁹

Azerbaycan'da Aliyev iktidarını korumak için yapılan bir girişim de 2003 yılında gerçekleşti. Bu tarihte İlham Aliyev devlet başkanı olarak seçildi. Ancak bu seçimin alt yapısı 2002'de hazırlanmıştı. 2002 yılında 1995 yılında kabul edilen Azerbaycan anayasasının 39 maddesinde değişiklik yapılması için referandum yapıldı. Fakat bu anayasa referandumu da muhalefet tarafından protesto

²²⁸ E. Güven, "Cenap Aliyev'in Ülkesi" **Radikal Gazetesi**, 11 Eylül 2000; S. Mulvey "Aliyev and Son Keep It in the Family", <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3191598.stm>, 14 October, 2003; "Azerbaijani Opposition Boycott Elections" <http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/monitoring/190228.stm>, 9 October 1998.

²²⁹ Güven, **a.g.m.**; "Azerbaijani opposition boycott elections" <http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/monitoring/190228.stm>, 9 October 1998; Hüseyinli, **a.g.m.** s.170; Tezel, **a.g.m.**, s.6.

edildi. Tartışma yaratan ve muhalefetin tepkisini çeken anayasa değişikliği önerisi, devlet başkanının görevini sürdürememesi durumunda yetkilerini başbakana devretmesiyle ilgiliydi. Yürürlükteki anayasaya göre, başkanın hastalık nedeniyle görevini yapamaması durumunda yetkilerini parlamento başkanına devretmesi gerekiyordu. Oysa yapılan yeni değişiklikle, başkanın görevini başbakana devretmesi sağlanmıştı. Azerbaycan'da parlamento başkanı seçimle, başbakan ise atamayla işbaşına geliyor. Muhalefetin iddiasına göre, Aliyev sağlık sorunlarının kendisine engel olması halinde önce oğlu İlham Aliyev'i başbakan atayacak, ardından görevlerini ona devredecekti. Bu nedenle muhalefet, anayasa değişikliğine karşı çıktı.²³⁰

Bir yıl sonra muhalefetin haklılığı anlaşıldı. Azerbaycan'da Mayıs 2003'ten itibaren Ekim'de yapılacak seçimlere Haydar Aliyev'in rahatsızlığı nedeniyle aday olmayacağına ve yerine İlham Aliyev'in aday olacağına dair haberler çıktı. Muhalefet, Haydar Aliyev'i ülkeyi hanedanlığa çevirmekle suçlayarak bu haberlere sert tepki gösterdi.²³¹ Temmuz ayında ise 15 Ekim'de yapılacak seçimlere Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Üniversitesi tarafından İlham Aliyev aday gösterildi. Yeni Azerbaycan Partisi de Haydar Aliyev'i aday gösterdi.²³²

Haydar Aliyev, sağlık sorunları nedeniyle seçimlere bir hafta kala yarıştan çekilmiş ve seçmenlere oğlunu destekleme çağrısında bulunmuştu. Bu arada Ankara'da tedavi gördüğü sırada, 4 Ağustos 2003'te İlham Aliyev'i başbakanlığa atadı. Aliyev'in seçimlerde oğlunu aday göstermesi, muhalefetin "hanedanlık" suçlamalarına yol açtı. Aliyev, Bakû caddelerindeki posterlerinde de "Men onu

²³⁰ C. Başlamış "Oğul Aliyev Referandumu" **Milliyet**, 25.08.2002.

²³¹ C. Başlamış "Aliyev, İktidarı Oğluna Bırakıyor" **Milliyet Gazetesi**, 21 Mayıs 2003.

²³² C. Başlamış, "Aliyev & Aliyev oyunu", **Milliyet Gazetesi**, 03.07.2003.

seçdim" (Ben onu seçtim) sözleriyle oğluna destek istedi.²³³ Ancak bu seçimler sırasında Haydar Aliyev ülke dışında tedavi görüyordu. Önce Ankara Gülhane’de tedavi görmüş, durumu ağırlaşınca, ABD’ye gitmişti. Bu sırada Ağustos’tan itibaren Haydar Aliyev’in Gülhane’de tedavi görürken öldüğü ve ölüm haberinin seçimlerden sonra açıklanacağına dair haberler basında yer almıştı.²³⁴

15 Ekim 2003 tarihinde gerçekleştirilen cumhurbaşkanlığı seçimleri Aliyev’in oğlu ve Başbakan İlham Aliyev, Musavat lideri, eski Meclis Başkanı İsa Kamber’le Milli İstiklal Partisi lideri İtibar Memedov arasında geçti. İlham Aliyev oyların %79.5’ini alarak birinci turda başkan seçildi. Bu seçimler sırasında da olaylar yaşandı. Seçimlerin hileli olduğunu ileri sürerek protesto eden muhalefet taraftarları ile polis arasındaki çatışmalarda 2 kişi öldü. Yüzlerce kişi tutuklandı. AGİT gözlemcileri de seçimlerde uluslar arası kriterlerin karşılanmadığını bildirdiler. Gözlemciler oylama sırasında ve oyların sayımı sırasında hilelerin olduğunu açıkladılar. Aliyev’in karşısında seçime giren İsa Gamber resmi sonuçlara göre oyların %12.6’sını aldı. İsa Gamber yaptığı açıklamada iktidarın halkı işten atmakla tehdit ettiğini söyledi.²³⁵ İlham Aliyev, bir yıl kadar süren çabaların sonunda Azerbaycan’ın yeni cumhurbaşkanı oldu. 12 Aralık 2003 tarihinde ise Haydar Aliyev’in ABD’nin Ohio eyaletindeki Cleveland Kliniği’nde kalp yetmezliğinden öldüğü açıklandı.²³⁶ İktidarı babasına borçlu olan İlham Aliyev, Azerbaycan’da Haydar Aliyev’in hatırasının yaşatılması için çalışmalara başladı. İlham Aliyev’in 10

²³³ C. Başlamış “Aliyev’in Gölgesinde Seçim” **Milliyet Gazetesi**, 15.10.2003; “Aliyev Başbakan”, **Radikal Gazetesi**, 05.08.2003.

²³⁴ “İsrail’e Göre Haydar Aliyev Öldü”, **Yeni Şafak Gazetesi**, 05.08.2003; “Aliyev Gözü açık Gitmedi”, **Radikal Gazetesi**, 01.01.2004.

²³⁵ C. Başlamış, “Aliyev’in Gölgesinde Seçim” **Milliyet Gazetesi**, 15.10.2003; “Azeri Dynasty Stays in Power” <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/europe/3196318.stm> 16.10.2003.

²³⁶ “Haydar Aliyev Resmen Öldü”, **Sabah Gazetesi**, 13. Aralık 2003.

Mart 2004 tarihinde yayınladığı bildiride; Azerbaycan Ali Herbi Mektebine, Bakü Havalimanına, Başkanlık Sarayı gibi binalara Haydar Aliyev'in adının verilmesini istedi. Ayrıca babasının hatırasına altın ve gümüş paralar bastırılmasına karar verdi. Bu durumu Azerbaycan'ın muhalif gazetesi Musavat, Aliyev'in Türkmenbaşı'nın yolundan gittiği şeklinde yorumladı. Türkmenbaşı da 2003 yılını annesinin, 2004 yılını da babasının yılı olarak ilan etmişti.²³⁷

İlham Aliev'in, 29 Aralık 2003'te yayınladığı emirle bir kısmı siyasi mahkum olan 160 tutukluyu affetmesi Avrupa Birliği tarafından olumlu karşılandı. Ancak AB Azerbaycan'daki siyasi mahkumlarla ilgili yayınladığı bildiride 16 Ekim olaylarından sonra tutuklananların durumundan birliğin rahatsız olduğunu bildirdi.²³⁸

Azerbaycan'da son olarak Kasım 2005'te meclis seçimleri gerçekleşti. AB ve AGİT gibi uluslar arası kuruluşların daha önceki seçimlerle ilgili uyarılarına rağmen iktidarın muhalefetle ilgili tavrında değişiklik olmadı. 2005 seçimleri uluslararası alanda da önem kazanmıştı. Azerbaycan'ın komşu ülkesi Gürcistan'da yaşanan devrim, Ukrayna'daki turuncu devrim bölgedeki Rus ve Amerikan rekabetini iyice arttırmıştı. Bölgedeki Rus yanlısı liderler devrilerek Amerikan yanlısı muhalif liderler iktidara getirilmişti. Azerbaycan bu yüzden daha da önem kazanmıştı. İlham Aliyev de Batı ile ilişkilerini devam ettirirken babası gibi Rusya'yı kızdıracak sert hamlelerden kaçınıyordu. Moskova'nın Azerbaycan'dan kiraladığı Gebele Radar İstasyonu'nu kontrolünde bulundurmaya devam etmesi için Aliyev'in iktidarda kalması Rusya'nın işine geliyordu. İlham Aliyev de Amerika açısından sorunlu bir

²³⁷ "İlham Eliyev Türkmenbaşı Yolu Gedir" **Yeni Musavat Gazetesi**, 11 Mart 2004; C. Başlamış "Baba Aliyev'e Atatürk Benzetmesi" **Milliyet Gazetesi**, 13. 11. 2004

²³⁸ "Avropa Birliyi Hakimiyyet Qarşısında Teleb Qoydu" **Yeni Musavat Gazetesi**, 12 Ocak 2004

lider değildi. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketinin başına geçtiğinden beri defalarca Amerika'ya gitmiş oradaki yöneticilerle ilişki kurmuştu.

ABD kendisi için önemi artan Azerbaycan'daki seçimler için 7 milyon dolarlık bir yardım ödeneği ayırdı. Ayrılan ödeneğin bir kısmının seçim görevlilerinin ve parti üyelerinin eğitiminde kullanılması, geri kalanın da medya çalışmaları için harcanması planlandı.²³⁹ İlham Aliyev ise son dönemde Hazar çevresinde yaşanan devrimler nedeniyle yeni bir hamle yaptı. Ekonomi Bakanı, Sağlık Bakanı, Eğitim Bakanı gibi üst düzey yetkililerin karıştığı bir darbe girişiminin ortaya çıkarıldığını öne süren iktidar, görevden alınan ve tutuklananların sürgünde yaşayan, ancak Bakü'ye dönmek isteyen muhalefet lideri Resul Guliyev'in adamları olduğunu açıkladı. Uzun süredir yurt dışında yaşayan Guliyev, ülkesine dönmek isterken Kırım'ın başkenti Akmescit'te tutuklandı. Ayrıca Resul Guliyev hakkında yolsuzluk iddiaları vardı. Böylece iktidar, hem adı yolsuzluklara karışanları görevden alarak halktan puan topladı, hem muhalefeti zor duruma düşürdü, hem de lidersiz bıraktı. Aliyev ayrıca, seçim öncesi Batı'nın istekleri doğrultusunda antidemokratik bazı uygulamaları kaldırdı.²⁴⁰ Ancak. Azatlık Blok'unun (Guliyev'in Demokrat Partisi, İsa Gamber'in Musavat Partisi ve Elçibey'den sonra Ali Kerimli'nin başında bulunduğu AHC bu seçimlerde Azatlık Blok'unu oluşturmuştu.) Bakü'de 4 Kasım'da yapmayı planlandığı miting-konser, yetkililerden izin alınamaması üzerine iptal edildi. Azatlık Blok'unun Ekim'de gerçekleştirdiği gösteriler sırasında da olaylar yaşanmış 40 kişi tutuklanmıştı. Aliyev bu yasaklarla

²³⁹ "U.S. Allocates \$7Mln to Help Azerbaijan Organize Election" www.caspianstudies.com, 1 March, 2005.

²⁴⁰ C. Başlamış "Azerbaycan'da Guliyev Krizi" **Milliyet Gazetesi**, 19.10.2005; C. Başlamış "Aliyev, Muhalefeti Başsız Bıraktı", **Milliyet Gazetesi**, 05.11.2005; N. P. Walsh, "Azerbaijan Ministers Accused of Coup Plot" <http://www.guardian.co.uk/international/story/0,3604,1597349,00.html>, 21 October 2005; C. Başlamış "Bakü'de Seçim Temizliği", **Milliyet Gazetesi**, 22.10.2005 .

muhalefetin sesini duyurmasını engelledi. Azerbaycan'daki muhalefet ise özellikle Guliyev'in başına gelenlerle ilgili olarak iktidarın, Turuncu Devrime benzer bir hareketin yaşanmaması için Guliyev'in ülkeye ayak basmasını istemediğini söylemişti. Ancak Azatlık Blok'unun liderleri yaptıkları açıklamalarda Turuncu Devrim'in bölgedeki ülkelerde devam edeceğini, Azerbaycan'da 6 Kasım'daki meclis seçimleri ile böyle bir devrimin gerçekleşeceğini, Azatlık Blok'unun; iktidar seçimlere hile karıştırmazsa %70-80 civarında oy alacağını söylemişlerdi.²⁴¹

Cumhurbaşkanlığı seçimleri olmamasına rağmen iktidar ve muhalefet arasında dönemin gelişmeleri nedeniyle çok önem verilen parlamento seçimleri 6 Kasım 2005 tarihinde gerçekleştirildi. Seçimle ilgili yapılan açıklamalarda, demokrasi yolunda olumlu gelişmeler yapılmasına rağmen bazı usulsüzlüklerin olduğu belirtilmişti. Azerbaycan muhalefeti yapılan usulsüzlükler şöyle sıralamıştır:

- İktidarın seçmenlere baskı yapması (2267 kez)
- Parmağa mürekkep sürülmeden oy verilmesi (1782 kez)
- Bir kişinin birkaç kişi için oy kullanması (1271 kez)
- Sandığa birden fazla pusula atılması (1244 kez)
- Polisin oylamaya müdahale etmesi (283 kez)

Muhalefete göre sandıkların kapanmasına doğru bazı bölgelerde seçim listelerine sonradan eklenen binlerce askerden bir grup, oy vermek için kuyrukta

²⁴¹ C. Başlamış "Amerikan Markajı" **Milliyet Gazetesi**, 05.11.2005; F. Özkan 'Narinci İnkılapta Sıra Azerbaycan'da", **Radikal Gazetesi**, 28.06.2005; "Azatlık Bloku Atakta" **Radikal Gazetesi**, 12.09.2005; S.Kohen "Azerilerin Demokrasi Sınavı", **Milliyet Gazetesi**, 05.11.2005; C. Başlamış "Azat Seçkiye Meydan Dayığı" **Milliyet Gazetesi**, 24. 10. 2005.

beklediler. Askerler, başlarındaki komutanın emirleri doğrultusunda beşer-onar kişilik gruplar halinde binaya girerek oylarını kullandı.²⁴² AGİT çerçevesinde Azerbaycan’a gözlemci gönderen Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı tarafından aşağıdaki açıklama yapılmıştır:

“Kasım’daki Azerbaycan Parlamento seçimleriyle ilgili olarak, AGİT-PA, AKPM, NATO-PA, AP ve AGİT ODIHR Bakü Seçim Misyonları başkanları tarafından 7 Kasım tarihinde düzenlenen ortak basın toplantısında yapılan açıklamalar, seçimlerin düzenlenmesinde bazı alanlarda ilerlemeler sağlanmış olmakla birlikte, ön bulguların seçimlerin bazı uluslararası standartları karşılamadığı değerlendirmesini yansıtmıştır.

Seçim öncesinde, çok sayıda adayın kayda alınması, partilerin medyadan yararlanma imkânlarının artırılması ve 11 Mayıs ve 25 Ekim tarihlerinde yayınlanan Cumhurbaşkanlığı Kararnameleriyle seçimlerde şeffaflığı garanti altına almaya yönelik olarak getirilen çok sayıda önlem 6 Kasım seçimlerinin Azerbaycan’da daha önce düzenlenen seçimlere oranla uluslararası standartlara daha fazla yaklaşmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, özellikle bazı bölgelerde usulsüzlükler yapıldığı tespit edilmiştir.”²⁴³

Dışışleri Bakanlığının açıklamasında da belirtildiği gibi 2005 parlamento seçimleri uluslar arası kuruluşlar tarafından daha demokratik bulunmakla birlikte hala standartları tam karşılamamaktadır. Bu seçimler aynı zamanda muhalefetin devrim beklentilerini de karşılamadı. Özellikle Elçibey’in ölümünden sonra

²⁴² C. Başlamış “Bakü’de Karmaşa”, **Milliyet Gazetesi**, 07.11. 2005.

²⁴³ “Dışışleri Bakanlığı16 Kasım’daki Azerbaycan Parlamento Seçimleri Hakkındaki 170 Nolu Basın Açıklaması”, www.mfa.gov.tr, 9 Kasım 2005.

muhalafette etkin bir liderin bulunmaması Azerbaycan muhalafetinin en önemli sorunlarındanıdır. Azerbaycan muhalafeti Ukrayna ve Gürcistan'daki gibi ülkede devrim olmasını beklemektedirler. Ancak Azerbaycan'da bu iki ülkedeki gibi batı yanlısı karizmatik bir muhalafet liderinin olmadığını göz ardı etmektedirler. Ülkenin bağımsızlığı sırasında Elçibey önderliğinde oluşturulan AHC hareketi 1992 yılından itibaren parçalanmış, yeni partiler kurulmuştu. Muhalafet seçimlerde Azatlık Blok'u gibi birlikler oluştursa da AHC'nin yakaladığı başarıyı yakalayamadı. Bunun da en büyük sebebi hareketin başında Elçibey gibi bir liderin olmaması ya da ABD ve Batı çıkarları açısından Aliyev iktidarına alternatif bulunamamasıdır. Bu nedenle ABD, Azerbaycan'daki istikrarın bozulmasını istememekte ve Aliyev iktidarına destek vermektedir.²⁴⁴

c. Azerbaycan'da Ekonomik Durum

Azerbaycan'da siyasal durum gibi ekonomik yapı ve diğer ülkelerle olan ilişkilerde de iktidar mücadeleleri ve Yukarı Karabağ sorunu etkili oldu. Diğer Sovyet cumhuriyetleri gibi Azerbaycan da Sovyetler Birliği'nde yaşanan ekonomik sorunlardan etkilenmişti. Ülke ekonomisi iyi durumda değildi. Bağımsızlığın ilk yıllarındaki savaşlar ve darbeler nedeniyle Azerbaycan halkı sosyal ve ekonomik yönden iyice zarar görmüştü. 1992-1993 yılları arasında Ermeniler, Azerbaycan'a ait Yukarı Karabağ ile yedi bölgeyi etmesi sırasında yaklaşık 1 milyon Azerbaycan Türk'ü göç etmek zorunda kalmıştır. Bugün göçmenler Azerbaycan için önemli bir sosyal ve ekonomik sorundur.²⁴⁵

²⁴⁴ Amerika'nın İlham Aliyev'i desteklemesiyle ilgili Bkz. R. Sobhani " A New Era in Azerbaijan" **Washington Times**, 01 December 2003.

²⁴⁵ Alpargu, **a.g.m.**, s.8; Gömeç, **a.g.e.**, s.53.

8 milyon nüfusu olan Azerbaycan’da bir milyondan fazla insan diğer bir ifade ile ülkede yaşayan her 8 kişiden birisi göçmen durumundadır. Göçmen nüfusun toplam nüfusa bölümünde ortaya çıkan rakam açısından Azerbaycan dünyanın en çok göçmen barındıran ülkesidir. Azerbaycan topraklarının % 20’si Ermenistan tarafından işgal edilmiştir ve nüfusunun % 13’ü kendi tarihsel yurtları içerisinde göçmen durumundadır. Azerbaycan Türklerinin göçleri sadece 1990 yıllarda meydana gelmemiştir. Rusya’nın bölgeyi işgalinden itibaren bilinçli olarak Karabağ bölgesine Ermeniler yerleştirilmiş, Azerbaycan Türkleri ise 1830’lu yıllardan itibaren Ermenilerle yaşadıkları çatışmalar neticesinde ya da Sovyet yönetimi tarafından uygulanan programlar nedeniyle göç etmek zorunda kaldılar.²⁴⁶

No	Kaçkın ve Mecburi Göçmenlerin Kategorileri	Sayı	Toplam içindeki %
A	İşgalden kurtarılmış rayonlarda önceki yaşadıkları yerlere dönen göçmenler (Nahçıvan, Ağdam, Akstafa, Ağcabedi, Gedebe, Fuzuli)	80.044	9,93
B	Çadırlarda, barakalarda, tren vagonlarında, toprak mağaralarda, inşaatlarda ve diğer yerlerde meskunlaşanlar	118.997	14,77
C	Kaçkın ve Mecburi Göçmenlerin sıkça meskunlaştıkları Rayonlarda (Abşeron, Ağdam, Ağcabedi, Beylegan, Bilesuvar, Berde, İmişli, Yevlak, Geranboy, Saath, Sabirabad, Terter, Fuzuli, Hanlar, Şemkir)	357.125	44,32
D	Bakü şehrinde yaşayanlar; Bunlardan: Sosyal binalarda İnşaatlarda Özel ve devlet evlerinde	226.388 62.545 404 163.389	28,09 7,76 0,05 20,28
E	Sumgayit ve diğer büyük şehirlerde yaşayanlar; Bunlardan:	128.333 37.602	15,93 4,67

²⁴⁶ S. Ogan, “Yüzyılın Dramı... Azerbaycan’da Göçmen (Kaçkın) Sorunu”
http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=41&yazi=466,_10 Şubat 2007

	Sosyal binalarda	3.780	0,47
	İnşaatlarda	86.051	10,68
	Özel ve devlet evlerinde	900	0,11
	Yol kenarlarında yaşayanlar		
F	Köy bölgelerinde yaşayanlar; Bunlardan:	79.789	9,9
	Sosyal binalarda	257.340	31,94
	Özel ve devlet evlerinde		

Tablo1: Azerbaycan’da Göçmenlerin Yaşadığı Bölge ve Ortamlar²⁴⁷

Tabloda da görüldüğü gibi Azerbaycan’da göçmenlerin temel ihtiyacı olan barınma ihtiyacı bile tam olarak çözilememiştir. Bu göçmenlerin iş sorunu ve diğer sosyal ihtiyaçlarını karşılama gibi problemler ise Azerbaycan ekonomisi açısından önemli bir sorundur.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan ekonomik açıdan önemli sorunlar yaşadı. Enflasyon % 500’leri aştı. İşsizlik hat safhaya çıktı. Savaş devlet bütçesinin önemli bir kısmını alıp götürmekteydi. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra ciddi bir küçülme yaşamış olan Azerbaycan ekonomisine Ermenistan ile çıkan savaş ayrıca bir darbe vurmuştur. Bağımsızlığın ilan edildiği 1991 yılından 1995 yılına kadar olan sürede yüzde 60’lık bir küçülme yaşayan Azerbaycan ekonomisinde Sovyetler Birliği dönemindeki pazarlarını ve devlet teşviklerini kaybetmiş olan plastik, kimyasallar ve imalat gibi birçok sektör yok olma seviyesine gelmiştir. Diğer yandan tarım sektörünün de ülke ekonomisindeki ağırlığı hızlı bir düşüş eğilimine girmiştir. Azerbaycan ekonomisi, 1995 yılından itibaren IMF ve Dünya Bankası’yla işbirliği çerçevesinde başlatılan yeniden yapılanma ve özelleştirme programıyla hayat kazanmış ve ekonomideki küçülme yerini büyümeye bırakmıştır. Bu büyüme

²⁴⁷ S. Ogan, “Yüzyılın Dramı... Azerbaycan’da Göçmen (Kaçkın) Sorunu”<http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=41&yazi=466>, 10 Şubat 2007

sürecinin başlamasında ve güç kazanmasında 1998 yılından itibaren giderek artan oranlarda giren enerji alanındaki yabancı yatırımların büyük etkisi vardır.²⁴⁸

Sovyet döneminde uygulanan merkezi planlama stratejileri çerçevesinde Azerbaycan bir tarım ülkesi olarak varlığını sürdürmüş ve ülkede sanayi gelişmemiştir. Var olan sanayi kuruluşları da eski teknolojiye sahip verimliliği çok düşük olan tesislerdir.²⁴⁹ Azerbaycan'ın Hazar'ın doğusundaki Türk ülkelerine göre tarıma elverişli arazileri daha fazladır. İklim şartlarının da tarıma elverişli olması, tarım ürünlerinin çeşitliliğini arttırmakta ve yetiştirdiği ürünler ile kendi halkının rahatça besleyebilecek bir ülke haline getirmektedir. Ancak Sovyet döneminde hazırlanan merkezi planlama çerçevesinde ülke daha çok pamuk, şarapçılık için üzüm, meyve ve sebzelere yönelik üretime sevk edilmiştir. Bilhassa pamukçuluk için pek çok arazinin ayrıldığı görülmektedir.²⁵⁰ Tarım sektörü Azerbaycan'da en fazla istihdam sağlayan sektördür. Ülkede toprak reformu yapılmış, Sovyet döneminden kalma kolektifler ve devlete ait çiftlikler kaldırılmıştır. Son dönemde üretimde de pamuk üretiminin ağırlığı azalmış, sebze ve meyvelere daha fazla önem verilmeye başlanmıştır. Hububat üretimi de son dönemde hızla artmıştır. Ancak tarım sektöründeki yetersizlikler nedeniyle hala ülke ithalatının %15'ini gıda ve içecekler oluşturmaktadır.²⁵¹

Azerbaycan hayvancılık açısından da uygun koşullara sahiptir. Normal şartlarda tarım ve hayvan ürünleri Azerbaycan'a rahatlıkla yetecek kapasitededir. Bu arada bütün dünyada meşhur olan siyah havyar üretiminin %80'ini Azerbaycan,

²⁴⁸ Gömeç, **a.g.e.**, s.53; **DEİK Azerbaycan Ülke Bülteni**, İstanbul 2006, s.6.

²⁴⁹ S.Ogan, "Azerbaycan'ın Tanımlanamayan..", s.63.

²⁵⁰ Yiğit, **a.g.e.**, s.70.

²⁵¹ **DEİK Azerbaycan Ülke Bülteni**, İstanbul 2006, s.10.

Hazar Denizi'ndeki mersin balığından üretilmektedir ki, ihraç edilen maddelerin başında gelmektedir.²⁵²

Azerbaycan ekonomisinde en önemli sektör enerji sektörüdür. Azerbaycan, ekonomik kalkınmanın temel aracını enerji sektörü olarak görmektedir. Yaklaşık 100 yıldır Azerbaycan ekonomisinin belkemiği petroldür. 2004 yılı itibariyle bu sektör, ülkenin tüm ihracat gelirlerinin yüzde 80'inin karşılamakta ve Azerbaycan ekonomisine giren toplam doğrudan yabancı yatırımların da yüzde 97'sine tekabül etmektedir²⁵³

Yeraltı ve Yerüstü kaynakları bakımından Azerbaycan, Türk ülkeleri içersinde en zengin olanlarından biridir. Yüksek kaliteli petrolü ve doğal gazı Azerbaycan'ın hem enerji ihtiyacını hem de bu iki maddeye, çeşitli sahalarda duyulan ihtiyacını çok rahat olarak karşılayabilmektedir. Bugün ülkede 70'den fazla petrol ve doğalgaz yatakları işletilmektedir. Petrol ve doğal gaz yataklarının yarısı Hazar Denizi'nde, diğer yarısı ise Apşeron yarımadası başta olmak üzere, Kura boyu, Guba-Siyazen ve Gence bölgelerinde yer almaktadır.²⁵⁴ Azerbaycan'ın kanıtlanmış petrol rezervleri 7 milyar varildir ve bu tüm dünyadaki rezervlerin yüzde 0.6'sına tekabül etmektedir. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR'ın kanıtlanmamış rezervleri de dâhil edilerek yapılan hesaplamalara göre ülkenin petrol rezervleri 17.5 milyar varil seviyesindedir. Doğalgaz rezervleri ise 1.37 trilyon metreküp ile tüm dünyadaki rezervlerin yüzde 0.8'ine karşılık gelmektedir.²⁵⁵

²⁵² Yiğit, a.g.e., s.76.

²⁵³ DEİK Azerbaycan Ülke Bülteni, s.6.

²⁵⁴ Yiğit, a.g.e., s.70.

²⁵⁵ DEİK AÜB, s.8.

SOCAR, ülkedeki petrol ve dogalgaz üretiminden, iki petrol rafinerisinin işletilmesinden, boru hatlarından ve petrol ile dogalgazın ithalat ve ihracatından sorumludur. Azerbaycan hükümeti, SOCAR'ı özelleştirmemiş, enerji sektörüne doğrudan yabancı yatırım girişini üretim paylaşım anlaşmalarıyla sağlamıştır. Bugüne kadar 22 üretim paylaşım anlaşması yapmış olan Azerbaycan'da, enerji sektöründe yabancı yatırımcılara diğer sektörlerde mevcut olmayan bazı avantajlar sağlanmaktadır. Azerbaycan petrolünü dünya pazarlarına ulaştıracak olan Bakü-Tiflis- Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı'nın tamamlanarak devreye girmesi ve bu hattı doldurmak için yeni yataklarda üretime başlanması nedeniyle Azerbaycan'ın petrol üretimi 2005 yılında ciddi bir artış göstermiş ve bir önceki yıla göre yüzde 43'lük bir artışla 22.16 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Üretim artışı 2006 yılında da devam etmektedir ve yılın ilk çeyreğinde 6.85 milyon ton petrol üretilmiştir.²⁵⁶

Azerbaycan, halen Rusya ve diğer ülkelerden dogalgaz ithal eden bir ülkedir. Şahdeniz dogalgaz yataklarında üretimin başlamasıyla ithalata olan bağımlılığın azalacağı öngörülmektedir. Buradan çıkartılacak olan dogalgazın bir kısmı da Bakü-Tiflis-Erzurum Boru Hattı üzerinden Gürcistan ve Türkiye'ye ihraç edilecektir.²⁵⁷

Petrol ve doğal gazdan sonra demir cevheri, alüminyum, bakır, çinko, kurşun, kobalt, sülfat, kömür, göl ve kaya tuzları gibi değerli madenler bulunmaktadır. Bilhassa Gence alüminyum fabrikasına hammadde sağlayan Taşkesen alünit yatağı rezerv bakımından (162 milyon ton) Çin'den sonra dünyada ikinci sırayı alır.²⁵⁸

²⁵⁶ a.g.e., s.8; P. Sadayoğlu "Milli Qurtuluş", <http://www.yeniazərbaycan.com/news/2605.html> 22 Haz. 07.

²⁵⁷ DEİK AÜB, s.9.

²⁵⁸ Yiğit, a.g.e., s.71

Azerbaycan’da önemli miktarda doğal gaz ve petrol çıkarılmasına rağmen, bağımsızlığın ilk yıllarında Azerbaycan sanayinin yarısını gıda, tekstil ve giyim eşyaları sanayi oluşturmaktaydı. Azerbaycan sanayi içinde petrokimya sanayi sektörünün payı %7, metal eşya sanayinin payı ise %16’dır. Bunun nedeni Sovyet döneminde çıkarılan madenlerin Azerbaycan toprakları dışında işlenerek mamul haline getirilmesidir. Azerbaycan sanayisi dışa bağımlı hale getirilmiştir. Ayrıca ülke sanayi tesislerinin teknolojisi çok eski olduğu için verimi çok düşüktür.²⁵⁹ Azerbaycan petrolle ilgili yaptığı anlaşma ve yatırımlardan sonra 1997 yılından itibaren gelir elde etmeye başladı. Ayrıca yaptığı anlaşmalar ve gerçekleştirilen yatırımlar sonucunda Azerbaycan halkına yeni iş alanları açılmış 30 bin kişi civarında iş imkanı bulmuştur. Azerbaycan sanayi ve ekonomisinin gelişimini de petrol yatırımlarına bağlamıştır. Ülke ihracatının önemli bir kısmını petrol ürünlerinde gerçekleştirmektedir. Ülke içindeki yatırımlarda da yine yoğunluk petrol sahasındadır.²⁶⁰ Azerbaycan’da son dönemde sanayi, enerji sektörüne bağlı olarak gelişmektedir. Diğer yandan enerji sektöründe yatırımların artması, taşımacılık ve inşaat gibi yan sektörleri de olumlu yönde etkilemektedir. Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasından bugüne kadar geçen süre içinde ekonomide tarımın ağırlığının azaldığı, buna karşılık enerji de dâhil olmak üzere bütün olarak sanayi sektörünün ağırlığının arttığı gözlemlenmektedir.²⁶¹

Kafkasya’da bulunduğu bölgenin sorunları ve sahip olduğu enerji kaynakları nedeniyle Azerbaycan 20. yüzyıl boyunca uluslar arası gündemde hep önemli bir yere sahip olmuştur. Sovyet döneminde diğer cumhuriyetler gibi dış dünyaya kapalı

²⁵⁹ Yiğit, **a.g.e.**, s.71.

²⁶⁰ Ə.V.Kosayev, “Azərbaycan Respublikasının Neft Strategiyası” http://www.heydar-aliyev.org/s08_stateman/_stateman_a.html, 29.06.2006.

²⁶¹ DEİK AÜB, s.6; Yiğit, **a.g.e.**, s.72.

bir hale gelse de bölgeye olan ilgi azalmamış, bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte komşu ülkeler ve büyük devletler Azerbaycan ile ekonomik ilişkiler gerçekleştirebilmek için çalışmıştır.

d. Azerbaycan'ın Diğer Devletlerle Olan İlişkileri

Azerbaycan da aktif bir dış politika izledi. Dış ülkelerde konsolosluk ve temsilcilikler açtı. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün kurulmasında yer aldı. 1991-1992 yıllarında İKÖ, AGİK, BM gibi uluslar arası örgütlere üye oldu.²⁶²

Bağımsızlığın ilân edilmesinin ardından, Muttalibov iktidarının Rusya ağırlıklı bir politika izlediğini görüyoruz. Bu politika çerçevesinde Muttalibov iktidarı muhalefete rağmen, eski SSCB'nin devamı niteliğini taşıyan BDT'nin 21 Aralık 1991 tarihli Almatı Bildirisine imza atmıştır. Muttalibov döneminde Azerbaycan İran ve Rusya ile iyi ilişkiler kurdu. Muttalibov ilk resmi ziyaretini İran'a gerçekleştirdi. 12 Şubat 1992'de İran Devrimi yıldönümü kutlamaları sırasında İran'a giden Muttalibov yönetiminin Basın Bakanı Sabir Rüstemhanlı “Birleşik Azerbaycan'ın imkânsız” olduğunu ifade ederek İran'ı rahatlatmaya çalıştı.²⁶³

Muttalibov, Rusya ile ilişkileri en önemli unsur olarak görmüş, Karabağ sorununun çözümünde ondan yardım beklemiştir. Rusya da Muttalibov iktidarı döneminde Azerbaycan'la ilişkilerini bağımsız bir ülke ile ilişkiler olarak görmemiş ve bu bağlamda da Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmen tanımamıştır. Azerbaycan'ın bağımsız devlet gibi Rusya ile Dostluk ve işbirliği Anlaşması imzalama istekleri Rusya tarafından her defasından reddedilmiştir. Muttalibov'dan sonra Rusya ile olan ilişkilerde

²⁶² Gasımov, “Azerbaycan..”, s.136; Cafersoy, **a.g.e.**, s.68; Zinin-Maleshenko, **a.g.m.**, s.112.

²⁶³ Cafersoy, **a.g.e.**, s.67-68.

daha mesafeli davranılmış ve Muttalibov'un 21 Aralık 1991'de imzaladığı BDT'ye katılma anlaşması parlamento tarafından onaylanmamıştır.²⁶⁴

Rusya'nın Azerbaycan politikasında Nisan 1992'de bazı değişiklikler yaşanmıştır. Bunda İran'ın Azerbaycan'da aktifleşme girişimleri ve buna bağlı olarak ABD Dışişleri Bakanı Baker'in 12 Şubat'taki Azerbaycan ziyaretinin yanı sıra, Azerbaycan BDT'nin Kiev toplantısındaki olumsuz tutumunun ve AGİK'in Karabağ sorunu ile doğrudan ilgilenmeye başlaması gibi faktörlerin etkili olduğunu ifade etmek mümkündür. Sonuçta, Rusya 4 Nisan'da Azerbaycan'ı resmen tanıyan ve diplomatik ilişkiler kuran 108. ülke oldu.²⁶⁵

Rusya'nın bölgede etkinliğini koruma çabalarını hızlandırdığı bir dönemde iktidara gelen AHC, Rusya ile ilişkilerde büyük zorluklarla karşı karşıya kaldı. Öncelikle, AHC'nin liderliğini yaptığı halk harekâtı, temelinde Rus imparatorluğundan kurtulma mücadelesiydi. Dolayısıyla, AHC iktidarının bölgedeki Rus egemenlik arzularıyla çatışması kaçınılmazdı. Fakat sürekli tam bağımsız devlet olma söylemini kullanan AHC, tarihte Azerbaycan'ın bağımsızlığına en büyük tehdit olarak beliren Rusya ile ilişkilerini pratik gerçeklerden hareketle güvenli bir temele oturtma çabası içinde olmuştur.²⁶⁶ Azerbaycan'ın Rusya karşıtı politikası uzun sürmedi. Elçibey'in politikalarından rahatsız olan Rusya, ülkede Haydar Aliyev'in iktidara gelmesini sağladı.²⁶⁷ Haydar Aliyev, Sovyet döneminde Komünist Parti ve devlet yönetiminde

²⁶⁴ Cafersoy, **a.g.e.**, s.94; M.Gasimov, "Rusya'nın Azerbaycan Politikası", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.4, Ankara 2001-2002, s.255.

²⁶⁵ Cafersoy, **a.g.e.**, s.94-95; Gasimov, "Rusya'nın...", s.255.

²⁶⁶ Cafersoy, **a.g.e.**, s. 96 Gasimov, "Rusya'nın...", s.255.

²⁶⁷ Rusya'da Elçibey'i devirmek için gizli toplantılar yapıldığı, bu toplantılardan sonuncusuna Haydar Aliyev'in de katıldığını; darbenin teşkilatçılarından Renim Gaziyev 7 Eylül 1994 tarihinde mahkemeye çıkarılınca açıklanmıştı. Bkz. Cafersoy, **a.g.e.**, s.106-107

yüksek kademeler e gelmeyi başarabilen bir Türk olma özelliğine sahipti. İktidara geldikten sonra da Rusya ile olan ilişkilerin düzeltilmesi için çalıştı.

Ebulfez Elçibey döneminde Türk Dünyası ve Batı yanlısı bir politika izlenirken, Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle birlikte bu politikadan vazgeçilmiştir. AHC döneminde Elçibey'in dış politikasında Türk halkları ile etno-kültürel birliğin sağlanması amacıyla Azerbaycan'ın komşu devletlerle olan iktisadi, politik ve kültürel ilişkilerin gelişimine özel önem verilmesi gerektiği belirtiliyordu.²⁶⁸ Haydar Aliyev'in dönemiyle birlikte Rus yanlısı politikalar izlenmeye başlandı. Hatta Dağlık Karabağ sorunun çözülmesi umuduyla 1993 yılında BDT'ye üye oldu. Elçibey'in iktidardan düşmesinden sonra, Azerbaycan'ın BDT'ye katılmak zorunda kalması, ilk bakışta Rusya'nın eski cumhuriyetler üzerindeki gücünü gösteren önemli bir başarısı olarak kabul edilmiştir. Bununla beraber, yeni dönem şartlarının oluşumu aşamasında kendisinden birçok önemli işlevi yerine getirmesi beklenen örgüte ve Rusya'ya olan güven ortadan kalkmıştır.²⁶⁹

Aliyev, iktidarının ilk yıllarında AHC iktidarının Azerbaycan'ı Rus etki alanından çıkarma politikasından kızgınlık duyan Rusya'nın yatıştırılması için bazı tavizler verilmiştir. Bu tavizlerin amacının Rusya'nın Azerbaycan üzerindeki baskılarını azaltmak, Gence isyanında, Azerbaycan'ın güney bölgesindeki Lenkeran kentinde ilan edilen sözde Talış-Mugan Cumhuriyeti sorunun çözümünde ve özellikle Karabağ savaşında Rusya'nın tarafsızlığını veya olumlu müdahalesini sağlamak olduğunu söylemek mümkündür. Aliyev'in Rusya'yı yatıştırmak için yaptığı ilk şey, Meclis Başkanlığı seçimi sırasında yaptığı konuşmada Rusya ile

²⁶⁸ Cafersoy, **a.g.e.**, s.71

²⁶⁹ Yalçınkaya, **a.g.e.**, s.45; Gürses, "Kafkasya'da...", s.257; Zinin-Maleshenko, **a.g.m.**, s.113

ilişkilere de önem verilmesinin gerektiğini dile getirmesidir. Aliyev yönetimi, ardından 23 Haziran 1993'de Batılı şirketlerin Azerbaycan'daki faaliyetlerinin durdurulduğunu ve banka hesaplarının dondurulduğunu ilan etti. Daha sonra Aliyev'in Moskova ziyaretleri başladı. Aliyev bu ziyaretleri sırasında görüştüğü Rusya Devlet Başkanı Yeltsin'e, Başbakan Çernomirdin'e ve diğer yetkililere selefinden farklı dış politika yürüteceğini, Rusya ile ilişkileri güçlendireceğini ve BDT'ye üye olma isteğini beyan etmiştir.²⁷⁰

Rusya, Yukarı Karabağ sorunu gibi birçok konuda Azerbaycan'ın beklentilerini yerine getirmeyince Azerbaycan yeniden dış politikada Türkiye, ABD ve Batılı ülkelere yöneldi.²⁷¹ Ancak Haydar Aliyev ve daha sonra İlham Aliyev döneminde her zaman Rusya'nın tepkisini çekmemeye dikkat edilmiştir. Rusya'nın çıkarlarına aykırı olarak Eylül 1994'te Batılı şirket ve devletlerle Asrın Anlaşmasını imzalayan Aliyev kendisini iktidara getiren Rusya'nın ve kişilerin darbe girişimi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle Rusya ile olan ilişkilerde Aliyevler her zaman ihtiyatlı davrandılar.

Rusya ile olan olumlu ilişkilerin bir örneği de Gebele Radar İstasyonu'dur. Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'ın Gebele bölgesinde inşa edilen istasyon Kuzey yarımküresi içerisinde her türlü hava hareketlerini ve kıtalararası balistik füzeleri tespit etme gücüne sahiptir. Aliyev'in Ocak 2002 Moskova ziyareti ile yapılan anlaşma gereği uzun süredir uzlaşma sağlanamayan Rusya'nın Azerbaycan'daki Gebele radar istasyonunun yıllık 7 milyon dolar gibi cüzi bir ücretle Rusya'ya on yılına kiralanmasına karar verildi. Bu üs sayesinde Rusya, sadece

²⁷⁰ N. Cafersoy "Azerbaycan - Türkiye ilişkileri (1993 - 2000)" <http://www.turksam.org.tr/yazilar.asp?kat=5&yazi=200>, 1 Ocak 2001.

²⁷¹ Gasimov, "Azerbaycan..", s.137; Gasimov, "Rusya'nın..", s.255; Zinin-Maleshenko, **a.g.m.**, s.113.

Kafkaslar ve Orta Asya değil fakat çok daha geniş bir bölge üzerinde izleme imkânına sahip olmuştur. Buna karşılık Rusya, Dağlık Karabağ konusunda Azerbaycan'ın haklarını dikkate alan bir tutum değişikliğine girmiş ancak henüz sonuç alınamamıştır.²⁷²

Azerbaycan'ın güney komşusu İran ile olan ilişkileri de iktidarlara göre değişiklik göstermiştir. Sovyetlerin dağılması ile birlikte bölgede aktif bir politika izlemeye çalışan İran, Azerbaycan'a karşı başta ihtiyatlı yaklaştı. İran kendi yönetimi altında bulunan Güney Azerbaycan ile Kuzey Azerbaycan'ın birleşmesi ya da Güney Azerbaycan'ın da bağımsızlık için mücadele etmesinden çekiniyordu. Elçibey'in daha Sovyetler yıkılmadan önce Birleşik Azerbaycan'dan bahsetmesi İran'ın bu çekincelerini arttırmıştı. Elçibey'in bu fikirleri ve 1990'ın başlarında İran ile Azerbaycan arasında doğal bir sınır olan Aras Nehri kıyısındaki gösteriler, İran'ı o dönemde Rusya ile ortak hareket etmeye yöneltti.

İran, kendi ülke bütünlüğü için Sovyetler Birliği'nin devamının önemli olduğunu düşünüyordu. Ancak birliğin dağılması ve cumhuriyetlerin bağımsız olmasıyla birlikte İran politikasını değiştirmek zorunda kaldı. Aralık 1991'de Azerbaycan'ı tanıdı. Muttalibov döneminde İran'ı rahatsız etmeyecek bir politika izlendi. Hatta İran'ın tedirginliklerini ortadan kaldırma yolunda demeçler verildi. Elçibey döneminde İran ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler iki eşit komşu devlet statüsünde devam etti. Elçibey'in Güney Azerbaycan ile ilgili başkan olmadan önce

²⁷² Yalçinkaya, **a.g.e.**, s.125; S. Ogan, "Gebele Radar İstasyonu" <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=5&yazi=1286>, 1 Haziran 2007.

söylediği sözler resmîyette gündeme gelmese de bu dönemde iki ülke ilişkilerinde Elçibey'in düşünceleri etkili oldu.²⁷³

İran'la olan ikili ilişkilerde bağımsızlığın ilk yıllarında öne çıkan bir faktör de Yukarı Karabağ sorunu idi. İran bu sorunda Ermenistan ile Azerbaycan arasında arabuluculuk girişimlerinde bulunmuştur. Haydar, Aliyev dönemi ile birlikte İran ile olan ilişkiler Elçibey dönemine göre daha düzelmişti. Ancak bu dönemde iki ülke arasındaki ilişkilerde en önemli sorunlar arasında Hazar Denizi'nin statüsü ve Hazar petrolünün işletilmesi sorunu oldu. 2001 yılında bu sorun iki ülke arasında geçici bir krize neden oldu. 23 Temmuz 2001 tarihinde İran'a ait bir savaş gemisinin Hazar'da Azerbaycan için çalışan iki petrol gemisini tehdit etmesiyle iki ülke arasındaki ilişkiler gerildi.²⁷⁴ Daha sonraki dönemde savaş uçaklarının hava sahasını ihlal etmesi gibi konular gündeme geldi. Azerbaycan, İran savaş uçakları hava sahasını ihlal ederse sert önlemler alacağını açıkladı. 23 Temmuz'daki olaylar dışında bir ihlalin olmadığını ise yine Azerbaycan Savunma Bakanlığı Basın Danışmanı Ramiz Melikov açıkladı.²⁷⁵ İran bu olay ile ilgili Azerbaycan'ın Hazar'da tartışmalı sularda petrol araması yaptığını ve bu durumun 1921 ve 1940 anlaşmalarına aykırı olduğunu belirtti. Azerbaycan ile İran arasında yaşanan bu olay Hazar Denizi üzerindeki rekabette askeri kuvvetlerin kullanıldığı ilk ve hatta son olaydı. Bu kriz sırasında ABD, Azerbaycan'ı destekledi. Krizden kısa bir süre sonra ise Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu'nun Bakü'yü ziyareti ve Türk F-5'lerinin hava gösterisi İran'ın tepkisine yol açtı. İran bu gösteriyi kışkırtıcı olarak nitelendirdi. Aslında bu ziyaret ve gösteri olaydan 3 ay önce planlanmıştı. Ancak

²⁷³ Cafersoy, **a.g.e.**, s.113.

²⁷⁴ "ABD'den İran İle Olan Anlaşmazlığında Azerbaycan'a Destek..." **Milliyet Gazetesi**, 15.08.2001.

²⁷⁵ "Azerbaycan İran Uçaklarına Karşı Sert Önlemler Alacak", **Milliyet Gazetesi**, 14.08.2001.

krizin arkasından gerçekleştirilmesi İran'a Türkiye'nin Azerbaycan'ın yanında olduğu mesajının verilmesini de sağlamış oldu.²⁷⁶

Azerbaycan ile İran arasındaki bir diğer sorunda Azerbaycan'da yasadışı olarak faaliyet gösteren Azerbaycan İslam Partisi'dir. Azerbaycan'ın Nardaran kasabasında çok etkili olan bu partinin İran Gizli Servisi tarafından desteklendiği düşünülmektedir. Bakü yönetimi kasabayı baskı altında tutuyor zaman zaman halk ile polis arasında çatışmalar yaşanıyor.²⁷⁷

Azerbaycan-İran ilişkilerinde İlham Aliyev'in başkanlığı döneminde olumlu adımlar da atıldı. İran Cumhurbaşkanı Muhammet Hatemi'nin 5-7 Ağustos 2004 tarihleri arasında gerçekleştirdiği Azerbaycan ziyaretinin sonuçları Azerbaycan basınında olduğu gibi, bölge basınında da değerlendirilmektedir. Ziyaret sırasında ekonomik, siyasi, ulaştırma, petrol ve doğalgaz sanayisi alanında 10 anlaşma imzalanmıştır.²⁷⁸ Buna karşılık İlham Aliyev de Ocak 2005'te İran'a üç günlük bir gezi düzenledi. Bu gezi sırasında da iki ülke arasındaki işbirliğinin arttırılmasına yönelik açıklamalar yapıldı.²⁷⁹

Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği döneminde yaşadığı olaylara temkinli yaklaşarak Sovyetler Birliği'nin içişi olarak değerlendiren Türkiye, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle Azerbaycan'ı ilk tanıyan ülke oldu. Türkiye 9 Kasım 1991 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdı. İki ülke arasında 14 Ocak 1992

²⁷⁶ S. Kohen, "İran Neden Kızıyor?", **Milliyet Gazetesi**, 25.08. 2001; "Iran's Strong Warning to Oil Firms Investing in Disputed Caspian Waters" http://62.193.18.228/Index_view.asp?code=69431, 25 July 2001; "İran Yenə Hədə-qorxu Gəlir" http://bizimasr.media-az.com/arxiv_2001/new_iyul/304/xeber.html#top, 24 İyul, 2001.

²⁷⁷ C. Başlamış "Azerbaycan'daki İran" **Milliyet Gazetesi**, 09.11.2005.

²⁷⁸ H. Cabbarlı, "Hatemi'nin Azerbaycan Ziyareti Azerbaycan-İran İlişkilerinde yeni Bir Dönemin Başlangıcı mı?" <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=5&yazi=84>, 12 Ağustos 2004.

²⁷⁹ C.Məzahiroğlu, "Azərbaycanı Müttəfiqliyə Çağırır" <http://www.ayna.az>, 26 Yanvar, 2005.

tarihinden itibaren diplomatik ilişkiler başlamıştır.²⁸⁰ Azerbaycan ile tarihsel, kültürel ve milli bağları olan Türkiye, bu ülkenin bağımsızlığının ilk yıllarındaki Yukarı Karabağ sorunu gibi konularda Azerbaycan'ın yanında olmuştur. Yukarı Karabağ Sorunun çözümü için oluşturulan AGİT bünyesindeki Minsk Grubu'nda sorunun barışçı yollardan çözümü için çalışmaktadır.

Azerbaycan'da Muttalibov döneminde ikili ilişkilerde Rusya ve İran ön plana çıkmıştı. Elçibey'in iktidara gelmesi ile birlikte bu politika değişti. Elçibey ile birlikte Türkiye Azerbaycan'ın dış politikasında özer bir konuma oturtulmuştur. Türk milliyetçisi olduğunu belirten ve Atatürk hayranlığını sık sık dile getiren Devlet Başkanı Elçibey, "Türkiye Azerbaycan'ın dış politikasının baş köşesinde yer tutacaktır" diyerek Türkiye'ye atfettiği önemi ortaya koymuştur. Ayrıca Elçibey, Türkiye'yi Azerbaycan'ın stratejik ortağı olarak gördüklerini, iki ülke arasında bu konuda resmî anlaşma olmamasına rağmen, dış politikalarını Türkiye'nin stratejik çıkarlarına zarar vermeyecek biçimde yürütmeye çalıştıklarını belirtmiştir. Bu anlayış çerçevesinde AHC iktidarı döneminde Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi ve hatta stratejik ortaklık oluşturulması politikası uygulanmıştır, ilişkilerin güçlendirilmesi yönünde ilk girişim 1992 Haziran ayında yapılmıştır. Elçibey ilk gezisini 24-27 Haziran 1992'de Türkiye'ye yaptı. Bu gezi sırasında Karadeniz Ekonomik İşbirliği zirvesine katıldı.²⁸¹

Azerbaycan Dışişleri Bakanı Tofiq Gasımov'un Ankara ziyareti sırasında gündeme gelmiştir. Ziyaret sırasında her iki ülkenin dışişleri bakanlıkları arasında işbirliği ve danışma toplantıları yapılmasına ilişkin anlaşma ve konsolosluk protokolü imzalanmış (11 Ağustos 1992), Türk Dışişleri Bakanlığının diplomatik görevlilerin

²⁸⁰ "Türkiye Azerbaycan Siyasi İlişkileri", <http://www.mfa.gov.tr>, 14.06.2007; Cafersoy, **a.g.e.**, s.121; Saray, **Türkiye....**, s.181; Alpargu, **a.g.m.**, s.4.

²⁸¹ Cafersoy, **a.g.e.**, s.123-124; Alpargu, **a.g.m.**, s.3.

yetiştirilmesinde Azerbaycan'a yardımcı olması karara bağlanmıştır. AHC iktidarının Türkiye ile ilişkileri geliştirme çabası siyasi ve ekonomik alanlar dışında, eğitim alanına da taşınmış ve 19 Temmuz 1992'de YÖK'ün yardımı ile Azerbaycan'da Türkiye üniversitelerine giriş sınavları gerçekleştirilerek ilk etapta 929 öğrenci burslu olarak Türkiye'ye gönderilmiştir. Bu sayıya ilâveten iki yüz öğrenci de askeri okullarda eğitim almak üzere Azerbaycan'dan Türkiye'ye gönderilmiştir.²⁸²

Elçibey döneminde Türkiye yararına atılan bir adım da Hazar petrolleri ilgili anlaşmalara Türkiye'nin de dâhil edilmesidir. Elçibey'in isteği üzerine TPAO ve BOTAŞ yetkilileri Bakü'ye giderek Batılı şirketlerle beraber görüşmelere katılmıştır. Ayrıca Elçibey Azerbaycan'ın devlet petrol şirketi SOCAR'ın başkanı Sabit Bağirov'u da Ankara'ya göndererek Azerbaycan petrolünün Ceyhan limanına aktarılması ile ilgili bir anlaşma yapılmasını sağlamıştır. Ancak Elçibey'e yapılan darbenin ardından iktidara gelen Haydar Aliyev, yapılan tüm anlaşmaları ve görüşme sürecini durdururken Türkiye bu süreçte bir süre saf dışı kalmıştır.²⁸³

Haydar Aliyev dönemi ile birlikte Azerbaycan politikasında yine Rusya ön plana çıktı. Aliyev, özellikle Yukarı Karabağ sorunun çözümünde Rusya'dan yardım bekliyordu. Ancak beklentilerine cevap almayan Aliyev daha sonraki dönemde denge siyasetini uygulamaya başladı. Hem batı ve Türkiye ile ilişkiler kurdu. Hem de bu ilişkilerde Rusya'yı rahatsız etmemeye çalıştı.

Aliyev'in döneminde Azerbaycan dış politikasını iki farklı döneme ayırabiliriz. Bunlardan birincisi, Rusya'yı yatıştırma politikası dönemi olarak görülebilecek Haziran 1993- Şubat 1994 dönemidir. İkinci dönem ise 1994'ten

²⁸² Cafersoy, **a.g.e.**, s.123; Zinin-Maleshenko, **a.g.m.**, s.112.

²⁸³ Cafersoy, **a.g.e.**, s.126.

günümüze kadar olan dönemdir. Bu dönemde Azerbaycan, Rusya'nın çıkarlarına mümkün olduğu mertebede aykırı hareket etmemekle birlikte, Aliyev'den önceki iktidarın Batı ile bu bağlamda Türkiye ile yakınlaşma politikasını sürdürmüştür. Batı ile yakınlaşmanın ilk işareti de Devlet Başkanı Aliyev'in 8-10 Şubat 1994 tarihlerindeki Türkiye ziyareti olmuştur.²⁸⁴ Aliyev 8-10 Şubat tarihlerinde gerçekleştirdiği iki günlük resmi ziyareti sırasında Cumhurbaşkanı Demirel'le 10 yıl süreli bir dostluk bir dostluk ve işbirliği anlaşmasının yan sıra, ticaret, yatırım ve bilimsel ve kültürel işbirliğini öngören 15 anlaşmayı da imzaladı. 9 Şubat 1994' de iki lider tarafından 10 yıl süre için imzalanan 'Dostluğun ve Çok yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma'sı ile Azerbaycan petrolünün Türkiye üzerinden dış pazarlara sunulması konusunda AHC döneminde varılan mutabakatın geçerli olduğu onaylandı. Anlaşmada, taraflardan birinin üçüncü bir ülke veya ülkeler tarafından saldırıya uğraması durumunda, diğerinin 'saldırının ortadan kaldırılması amacıyla gerekli önlemleri alması ve gerekli savunma tertiplerinin alınmasına önem verilmesi' hükmü yer aldı.²⁸⁵

Azerbaycan ile Türkiye'nin ilişkilerinde en önemli konuların başında Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı yer almaktadır. Bu projenin temelleri Elçibey döneminde atılmıştı. Haydar Aliyev döneminde imzalanan Asrın Anlaşması ile proje resmileşmiş oldu. BTC hattı uzun süren rekabet ve çekişmeler sonucunda 2006 yılında açıldı. Elçibey'in temellerini attığı proje böylece gerçekleşmiş oldu. Bu proje Türkiye ve Azerbaycan için hem ekonomik hem de stratejik açıdan çok önemli bir projeydi. Ayrıca bu proje şu an için Hazar çevresi enerji kaynaklarını Rusya'nın

²⁸⁴ N. Cafersoy, "Azerbaycan - Türkiye ilişkileri (1993 – 2000)" <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=5&yazi=200>, 1 Ocak 2001.

²⁸⁵ Cafersoy, **a.g.m.**

kontrolü dışında Batı'ya ulaştıran gerçekleşmiş tek projedir. Bu nedenle bölgenin Rusya'nın etkisinden kurtulması açısından çok önemli bir adım atılmış oldu.

1994 sonrası Azerbaycan ile olan ekonomik ilişkiler her ne kadar beklentileri karşılamasa da Türkiye, Azerbaycan'ın ithalat ve ihracat yaptığı ülkeler arasında ilk üçe girmektedir. Petrol ve doğalgaz dışında Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dış ticaret ve yatırım göstergelerine bakıldığında, 1996 yılından bu yana azalma eğilimi göstermiştir. 1996'da, Azerbaycan'ın toplam dış ticaret hacminde yüzde 29 olan Türkiye'nin payı (457 milyon dolar) 2003 yılına gelindiğinde yüzde 6'ya (302 milyon dolar) düştü.²⁸⁶

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler sahip oldukları ortak değerler bakımından bir avantaj olarak görülmüş, iki ülke arasında her alanda işbirliği yapılması beklenmiştir. Ancak şu ana kadar olan gelişmeler göstermektedir ki iki ülkenin sahip olduğu ortak değerler kadar ülkelerin iç sorunları ve iktidarların tercihleri bu ilişkilerde etkili olmuştur. Türkiye'nin diğer Türk cumhuriyetleri ile olduğu gibi Azerbaycan ile sosyal ve kültürel alanlarda gerçekleştirdiği ilişkileri siyasi, stratejik ve ekonomik konularda gerçekleştirmekte başarılı olamadığı görülmektedir. Azerbaycanlı öğrencilerin Türkiye'de eğitim görmesi, Azerbaycan'ın Latin alfabesine geçmesi gibi iki ülkenin bağlarını arttıracak adımlar ekonomik alanlarda yeteri kadar atılamamıştır. Burada Azerbaycan'ın Türk yatırımcılarına karşı uyguladığı yaptırımların da etkisi oldu. Bu uygulamalar Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Bakü ziyareti sırasında da gündeme geldi. Sezer iki ülke ilişkilerinin

²⁸⁶ S. Yılmaz, "Azeri 'Sahipkâr'(*) Türkiye'yi Çağırıyor", **Milliyet Gazetesi**, 24.08.2004; **Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu Verileri**, (http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/018.shtml#t18_3) 22.05.2007.

daha kurumsallaşması gerektiğini belirtti.²⁸⁷ Özellikle 2003 yılındaki parlamento seçimlerinden sonra Türkiye'nin ilk defa tarafsız kalmak yerine bu ülkedeki seçimlerin daha demokratik olmasına dair yaptığı açıklamalardan sonra İlham Aliyev iktidarı yeni bir adım attı. Azerbaycan KKTC'ye bir uçak yollanarak tam da AB yolunda ihtiyaç duyulan KKTC'nin izolasyonunun kaldırılması yönünde bir gelişme oldu. Azerbaycan bu girişimle iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinden yana olduğunu gösteren sembolik bir adım atmış oldu.²⁸⁸

Azerbaycan'ın eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında ikili ilişkilerinde en önemli iki devlet Gürcistan ve Ukrayna'dır. Gürcistan'ın Azerbaycan için Karadeniz aracılığı ile Batıya çıkış kapısı olmasından kaynaklanmıştır. Ayrıca, Gürcistan'ın bağımsız olması Azerbaycan için Rusya yayılmacılığı ve BDT üyeliğine itiraz etme konusunda bölgede bir müttefik kazanma anlamını da taşımıştır. Gürcistan, sınır komşusu olmasının yanı sıra BTC ile gerçekleşen bir ortaklığı bulunmaktadır. Azerbaycan ile Gürcistan'ın bir diğer ortak yanı ise her iki ülkedeki etnik meselelerdir. Gürcistan'ın da Abhazya ve Osetya'daki ayrılıkçı hareketlerle sorunu vardır.²⁸⁹ Gürcistan'la olan ilişkiler de bağımsızlığın ilk yıllarında ve son dönemde Gürcistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri de söz konusu olmuş ama bu durum iki ülke arasında ciddi bir sorun olmamıştır.²⁹⁰

Eski SSCB ülkeleri içerisinde Azerbaycan'ın önem verdiği ikinci ülke Ukrayna olmuştur. İki ülke ikili ilişkilerin yanı sıra BDT içinde de Rusya'ya karşı bir muhalefet

²⁸⁷ Alpargu, **a.g.m.**, s.6; Saray, **Türkiye...** s.181.

²⁸⁸ S. Kınıkloğlu "Azerbaycan Seçimleri ve Değişimin "İdare Edilmesi""**Panorama Dergisi**, S.15, Kasım 2005, www.panoramadergisi.com.

²⁸⁹ K. Ağacan, "Kaderdaş Ülkeler", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, s.320.

²⁹⁰ R.Kazımlı "Azerbaycanın Dünyaya En Etibarlı Qapısı – Gürcüstan" <http://www.musavat.com/site/> 2 Dekabr 2003.

oluşturmuştur. 1996 yılından itibaren Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna ve Moldova arasında işbirliği ile ilgili adımlar atılmıştır. Şevardnaze'nin 1997 yılındaki Azerbaycan ve Ukrayna ziyareti sırasında stratejik işbirliği fikri gelişti. Daha sonra bu ülkelere Moldova ve Özbekistan'ın katılmasıyla 24 Nisan 1999 tarihinde GUUAM şekillendi. GUUAM, birliğe katılan ülkelerin baş harflerinin kısaltılmasından oluşuyordu. Bu örgüt ülkeler arasında işbirliğini arttırmak amacıyla kurulmuş olsa da BDT içinde Rus baskılarına karşı önemli bir muhalefetti.²⁹¹

Azerbaycan'ın bölge devletleri ile olan ilişkilerinin yanı sıra ABD ve AB ülkeleri ile de önemli bağlantıları vardır. ABD ve AB ülkeleri özellikle Azerbaycan'ın ekonomik ilişkilerinde ithalat yaptığı ülkeler arasında ön sıralarda yer almasına rağmen bu ülkelerle olan ilişkilerin merkezinde Hazar çevresi enerji kaynakları olduğu için bu konular çalışmamızın üçüncü bölümünde yer alacaktır. Hazar'ın doğusundaki Türkmenistan ve Kazakistan ile olan ilişkilerinde Hazar Denizi'nin statüsü ve enerji kaynaklarının işletilmesi ile ilgili hususlar, bu ülkelerle olan ilişkilerinde temel konulardır. Bu ülkeler arasında özellikle Sovyet döneminin oluşturduğu ekonomik ilişkiler ve BDT çatısı altındaki ilişkiler dışında önemli işbirlikleri bulunmamaktadır.

B. KAZAKİSTAN

Kazakistan Batı Türkistan'da yer alan ve eski Sovyet ülkeleri arasında Rusya'dan sonra en geniş coğrafi alana sahip olan ülkedir. Kazakistan, Türkistan'ın geniş bozkırları ile Altaylara kadar uzanan geniş bir saha üzerinde kurulmuş Türk Cumhuriyeti'dir. Kuzey ve kuzey batıdan Rusya, doğudan Doğu Türkistan, güneyden Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Özbekistan'a bağlı Karakalpak

²⁹¹ Ağacan, **a.g.m.**, s.323; "The GUUAM Group: History And Principles", <http://www.guam.org/general/browse.html>, 12.09.2006

Özerk Cumhuriyeti ile çevrilidir. Kazakistan batıdan doğuya doğru İdil nehrinin aşağı mecrası ve Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarından Doğu Türkistan'a kadar 2500 km. uzunluğunda ve kuzeyden güneye doğru yaklaşık 1700 km. genişliğindedir. 2.717.300 km²'lik bir alandan oluşur.²⁹²

Ülkenin eski başkenti Almatı şehri olup, daha sonra ise Akmola (Astana) başkent yapılmıştır. Kazak Türklerinin yurdu demek olan Kazakistan'ın büyük bir kısmı ovalık ve bozkırlardan teşekkül etmiştir. Karasal iklimin hâkim olduğu ülkede kış ile yaz arasında büyük sıcaklık farkları vardır. Devamlı yapılan roket denemeleri de iklimin düzensiz olmasına sebep olmaktadır. Önemli akarsuları arasında İrtiş, Emba, Lepsa, Karatal, Aksu, Çu, Turgay, İşim, Irgız ve Tobol gibi ırmaklar yer almaktadır. Balkaş ve Tengiz büyük gölleri arasındadır. Bir zamanlar dünyanın en büyük göllerinden biri olarak gösterilen Aral Gölü bugün yanlış tarım politikaları yüzünden kurumaya yüz tutmuştur. Ülkenin güneyi ise genellikle dağlıktır. Kara-Tag ve Tanrı Dağlarının uzantıları ülke sınırları içerisindedir.²⁹³

Kazakistan, bulunduğu konum itibarıyla Hazar Havzasında en önemli devletler arasında yer alır. Ülke bir taraftan Rusya diğer taraftan da Asya'nın büyüyen devi Çin ile komşudur. Bu durum Kazakistan'a sahip olduğu enerji kaynaklarını arada başka bir devlete bağlı kalmadan iki büyük güce ulaştırma imkanı verdiği gibi, Rusya ve Çin'in bölgedeki nüfuz rekabetine de sahne olmaktadır.

Kazakistan, bağımsızlığın ardından 28 Ocak 1993 tarihinde ülke anayasasını kabul etmiştir. Anayasa demokratik, laik ve üniter devlet yapısını öngörmektedir.

²⁹² Yiğit, **a.g.e.**, s.97; Gömeç, **a.g.e.**, s.59; A.Ardel, "Esir Türklerin...", s.41; M. Orazbay, "Dünden Bugüne Kazakistan", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S.69, İstanbul 1992, 29; Capisani, **a.g.e.**, s.15; Caferoğlu, **a.g.e.**, s.32, O. Söylemez, "Bağımsızlığın 10.Yılında Kazakistan Cumhuriyeti" **Türkler**, C.19, Ankara 2002, s. 340

²⁹³ Gömeç, **a.g.e.**, 59-60; Capisani, **a.g.e.**, s.25; Söylemez, **a.g.m.**, s.340; Orazbay, **a.g.m.**, s.29.

Vatandaşların medeni, siyasi ve ekonomik hak ve özgürlüklerden eşit şekilde yararlanacakları belirtilmekte, özel mülkiyet hakkı tanınmakta ve özel mülkiyetin dokunulmazlığı teminat altına alınmakta, örgütlenme ve örgütlere üye olma özgürlüğü tanınmaktadır. Meclisin adı “Yüksek Sovyet” olarak korunmuştur. Anayasa ile Kazakça ülkenin resmi lisanı, Rusça da etnik gruplar arası iletişim lisanı olarak kabul edilmiştir. Kazakistan’da 30 Ağustos 1995 tarihinde referandumla anayasa değişikliği yapılmıştır. Yeni anayasaya göre Kazakistan demokratik, laik ve üniter devlet yapısı, Senato ve Meclisten oluşacak iki kanatlı parlamento, güçlü bir başkanlık sistemi ve başbakanın cumhurbaşkanı tarafından parlamentonun onayı alınarak atanmasını sağlayan bir şekilde yapılandırılmıştır²⁹⁴.

1995 anayasası Cumhurbaşkanına parlamentoyu feshetme ve bir yıla kadar yasama görevini üstlenme gibi ilave yetkiler verilmektedir. Kazakistan’ın önemli sorunlarından olan Ruslar ve etnik gruplar nedeniyle çifte vatandaşlık meselesi bu anayasa ile engellenmiştir. Kazak vatandaşının aynı zamanda bir başka devletin vatandaşı olması yasaklanmıştır. Kazak Türkçesinin devlet dili olması, Rusçanın da merkezi ve yerel organlarda Kazak Türkçesi ile birlikte kullanılması kabul edilmiştir. Ancak Kazakça’nın devlet dili olarak önceliği bulunacaktır. Cumhurbaşkanının Kazakça’ya tam anlamı ile hâkim olması şartı konmuş, böylece bu makam esas itibarıyla Kazaklara tahsis edilmiştir.²⁹⁵

Kazakistan’da yürütme görevini hükümet sağlamaktadır. Başbakan ve hükümet üyeleri cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Kazakistan’da hükümet

²⁹⁴ **TİKA Kazakistan Ülke Raporu**, s.4; Söylemez, **a.g.m.**, s.340; **DEİK Kazakistan Ülke Bülteni**, İstanbul 2007, s.1; Fergus- Jandosova, **a.g.e.**, s.153; Kesici, **a.g.e.**, s.234; S.Baycaun, “Bağımsızlıktan Günümüze Kazakistan İç Politikası ve Demokrasi Yolunda Gelişmeler”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.4, 2001-2002 Ankara, s.73.

²⁹⁵ **TİKA KÜR**, s.4.

başkan ve parlamentoya karşı sorumludur Yasama organı olan Parlamento 47 sandalyeli Senato ve 77 sandalyeli Meclis olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Parlamentonun iki kanadının da görev süresi 4 yıl iken son anayasa değişikliğiyle Meclis'in görev süresi 5 yıla, Senato'nun görev süresi ise 6 yıla çıkartılmıştır. Senato, her eyalet ve eski başkent Almatı'dan yerel temsili organlar tarafından seçilen ikişer senatörden meydana gelmektedir. 7 senatör ise Cumhurbaşkanı Nursultan Aбиşеviç Nazarbayev tarafından atanmaktadır.²⁹⁶

Kazakistan'da yargı ise Anayasa Kurulu tarafından yürütölmektedir. Anayasa Kurulu yetki süreleri altı yıl olmak üzere yedi üyeden oluşmaktadır. Devlet eski başkanları Anayasa Kurulu'nun daimi üyesidir. Tüm yargı organlarının denetlenmesi işi ise Kazakistan Devlet Başkanı tarafından yürütölen Kazakistan Cumhuriyeti Yüksek tarafından yapılmaktadır. Ülkedeki yargıçlar ise devlet başkanı tarafından atanmıştır. Bu da yargının bağımsızlığına gölge düşürmektedir.²⁹⁷

Geniş bir coğrafi alana sahip olan Kazakistan'da 14 Oblast ve 3 büyükşehir bulunmaktadır. Astana, Baykonur ve Almatı gibi büyükşehirlerinin yanı sıra Cambul, Çimkent, Türkistan, Karaganda, Semipalatinsk, Kökçetav, Kustanay, Turgay Kazakistan'ın önemli şehirleridir.²⁹⁸

Kazakistan, Türk cumhuriyetleri içinde etnik yapısı en sorunlu ülkedir. Çarlık Rusyası ve Sovyetler döneminde uygulanan Ruslaştırma politikaları sonucunda Kazaklar kendi ülkelerinde azınlık durumuna düşmüştü. Yaklaşık Batı Avrupa

²⁹⁶ **TİKA KÜR**, s.5, Söylemez, **a.g.m.**, s.340; **DEİK KÜB**, s.1; A.İbadullaev, Vd., "Kazakistan Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Yapısı", **Yeni Türkiye**, S.16, Ankara 1997, s.1214; Fergus-Jandosova, **a.g.e.**, s.152-154; Baycaun, **a.g.m.**, s.76

²⁹⁷ Baycaun, **a.g.m.**, s.77; Capisani, **a.g.e.**, s.5-6

²⁹⁸ Söylemez, **a.g.e.**, s.342; **TİKA KÜR**, s.1; Yiğit, **a.g.e.**, s.101; Orazbay, **a.g.m.**, s.29

büyükluğünde bir coğrafi alana sahip olmasına rağmen Kazakistan'ın nüfus oranı düşüktür. BM 2005 tahminlerine göre ülke nüfusu 15.4 milyon olan Kazakistan'da hala ülke nüfusunun %53.4'ü kazaklardan oluşmaktadır. Kazaklardan sonra en büyük oran %30 ile Ruslara aittir. Bunun dışında ülkede Almanlar, Ukraynalılar, Azerbaycanlılar gibi 130 civarında etnik grup Kazakistan'da yaşamaktadır.²⁹⁹ Kazakistan'ın bu nüfus yapısı ülke üzerinde nüfuz mücadelesi yapan diğer ülkeler tarafından kullanılmaya müsait bir durum arz etmektedir.

a. Sovyetler Birliğinin Dağılmasından Sonra Kazakistan

Araştırmacılar Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ilk adımı olarak 1986 yılı Aralık ayındaki Almatı olaylarını göstermektedirler. Almatı'da yaşanan olaylar cumhuriyetlerdeki milliyetçi düşüncelerin Sovyet yönetimine karşı gerçekleştirdiği hareketlerin temelini oluşturdu. Tıpkı Azerbaycan'da 20 Ocak 1990'da yaşanan olaylar gibi Sovyetlerin Almatı'daki gösterileri de kanlı bir şekilde bastırması milliyetçi eğilimleri daha da arttırdı.³⁰⁰

Kazakistan'daki bağımsızlık hareketinin temelleri Aralık 1986'daki Almatı olayları sırasında atılmıştır. 17-18 Aralık günleri Kazakistan'da Demokrasi Günü olarak anılmaktadır. Ancak Kazakistan, Sovyet Cumhuriyetleri arasında bağımsızlığını en son ilan eden ülkedir. Bunun nedeni ise Kazakistan'ın etnik yapısı nedeniyle ülkedeki dengelerin hassas olmasıydı. Nisan 1990'da devlet başkanı olan Nursultan Nazarbayev, 1 Aralık 1991'de katıldığı seçimlerde tekrar başkan

²⁹⁹ "Republic of Kazakhstan Country Profile" http://www.mfa.kz/eng/search/print12.php?article_id1=31#004#004, 12.05.2007; S. Ogan, "Demografinin Gölgesi Altında Rusya-Kazakistan İlişkiler," Avrasya Dosyası, c.7, S.4, Ankara 2002, s.139; "Kazakhstan Country Profile", http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/asia-pacific/country_profiles/1298071.stm (08.03.2006); TİKA KÜR, s.2; M.S.Erol-S.Baycaun, "Kazakistan Cumhuriyeti Ülke Profili", Avrasya Dosyası, C.7, S.4, Ankara 2002, s.9.

³⁰⁰ Roy, **a.g.e.**, s.187; Orazbay, **a.g.m.**, s. 32; Kesici, **a.g.e.**, s.230.

seçilmişti. Nazarbayev'in Sovyetlerin çöküşünün yaşandığı bu dönemde en korktuğu şey Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya gibi devletlerin bir Slav birliği oluşturmasıydı. Böyle bir durumda özellikle Kazakistan'ın kuzeyinde yaşayan Ruslar bu gruba katılmak isteyebilirdi. Bunun gerçekleşmesi ise Kazakistan'ın toprak bütünlüğünün parçalanması idi.³⁰¹ Kazakistan sahip olduğu bu etnik sorunlar nedeniyle bağımsızlığını ancak 16 Aralık 1991'de ilan etti. Hemen arkasından BDT'nin kuruluşunu destekledi. 21 Aralık 1991'de Almatı'da BDT'nin kuruluşunu belirleyen anlaşmayı imzalayarak BDT'deki yerini aldı. Aslında Kazakistan'ın yeni kurulacak birliğe girme girişimi Gorbaçov'a karşı gerçekleştirilen başarısız darbe girişiminden önceye dayanıyordu. Gorbaçov'un yeni birlik fikrini destekleyen cumhuriyetlerin başında Kazakistan geliyordu. Darbe girişimi ile bu birliğin oluşumu engellenmişti. BDT kurulunca da Kazakistan, BDT'ye dâhil oldu.³⁰²

Kazakistan'ın bağımsızlığa giden yolda attığı ilk adım 25 Ekim 1990'da Kazakistan'ın egemenliğinin ilan edilmesiydi. Bu tarihte Kazakistan cumhuriyetindeki doğal kaynakları ve ekonomiyi kendi denetimi altına aldığını açıkladı. Alınan kararlar içinde tabî ki ülkenin etnik durumu ile ilgili bir karar da vardı. Ülkede yaşayan halkların eşit olduğu özellikle belirtildi.³⁰³ 1 Aralık 1991 tarihinde Cumhurbaşkanlığı seçimi yapıldı. Cumhurbaşkanı seçilen Nazarbayev 10 Aralık'ta göreve başlarken Kazakistan SSC'nin adı Kazakistan Cumhuriyeti olarak değiştirildi.³⁰⁴

³⁰¹ Roy, **a.g.e.**, s.187.

³⁰² Roy, **a.g.e.**, s.187; Kesici, **a.g.e.**, s. 233; Capisani, **a.g.e.**, s.3; M.K. Kozibaev-S.F.Majitov, "Kazakistan Cumhuriyeti", **Türkler**, C.19, Ankara 2002, s.323.

³⁰³ Kesici, **a.g.e.**, s.231.

³⁰⁴ Kozibaev-Majitov, **a.g.m.**, s.323.

Devletin başında bulunan Nazarbayev 1980'lerin başından beri Kazakistan ve Sovyet politikasında yer almış bir liderdi. Perestroyka ve Glastnost döneminde Sovyet sisteminin çöküşünün hissedilmeye başladığı yıllarda yerel ekonomik politikalarda bu geçiş dönemini kontrol etmeye çalışıyordu.³⁰⁵ Nazarbayev Kazakistan'daki bu geçiş sürecinde kontrolü ele geçirmeye çalışıyor hem de ülkesinin parçalanma ihtimaline karşılık Rusya'nın içinde bulunduğu bir birlikte bulunmayı çözüm olarak görüyordu.

Nur Sultan Nazarbayev, Kazakistan'ın Rusya ile olan bağları yüzünden 16 Aralık 1991 tarihine kadar ülke meclisinin bağımsızlık bildirgesini görüşmesine ve geçirmesine izin vermedi. Bir hafta kadar Sovyetlerin yeniden yapılanması için çalıştı. Sovyetlerin dağılması kaçınılmaz hale geldikten sonra ancak bağımsızlığın ilan edilmesine karar verdi.³⁰⁶

Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra da eski Sovyet cumhuriyetlerinin eşit şartlarda işbirliği yapabileceği organizasyonların oluşması için çaba sarf etti. Bu nedenle BDT'nin kuruluşunun ilk aşaması Rusya, Beyaz Rusya ve Ukrayna arasında gerçekleşmesine rağmen daha sonraki dönemde Rusya'dan sonra BDT'nin varlığını en fazla savunan ülke Kazakistan oldu.³⁰⁷

Kazakistan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında iç ve dış politikada en önemli unsur ülkenin etnik yapısı oldu. Nazarbayev yönetimi başlangıçta aldığı bütün kararlarda ülke içindeki özellikle Rusların durumlarını hep göz önünde bulundurdu. Bunun örneklerinden birisi 1989 yılından itibaren Kazakça'nın resmi dil olarak kullanılmasına rağmen Rusçanın da etnik gruplar arasındaki iletişimi sağlamak

³⁰⁵ Capisani, **a.g.e.**, s.3.

³⁰⁶ M.B. Olcott, **Central Asia's New States**, Washington D.C. 2005, s.4 .

³⁰⁷ M.B. Olcott, **Kazakhstan**, Washington D.C. 2002, s.24.

amacıyla kullanılmaya devam etmesidir. Yine anayasada “Kazakistan Cumhuriyeti üniter, egemen ve demokratik bir devlettir. Bağımsız Kazak halkının devleti olduğu kadar, topraklarında yaşayan bütün milliyetlerin haklarının korunmasını garanti eder.” Şeklinde yer alan ifadeyle ülkenin etnik yapısındaki dengelerin korunmasına çalışılmıştır.³⁰⁸ Yine Nazarbayev, dengeleri korumak için hükümette çeşitli etnik kökenden kişilere görev verdi. Bakanlar arasında, Almanlar ve Koreliler de yer aldı.³⁰⁹

Kazakistan’da diğer alanlarda olduğu gibi sosyal alanda da etnik gruplar arasında çatışmalar yaşanmasını önlemek için çalışmalar yapılmaktadır. Etnik grupların hakları kanunla garanti altına alındığı gibi ülkede basın yayın alanında da bu durum göz önünde bulundurulmaktadır. 11 dilde gazete, dergi ve televizyon programı yayınlanmaktadır.³¹⁰

Kazak hükümeti etnik grupların haklarını korumak için yaptığı çalışmaların yanı sıra ülkedeki Kazak nüfusun arttırılması için de çalışma yaptı. Bir nevi Sovyet döneminin Ruslaştırma politikasının ters olan Kazaklaştırma politikası uyguladığı söylenebilir. Nazarbayev bu amaçla Eylül 1992’de I. Dünya Kazak Kurultayını topladı. Dış ülkelerde yaşayan Kazakların temsilcileri ile yapılan bu toplantıda Kazakların ülkeye dönüşünü kolaylaştırmak amacıyla Daimi Komite kuruldu. Nazarbayev’in başında bulunduğu bu komisyon, Kazakistan’a dönecek Kazakların sorunlarını belirlemek ve çözmekle görevliydi. Yine bu kurultayda tüm dünya Kazaklarının Kazakistan’da tek bir bayrak altında toplanması çağrısında bulunuldu. Bu çağrı ve çalışmalar işe yaradı. 1992’den 2002’ye kadar geçen on yıllık süreçte

³⁰⁸ Capisani, **a.g.e.**, s.10-11.

³⁰⁹ Capisani, **a.g.e.**, s.10-11.

³¹⁰ “Republic of Kazakhstan Country Profile” http://www.mfa.kz/eng/search/print12.php?article_id1=31#004#004, 12.05.2007.

216.500 Kazak dış ülkelerden Kazakistan'a gelerek yerleşti. Kazakistan dış ülkelerdeki Kazakların, Kazakistan'a göç etmesi için planlı çalışmalar yapmaktadır.³¹¹ Ancak Kazakistan'ın içinde bulunduğu ekonomik sorunlar nedeniyle Kazakistan'dan da diğer ülkelere göç eden Kazaklar bulunmaktadır. Bu da nüfusu olumsuz olarak etkilemektedir.

Kazakistan'daki nüfus dengelerini etkileyen bir olay ülkedeki Rusların Rusya'ya göçüdür. Sadece 1994 yılında 300 bin Rus göç etmiştir.³¹² 1990 yılından itibaren Kazakistan'dan Rusya'ya göçler yaşanmaktadır. 1990-1995 yılları arasında Kazakistan'dan göç eden Rusların sayısı 5584000'i geçmiştir. Rusların yanı sıra bölgeye zorla yerleştirilen Rusya-Almanları da ülkeyi terk ediyordu.³¹³ İki grup arasındaki nüfus oranını etkileyen bir durum da Kazak ailelerinin çocuk sayılarının Ruslardan fazla olmasıdır. Ortalama Kazak aileleri 3 ya da daha fazla çocuk sahibi olurken Ruslarda bu sayı daha azdır. Yapılan planlamalar ve göçler sonunda 2015 yılında ülkedeki Kazakların nüfus oranının %60'ı geçmesi beklenmektedir.³¹⁴

Kazakistan sahip olduğu karışık etnik yapıya rağmen iç çatışma yaşamamıştır. Ülkede yaşayan Ruslar ve Rusya Kazakistan'ın iç işlerine karışmakta Rus vatandaşları için çifte vatandaşlık istemektedir. Ülkede yaşayan Ruslar da kendilerine ikinci sınıf vatandaş gibi davranıldığından şikayetçiler. Ayrıca Kazak lehçesinin resmi dil olmasından da memnun değiller. Ancak Kazakistan çifte vatandaşlık konusunda taviz vermedi. Anayasa ile böyle bir durum engellendi.

³¹¹ Kesici, **a.g.e.**, s.262 vd.; Olcott, **Central Asia...**, s.61.

³¹² "Kazakistan'da Rus Göçü" **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Şubat 1995.

³¹³ Gumpel, **a.g.m.**, s.20.

³¹⁴ Olcott, **Central Asia...**, s.61.

Kazakistan’da yaşayan Ruslar eski döneme göre ülkedeki avantajlarını kaybettikleri için Kazakistan’dan göç ettiler.³¹⁵

Kazakistan’daki Rusların göçü Kazakistan’da ekonomik açıdan da sorunlar oluşturabilmektedir. Sovyet döneminde önemli kuruluşların ve fabrikaların başına hep Rus ya da Ukraynalı gibi Slav gruplar getirildiği gibi işçilerin de önemli kısmı bu gruplardan oluşmaktaydı. Bu nedenle bu gruplardan yaşanacak olan toplu göçler ekonomik açıdan sorunlar meydana getirebilmektedir. Rusya, Kazakistan’dan Rusya’ya olan göçlerden memnun değildir. Bu hem ekonomik ve sosyal açıdan Rusya’nın dengelerini bozabildiği gibi göç eden Rusların genelde Kazakistan’ın kuzeyinde Rusya sınırında yaşaması nedeniyle Ruslar buradaki nüfuslarının azalmasıyla Kazakistan’daki nüfuzlarının da azalacağını düşünmektedirler. Bu da Kazakistan’ın Rusya’dan bağımsız olarak hareket etmesine imkan verecektir ki bu Rusya’nın bölge politikasına tamamen aykırıdır.³¹⁶

Kazakistan’daki bu demografik hareketler sonucunda ülke nüfusunda önemli değişimler meydana gelmiştir. Nitekim 1989-1999 arası dönemde ülkedeki Rus nüfusu % 28 azalışla 6.227 milyondan 4.479 milyona düştü. Aynı şekilde, Almanlar % 63 azalışla 957.000’den 353.000’e ve Ukraynalılar % 39 azalışla 896.000’den 547.000’e düştü.³¹⁷ Dış göç eğiliminin 1999 sonrası azalarak da olsa devam ettiği görülmektedir. 2003 ve 2004’de ülkeden ayrılan Rus nüfusu toplam 52.000, Alman nüfusu ise 25.000’dir. Bağımsızlık sonrası dönemde yaşanan göç dalgasının ülke

³¹⁵ Olcott, **a.g.e.**, s.61.

³¹⁶ Olcott, **a.g.e.**, s.62; Gumpel, **a.g.m.**, s.20.

³¹⁷ T. Demirtepe, “Kazakistan’da Demografik Trendler”, <http://www.usakgundem.com/uayazar.php?id=349>, 23.06.2007.

nüfusu ve etnik dağılım üzerindeki etkisi son derece çarpıcıdır. 1991 ile 2003 arasında ülke nüfusunun % 20’lik bir bölümü (2.9 milyon) ülkeden göç etti.³¹⁸

b. Bağımsızlıktan Sonra Kazakistan’da Siyasal Durum

Başkanlık sistemiyle yönetilen Kazakistan’ın başında Nursultan Nazarbayev bulunmaktadır. Diğer Türk cumhuriyetlerinin devlet başkanları gibi Nazarbayev de Sovyet Dönemi Komünist Parti teşkilatından gelmektedir. 1940 doğumlu Nazarbayev, Metalürji alanında eğitim gördü. Temirtau ve Karaganda gibi maden işletme fabrikalarında çalıştı. 1960 yılında mühendis oldu. 1969 yılında Komünist Parti’de ağır sanayi uzmanı olarak politik hayatına başladı. 1984’te Kazakistan başbakanı 1989’da ise Kazakistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri oldu. Nisan 1990’da Kazakistan Yüksek Sovyeti, ülkede başkanlık sistemine geçilmesine karar verdi. Parlamentoda yapılan oylama ile Nazarbayev cumhurbaşkanı olarak seçildi.³¹⁹

Sovyet döneminde iktidara gelen Nazarbayev, bağımsızlık sürecinde ve bağımsızlıktan sonra da devlet başkanı olarak ülkenin başında yer aldı. Aralık 1991’de yapılan seçimlerde de oyların %98.6’sını aldı. Tek rakibi olan Jeltoksan Partisi lideri aday olmak için gerekli 100 bin imzadan sadece 38 binini alabildi.³²⁰

Nazarbayev de diğer Sovyet dönemi politikacıları gibi otoriter bir politika izledi. Nazarbayev, Aralık 1993’te Mart 1994 seçimlerin yapılacağı gerekçesiyle Meclisi dağıttığını ve meclisin yetkilerini üzerine aldığını açıkladı. Nazarbayev’in bu hareketi tepki görmesine rağmen 7 Mart 1994 tarihinde meclis seçimleri yapıldı. Seçimlerde muhalifler 177 sandalyeden 30’unu kazanabildiler. Bunlardan da 4 tanesi

³¹⁸ Demirtepe, **a.g.m.**

³¹⁹ Capisani, **a.g.e.**, s.2-3; Kesici, **a.g.e.**, s.231.

³²⁰ Capisani, **a.g.e.**, s.2-3.

LAD grubunun üyesi idi. 42 koltuğa ise Nazarbayev kendi taraftarlarını seçti.³²¹ AGİT gözlemcileri seçimlerde şüphe olduğunu açıkladı. Kazakistan'da bu sırada IMF'den 1.3 milyar dolarlık kredi alabilmek için bir program uygulamaya başlanmıştı. Başbakan Tereşenko bu programa karşıydı. Başbakan programı eleştirince Nazarbayev tarafından istifası istendi. 12 Ekim 1994 tarihinde Tereşenko istifa etti. Nazarbayev, başbakan yardımcısı Akezhan Kazhegeldin'i başbakan olarak atadı. Bu krizin asıl nedeni ise milletvekilleri ile başkan arasındaki rahatsızlıklardı. Kazakistan'daki bu kriz anayasa mahkemesinin 6 Mart 1995 tarihinde 1994'te yapılan seçimlerin anayasaya aykırı olduğunu açıklaması ile daha da büyüdü. Nazarbayev karara itiraz ettiyse de mahkeme kararın geçerli olduğunu bildirdi. Nazarbayev tekrar seçim yapılması için 11 Mart 1995'te seçim yapmak üzere meclisi dağıttı. Bunun üzerine farkı politik görüşlere sahip milletvekilleri kendilerini Almatı'daki parlamento binasına kilitlediler. Bu protesto birkaç gün devam etti. Milletvekilleri sadece Nazarbayev'in kararını protesto etmiyordu. Aynı zamanda istikrarı sağlamak amacıyla oluşturulan listeye de itiraz ediyorlardı. ABD ve Rusya Kazak liderini desteklediklerini açıkladılar. Nazarbayev olaylar üzerine referandum yapılmasını istedi. 30 Nisan 1995'te yapılan referandum ile oyların yüzde 95.4'nü olarak yönetim süresini 2000 yılına kadar uzattı.³²²

Nazarbayev bu olaylardan sonra devlet yönetiminde otoriteyi arttırmak için yeni anayasa hazırlattı. Bu anayasa çalışmasında Fransız uzmanların yardımından yararlandı. Yeni anayasada başkanın otoriter yönetimi açıkça vurgulanıyordu. 30 Ağustos 1995 referandumu ile onaylanan anayasa başkanlık makamını koruyan bir

³²¹ Capisani, **a.g.e.**, s.7 vd.

³²² Capisani, **a.g.e.**, s.7-8; Olcott, **Central.**, s.68; Baycaun, **a.g.m.**, s.74; T.B. Umbetaliyeva, "Kazakistan'daki Siyasal Gelişmeler", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.4, Ankara 2001-2002, s.86.

yapıya sahipti. . Başkanı çeşitli yollarla eleştirme suç olarak addedilebiliyordu. Anayasa Mahkemesi dağıtıldı. Yerine yetkileri kısıtlanmış Yüksek Mahkeme getirildi. Yanı sıra anayasa konseyi oluşturuldu. 7 üyeden oluşan konseyin üyeleri başkan tarafından seçiliyordu.³²³ Yine bu anayasa değişikliği ile anayasada değişiklik teklif edilmesi, hükümetin atanması ve görevden alınması, parlamentonun dağıtılması, referanduma gidilmesi, bölgelerin ve şehir idarelerinin yöneticilerinin atanması yetkileri cumhurbaşkanında toplanmıştır.³²⁴

Ekim 1998 tarihinde ise cumhurbaşkanlığının görev süresini 7 yıla çıkaran anayasa değişikliği yapıldı. Bunun ardından Ocak 1999'da cumhurbaşkanlığı seçimleri gerçekleştirildi. Nazarbayev'in karşısına 1997'de görevinden ayrıldıktan sonra İsviçre'ye daha sonra da Moskova ve Washington'a giden eski başbakan Kazhegeldin aday olmak istedi. Ancak Kazhegeldin'in adaylığı engellendi.³²⁵ Gerçekleştirilen seçimlerde Nazarbayev %80 civarında oy aldı. AGİT ise Kazhegeldin'in adaylığının engellenmesi nedeniyle seçimleri geçersiz saydı. Nazarbayev'in rakibi olarak seçimlere giren Komünist Parti adayı S. Abdildin ise %12 civarına oy aldı.³²⁶

Kazakistan'da en son başkanlık seçimleri 4 Aralık 2005 tarihinde yapıldı. Seçimlerden önce Kazakistan muhalefetine de Azerbaycan muhalefeti gibi Turuncu Devrim beklentisi, daha doğrusu söylentisi vardı. Hatta Kazakistan muhalefet partilerinden Kazakistan Komünist Partisi, Kazakistan Demokratik Tercihi ve Ak-Jol Demokratik Parti liderleri Ukrayna'da Viktor Yushchenko'yu ziyaret ettiler.

³²³ Capisani, **a.g.e.**, s.13 vd.; Baycaun, **a.g.m.**, s.75-76.

³²⁴ **DEİK KÜB**, s.1.

³²⁵ Capisani, **a.g.e.**, s.13 vd.; "Republic of Kazakhstan Country Profile"
http://www.mfa.kz/eng/search/print12.php?article_id1=31#004#004, 12.05.2007.

³²⁶ Capisani, **a.g.e.**, s.13 vd.

Muhalefet liderleri başkanlık seçimindeki zaferinden dolayı Yushchenko'yu kutladılar. Bu ziyaret "Gürcistan dün, Ukrayna bugün, Kazakistan yarın" şeklinde başlıklarla muhalefetin yayın organlarında yer aldı.³²⁷ Nazarbayev'in yanı sıra seçim yarışına Adaletli Kazakistan İçin Hareketinin lideri Zarmahan Tuyakbay, Ak Jol Partisi Başkanı Alihan Baymenov, Komünist Halk Partisi adayı Erasıl Abılkasımov ve Tabiat örgütü başkanı Mels Eleusizov da katıldı.³²⁸

Seçimlerde katılım %75 civarında olurken, yeniden başkan olan Nazarbayev %91.1 oranında oy aldı. 2012 yılına kadar devlet başkanı olma hakkını kazandı. Yürürlükte olan anayasaya göre Nazarbayev'in 2012'de aday olma şansı bulunmuyor.³²⁹

Azerbaycan ve Türkmenistan'da olduğu gibi Kazakistan'da da muhalefet partileri Gorbaçov'un glastnost politikaları döneminde şekillenmeye başladı. Yine bu dönemde temelleri atılan muhalefet hareketlerinin ortak özelliklerinden birisi de cumhuriyetlerde yaşayan aydınların liderliğini yaptığı oluşumlar olmasıdır. Kazakistan'da Olcas Süleymanov'un 1989'da kurduğu Nevada-Semipalatinsk hareketi bunlardan birisidir.³³⁰ Yazar olan Süleymanov'un meydana getirdiği bu hareket Kazakistan'daki nükleer denemelerin sonlandırılması amacıyla meydana getirilmiştir. İsmi de dönemin iki önemli nükleer bölgesi olan Nevada (ABD) ve Semipalatinsk (SSCB) bölgelerinden almıştır. Başlangıçta çevreci bir hareket olan Nevada-Semipalatinsk daha sonraki dönemde yine Aral gölü civarındaki çevre

³²⁷ M. Yermukanov, "Astana Works To Stave Off Ukraine's Advancing Orange Tide", **Eurasia Daily Monitor**, Volume 2, Issue 7 (January 11, 2005).

³²⁸ "Nazarbayev'i Seçme Seçimi", **Radikal Gazetesi**, 12.05.2005; "Kazak Sultanı Nazarbayev", **Milliyet Gazetesi**, 12.05.2005; "Exit Polls: Nazarbayev Gains 89.7%", **RIA NOVOSTI**, 04.12.2005.

³²⁹ "Nazarbayev: Halkım Kazandı", **Türkiye Gazetesi**, 12.06.2005.

³³⁰ B. Junusbai, "Democratic Choice of Kazakhstan: A Case Study in Economic Liberalization, Intraelite Cleavage, and Political Opposition"**Demokratizatsiya**, Summer 2005.

sorunlarına dikkat çekmek amacıyla yazar Muhtar Şahanov tarafından aynı tarihlerde kurulan Aral-Balkaş Hareketi ile birleşti. 5 Ekim 1991’de gerçekleşen bu birleşme ile Halkın Kongresi Partisi kuruldu.³³¹ Başlangıçta milliyetçi bir yapıya sahip olan bu parti kısa zamanda Kazakistan’ın ikinci büyük partisi haline geldi. Ancak daha sonraki dönemde parti politika değiştirerek merkez partisi olma yolunda adımlar attı. Üyelerinin çoğunlukla Kazaklardan oluştuğu Halkın Kongresi Partisi, sosyal barış, çevre, etnik gruplar arası iletişim gibi ilkelere programında yer verdi.³³²

Kazakistan’ın bağımsızlığa doğru adım attığı yıllarda kurulan partilerin ortak özelliklerinden birisi de hepsinin belli bir amaç için kurulmuş olmasıydı. Aralık 1988’de Atameken(Atamekanı)grubu Stalinizm mağdurlarının rehabilitasyonu için kuruldu. Yine 1989 Nisan’da milliyetçi bir kuruluş olan Adilet (Adalet) kuruldu.³³³ Başka bir milliyetçi parti olan Alaş Partisi de büyük Türkistan’ın meydana getirilmesini istiyordu. Parti lideri A. Atabek baskılar sonucunda Bakü’ye kaçmak zorunda kaldı.³³⁴ Aralık 1986’daki Almatı olaylarından esinlenerek kurulan Jeltoksan (Aralık) Partisi de milli ordu oluşturulmasını ve Kazakistan’ın dışında yaşayan 3000000 civarındaki Kazak’ın ülkeye dönenmesini talep ediyordu.³³⁵

1 Temmuz 1990’da kurulan Azat Hareketi de milliyetçi bir yapıya sahipti. Bağımsızlığın ilk aylarında önemli bir muhalefet partisi haline geldi. Yapı itibarı ile diğer cumhuriyetlerdeki Halk Cephesi’ne benziyordu.³³⁶ Yine Azerbaycan Halk Cephesi’nde olduğu gibi Kazakistan’da daha sonra kurulan bir çok parti köken olarak Azat hareketinden geliyordu. Azat Hareketi ülke yönetiminde Kazaklara öncelik

³³¹ Capisani, **a.g.e.**, s.4-5; Gömeç, **a.g.e.**, s.94.

³³² Capisani, **a.g.e.**, s.4-5.

³³³ Capisani, **a.g.e.**, s.2.

³³⁴ Gömeç, **a.g.e.**, s.94; Capisani, **a.g.e.**, s.2-3; Baycaun, **a.g.e.**, s.78.

³³⁵ Gömeç, **a.g.e.**, s.94.

³³⁶ Gömeç, **a.g.e.**, s.94, Capisani, **a.g.e.**, s.2-3; Kesici, **a.g.e.**, s.245; Umbetaliyeva, **a.g.m.**, s.87.

verilmesini istiyordu. Parti genelde ülkenin güneyinde Kazakların yoğun olduğu bölgelerde etkiliydi.³³⁷

Kazakistan'da yeni partiler kurulurken 22 Ağustos 1991'deki Moskova'daki darbe girişimin ardından Kazakistan Komünist Partisi 7 Eylül 1991 tarihinde feshedildi. Kasım ayında Kazakistan Sosyalist Partisi adını alarak yeniden yapılandı. Daha önce Politbüro'dan istifa etmiş olan Nazarbayev ise kendisinin bütün Kazakistan'ın başkanı olması gerektiğini söyleyerek yeni partinin liderliğini reddetti.³³⁸ Nazarbayev'in bir partiye mensup olmama tutumu bölge için önemli bir adımdı. Kazakistan Sosyalist Partisi politik yapı ve esaslarını Komünist Partiden almıştı. 1993 sonunda 30.bin civarında üyesi vardı ve bu üyelerin çoğunluğu Rus asıllıydı. Nazarbayev, Sosyalist Partiye karşı denge oluşturmak amacıyla çevrecilerin parti oluşturmasını da açık bir şekilde destekledi.³³⁹

Kazakların kurduğu milliyetçi partilerin yanı sıra ülkede Slav gruplar da kendi partilerini kurdu. Kazakistan'da Slav milliyetçi gruplar başlangıçta birçok politik hareketin içine dağılmışlardı. Genelde bu grupların adları otonomi, savunma gibi kelimeler içeriyordu. Eylül 1990'da Rus asıllılar Interfront ve Edinstvo (Birlik) adlı iki grup oluşturdular. Daha sonra bu gruplar LAD (Slav Azınlıkları Savunma Hareketi) hareketinde buluştular. Bu partinin sözcülerinden Alexandra Dokutcheva, Kazakistan için en büyük tehlikenin etnik milliyetçiliğin olduğunu ve bu gibi politikaların etnik çatışmalara neden olabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca Rusların haklarına saygı duyulmasını ve ülkede hala Rusçanın yaygın olarak kullanılmasından dolayı Rusçanın tekrar resmi dil olmasını talep etmiştir. Ancak 1995'te Rusça günlük

³³⁷ Capisani, **a.g.e.**, s.4-5; Kesici, **a.g.e.**, s.245 vd.

³³⁸ Capisani, **a.g.e.**, s. 4-5; Baycaun, **a.g.m.**, s.80.

³³⁹ Capisani, **a.g.e.**, s.4-5; Baycaun, **a.g.m.**, s.80.

gazete olan Kazakhstanskaya Pravda kapatılmış ve Rus yanlısı siyasetçi tutuklanmıştır.³⁴⁰ Kazakistan Soysal Demokrat Parti ve Demokrat Kongre gibi küçük partilerde Rus kökenli üyeler yoğunlukta idi. Demokrat Kongre'nin üyeleri arasında Edinstvo hareketinin taraftarları bulunuyordu.³⁴¹

Radikal İslam Kazakistan'da ciddi bir tehlike olarak ortaya çıkmamıştır. Bu gruplar daha çok milliyetçi hareketlerin içinde yer aldılar. Ayrıca yeni kurallara göre partiler İçişleri Bakanlığı tarafından onay alırken üyelerinin listesini sunmak ve bütün dini grupları ve hareketleri dışlamak zorundadırlar. Bununla beraber çeşitli dini gruplar ülkede yer almaktadır.³⁴²

Kazakistan'da bağımsızlığın ilk döneminde birçok parti kurulmuştur. Ocak 1990'da çok partili hayatı onaylayan bir yasa çıkarılarak hukuki alt yapı da hazırlanmıştı.³⁴³ Ancak bu olumlu durum uzun sürmedi. Politik muhalefet özellikle milliyetçi grupların bulunduğu partiler çok gelişmiş olmamasına rağmen Nazarbayev'in temel endişeleri arasında muhalif hareketler yer almaktadır. Nazarbayev Ekim 1991'de aşırı politik hareketler şu an etkisiz olsa da kontrol edilmezse Yugoslavya'daki duruma benzer bir durumun çıkabileceğini ifade etmiştir.³⁴⁴

Nazarbayev'e karşı önemli sayılabilecek bir muhalefet hareketi ise 1994-1997 yılları arasında başbakanlık yapmış olan A. Kazhageldin tarafından meydana getirilmiştir. Kazhageldin, Cumhuriyetçi Halk Partisi'ni kurmuş ve 1999 yılındaki başkanlık seçimlerine katılmak istemişti. Ancak hakkında yolsuzluk, görevini kötüye

³⁴⁰ Capisani, **a.g.e.**, s.5; Kesici, **a.g.e.**, s.252 vd.; Baycaun, **a.g.m.**, s.79.

³⁴¹ Capisani, **a.g.e.**, s.5; Olcott, **Central.**, s.68.

³⁴² Capisani, **a.g.e.**, s.5.

³⁴³ Capisan, **a.g.e.**, s.4-5.

³⁴⁴ Capisani, **a.g.e.**, s.5.

kullanma, vergi kaçırma, kara para aklama gibi bir çok suçlama yapılmış ve seçimlerde aday olması engellenmiştir.³⁴⁵

1999 yılındaki başkanlık seçimlerinde önemli bir değişiklik meydana gelmiştir. Daha önceki dönemde herhangi bir partiye mensup olmamakla birlikte muhalefeti baskı altında tutmayı tercih eden Nazarbayev, Otan Partisi'ni kurdurarak muhalefete karşı bir denge oluşturma yoluna gitmiştir. Daha önce çeşitli partilere destek veren Nazarbayev bu tarihten sonra kurdurduğu Otan Partisi'ne destek vermiştir. 17 Eylül 2004'teki parlamento seçimlerinde de 77 sandalyeli Meclis'in 76 üyesi birinci olan Otan Partisi ile Nazarbayev'in kızı Dariga Nazarbayeva'nın 2003'te kurduğu Asar partisinden seçilmiştir.³⁴⁶ Bu seçimlerde 1 milletvekili çıkarmayı başaran muhalif Ak-Jol Partisi ise daha sonra kendi içindeki anlaşmazlıklar nedeniyle 2005 yılında bölünmüş Nagız Ak Jol adı altına yeni bir parti daha kurulmuştur. Buna karşılık Otan ile Asar Partileri 2006'da birleşerek Nur Otan adını almıştır.³⁴⁷

Kazakistan'da muhalefet de çeşitli dönemlerde birlik oluşturma yoluna gitmiştir. Ancak bu hareketler başarısızlıkla sonuçlanmıştır.1999 yılında eski bakan Petr Svoik ve Murat Avezov tarafından kurulan Yurттаş Hareketi 2001 yılında Kazhageldin'in Cumhuriyetçi Halk Partisi ve Halkın Kongresi partileri ile birleşerek Birleşik Demokratik Yol Partisini oluşturmuş, ancak yeni parti halktan beklediği

³⁴⁵ Junusbai, **a.g.m.**; M. Haslett "Central Asia's rocky democracy" <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/2148692.stm>, 24 July, 2002; Baycaun, **a.g.m.**, s.81.

³⁴⁶ **DEİK KÜB**, s.2.

³⁴⁷ **a.g.e.**, s.2.

desteği alamamış ve 2004 yılında gerçekleştirilen parlamento seçimlerine katılamamıştır.³⁴⁸

2001 yılında Kazakistan’da yeni bir muhalif hareket oluşturuldu. Ülkenin iş adamları ve politik eliti Kasım 2001 tarihinde Kazakistan’ın Demokratik Tercih Partisini kurdular. Parti başkanın otoritesinin azaltılmasını, ülkede hukukun ön plana çıkmasını, yargının bağımsız hale getirilmesini ve yerel yöneticilerin direk seçilmesi yoluyla merkezi otoritenin azaltılmasını talep ediyordu.³⁴⁹ Buna karşılık başbakan Kasımjomart Tokayev ise Kazakistan’ın Demokratik Tercih hareketinin liderlerinin entrikacı olduğunu, demokrasi yanlısı görünmekle birlikte amaçlarının ülkede politik kaos oluşturmak olduğunu söyledi.³⁵⁰ Kazakistan yönetiminin bu muhalif hareketle ilgili ikinci icraatı ise partinin önderlerinden Muhtar Abilazov ve Galimcan Jaykanov’u yolsuzluk iddiaları ile yargılanmasını sağlamak oldu. Haklarında açılan görevi kötüye kullanma ve vergi yolsuzluğu davası sonucunda iki lider de mahkum oldu.³⁵¹ Bunun yanı sıra partinin ofisine yangın bombası atılması, parti yanlısı televizyonun vericilerinin bozulması gibi olaylar da meydana geldi.³⁵² Bu baskılar üzerine Kazakistan’ın Demokratik Tercih dağıldı. Yöneticilerinin bir kısmı politikayı bıraktı. Bir grup da ayrılarak Ak Jol gibi daha ılımlı yeni partiler kurdular. 2005 yılında da mahkeme kararıyla kapatıldı. Kazakistan’ın Demokratik Tercih Partisi’nin öncekilerden en önemli farkı üyelerinin politik tecrübeye sahip olması ve önemli iş adamlarının partiyeye üye olmasıydı. Yani partinin hem tecrübesi hem de finansal desteği vardı. Özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında kurulan partilerse politik

³⁴⁸ C. Sürücü, “4 Aralık Kazakistan Başkanlık Seçimleri Üzerine” <http://www.usakgundem.com/uamakale.php?id=200>, 12.02.2007.

³⁴⁹ Junusbai, **a.g.m.**; Baycaun, **a.g.m.**, s.81.

³⁵⁰ Junusbai, **a.g.m.**

³⁵¹ Junusbai, **a.g.m.**; Sürücü, **a.g.m.**; Haslet, **a.g.m.**

³⁵² Junusbai, **a.g.m.**

tecrübesi olmayan aydınların kurduğu ve maddi imkanları kısıtlı olan partilerdi. Bu nedenle Kazakistan gibi geniş coğrafyaya ve farklı etnik gruplara sahip bir ülkede başarılı olma şansları yoktu.³⁵³

Kazakistan’da birçok siyasi parti kurulmasına rağmen muhalefet Nazarbayev yönetimine karşı hiçbiri başarılı olamadı. Nazarbayev’in muhalefet karşı baskı uygulaması, ekonomik reformlarda başarı sağlaması buna karşılık muhalefetin geniş halk kitlelerini kontrol ve temsil etme yeteneğine sahip olmaması nedeniyle muhalif hareketler ülkede etkili olamadı. Nazarbayev ülkesindeki demokrasiyi tanımlarken ülkesinin Avrupa ülkeleri ile karşılaştırılmaması gerektiğini, bölgenin koşulları açısından değerlendirilmesi gerektiğini söylüyordu. Ülkede istikrarın sağlanması için otoriter bir yönetim sergilenmeli gerekiyordu.

c. Kazakistan’da Ekonomik Durum

Azerbaycan’ın birçok meselesinde Yukarı Karabağ Sorunu etkili olması gibi Kazakistan’ın da birçok sorunun temelinde Çarlık Rusya’sı döneminde ülkeye yerleştirilen etnik gruplar yer almaktadır. Rusların Kazakistan’a girmeleri üzerine, verimli Kazak toprakları istilâ edilmiş ve iktisadi yapı sarsıntıya uğramıştır. Yabancılar, işgal yıllarından başlayarak senelerdir Kazak Türklerinin topraklarına yerleştirildiler. Sovyet Rusya döneminde Kazakistan’ın yurt dışından satın aldığı sanayi ürünlerinin % 85’i Sovyet Cumhuriyetlerinden gelmekteydi, işletmelerin % 70’i Rusya’da bulunan işletmelerle ticari ilişkilerde bulunuyordu. Yani iktisaden bütün bu ülkeler birbirlerine bağıydılar. Sovyetlerin dağılmasından sonra ülkede çok

³⁵³ Junusbai, **a.g.m.**; Yermukanov, **a.g.m.**

ağır ekonomik zorluklar ortaya çıktı.³⁵⁴ Kazak Türkleri arasında en büyük sorun işsizliktir. Özellikle Slav kökenlilerin Kazakistan’a çalışmak üzere getirilmesi sonucunda ülkedeki fabrikalarda çalışanların büyük kısmı Rus, Ukraynalı gibi milletlerdendir.³⁵⁵

Kazakistan ekonomisi uzun yıllar tahıl tarımına, enerji ve madenler ile uzay endüstrisine dayalı olarak şekillendi. Bu durum Sovyet merkezi ve Rusya ile ekonomik bağlarının güçlü olmasına neden oldu. Bağımsızlıkla birlikte Kazakistan Sovyet kimliğini arkada bırakarak Asyalı kimliği ile Avrupa Topluluğuna ve batı tarzı sanayi toplumu olma yoluna girdi. Sovyetler bulunduğu jeopolitik bölge ve Çin ile paylaştığı sınırlar nedeniyle Sovyetler için askeri açıdan önemli bir bölgeydi. Bu nedenle oldukça önemli askeri silah-nükleer silahlar ile donatılmıştı. 1980-1990 tarihleri arasında Kazakistan dünyanın 4. nükleer gücü haline gelmişti. 1949’dan 1989’a kadar Semipalatinsk (Semey) civarındaki yarı çöl alanda 500 den fazla nükleer test yapılmıştı. Bu testler bölgedeki halka zarar vermişti. Birçok atomik göl (çukur) bu alanda oluştu. Nükleer denemeler 1990’lara kadar devam etti. Ağustos 1991’de de Nazarbayev bütün denemeleri askıya aldı. Nazarbayev nükleer güç olarak anılmak istemediklerini, diğer ülkelerin tepkilerini çekmek istemediklerini zaten 500 bin civarında insanların nükleer çalışmalar nedeniyle radyasyondan etkilendiğini açıkladı.³⁵⁶

Sovyetler nükleer denemeler ve yanlış tarım politikaları nedeniyle büyük ekonomik sorunları miras olarak Kazakistan’a bırakmıştı. Ayrıca Kazakistan ekonomisinin önemli sorunları arasında Slav kökenli vatandaşların göçü, Doğu

³⁵⁴ Gömeç, **a.g.e.**, s.88; W.G. Lerch “Kazakistan Sistemli Bir Şekilde Nasıl Ruslaştırıldı”, Tercm. A. Şenocak, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, s.41, İstanbul 1990, s.28.

³⁵⁵ Kesici, **a.g.m.**, s.33.

³⁵⁶ Capisani, **a.g.e.**, s.8.

Kazakistan'daki Öskemen gibi sanayi şehirleri de çarpık ve eski sanayi kuruluşlarının meydana getirdiği çevre sorunları ile Dünya'nın 4. büyük gölü olan Aral gölünün kuruması gibi çevre sorunları da yer almıştır.³⁵⁷ Sovyet dönemi tarım politikaları sonucunda kurumaya yüz tutan Aral gölündeki milyonlarca ton tuz da her yıl rüzgârla çevreye dağılmakta bölgede önemli sorunlara neden olmaktadır.³⁵⁸

Sovyetlerden böyle bir çevre ve ekonomik miras devralan Nazarbayev, muhaliflere karşı sert politikalar uygulamasına ve eleştiriler almasına rağmen ekonomi ve kalkınma alanında aynı durum söz konusu değildir. Gerçekleştirdiği reformlarla ülkenin ekonomik alanda önemli atılımlar yapmasını sağlamıştır. Nazarbayev ekonomi politikalarını ekonomik geçişleri kontrol altına alacak şekilde düzenledi. Ayrıca Rus Grigory Yavlinsky, Güney Koreli ekonomist Chan Yung Bang ve Lee Kuan Yew (Eski Singapur başbakanı)gibi danışmanlardan yardım aldı.³⁵⁹ Kazakistan gerçekleştirdiği reformlar sırasında Sovyet dönemi yapılanmalarının direnişleri ile karşılaştı. Bu nedenle Nazarbayev sürekli olarak istikrar için otoriter bir yönetimin gerekliliğini vurgulamaktadır.³⁶⁰

Yüzölçümü olarak Türkiye'nin yaklaşık 4 katı büyüklüğünde bir ülke olmasına rağmen nüfusu yalnızca 15 milyon olan Kazakistan, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleri arasında son yıllarda en yüksek ekonomik performansı sergileyen ülke olduğu kadar Türkistan'ın da en serbest ekonomisi olarak gösterilmektedir. Kazak ekonomisi 2000 yılından itibaren yüzde 9'un üzerinde yıllık

³⁵⁷ Capisani, **a.g.e.**, s.14.

³⁵⁸ Kesici, **a.g.m.**, s.34.

³⁵⁹ Capisani, **a.g.e.**, s.3-4.

³⁶⁰ Capisani, **a.g.e.**, s.6.

ortalama büyüme oranlarına ulaşmış ve bu performansı ile reel büyüme anlamında dünyanın Çin'den sonra en hızlı büyüyen ikinci ekonomisi olmuştur.³⁶¹

Kazakistan ekonomisinde diğer cumhuriyetlere nazaran sanayinin daha ağırlıkta olduğu görülmektedir. Ön planda yer alan sanayiler ise enerji ve madenciliktir. Bununla birlikte tarım ve hayvancılık da ülke ekonomisi içindeki önemli yerini korumaktadır.

Tablo 2: Sektörlerin Kazakistan Ekonomisindeki Payı

Ekonomik Sektör	Oran
Tarım	%8
Sanayi	%38
Ticaret	%12
Taşımacılık ve Telekom	%12
İnşaat	%6
Diğer	%25

Kaynak: DEİK

Kazakistan, Sovyetler Birliği içinde tarım açısından da önemli bir ülkeydi. 1960'dan sonra 25.5 milyon hektar toprağın tarıma açılmasıyla Kazakistan tarım ülkesi durumuna gelmiştir. Topraklarının %70'e yakın bir bölümünü tarıma açmıştır. Sovyet yıllarında uygulanan bölgesel ekonomi politikaları sonucunda Kazakistan'da geleneksel hayvancılığın yerini buğday üretimi aldı. Sovyet

³⁶¹ DEİK KÜB, s.4; TİKA KÜR, s.9.

imparatorluğunun ihtiyaçlarını karşılamak için Kazakistan'da buğday üretimine önem verildi. Sovyet Cumhuriyetleri arasında uygulanan iş bölümü ve uzmanlaşma politikalarının sonucunda Kazakistan, Sovyetler Birliği içerisinde de buğday üretimi açısından Rusya ve Ukrayna'dan sonra üçüncü sıraya yükselmiş ve Ukrayna'yla beraber Sovyetler Birliği'nin net buğday ihracatçısı olmuştur.

Günümüzde de Kazakistan ekonomisinde tarımın önemi devam etmektedir. Tarım halen en çok istihdam sağlayan ve üçüncü büyük ihracatçı sektördür. Toplam istihdamın %35,8'i bu sektördedir. En önemli ürünleri başta buğday olmak üzere tahıl ürünleri ve pamuktur. Değişken hasatlar ve planlı bir şekilde yapılmayan reformlar duraklama ve gerilemeye neden olmuştur. Tarımın GSYİH içindeki payı 2001 yılında %8,7 iken, 2003 yılında %8'e düşmüştür.³⁶² Kazakistan'da ağırlıklı olarak tahıl üretimi yapılmakta olup, ülkede hayvancılık da yaygındır. Et ürünleri ve yün de sektör içinde önemli paylara sahiptir.³⁶³

Bağımsızlığın ilk yıllarında Kazakistan sanayi alanında da önemli sorunlar yaşadı. Sovyetler Birliği'nin Aralık 1991'de dağılmasından sonra Kazakistan'da geleneksel ağır sanayi ürünlerine olan talebin bir anda daralması nedeniyle ekonomi bir küçülme dönemine girmiştir. 1992 yılında sanayinin GSYİH içindeki payı %31 iken bu oran dört yıl içinde %21'e inmiştir. Ekonominin yeniden yapılandırılması ve 1993 yılında ulusal para birimi Tenge'nin tedavüle sürülmesiyle bağımsız bir ekonomik gelişme yolunda ilerleme çabaları 1996 yılından itibaren sonuç vermeye başlamış Kazakistan bağımsızlık tarihinde ilk defa büyümeye geçmiş, aynı yıl içerisinde enflasyon kontrol altına alınmaya başlanmıştır. Fakat ekonomik büyümede

³⁶² Yiğit, a.g.e., s.104; TİKA KÜR, s.12; DEİK KÜB, s.8; A. Somuncuoğlu, **Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri: Geçiş ve Büyüme Stratejileri**, Ankara, 2001, s.46.

³⁶³ Yiğit, a.g.e., s.104; DEİK KÜB, s.8.

istikrar sağlanamamış, Rusya ve Güneydoğu Asya’da 1998 yılında yaşanan krizin negatif etkisi yüzünden GSYİH bir önceki yıla göre azalmıştır. Krizi takip eden dönemde Kazakistan, ulusal ekonomiyi güçlendirme amacıyla bir takım önlemlere başvurmuş olup bu süreç halen devam etmektedir. Ekonomi politikalarında müdahaleci stratejiler izleyen Kazak hükümetinin temel amacı, petrol gelirlerini kullanarak ekonominin enerji dışındaki sektörlerini kalkındırmak, bu sayede ekonomide çeşitlilik sağlamak ve ekonominin petrole ve dolayısıyla dünya petrol fiyatlarına aşırı bağımlılığını kırmaktır.³⁶⁴ . Bu amaç doğrultusunda 2003 yılında açıklanan ve 2015 yılına kadar olan dönemi kapsayan “Yenilikçi Endüstriyel Kalkınma Programı” ile ekonominin geliştirilmesi ve çeşitlendirilmesi hedeflenmektedir. Program dâhilinde turizm, petrol ve doğalgaz ekipmanı, gıda, tekstil, taşımacılık ve lojistik sektörleri öncelikli sektörler olarak belirlenmiş ve yeni teknolojiler kullanılarak bu alanlarda projeler geliştirilmeye ve hayata geçirilmeye başlanmıştır. Sadece 2004 yılında söz konusu program çerçevesinde gerçekleştirilmiş olan projelerin sayısı 204’tür.³⁶⁵

Kazakistan’da çalışan nüfusun %17.3’ü sanayi sektöründe çalışmaktadır. Sanayi sektörünün milli gelir içinde de önemli bir yeri vardır. İmalat, madencilik ve enerji en önemli sektörleri oluşturur.³⁶⁶

Hazar çevresindeki diğer ülkeler gibi Kazakistan’ın en önemli sektörü enerjidir. Kazakistan’da sanayinin temelini oluşturan enerji sektöründe son dönemlerde önemli bir üretim artışı yaşanmaktadır. Petrol üretimi, 2003 yılında günde 1 milyon varil ile Kazakistan tarihinin en yüksek seviyesine ulaştıktan sonra

³⁶⁴ TİKA KÜR, s.7-8.

³⁶⁵ DEİK KÜR, s.4.

³⁶⁶ Yiğit, a.g.e., s.108.

artmaya devam etmiş ve 2004'ün ilk yarısında 1,13 milyon varil (56,3 milyon ton) seviyesine ulaşmıştır. 2015 yılında 100 milyon tonu Hazar Denizi'nden olmak üzere toplam 150 milyon tonluk üretim seviyesine ulaşılması planlanmaktadır. Toplam üretimin %83'ü ihraç edilmektedir. Kazakistan'da yaklaşık 55 bölgede petrol bulunmaktadır. En büyük alanlar Tengiz, Uzen, Karachaganak, Zhanazhol ve Kalamkas bölgeleridir. Kazakistan'ın Kaşagan yataklarından çıkarılan yılda yaklaşık 7.5 milyon ton petrolün Hazar Denizi altından Aktau-Bakü arasına döşenecek yeni bir boru hattıyla Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattına aktarma konusunda Kazakistan ile Azerbaycan Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in Nisan 2005'teki Azerbaycan ziyaretinde anlaşmaya varılmıştır. Kazakistan'ın bunun dışında Rusya ve Çin ile yaptığı boru hattı projeleri vardır.³⁶⁷ Kazakistan'a gerçekleştiren yabancı yatırımda da enerji sektörünün önemli bir payı vardır.

Batılı ülkeler 11 Eylül olaylarından sonra Hazar çevresi ile daha fazla ilgilenmeye başladı. Basra Körfezi kaynakları sorunlu hale gelince Hazar çevresi daha da çekici hale geldi. Kazakistan yöneticileri de bu durumun farkındalar. Ve Kazakistan gelecek 20 yılda yeni bir Suudi Arabistan olacağı görüşündeler. Kazakistan hem doğalgaz hem de petrol rezervleri açısından zengin bir ülkedir. Kazakistan'da Amerika, İtalya ve İngiltere gibi batılı ülkelerin firmaları petrol çıkarılması ile ilgili anlaşmalar yaptı.³⁶⁸ Kazakistan petrollerinin çıkarılması ve pazarlanmasında Rusya'nın önemli bir yeri vardır. Rusya, Kazakistan ve Türkmenistan'daki enerji kaynaklarının Rusya topraklarından dünyaya pazarlamasını amaçlamakta bu yönde girişimler yapmaktadır.

³⁶⁷ **TİKA KÜR**, s.9 vd.; Yiğit, **a.g.e.**, s.108; **DEİK KÜB**, s.6, Kozıbaev-Majitov; **a.g.m.**, s.328

³⁶⁸ M.B. Olcott, **Kazakhstan**, Washington D.C., 2002 s.3; Gömeç, **a.g.e.**, s.88-89; Olcott, **Central Asia...**, s.7.

Kazakistan petrolün yanı sıra madenler bakımından büyük bir zenginliğe sahiptir. Bağımsızlığını kazanmadan önceki dönemde Sovyetler Birliği'nde kromun yüzde 90'ını, kursun, tungsten, bakır ve çinkonun yarısını ve kömürün yüzde 20'sini üreten Kazakistan'da metalürji, petrol ve doğalgaz sektöründen sonra ülkedeki ikinci en önemli sanayi kolunu teşkil etmektedir. Kazakistan rezerv bakımından dünyada tungstende birinci, krom ve manganezde ikinci, borta üçüncü, molibden ve fosfatta dördüncü sırada yer alır.³⁶⁹ Krom, çinko ve gümüş açısından ikinci, manganezde üçüncü; bakırda dördüncü; altın ve demirde yedinci; gaz ve kömürde dokuzuncu ve petrolde on üçüncü sıradaydı. Kazakistan, ayrıca dünyanın Kanada ve Avustralya'dan sonra en büyük üçüncü uranyum üreticisidir. 2004 yılında 3,719 ton uranyum üreten Kazakistan'daki toplam rezervlerin 1.5 milyon ton (tüm dünyadaki rezervlerin yüzde 20'si) olduğu hesaplanmaktadır.³⁷⁰

Kazakistan geniş bir alana yayılmış, nüfusu ve zengin doğal kaynaklarıyla büyük bir olan Kazakistan tarım, sanayi ve enerji sektörünün yanı sıra inşaat, ulaşım ve telekomünikasyon gibi alanlarda da önemli yatırımlar yapmıştır. Yapılan bu yatırımlarla Kazakistan bölgedeki ekonomik alanda en istikrarlı ülke olma yolunda ilerlemeye devam etmektedir.

d. Kazakistan'ın Diğer Devletlerle Olan İlişkileri

Sovyetler Devrinde, Kazakistan'ın Moskova'yla olan ilişkileri, bağımsızlık sonrası da Rusya'nın çevresinden kopamayacak ülkelerin başında yer almasına neden olmuştur. Coğrafi konum açısından Kazakistan, Rusya ile en uzun sınırlara sahip olan ülkedir. Aynı zamanda ülkenin Rusya'ya yakın olan bölgelerinde genelde Slav

³⁶⁹ Yiğit, **a.g.e.**, s.106, Kozıbaev-Majitov, **a.g.m.**, s.328.

³⁷⁰ **DEİK KÜB**, s.7-8; , Kozıbaev-Majitov, **a.g.m.**, s.328; Somuncuoğlu, **a.g.e.**, s.46-47.

kökenli vatandaşları yaşamaktadır. Dolayısıyla Azerbaycan ve Türkmenistan’a göre Rusya ile olan ilişkileri daha yoğundur. Kazakistan’ın dış politikasında Rusya’nın her zaman öncelikli bir yeri vardır. Devlet başkanı Nursultan Nazarbayev de ülkenin parçalanmasını önlemenin yollarından biri olarak Rusya ile işbirliği yapılması gerektiğini düşünüyordu. Rusya da Kazakistan’daki çıkarlarını korumak için bu ülke ile iyi ilişkiler kurmak istiyordu. Kazakistan’ın bağımsızlığının ilanından bir gün sonra Rusya, 17 Aralık 1991’de Kazakistan’ı tanıdı. Kazakistan da 20 Aralık’ta Rusya Federasyonu’nu tanıdı. 25 Mayıs 1992’de iki ülke arasında “Dostluk ve İşbirliği Anlaşması” imzalandı. Nazarbayev’in 28-30 Mart 1994’te gerçekleştirdiği Moskova ziyareti sırasında da 23 anlaşma imzalandı. Bu anlaşmalar; ekonomik işbirliği ve entegrasyon, vatandaşların statüsü ile kimyasal silahlar gibi konuları içeriyordu.³⁷¹ Kazakistan daha sonraki dönemde de Rusya ile bunlara benzer bir çok anlaşma gerçekleştirdi. Kazakistan’ın Rusya ile olan dış ilişkilerinde temel noktalar; BDT, Kazakistan’da yaşayan Rus nüfusu, Nükleer silahlar ve poligonlar, Baykonur uzay üssü, ekonomik ilişkiler, enerji kaynakları ve boru hatları güzergahları ve Hazar’ın statüsü çerçevesinde gerçekleştirilen ilişkiler oldu.³⁷²

Kazakistan-Rusya ilişkilerinde en sorunlu konu ise Kazakistan’daki Rus nüfus oldu. Nazarbayev, dış güçlerin ülkenin bu demografik durumundan dış güçlerin yararlanmasından çekiniyordu. Ayrıca A. Soljenitsin ve V. Jirnovski gibi milliyetçi Rus siyasetçi ve yazarlar Kazakistan’ın kuzeyini Rusya’ya dâhil etme gibi düşüncelerini defalarca dile getirdiler. Bu durum Nazarbayev’in çekincesindeki

³⁷¹ S.Ogan, “Demografi..”, s.130-131.

³⁷² Ogan, **a.g.m.**, s.131; “Kazakhstan sees Russia as partner on energy market – Nazarbayev” **RIA Novosti**, 07.06.2007.

haklılığını göstermektedir.³⁷³ 1991 sonlarına doğru Rusya Federasyonu Yeltsin de Rus sınırlarını Kazakistan'ın kuzeyindeki Rusların yaşadığı bölgeleri de içine alacak şekilde tekrar ele almak istiyordu. Ancak Nazarbayev daha erken davranarak Rusya'nın bu iddialarının karşısında durdu ve bağımsızlığın hemen ardından sınırların dokunulmaz olduğunu deklare etti. Kazakistan ülke bütünlüğü açısından Rusya ile işbirliği yollarını aramış, bağımsızlığın hemen ardından BDT'ye katılmıştır. BDT çerçevesindeki politikalarda da Kazakistan, Rusya'ya en yakın olan devlet olmuştur. Her zaman BDT çerçevesinde gerçekleşecek siyasi, ekonomik ve askeri işbirliklerini desteklemiştir.³⁷⁴

2005 yıl içersinde Kazakistan ile Rusya iki ülke arasındaki sınırla ilgili önemli anlaşmalar yaparak aralarındaki işbirliklerini arttırdılar. 17-18 Ocak 2005 tarihinde Nazarbayev ile Putin, Moskova'da iki ülke arasındaki sınırlarla ilgili anlaşma yaptılar. 17 Mayıs 2005'te Çelyabinsk'te yine devlet başkanları arasında gerçekleştirilen zirvede ise Kazakistan ve Rusya vatandaşlarının sınırdan geçişiyle ilgili anlaşma yapıldı. Buna göre iki tarafın vatandaşları da kimlik belgeleri ile sınırdan geçebilecek. Ayrıca geçişi kolaylaştırmak için 19 adet ortak gümrük terminali yapılması konusunda da anlaşmaya vardılar. Bu görüşmeler sırasında ayrıca Rusya ve Kazakistan ortak kalkınma bankası kurarak iki ülke arasındaki işbirliğini arttırtma yönünde çalışma konusunda da fikir birliğine vardılar.³⁷⁵

³⁷³ “Kazakistan’da Rus Göçü” **Cumhuriyet**, 15 Şubat 1995; Gömeç, **a.g.e.**, s.92 vd.; Peimani, **a.g.e.**, s.54.

³⁷⁴ Olcott, **Kazak..**, s.24; Gumpel, **a.g.m.**, s.20; Capisani, **a.g.e.**, s.9 vd.; Kozibaev-Majitov; **a.g.m.**, s.329.

³⁷⁵ “Russia, Kazakhstan To Establish Joint Bank, Step Up Police Cooperation” **RIA Novosti** 17. 05. 2005; “Russia, Kazakhstan Agree on Border Crossing” **RIA Novosti**, 17. 05. 2005; “Kazakh Lower House Ratifies Border Agreement With Russia” **RIA Novosti**, 21.12.2005; www.mfa.kz, 24.06.2007.

Rusya ile Kazakistan ilişkilerindeki belki de en önemli konu enerji ve Hazar enerji kaynaklarının dünya pazarına ulaştırılmasıdır. Kazakistan bu konuda da Rusya'nın çıkarlarına ters hareket etmemeye çalışmaktadır. Çin ile yapılan boru hattı sonucunda Rus tarafının rahatsızlık duyulması gibi konularla ilgili olarak Nazarbayev, RIA Novosti'ye verdiği demeçte "Rusya ile Kazakistan'ın enerji pazarında stratejik ve doğal ortak olduğunu söyledi. Kazakistan'ın Hazar petrollerini Rusya üzerinden boru hattıyla pazarladığını vurgulayan Nazarbayev iki ülkenin Hazar Boru Hattı Konsorsiyumunda da ortak olduğuna dikkat çekti. Ayrıca Nazarbayev, Çin ile yapılan Atasu-Alashankou boru hattı anlaşmasının sadece Kazakistan için değil Rusya için de önemli olduğunu, bu proje ile Rusya'nın Batı Sibirya petrollerinin de Çin'e gönderilebileceğini söyledi."³⁷⁶ Nazarbayev, Rusya ile olan bu bağlarına rağmen dış politikada ve enerji konusunda alternatifler de aramaktadır. Tek yönlü bir politika uygulamamaktadır. Bunun en önemli göstergelerinden birisi de yaptığı boru hatları anlaşmalarıdır. Rusya ve Çin ile yaptığı anlaşmanın yanı sıra 2005 yılında BTC'ye katılım anlaşması yaptı. Böylece Çin, ABD, Rusya ve AB ülkeleri gibi önemli ülkelerle işbirliği yapmış oldu.³⁷⁷

Kazakistan'ın sahip olduğu nükleer silahlar hem ülke hem de dış ülkeler için önemli sorundu. Bağımsızlığın ardından Kazakistan'a toplam savaş başlığı sayısı 1400'e ulaşan 104 S-18 kıtalararası balistik füze (ICBM) Sovyetlerden miras olarak kalmıştır. Bu silahlarla Kazakistan, Batı'nın kalbini vurabilecek ilk Müslüman devlettir. Bu nedenle Ağustos 1994'teki başarısız darbe girişiminden sonra ABD diplomatlarının sık sık ziyaret ettiği Kazakistan önemli bir kaygı kaynağı olmuştur. Ancak Mayıs 1992'de Kazakistan cumhurbaşkanı Stratejik Silahların Azaltılması

³⁷⁶ "Kazakhstan Sees Russia as Partner on Energy Market – Nazarbayev" **RIA Novosti**, 07.06.2007

³⁷⁷ "Nazarbayev İle Söyleşi", **www.tasam.org**, 23.04.2007.

anlaşmasını imzalamıştır.³⁷⁸ Kazakistan, Rusya ile yaptığı anlaşmalar sonucunda tüm nükleer silahları 21 Nisan 1995'e kadar Rusya'ya devretti.³⁷⁹

Kazakistan'ın Rusya ile olan işbirliği BDT dışında Şanghay İşbirliği Forumu ile gerçekleşmiştir. 26 Nisan 1996'da Rusya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın katılımıyla oluşturulan forum, özellikle 11 Eylül 2001'den sonraki dönemde hem bölgesel güvenlik politikalarında hem de geniş çaplı ekonomik işbirliklerinde önemli bir örgüt haline geldi.³⁸⁰ Başta Şanghay Beşlisi olarak da anılan grup 2001 yılında Özbekistan'ın da katılımıyla Şanghay İşbirliği Örgütü'nün kuruluşunu gerçekleştiren anlaşmayı imzaladılar. Örgüt bölgede ABD'nin rakipleri arasında yer almaktadır. 2005 yılında Astana'da gerçekleştirilen liderler toplantısından sonra yapılan açıklamada, Afganistan'daki fiili operasyonların sona erdiğini bu yüzden ABD'nin bölgedeki askeri güçlerini çekmesi gerektiğine dair ortak bir açıklama yapıldı.³⁸¹

Nazarbayev bölgedeki liderler arasında uluslar arası alanda en aktif liderdir. 28-30 Mart 1994'te gerçekleştirdiği ziyarette Nazarbayev Moskova Devlet üniversitesindeki konuşması sırasında ilk defa olarak Avrasya Birliği'nin kurulması fikrini ortaya attı.³⁸² Daha sonraki dönemde Özbekistan ve Kırgızistan ile gerçekleştirilen anlaşmalar sırasında da bu birlik fikri dile getirildi ve birliğin oluşturulması konusunda çalışmalar yapıldı.

³⁷⁸ A.Shakoor "Orta Asya: Amerika'nın Çıkar Algılaması ve Güvenlik Politikaları", **Avrasya Etüdleri**, C.2, S.2, Ankara 1995; s.17.

³⁷⁹ Ogan, "Demografi..", s.143; Peimani, **a.g.e.**, s.77.

³⁸⁰ Ogan, **a.g.m.**, s.145; Kozıbaev-Majıtov; **a.g.m.**, s.332.

³⁸¹ S.İdiz, "Orta Asya Ülkeleri Moskova ve Pekin'e Yöneliyor", **Milliyet Gazetesi**, 07.07.2005; Kozıbaev-Majıtov; **a.g.m.**, s.332.

³⁸² Ayrıntılı bilgi için Bkz. **www.mfa.kz**, 25.07.2007.

Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan gibi cumhuriyetlerle karşılıklı ekonomik ilişkileri içeren anlaşmalar yaptı. 4 Ocak 1993 yılında Özbekistan ile Türkistan anlaşması Taşkent'te yapıldı. Bu anlaşma iki ülke arasındaki ekonomik işbirliğinin artmasını ön görüyordu. Anlaşmaya Nisan 1994'te Kırgızistan da katıldı. 3 ülke başkanları ülkeler arasındaki ekonomik, askeri konuları içeren aynı zamanda uyuşturucu trafiğine karşı mücadeleleri içeren anlaşmalar yaptılar. Kazakistan başkanı Nazarbayev'in önerisi doğrultusunda Almatı'da Avrasya Birliği'nin oluşturulması yönünde çalışmalar yaptılar. Nazarbayev, Avrasya Birliği'nin kurulması gerektiğine dair defalarca görüş belirtmiştir.³⁸³

Bağımsızlığını ilanının ardından Kazakistan'ı ilk tanıyan devletler arasında Türkiye yer aldı. Türkiye ile Kazakistan arasındaki ikili ilişkiler Sovyetler Birliği yıkılmadan önce Mart 1991'de yapılan anlaşma ile başlamıştı.³⁸⁴ Ekim 1994 tarihinde ise iki ülke arasında "Dostluk ve İşbirliği Anlaşması" yapılmıştır. Türkiye diğer Türk cumhuriyetleri gibi Kazakistan'ın Ekonomik İşbirliği Örgütü ve İslam Konferansı Örgütü'ne katılmalarında önemli rol üstlenmiştir. 1992 ve 1993'te Başbakan Süleyman Demirel ve Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Kazakistan'a ziyaretler gerçekleştirmişler, bu ziyaretler sırasında da çeşitli anlaşmalar yapılmıştır. Demirel'in Mayıs 1992'deki Türk Cumhuriyetleri sırasında Kazakistan'la 17 anlaşma ve protokol imzalandı. Ziraat Bankası'nın iştirakiyle Türk Kazak Bankası kuruldu. Karayolları, hava yolları, telefon, TV yayını, 2 bin burslu öğrenci okutulması gibi konularda anlaşma sağlandı. Doğalgaz konusunda da Türkmenistan ile de görüşülerek doğalgazın Hazar'dan geçirilerek Türkiye'ye ulaştırılması

³⁸³ "Nazarbayev İle Söyleşi", www.tasam.org; Capisani, **a.g.e.**, s.11; Kozıbaev-Majitov; **a.g.m.**, s.329

³⁸⁴ D. Satpayev, "Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Dinamizmi" **Avrasya Dosyası**, C.7, S.4, Ankara 2001-2002, s.115.

konusunda görüşmeler yapıldı.³⁸⁵ İki ülkeler arasındaki ilişkiler Nazarbayev'in Nisan 1994'teki Türkiye ziyareti ile devam etti. Bu dönemde gerçekleştirilen ilişkiler bazı Kazak araştırmacılar tarafından Kazakistan'ın Rusya'nın etkisini zayıflatmak açısından da önemli olduğu şeklinde değerlendirildi. Türkiye'nin Batı ve ABD ile olan ilişkileri bölgede üstünlük sağlamaya çalışan Rusya'nın bu amacını gerçekleştirmesinde önemli bir engel olabilirdi.³⁸⁶ Rusya bu dönemde zaten kendi iç işleri ile uğraştığı için bölgede yeteri kadar etkili olamıyordu. Türkiye ise ABD ile birlikte bölgede etkin olmaya ve Hazar enerji kaynakları konusunda söz sahibi olmaya çalışıyordu.³⁸⁷ 1996 yılına gelindiğinde ise Rusya batı yanlısı politikalarını bırakarak tekrar Eski Sovyet Cumhuriyetlerine yöneldi. Yeltsin, Batı yanlısı Dışişleri Bakanı Kozyrev'in yerine Doğu yönelimli Yevgeni Primakov'u atadı. Rusya bu tarihten itibaren bölgede eski üstünlüğünü yeniden kurmaya çalıştı. Bu tarihten itibaren Kazakistan-Türkiye ilişkilerinde Hazar merkezli ABD-Rusya rekabetinin etkisi görüldü.³⁸⁸ Sonuçta Kazak petrollerinin Rusya üzerinden Karadeniz'e ulaştırılmasıyla Rusya bölgede daha üstün haline geldi. Kazak Petrollerinin ancak 2005 tarihinde yapılan anlaşma ile BTC'ye katılması öngörüldü.

Türkiye'nin tüm Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi dil, din gibi tarihi ve kültürel bağları nedeniyle bağımsızlığın ilk yıllarındaki Kazakistan'daki etkinliği uzun sürmedi. Kısa bir sürede Türkiye'nin başlangıçta beklendiği gibi bölgenin lideri konuma gelemeyeceği anlaşıldı. 1990'lı yılların ortalarından itibaren kültürel bağlar

³⁸⁵ F. Bila "Türkmenlerle Doğalgaz Pazarlığı" *Milliyet* 2.05.1992; Satpayev, **a.g.m.**, s.115; Capisani, **a.g.e.**, s.10-11

³⁸⁶ Satpayev, **a.g.m.**, s.116.

³⁸⁷ Satpayev, **a.g.m.**, s.117.

³⁸⁸ Satpayev, **a.g.m.**, s.117 vd.;E. H.Mikail, **Yeni Çarlar ve Rus Dış Politikası**, İstanbul 2007, s.93

yerine devletler arası çıkarlar ikili ilişkilerde ön plana çıktı.³⁸⁹ Ayrıca Süleyman Demirel ve Özal gibi devlet adamlarının başlangıçta büyük söylemlerle başlayan Türkiye'nin bölge politikaları daha sonraki hükümetler ve yöneticiler tarafından devam ettirilmedi. Türkiye çoğu zaman dış politikada önceliği AB ve ABD'ye vermiştir.³⁹⁰ Hatta Nazarbayev de bazı söylemlerinde Özal ve Demirel'i aradığını belirtmiştir. Türkiye'nin bölgeye daha fazla ilgi göstermesi gerektiğini dile getirmiştir.³⁹¹

Kazakistan çok yönlü ekonomik ilişkiler geliştirmeyi hedefliyordu. Ancak birçok gözlemci Kazakistan ile Türkiye arasında gerçekleştirilen ilişkilerin jeopolitik ekseninde daha avantajlı olduğunu ileri sürüyordu. Toplumsal alan ile ilgili açıklamalar her iki ülkenin laik düzene sahip olması, Türk halkları arasındaki dayanışma, gibi nedenlerden dolayı Kazakistan'ın Türkiye modeline yöneldiği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Son dönemde iki ülke arasındaki ilişkiler azalsa da bu düşünce devam etmiştir.

İki ülke arasında birçok karşılıklı ilişkileri içeren anlaşmalar yapılmıştır. İki ülke arasındaki tarihi bağlar ilişkilerde önemli rol oynamış, aynı zamanda Turgut Özal'ın Mart 1991'deki Almatı ziyareti de ilişkileri geliştirmiştir. Dostluk ve işbirliği anlaşmalarının yanı sıra Türk televizyonlarının uydu aracılığıyla Kazakistan'da yayın yapması, Kril alfabesi yerine Latin alfabesi kullanılması gibi çeşitli alanlarda anlaşma ve işbirlikleri yapılmıştır. Yapılan bir çok anlaşma ise maddi alt yapının olmaması nedeniyle işlevsel hale gelmemiştir. Bunlar arasında Tahran yoluyla Almatı-İstanbul demir yolu, Almatı-Ankara otoyolu, Kazak Petrollerinin Karadeniz

³⁸⁹ Satpayev, **a.g.m.**, s.122.

³⁹⁰ Satpayev, **a.g.m.**, s.122.

³⁹¹ E. Pazarcı, "Nazarbayev'den Sitem", **Akşam Gazetesi**, 10.06.2001.

ya da İskenderun limanı aracılığıyla Avrupa'ya ulaştırılması gibi bir çok proje vardı. Ancak bu projelerin çoğu gerçekleşmedi.³⁹²

Kazakistan ile Türkiye arasındaki ticari ilişkiler ise sürekli olarak artmaktadır. Kazakistan ve Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi 1992 yılında 30 milyon dolar iken 2000 yılında 465 milyon dolara ve 2004 yılının ilk dokuz ayında 519 milyon dolar seviyesine çıkmıştır. 2006 yılında ise 1.5 milyar dolar civarında gerçekleşmiştir. Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatı ağırlıklı olarak sanayi ürünlerinden oluşmaktadır. Kazakistan ise Türkiye'ye ağırlıklı olarak madencilik sektörü ürünleri ve hububat ihraç etmektedir. Türkiye'nin bu ülkeden yaptığı ithalatta son yıllarda bakır ve bakır ürünlerinin ağırlığının arttığı gözlemlenmektedir. 2002 yılında 107 milyon dolar, 2003 yılında ise 115 milyon dolar olan Kazakistan'dan bakır ithalatı, 2004 yılında bir önceki yıla göre yüzde 81 oranında artarak 209 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.³⁹³

Türkiye ve Kazakistan arasındaki dış ticaret hacmi diğer birçok BDT ülkesi ile karşılaştırıldığında nispeten istikrarlı bir artış göstermekle birlikte özellikle son yıllardaki artış büyük ölçüde Türkiye'nin Kazakistan'dan yaptığı ithalattan kaynaklanmaktadır.³⁹⁴ Türkiye-Kazakistan ekonomik ilişkileri de başlangıçta beklentileri karşılamaktan çok uzaktır. Türkiye, Kazakistan'ın ihracat ve ithalatında ilk beş ülke arsına bile girememektedir.³⁹⁵

³⁹² Capisani, **a.g.e.**, s.10-11.

³⁹³ **DEİK KÜB**, s.15.

³⁹⁴ **TİKA KÜR**, s.16; **DEİK KÜB**, s.15-16.

³⁹⁵ **DEİK KÜB**, s.10; Peimani, **a.g.e.**, s.99.

Tablo 3: Kazakistan'ın Dış Ticaretinde Başlıca Maddeler

Madde	İhracat	İthalat
Makineler	%2	%43
Kimyasallar	%4	%15
Gıda Ürünleri	%6	%8
Metaller	%20	%12
Mineral Yakıtlar	%65	%12
Diğer	%3	%10

Kaynak: DEİK

Tablo 4: Kazakistan'ın En Çok İhracat ve İthalat Yaptığı Ülkeler

Ülke	İhracat	Ülke	İthalat
İsviçre	%15	Rusya	% 36
Rusya	%13	Almanya	%7.3
İtalya	%12.8	Çin	% 6.6
Çin	%10.7	ABD	% 6.1
Fransa	%9.9	Ukrayna	% 5.8

Kaynak: DEİK

Kazakistan, doğudaki sınır komşusu Çin ile de ilişkilerini geliştirmek yolunda adımlar atmıştır. Başlangıçta Çin, İran gibi Sovyetler Birliği'nin dağılmasını kendisi için bir tehlike olarak görüyordu. Doğu Türkistan'da yaşayan Türklerin, yeni kurulacak olan cumhuriyetlerde oluşacak çeşitli akımlardan etkilenmesinden

çekiniyordu. Ancak 1996 yılında Şanghay İşbirliği örgütünün temellerini oluşturacak olan anlaşma ile anlaşmayı imzalayan devletler ortak sınırların güvenliği konusunda anlaşdıktan sonra Kazakistan ile Çin stratejik ortak haline geldiler.³⁹⁶

Çin ile Kazakistan arasındaki ticari ilişkiler tarihi yollar aracılığı ile yapılmaktadır. Sovyet döneminde bir süre kesintiye uğrasa da özellikle son dönemde iki ülke arasındaki ilişkiler oldukça yoğundur. Almatı-Urumçi- Pekin demir yolunun açılışı, iki ülke arasındaki sınırların ticarete açılışı, serbest ekonomik bölgelerin oluşumu Kazak topraklarında sınır ticari bölgelerinin oluşumu ticari faaliyetleri yoğunlaştırdı. 1994'te Çin, BDT dışında Kazakistan ile ticaret yapan ülkeler arasında birinci sırada yer aldı³⁹⁷. Son dönemde Şanghay İşbirliği Örgütü ve Hazar Petrollerinin, Çin'e aktarılmasını sağlayacak projelerle iki ülke arasındaki ilişkiler artmaktadır.³⁹⁸ Çin sınırının ticaret açısından Kazakistan'a açılması Kazakistan'a yeni ufuklar da açtı. Hindistan, Japonya gibi ülkelerle ticari ilişkilere girildi. Ayrıca Güney Kore gibi ülkeler yarı otoriter yönetim konusunda Kazakistan'a model oldu.³⁹⁹

Kazakistan ile sınırı olmamasına rağmen İran da bu ülke ile ilişkilerini geliştirmek için çaba sarfetti. İran, Kazakistan'a da kendisine karşı uygulanan izolasyondan kurtuluş yolu olarak baktı. Kazakistan ile İran arasındaki ilişkiler İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayati'nin ziyareti ile başladı. 2 Kasım 1992'de işbirliği anlaşması yapıldı. Hazar Kıyısında ekonomik işbirliği bölgesi oluşturulması gibi

³⁹⁶ Capisani, **a.g.e.**, s.11-12; M. Aydın, "Çin'in Stratejik Hesaplarında Orta Asya", **Küresel Politikada Orta Asya**, s.74-75

³⁹⁷ Capisani, **a.g.e.**, s.12.

³⁹⁸ www.mfa.kz, 22.05.2007.

³⁹⁹ Capisani, **a.g.e.**, s.12.

fikirler ortaya atıldı.⁴⁰⁰ İkili ticari ilişkilerin hacmi 2005'te 900 milyon dolar seviyesine ulaştı. Nazarbayev, İran'a ilk ziyaretini Kasım 1992'de gerçekleştirdi. Daha sonraki dönemde birkaç defa daha ziyaret etti. İki ülke arasındaki ilişkilerde İran'ın 2005'de Şanghay İşbirliği Örgütü zirvesine gözlemci statüsüyle katılmasıyla yeni bir boyut kazandı.⁴⁰¹

Kazakistan'ın Azerbaycan ve Türkmenistan ile olan ilişkileri ise BDT, Hazar Denizi'nin statüsü çerçevesinde gelişmektedir. İlham Aliyev 2004'te Kazakistan'ı ziyaret etti. Nazarbayev de 2005'te Bakü'ye bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu ziyaret sırasında stratejik ortaklıkla ilgili anlaşma yapıldı. Kazak petrollerinin BTC'ye aktarılması konusunda da anlaşmaya varıldı. İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin hacmi ise 130 milyon dolar civarındadır.⁴⁰²

Kazakistan'ın Türkmenistan ile olan ilişkilerinde Hazar ve BDT dışında ortak sınırın olması etkili oldu. İki ülke 5 Temmuz 2001'de ortak sınır hakkında anlaşma yaptılar. İki ülke arasındaki ilişkiler genelde ortak sorunlar üzerinde oldu. Kazakistan ve Türkmenistan, Aral gölü'nün kurtarılması konusunda uluslar arası bağlamda gerçekleştirilen çalışmalara katıldılar.⁴⁰³

Kazakistan uyguladığı çok yönlü dış politika çerçevesinde ABD ve AB ülkeleri ile olan ilişkilerini de geliştirdi. Özellikle batılı şirketlerin Kazakistan'da çok önemli enerji yatırımları vardır. Bu konuda Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'dan daha başarılı oldu.⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ Capisani, **a.g.e.**, s.12.

⁴⁰¹ www.mfa.kz, 22.05.2007.

⁴⁰² www.mfa.kz, 22.05.2007.

⁴⁰³ www.mfa.kz, 22.05.2007.

⁴⁰⁴ Capisani, **a.g.e.**, s.13.

Kazakistan, eski Sovyet Cumhuriyetleri, Türkiye, Yugoslavya, Çin, ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, Japonya, Hollanda, Belçika, Finlandiya gibi ülkelerle Doğu Avrupa ülkeleri ve Güney Afrika'yla ihracat bağlantısı kuran Kazakistan'ın ihracatının %96.6'sı hammadde ve enerji kaynaklarından oluşmaktadır. 300 çeşit ihracat malı içinde en büyük pay metallere aittir.⁴⁰⁵

Kazakistan bağımsız bir devlet olduğu günden itibaren sadece entegrasyon süreçlerine iştirak eden bir katılımcı değil, aynı zamanda güvenliğin ve istikrarın sağlanması amacıyla ülkelerin birleşmesine ön ayak olan belli başlı ülkelerden biridir. Bu çerçevede 1992 Mart'ta BM, Nisan'da IMF, Mayıs'ta UNESCO'ya üye olmuştur.⁴⁰⁶ Kazakistan bölge güvenliği ile ilgili olarak Şanghay İşbirliği Örgütü çerçevesindeki politikaların oluşumunda yer almış, bunun yanı sıra 11 Eylül'den sonra ABD'nin Afganistan hareketına da destek vermiştir.⁴⁰⁷

Nazarbayev yönetimindeki Kazakistan uyguladığı ekonomik reformlar ve çok yönlü dış politika ile bölgenin en istikrarlı devleti haline gelmiş, ayrıca sadece var olan uluslar arası kuruluşlara üye olmakla kalmamış yeni kuruluşların oluşmasında aktif olarak görev almıştır. Bu açıdan Kazakistan deyim yerinde ise bölgenin parlayan yıldızı olmaya adaydır. Ancak ülkedeki istikrarın Nazarbayev'in otoriter yönetimi ile sağlanması, tam bir demokrasinin olmayışı, ülkenin etnik yapısının her an bir sorun çıkarmaya müsait olması, Rusya'nın ve Rusların ülkedeki etkisi gibi durumlarsa Kazakistan'ın eksileridir. Özellikle Nazarbayev'in şahsında şekillenen iç ve dış politikanın Nazarbayev'den sonra nasıl şekilleneceği bir bilmece halinde durmaktadır.

⁴⁰⁵ Yiğit, **a.g.e.**, s.110.

⁴⁰⁶ N.Nazarbayev, **Kritik On Yıl**, Çevr. S.Arıkan-F.-Arıkan, Ankara 2003, s.40; Capisani, **a.g.e.**, s.13

⁴⁰⁷ Nazarbayev, **a.g.e.**, s.41.

C. TÜRKMENİSTAN

Türkmenistan Hazar'ın doğusunda yer alan toplum ve devlet olarak dış dünyaya kapalı bir görünüm arz etmesine rağmen Hazar Havzasında yaşanan stratejik ve ekonomik rekabette Kazakistan ve Özbekistan gibi önemli bir konuma sahiptir. Türkmenler bulunduğu konum nedeniyle de olsa gerek Rus işgali öncesi ve sonrasında bölgede yer alan toplumlar arasında dış dünyaya en kapalı grup olarak kalmıştır. Hazar'ın güney doğusunda yer alan Türkmenistan, doğrudan açık denizlere ulaşımı olmayan bir ülkedir.

Türkmenistan, sahip olduğu kaynaklar nedeniyle Azerbaycan ve Kazakistan gibi büyük güçlerin dış politikalarında önemli bir yere sahiptir. Bağımsızlığını kazanmasından sonra Hazar'a kıyısı olan üç Türk cumhuriyetinden birisi olan Türkmenistan, enerji tüketimi artan ve ekonomisi büyümekte olan devletlerin gündemine girdi. Türkmenistan sahip olduğu kaynaklar kadar doğusunda yer alan bölgenin en kalabalık devleti Özbekistan'a ve kuzeyindeki kapsadığı alan kadar elinde bulundurduğu petrol ve madenlerle dikkat çeken Kazakistan'a komşu olması nedeniyle de ayrı büyük güçlerin gözünde ayrı bir önem kazanmaktadır.⁴⁰⁸ Ayrıca Türkmenistan'ın İran ve Afganistan gibi ABD için sorunlu ülkelerin kuzeyinde yer alması ülkenin jeopolitik önemini arttırmaktadır. ABD'nin İran ya da Afganistan'a düzenleyeceği yeni bir operasyonda ABD'nin hava sahasını kullanabileceği ülkeler arasında yer almaktadır.

⁴⁰⁸ A. Cohen, "Advancing American Interest in Central Asia", <http://www.heritage.org>, 17. 01. 2007.

Günümüzde jeopolitik açıdan böyle mühim bir konumda yer alan Türkmenistan insanlık tarihinin en eski medeniyet merkezlerinden Batı Türkistan'ın güney batısında bulunmaktadır. 488.000 km²'lik bir alana sahip olup başkenti Aşgabat olan Türkmenistan'ın yeryüzü şekilleri oldukça sade bir görünüm arz eder. Ülkenin güney kesimindeki ve ülke topraklarının ancak %5'lik bir bölümünü oluşturan Kopet (2942m) ve Kuzintau (3139m) dağları bir tarafa bırakılırsa Türkmenistan topraklarının geri kalan kısmı (%95) deniz seviyesinden yüksekliği 150-300 m. arasında değişen düzlüklerden oluşur. Ülke topraklarının yaklaşık 4/5ünü (350 000 km²) dünyanın en önemli çöllerinden biri olan Karakum çölü işgal eder. Buna göre Türkmenistan'ı, biri çöl, diğeri vahalar olmak üzere iki bölüme ayırmak mümkündür.

Kopet dağı etekleri, Murgab, Orta ve Aşağı Amuderya başlıca vahaları teşkil eder. Ayrıca Üst-Yurt , Karapul, Bacus ve Balkan platoları ülkenin yeryüzü şekillerinin ana çizgilerini oluşturur. Kazakistan topraklarında yer alan Üst-Yurt platosunun güney uzantıları, ülkenin kuzeyinde Hazar Denizi'ne dar bir boğazla bağlı olan Karaboğaz gölü ile Aral gölü arasında yer alır. Türkmenistan'ın İran'la olan sınırını oluşturan Kopet dağlarının Hazar Denizi'ne doğru olan uzantısı Küçük (772 m.) ve Büyük (1880 m.) Balkan dağları ile Balkan Platosu ülkenin batısında yer almaktadır. Bunun güneyinde Becus ve Karapul platoları İran sınırını Atrek ırmağına kadar uzanmaktadır. Ülkenin güneydoğusunda ise Kuzintau sıradağları uzanmaktadır.⁴⁰⁹

Türkmenistan arazilerinin önemli bir kısmı Kopet Dağları'nın kuzeyinde yer alan bir graben (çöküntü alanı) üzerinde bulunmaktadır. Ülke toprakları bu çöküntü

⁴⁰⁹ Yiğit, a.g.e., .s.77

alanını dolduran başta Amu Derya Nehri olmak üzere, birçok küçük derelerin getirdiği alüvyaller üzerinde oluşmuş genç topraklardır.

Arazisinin büyük bir bölümü çöl olan Türkmenistan sahip olduğu coğrafi şartlar nedeniyle de Sovyet döneminin en kapalı toplumu olarak görülmektedir. Reformlar ve yenilikler bu bölgede çok yavaş uygulanmıştır. Ülkenin en verimli toprakları güneydeki Kopet dağlarının eteğinde bulunan Tecen ve Murgap vadileridir. Çok eski devirlerden beri burada sulamaya dayalı tarım yapılmaktadır. Aşgabat yakınlarındaki Anav'da 1904 yılında yapılan kazılarda milattan önceki devirlerde burada tarım yapıldığına dair kanıtlara rastlandı.⁴¹⁰ Ayrıca 2000 yılında yapılan kazılarda burada 4000 bin yıllık yazı örnekleri bulunması bölgenin ne kadar eski bir medeniyet merkezi olduğunu gösterir.⁴¹¹

Türkmenistan, güney tarafı hariç ova ve yaylalardan oluşmaktadır. Güneyde 3000 metreye kadar ulaşan Kopetler vardır. Ülkenin kuzeyine doğru is Karakum çölü vardır. Hazar Denizi'ne olan kıyıları ise düz olmadığı için Kazakistan ve Azerbaycan kıyılarının aksine yerleşime pek uygun değildir. Türkmenistan'da genel olarak karasal iklim yaygındır. Yazın sıcaklıklar 45 dereceye kadar çıkarken, kışın da -30 dereceye kadar düşer.⁴¹² Yağış oranı da çok düşüktür.

⁴¹⁰ A. Ardel, "Türkmenistan", **Türk Kültürü**, S. 20, Ankara 1964, s.29-31; A. Ardel, "Esir Türk Ülkelerinin Coğrafyasına Toplu Bakış", **Türk Kültürü**, S. 21, Ankara 1964, s. 42; G.R. Capisani, **The Handbook Of Central Asia**, New York 2000, s. 129,135,137; Gömeç, **a.g.e.**, s.200; K. Dikbaş, "Türkmen Gazının Bağımsızlık Mücadelesi" **Avrasya Dosyası Türkmenistan Özel Sayısı**, Cilt 7, Sayı 2, Ankara 2001, s.74; Caferoğlu, **a.g.e.**, s.36; Yiğit, **a.g.e.**, s.77; Saray, **Turkmens.**, s.1; R.Abazov, **Historical Dictionary of Turmensitan**, Lanham 2005, s.XXVI.

⁴¹¹ Aşgabat yakınlarında yapılan kazıda bulunan bir damganın üzerindeki yazı M.Ö 2300 yıllarına ait olduğu tahmin ediliyor. Bu kanıtlar bölgede Mezopotamya ile yakın dönemlerde yazının kullanıldığını gösteriyor. Daha önce Türkistan'da yazının Çin'den sonra kullanılmaya başlandığına dair bilgiler de bu buluntular ile değişebilir. Ayrıca bu kazıda bulunan kerpiçten yapılar da bölgenin kültür seviyesi hakkında bilgi vermektedir. Detaylı bilgi için bkz. "Ancient writing found in Turkmenistan" <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/1330705.stm> (15 May, 2001).

⁴¹² Capisani, **a.g.e.**, s.132-135; Yiğit, **a.g.e.**, s.79.

Yukarıda belirttiğimiz coğrafi özelliklere sahip Türkmenistan’da yaşayan halkın büyük kısmı Türk ve Müslüman’dır. Ülke başkanlık sistemi ile yönetilmektedir. Anayasaya göre devlet başkanı en üst yöneticidir. Başkanlık seçimleri beş yılda bir yapılır. Yasalara göre 40 ile 70 yaş arasındaki her Türkmen vatandaşı başkan seçilebilir.⁴¹³ Ancak uygulamada devlet başkanı olmak o kadar kolay değildir. Devletin bağımsızlığında başkan olan Saparmurad Niyazov, Aralık 1999’da Halk Maslahatı tarafından ömür başkan olarak kabul edildi.⁴¹⁴ 2006 yılında ölünceye kadar da bu görevini sürdürdü.

Türkmenistan’da devlet başkanı aynı zamanda bakanlar kurulunun da başkanıdır. Başbakan ve bakanlar devlet başkanı tarafından atanır. Yönetimde 18 tane bakanlık vardır.

Ülkede iki tane meclis vardır. Bunlardan birincisi Halk Maslahatı’dır. 2500 delegesi olan bu meclis Türkmenlerin geleneksel yapısına göre oluşmuş bir meclistir. Üyeleri bazıları seçimle işbaşına gelirken bir kısmı da devlet başkanı tarafından atanıyor. Başlangıçta danışma kurulu gibi bir özelliği varken 2003 yılında yapılan düzenlemeyle Halk Maslahatı yüksek meclis haline getirildi. Yılda en az bir defa toplanır.

Türkmenistan’ın parlamenter sisteme uygun olan ikinci meclisi Mejlis ise 50 üyeye sahiptir. Vekiller seçim ile göreve gelmektedir. Ülkede muhalefet olmadığı için Mejlis’in üyeleri Türkmenistan Demokrat Parti’ye mensup kişilerden oluşmaktadır. Halk Maslahatı yüksek meclis haline getirildikten sonra Mejlis’i

⁴¹³ **Independent Neutral Turkmenistan**,Aşgabat 2001, s.56.

⁴¹⁴ **INT**,s.56.

dağıtma yetkisine de sahip oldu. Meclis seçimler beş yılda bir yapılır.⁴¹⁵

Türkmenistan anayasası 18 Mayıs 1992’de kabul edilmiştir. Bu yasaya göre Türkmenistan laik ve demokratik bir ülkedir. Başkanlık sistemiyle yönetilir. 2 Meclis vardır. Türkmenistan’da Slav azınlıkların hakları da bu şekilde koruma altına alınmıştır. Hatta onlara çifte vatandaşlık hakkı verilmiştir. Çifte vatandaşlık sadece Eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında Ermenistan ve Türkmenistan’da var.⁴¹⁶

Türkmenistan’ın nüfusu Temmuz 2006 tahminlerine göre: 5,042,920’dir. Nüfusun %90’ı Türkmenlerden oluşmaktadır. %5 civarında Özbekler vardır. Ruslar Kazakistan’a göre burada çok azdır. Ruslar dışında da ülkede azınlıklar vardır.⁴¹⁷

Türkmenistan Cumhuriyeti beş eyalete ayrılmıştır: Balkan, Aşkabat, Çarçov, Merv, Taşauz (Dış-Oguz). Bu idari bölümle ülkenin sınırları içersinde yer alan büyük Kara Kum ve Kızıl Kum gibi çöller nedeniyle şekillenen yerleşim yerlerine göre yapılmıştır. Her eyalette şehir ve köyler bulunmaktadır.⁴¹⁸ Türkmenistan’da 21 rayon (küçük bölge= ilçe) ve 14 şehir bulunmaktadır. Önemli şehirleri; başşehir Aşkabad , Çarçöv , Merv (Mari), Daşhovuz, Türkmenbaşı, Nebitdağ, Kerki, Çeleken’dir

Yerel yönetimlerde şehirlerin başında hakimler vardır. Bu görevliler devlet başkanı tarafından atanırlar ve bulundukları bölgede başkanı temsil ederler. Yasalara uymak zorundadırlar. Devlet başkanına karşı sorumludurlar.⁴¹⁹

⁴¹⁵ **Independent Neutral Turkmenistan**, s.57-58; Capisani, **a.g.e.**, s.132 vd.

“Türkmenistan”,<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/tx.html>, 21.12.2006

⁴¹⁶ Capisani, **a.g.e.**, s.132-133.

⁴¹⁷ “Türkmenistan”,<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/tx.html>, 21.12.2006

⁴¹⁸ Gömeç, **a.g.e.**, s.200 ; Caferoğlu, **a.g.e.**, s.36 ; Capisani, **a.g.e.**, s.137; Yiğit, **a.g.e.**, s.80

⁴¹⁹ **Independent Neutral Turkmenistan**, s.59; M.S.Erol, S. Baycaun, “Türkmenistan Cumhuriyeti Ülke Raporu”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.2, Ankara 2001, s.9-10.

a. Sovyetler Birliğinden Sonra Türkmenistan

Türkmenistan Sovyetler Birliği döneminde 22 Ağustos 1990 tarihinde egemenliğini ilan etti. Bundan önce de Nisan 1990'da, Türkmenistan Parlamentosu Sovyet Cumhuriyetleri arasında ilk olarak yasama ve doğal kaynaklar konusundaki cumhuriyet egemenliğini deklare etmiştir. Yine Mayıs 1990'da Türkmen Türkçesi devletin resmi dili olarak kabul edildi. 27 Ekim 1990 tarihinde ise Türkmenistan'da başkanlık seçimi yapıldı. Bu seçimlerde başkan olan Niyazov aynı zamanda bölgede milletin oylarıyla devlet başkanı olan ilk başkan olmuştur. Ağustos 1991'de Gorbaçov'a karşı gerçekleştirilen darbeden sonra Sovyetler tamamen dağılma sürecine girdi. Bu dönemde Türkmenistan bağımsızlığa yönelik bazı adımlar atmaya devam etti. Ülkenin yeni bayrağı belirlendi. Komünist Parti adını değiştirerek Türkmenistan Demokrat Partisi oldu.⁴²⁰

Türkmenistan'da parlamentonun aldığı kararla 31 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlık için referandum yapıldı. Yapılan oylamada halkın yüzde 94.1'i Türkmenistan'ın bağımsız ve demokratik bir devlet olmasından yana oy kullandı. Oylamanın ardında Türkmenistan Parlamentosu 27 Ekim 1991 tarihinde ülkenin bağımsızlığını ilan etti. Niyazov da Bağımsız Türkmenistan'ın devlet başkanı olarak yer aldı. Türkmenistan'ı ilk tanıyan ülke Türkiye Cumhuriyeti oldu.⁴²¹

Türkmenistan'ın bağımsızlığının ardından 16 Kasım 1991 tarihinde Komünist Parti, Türkmenistan Demokrat Partisi ismini aldı. 21 Haziran 1992'de başkanlık seçimleri gerçekleştirilmiş ve Saparmurat Niyazov tek aday olarak katıldığı

⁴²⁰ INT, s.12 vd.; Gömeç, **a.g.e.**, s.202

⁴²¹ Gömeç, **a.g.e.**, s.202; A. Frischenschlager, "Siyasi ve Ekonomik Bağımsızlık Yolundaki Türkmenistan," **Avrasya Etüdleri**, C.2, S.3, Ankara 1995; Capisani, **a.g.e.**, s.130; INT, s.15-18

seçimlerde %99.5 oranında bir oy alarak yeniden seçildi.⁴²² Niyazov yönetimi ilk olarak Sovyet sembollerini kaldırdı. Sovyet dönemi bayrağını kaldırdı. Hazar çevresindeki diğerk ülkelerde olduğu gibi Niyazov oyların yüzde doksandan fazlasını almıştı. Parlamento kararından sonra 21 Haziran 1992’deki seçimlerde ise yüzde 98.3 oranında oy aldı. 5 yıllığına yeniden seçildi. 15 Ocak 1994’te 2002 yılına kadar tekrar başkan seçildi. Bu seçimlerde de yüzde 99 oranında oy aldı.⁴²³

Niyazov, 1993 Ekiminde parlamento kararı ile Türkmenbaşı adını aldı. Ülkede geleneksel yapıya uygun Türkmenbaşı’nın hâkim olduğu bir yapı oluştu. şehirlere Türkmenbaşı adı verildi. Ülkede birçok yere Türkmenbaşı resimleri asıldı. Heykeller yapıldı. Sokaklara, binalara, okul ve hastanelere Niyazov adı verildi. Ülkede belirgin bir muhalefet yoktur. Niyazov politikalarını sosyal uyumun devam ettirilmesi ve istikrarın sürdürülmesi esasında yapılandırdı. Niyazov yaptığı konuşmalarında birçok doğu ülkesinde olduğu gibi ülkesinin Avrupa’dakine benzer bir demokrasiye hazır olmadığını bu nedenle güçlü hkmetlere ve etkili yasalara ihtiyaç olduğunu ifade ediyordu. Niyazov, Türkmenistan’ın istikrarının sağlanması için otoriter bir politikanın gerekli olduğunu düşünüyordu. Başkan Niyazov bağımsızlığın elde edildiği ilk günlerden itibaren, tek partili ve güçlü bir başkanlığı destekleyen otoriter bir politik sistemin muhafaza edilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Türkmenistan’da etkili bir muhalefet bulunmamaktadır. lke istikrarı yakaladıktan ve gerekli şartlar oluştuktan sonra Türkmenistan’ın daha demokrat bir yapıya kavuşacağını vurguluyordu.⁴²⁴

⁴²² A. Frischenschlager, **a.g.m.**, s.38; D. Saparow, “Türkmenistan’ın Dış Siyaseti”, **Avrasya Etüdleri**, S.23, Ankara 2003, s.79.

⁴²³ Capisani, **a.g.e.**, s.130.

⁴²⁴ Capisani, **a.g.e.**, s.131; Frischenschlager, **a.g.m.**, s.39.; Edgar, **a.g.e.**, s.1

Türkmenistan’da Niyazov’un uyguladığı politikalar Suudi Arabistan, Kuveyt gibi körfez ülkelerindeki duruma benzetilmektedir. Bu ülkelerde de hayat standartları yüksektir. Ancak ülke içi demokrasi ve muhalefet yoktur. Türkmenistan uyguladığı otoriter yönetime rağmen halk içindeki istikrarı korumak için ekonomik tavizler de vermektedir. Tüketici fiyatlarında görülen artıştan sonra yönetim Ocak 1993’te elektrik, su, doğalgaz hatta 1995 başından itibaren ekmeği ücretsiz hale getirmiştir. Yönetim bu şekilde ülke içinde istikrarı sağlamayı aynı zamanda oluşabilecek İslami radikalizm gibi hareketleri de önlemeye çalışmaktadır.⁴²⁵

Türkmenistan Türk Cumhuriyeti bağımsızlığını kazanmasından sonra, sadece küçük değişikliklerin yer aldığı iç politikanın tersine, Niyazov aktif bir siyasetin tatbikine önem vermiştir. Dış politikada da Rusya’ya meydan okuyan bir tavır takınmak yerine Rusya ile iyi geçinmeye çalışmıştı. Gorbaçov’un yeni bir birlik oluşturma fikrine sıcak bakmıştır. 22 Ocak 1993’te Minsk’te, Rusya’nın Asya’da yeniden kontrol kurma olarak oluşturduğu Bağımsız Devletler Topluluğu’na 22 Aralık 1991’de Alama Atı zirvesinde üye oldu.⁴²⁶

b. Bağımsızlıktan Sonra Türkmenistan’da Siyasal Durum

Günümüzde Türk Cumhuriyetlerinin politik yapısını incelerken öncelikle bağımsızlık sürecinde devlet başkanı olan liderlerin hayatı incelemek gerekir. Çünkü Kırgızistan, hariç Batı Türkistan’daki bütün cumhuriyetlerin başkanları Sovyet döneminde siyasete atılmış ve komünist sistemde yönetimde söz sahibi olmuş kişilerdir.

⁴²⁵ Capisani, **a.g.e.**, s.132

⁴²⁶ Gömeç,**a.g.e.**, s.203; Frischenschlager, **a.g.m.**, s.38

Kazakistan’da olduğu gibi Türkmenistan’da da Sovyet dönemi Komünist Partisi yöneticisi bağımsızlık sürecinde devletin başında yer aldı. Bağımsızlıktan sonra da ülkeyi otoriter bir yapıda yöneten Saparmurat Niyazov, 1940 yılında doğdu. Niyazov’un babası 2. Dünya Savaşı sırasında öldü. O zaman kendisi 4 yaşındaydı. Annesi ise 6 Ocak 1948’de meydana gelen depremde öldü. Niyazov 8 yaşında kimsesiz kaldı. 1967 yılında Leningrad Teknik Üniversitesi’nden enerji mühendisi olarak mezun olmuştur. Mezuniyetten sonra Aşkabat yakınlarındaki Bezmein enerji tesislerinde çalışmaya başlamış daha sonra Komünist Partisi üyesi olmuştur. 1980 yılından itibaren siyasette görev aldı. 1985 yılında Türkmenistan Milletvekilleri Konseyi Başkanlığı’na atanan Türkmenbaşı aynı yıl Türkmen Komünist Partisi’nin Merkez Komite I. Sekreterliği’ne seçilmiştir. 13 Ocak 1990 tarihinde Cumhuriyetin yüksek yargı organı olan Yüksek Sovyet başkanlığına atandı.

1985 yılından itibaren Türkmenistan yönetiminde söz sahibi olan Niyazov 27 Ekim 1990 günü yapılan seçimlerde Türkmenistan’ın ilk Cumhurbaşkanlığına seçildi. Türkmenbaşı, 27 Ekim 1990 tarihinden bu yana görevini devam ettirdi. Niyazov’a Türkmenbaşı unvanı meclis tarafından verilmişti.⁴²⁷

Türkmenistan’ın bağımsızlığının ilk yıllarına kadar politik kariyeri bu şekilde gelişen Saparmurat Atayeviç Niyazov, Türkmenistan Cumhuriyeti’nin yönetim yapısını elde ettiği bu kariyer ve kendi kişiliğine göre yapılandırmıştır.

⁴²⁷ “ President with His Own Vision” **Türkmenistan Analitic Magazine** February 2005, s.7; **Independent Neutral Turkmenistan**, s.18; S. Ogan “Türkmenbaşı’nın Ölümünden Sonra Türkmenistan” <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=3&yazi=1125>, 21 Aralık 2006 ; Capisani, **a.g.e.**, s.130; Gömeç, **a.g.e.**, s.202.

18 Mayıs 1992 tarihinde kabul edilen Türkmenistan anayasasına göre Türkmenistan başkanlık sistemiyle yönetilen laik ve demokratik bir ülkedir.⁴²⁸ Yasal olarak demokratik bir ülke olan Türkmenistan uygulamada ise bazı sorunlarla karşı karşıyadır. Kazak devlet başkanı Nazarbayev gibi Türkmenistan’da istikrarın korunması ve ülkenin kalkınması için otoriter bir sisteme gerek olduğunu düşünen Niyazov bu çerçevede hareket etmektedir. Devlet başkanının bu otoritesinden çekinen muhalefet, parti tescil ettirmek için başvurmaktan da çekinmektedir. O yüzden ülkede Niyazov’un partisi Türkmenistan Demokrat Parti ülkedeki tek etkin politik güçtür.⁴²⁹

Türkmenistan’da etkili bir muhalefetin olmamasında 12 Kasım 1991 tarihinde devlet başkanını haysiyet ve itibarını koruyan bir yasa çıkarılmasının da etkisi vardır. Bu yasa Sovyet döneminden şekillenen bir yasa ve Kırgızistan hariç bütün yeni cumhuriyetlerde mevcuttur. Bu yasa devlet başkanına karşı yapılacak eleştirileri rahatlıkla suç sayma imkânı vermektedir.⁴³⁰

Türkmenistan’ın bağımsızlığının ilk yıllarında iki resmi parti yer aldı. Birincisi Niyazov’un Türkmenistan Demokratik Parti’si diğeri de Dr. Bayramov’un başkanlık yaptığı Köylü Partisi idi. Ancak bu partinin etkin bir muhalefet yaptığından söz edilemez. Niyazov ve diğer Türkmenistan yöneticileri muhalefet yapan partiler olmamasına rağmen Halk Maslahatı gibi kurumlar ile toplumda

⁴²⁸ Capisani, **a.g.e.**, s.132; Frischenschlager, **a.g.m.**, s.43.

⁴²⁹ Capisani, **a.g.e.**, s.132; Frischenschlager, **a.g.m.**, s.43; “Central Asia: At-a-glance “ <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/asia-pacific/4379497.stm>, 31/10/2005

⁴³⁰ E. Dailey, **Human Rights in Turkmenistan**, Helsinki İnsan Hakları Gözlem Komitesi Yayını 1993, s.6.

katılımın sağlandığı ve demokratik bir ortamın oluşturulduğuna dair açıklamalarda bulunuyorlar.⁴³¹

Türkmenistan’da asıl muhalefet ise ülke dışından yönetiliyor. Herhangi bir nedenle Niyazov tarafından sürgüne gönderilen ya da yurt dışına kaçmak zorunda kalan kişiler muhalefet hareketlerinin başında bulunuyorlar. Muhalefet hareketlerinin birincisi Agzıbirlik’tir. Türkmenistan bağımsızlık sürecine girerken ülkede aydınların oluşturduğu muhalefet hareketleri ya da daha doğrusu siyasal oluşumlar vardı. Bunlardan birincisi 1 Eylül 1989’da kurulan Agzıbirlik hareketidir. Oluşumun o dönemde Türkmen dilinin korunması gibi amaçları vardı. Daha sonra SSCB’den ayrılma ve Türkmen dili ve tarihinin korunması çağrısında bulundular. Halktan yeterli desteği bulamayan 15 Ocak 1990’da kapatıldı.⁴³² Agzıbirlik hareketinin lideri Muhammedmurad Salamatov, Şubat 1992’de Bakü’ye kaçmak zorunda kaldı.

Türkmenistan’da son dönemde etkinliğini koruyan iki muhalif grup vardır. Bunlardan birincisi Türkmenistan Demokratik Halk Hareketi, diğeri de Türkmenistan Birleşik Demokratik Partisidir. Birleşik Demokratik Partisi eski dışişleri bakanı Boris Şıhmuradov tarafından idare ediliyordu. Fakat Şıhmuradov 2002 yılında Türkmenbaşı’na suikast girişimi gerekçesiyle tutuklandı. Parti Moskova’da Abi Kuliev tarafından yönetiliyor.⁴³³

Diğer Türk Cumhuriyetleri gibi Türkmenistan’ın da siyasi hayatında uluslar arası faktörler etkili olmaktadır. Özellikle Rusya ve Amerika arasındaki nüfuz ve

⁴³¹ Dailey, **a.g.e.**, s.7; Capisani, **a.g.e.**, s.130.

⁴³² Dailey, **a.g.e.**, s.7; Capisani, **a.g.e.**, s.130.

⁴³³ “Turkmenistan” <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/tx.html>, 15.06.2006

ekonomik çıkar çekişmeleri bu ülkelerdeki her türlü siyasi ve ekonomik araçlarla sürdürülmektedir. Bu durumun en güzel örneklerinden birisi Türkmenbaşı'na karşı 2002 yılında gerçekleştirilen başarısız darbe girişimidir. Rusya Amerika'nın 11 Eylül'den sonraki hareketlerine karşılık Orta Asya'da Amerikan varlığına karşı daha fazla varlık göstermek için BDT ve ekonomik imkanları aracılığıyla her türlü fırsatı kullanmaya çalıştı. Bu nedenle 2002'deki darbe girişiminde Niyazov ile işbirliği yaptı. Rusya Gizli Servisi 2002 yılı sonlarında Türkmenbaşı'na karşı başarısız darbe girişiminde Türkmenbaşı'na yardım etti. bu yardımı Türkmenistan'ın Rusya boru hatları ile doğalgaz göndermeye devam etmesi konusunda Niyazov'u ikna etmek için yaptı. Olaydan sonra Gazprom'un ve gizli servisin baskıları ile Niyazov, Rusya aracılığı ile doğalgaz gönderme konusunda anlaştı. Bu anlaşma da Viladimir Putin'in Rusya'nın doğalgaz konusunda tekel oluşturma projesine yardımcı oldu.

Kasım 2002'deki Niyazov'a karşı başarısız darbe girişiminden eski dışışleri bakanı Boris şıhmuradov (Türkmenistan Demokratik Toplum Hareketi'nin başkanı) sorumlu tutuldu. Darbe girişiminden sonra bir takım tedbirler alındı. Yüzlerce kişinin tutuklanmasının yanı sıra Rusya ile uygulanan ifte vatandaşlık anlaşmasının kaldırılması da yer aldı. Türkmen vatandaşların seyahatleri kısıtlandı. Rusya ise bu girişim hakkında sessiz kalırken Ocak 2003'teki Rusya Enerji Bakanlığı yetkililerinin doğalgaz anlaşması ile ilgili görüşmeler yapmak üzere Aşgabat'a gitmesinden birkaç saat önce Rusya Güvenlik Konseyi Sekreteri bu girişimin terörist saldırı olduğunu açıkladı. Niyazov ile Putin arasında doğalgaz anlaşması Nisan 2003'te Moskova'da yapıldı.

Bu darbe girişimindeki bir ilginçlik ise Niyazov'un son ana kadar olaydan habersiz olduğunu söylemesine rağmen başkanlık sarayına ulaşmasından yarım saat

sonra işi organize edenlerin listesini çıkarmasıdır. Bu nedenle muhalefet bu girişimin aslında Niyazov'un güvenlik servisi tarafından planlandığını amacın da muhalefeti kırmak olduğunu söyledi. Olaydan sorumlu tutulan Şıhmuradov ile eski başbakan vekili ve Türkmenistan Merkez Bankası başkanı Hudaiberdi Orazov, sürgünde Moskova'da yaşamaktadırlar.⁴³⁴

Türkmenistan'da son dönemde muhalif hareketlerin başında bulunan kişilerin daha önce Niyazov ile birlikte çalışmış olmaları, bu kişilerin güçlenmesini ve iktidarını sarsmalarını önlemek amacıyla Niyazov tarafından bertaraf edildiği düşüncesine yol açmaktadır. Türkmen yetkililer her ne kadar ülkeyi demokratikleştirme yönünde hareket ettiklerini söylediler de ülkede şu an için çok partili bir siyasi yapı kabul görmemektedir.

Türkmenistan'ın yaşadığı siyasi sorunlardan birisi de 21 Aralık 2006'da Saparmurat Türkmenbaşı'nın kalp krizinden ölmesi oldu. Bağımsızlıktan itibaren geleneksel Türkmen lider kültü üzerine yapılandırılan ülke yönetiminin liderin ölmesi ile bir kargaşa içine girmesinden korkuldu. Çünkü ülkede hala aşiretler etkin bir konumdadır. Niyazov da ülkenin güçlü aşiretlerinden Teke aşiretine mensuptu. Onun ölümünden sonra ülkede etkin konumda bulunan beş aşiret arasında bir iktidar mücadelesi yaşanmasından korkuldu.

Niyazov'un ölümünden sonra her ne kadar aşiretler arasında olmasa da devlet kademesinde bir çekişme oldu. Normal anayasal süreç gereği ülkede devlet başkanının ölümü veya görevini yerine getiremeyecek olması durumunda parlamento

⁴³⁴ A. Bohr "A Failed Coup After All? November 2002", **Central Asia - Caucasus Analyst**, June 18, 2003 ; S. Blank "Russia's Move In Central Asia", **Central Asia - Caucasus Analyst**, 07 May 2003, ; M. Haslett "Central Asia's rocky democracy" <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/2148692.stm>, 24 July, 2002 .

başkanının vekalet edeceği öngörülmektedir. Ancak son dönemde Niyazov ile arası pek iyi olmayan Meclis Başkanı Ovezgeldi Atayev hakkında cezai soruşturma açıldığı için vekalet ona bırakılmadı. Oysa Türkmenistan’da Gurbangulı Berdimuhammedov’un gerek liderin defin merasimini teşkil etmek için oluşturulan cenaze komisyonunun başına getirilmesi ve gerekse de anayasa gereği en geç Mart 2007 tarihine kadar yapılacak seçimlere kadar vekaleten devlet başkanlığı görevine getirilmesi ülkede bu ismin giderek ön plana çıkmasına sebep olmuştur.⁴³⁵

11 Şubat 2007 tarihinde yapılan başkanlık seçimi ile birlikte Gurbangulı Berdimuhammedov, Türkmenistan’ın yeni devlet başkanı oldu. Seçimlerde Berdimuhammedov da %89.2 gibi yüksek oranda oy aldı.⁴³⁶

Türkmenistan örneğinde görüldüğü Hazar çevresi Türk Cumhuriyetlerinin siyasi yapıları istikrarsız bir durum arz etmektedir. Komünist sistemin yıllarca birçok yönden Türk ülkelerini sömürdü. Bu düzen içinde yetişen ve yeni Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlık sürecinde millî önder konumundaki yöneticileri bağımsızlıktan sonra demokratik yaşama geçişin de öncülüğünü yapan kişiler konumundadırlar. Ancak hala bu Türk ülkelerinde tam bir muhalefetin olmayışı, devlet başkanlarını koruyan yasaların bulunması, seçimlerde iktidarda bulunan kişilerin yüksek oranlarda oy almaları bu ülkelerdeki demokrasinin ne kadar gerçekçi olduğu konusunda akıllardaki soru işaretlerini daha da arttırmaktadır.

Hazar çevresi Türk cumhuriyetlerinin siyasal sosyal ve ekonomik durumları Hazar’ın Sovyet Rusya sonrası bağımsızlığını kazanan diğer cumhuriyetlerle

⁴³⁵ “Türkmenistan Karışık”, **Radikal**, 23.12.2006; S. Ogan “Türkmenbaşı’nın Ölümünden Sonra Türkmenistan”, <http://www.turksam.org.tr> 21.12.2006.

⁴³⁶ “Berdimuhammedov Dönemi Başlıyor” <http://www.cnnturk.com/>, 14 Şubat 2007

karşılaştırıldığında dikkati çeken bir durum daha bulunmaktadır. Türk cumhuriyetleri ile aynı süreçte bağımsızlığını kazanan Karadeniz'in kuzeyinde ya da daha batıda yer alan Litvanya gibi devletlerin Avrupa Birliğine üye olma yolunda ilerlerken Hazar çevresinde yer alan Kafkasya ve Batı Türkistan'daki ülkelerin kendi içlerinde darbelerle, iç çekişmelerle ya da ekonomik sıkıntılarla uğraşmaktadırlar. Bu örnekler devletlerin demokratikleşme sürecinde coğrafyanın etkisini gündeme getirmektedir. Hazar Denizi çevresindeki ülkelere büyük fırsatlar sunarken, enerji kaynaklarına sahip olan ya da boru hatlarının güzergâhında bulunan birçok ülke gibi bu ülkelerdeki istikrarsızlıkların kaynağı olarak da görülebilir. Üçüncü bölümde ele alacağımız örnekler bu görüşümüze kaynaklık edecektir.

c. Türkmenistan'da Ekonomik Durum

Türkmenistan bağımsızlığın ilk yıllarında diğer cumhuriyetler gibi Sovyet döneminden miras kalan ekonomik sorunlarla mücadele etti. Sovyet ekonomik sisteminin çarkları merkezin yani Rusya'nın ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuştu. Türk cumhuriyetleri ise bu ekonomik sistemde hammadde sağlayıcısı konumundaydı. Bu cumhuriyetlerde sanayi gelişmemişti. Var olan az sayıdaki fabrika da Sovyet sistemi gibi eskimişti. Kullanılabilirlik oranları düşüktü. Bu nedenle bağımsızlığını kazanan cumhuriyetler ihtiyaçlarını karşılamada Rusya'ya ve ithalata bağımlıydılar.⁴³⁷

Türkmenistan'da da ilk öncelikler arasında Rusya'ya olan bağımlılığın azaltılması oldu. Sovyetler Birliği'nden ayrılan cumhuriyetlerin genelinde bağımsızlığın ilk yılları Rusya'ya olan bu bağımlılık yüzünde bu ülke ile olan

⁴³⁷ INT, s.171; M.S. Erol, "Türkmenistan Cumhuriyeti", **Türkler**, C.19, Ankara 2002, s.745.

ilişkilerin bozulmamasına özen gösterilmiştir. Türkmenistan’da bu dengeleri korumak için Rusya ile ılımlı bir ilişki sürdürmüştür. Her ne kadar çekimser davransa da Rusya’nın oluşturduğu BDT’ye de girmek zorunda kalmıştır. Sovyet Döneminde Türkmenistan ekonomisi pamuk ve hidrokarbon kaynakları üzerine kurulmuştı. 1980’lerde ekonomik sorunlar iyice artmıştı. İşsizlik artmıştı. Bu sorunların çözümünde sadece enerji kaynaklarına dayalı ekonomi yetersizdi. Türkmenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra da bu sorunlar devam etti.⁴³⁸

Türkmenistan, ekonomisi genel olarak tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Bunun dışında ise ekonomik açıdan Sovyet döneminde kendisine fazla bir katkısı olmayan enerji kaynaklarına dayalı ekonomik faaliyetler vardı. Bağımsızlıktan itibaren Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan gibi sahip olduğu bu enerji kaynaklarına kurtarıcı gözüyle baktı.

Türkmenistan bağımsızlıkla birlikte ekonomik yapısı nedeniyle büyük ekonomik sorunlarla karşı karşıya kaldı. Ülke ekonomisi Sovyetler döneminde takas ticaretine bağlı olarak işliyordu. Türkmenistan kaynaklarının büyük bir bölümünü başka devletlere ihraç ederken diğer devletlerden özellikle sanayi malları ithal ediyordu. Sovyetlerin dağılması ile birlikte bu durumda meydana gelen en küçük değişiklikler bile ülke ekonomisinde krize neden olabiliyordu.⁴³⁹

IMF, Türkmenistan’a ekonomik sorunlarını çözmesi için anti enflasyonist politikalar önerdi. Ancak Türkmenistan IMF ve Dünya Bankası ile işbirliği yapmaya pek istekli değildi. Bunun iki nedeni vardı. Birincisi bu kurumlar Türkmenistan’a

⁴³⁸ Capisani, **a.g.e.**, s.144; Erol, **a.g.m.**, s.745

⁴³⁹ S.Baycaun, “10 Yıllık Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Ekonomisine Genel Bir Bakış”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.2, Ankara 2001, s.17.

önerdikleri programlarda ekonomik alanlarda vatandaşlara önemli hak ve özgürlüklerin tanınmasını istiyorlardı. Bu katı bir politika uygulayan Türkmenistan yönetimi için önemli bir riskti. İkincisi ise bu kurumlar ile işbirliği yapınca Türkmenistan dış ticaret ile ödemeler dengesi, ülke bütçesinin gelir ve giderleri konusunda raporlar vermek zorundaydı. Bu konularda katı sansür uygulayan Türkmenistan'ın bu durumu kabul etmesi mümkün değildi. Onun içindir ki IMF ve Dünya Bankası ile olan ilişkilerini askıya almıştır.⁴⁴⁰

Bunun yanı sıra istikrarı yakalamak için yabancı sermayeye olan ihtiyacın farkında olan Türkmenistan, ülkeyi yatırımcılar için ilgi çekici hale getirmek için “Açık Kapılar” siyasetini uygulamış ve 1992-2002 yıllarını kapsayan Türkmenistan Cumhurbaşkanının Ekonomik Programı, Aralık 1992’de Halk Maslahatı’nda kabul edilmiştir. Türkmenistan bu tedbirlerle yabancı yatırımcıları ülkeye çekmeye çalışmıştır.⁴⁴¹

Ülkenin kalkınması için yabancı yatırımcıları çekmeye çalışan Türkmenistan’da en önemli ekonomik faaliyetler ise tarım ve hayvancılıktır. 20. yüzyılın başında da Türkmenlerin temel ekonomik faaliyetleri hayvancılığa dayalıydı. Sovyet döneminde hayvancılık azaltılmasına rağmen günümüzde de Türkmenler hayvancılık geleneklerini sürdürmektedir. Kuraklık, göç ve Sovyet döneminde özellikle 1930’larda sürülerin önemli bir kısmının kesilmesine rağmen hayvancılık devam etmiştir. 1994 yılında Türkmenistan’da 6300000 civarında küçük baş 1.100 bin civarında da büyükbaş hayvan vardı.⁴⁴²

⁴⁴⁰ Baycaun, **a.g.m.**, s.18.

⁴⁴¹ Saparow, **a.g.m.**, s.82.; Erol, **a.g.m.**, s.745

⁴⁴² Capisani, **a.g.e.**, s.144; **INT**, s.158 vd.

Hayvancılık faaliyetlerinin önemli bir yeri olduğu Türkmenistan'da Karakul koyunlarının derileri astragan kürkü olarak kullanıldığı için çok kıymetlidir ve Türkmenistan'ın önemli ihraç ürünlerinin başında gelmektedir. Ülkede hayvancılığın gelişmesi hayvan ürünleri ile ilgili bir sanayi dalının oluşmasına sebep olmuştur.⁴⁴³ Bu sektörlerden halıcılığın Türkmenistan için ayrı bir önemi vardır. Tarihsel ve kültürel açıdan da Türkmenlerin hayatında önemli bir yeri olan halı ve kilimler Türkmenlerin ekonomik faaliyetleri arasında yer almaktadır.

Toplam yüzölçümünün 4/5'i çöl olan ülkenin, tarıma elverişli alanı sadece %3' olmasına rağmen Türkmenistan ekonomisine tarım faaliyetlerinin katkısı büyüktür. Türkmenistan'da Kruşçev döneminde uygulanan tarım politikaları ile birlikte pamuk üretimine önem verildi. 1987'de Türkmenistan, SSCB'nin ikinci büyük pamuk üreticisiydi. SSCB üretilen toplam pamuk oranının yüzde 15.7 Türkmenistan'da üretilmekteydi. 1991 yılında bu oran yüzde 18.4'e çıktı. Bağımsızlıktan sonra ise üretim düştü. Sovyet döneminde üretim 1433000 tona civarındayken 1995 yılında 1293000 tona düştü. 1996 yılında ise bir tür mantar hastalığı nedeniyle üretim 450.000 tona düştü.

Türkmenistan Sovyet sistemi nedeniyle bu kadar çok pamuk üretmesine rağmen tekstil ürünlerini Rusya'dan ithal eden bir ülkeydi. Çünkü fabrikalar Rusya'daydı. Türkmenistan ise sadece ham pamuk ürettiyordu.

Türkmenistan'daki bir diğer zirai faaliyet ise tahıl üretimidir. 1950'li yıllardan itibaren uygulanan sulama sistemi ile pirinç üretimi de önemli bir konuma gelmiştir. Türkmenistan'da meyve ve sebzecilik de yapılmaktadır. Tarım ülke

⁴⁴³ Yiğit, **a.g.e.**, s.82-83.

ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. İşgücünün yüzde 46'sı tarım sektöründe çalışmaktadır. Milli gelirin de yine yüzde 42 civarında tarıma dayalıdır.⁴⁴⁴

Türkmenistan yer altı kaynakları bakımından da zengin bir ülke değildir. Ancak ülkede bol miktarda doğal gaz ve petrol bulunmaktadır. Ayrıca Karaboğaz gölünde sülfür, mineral tuzlar, iyot ve sodyum sülfat , kükürt, potasyum, Gaurdak'da kurşun bulunmaktadır.⁴⁴⁵

Türkmenistan'da ülke ekonomisine şu an için katkıda bulunamasa da beklentiler açısından en önemli ekonomik gelir alanı enerjidir. 1960'ların ortasından beri Türkmenistan bir doğalgaz ülkesi haline geldi. 1980lerden itibaren ise doğalgaz ana ihraç maddesi haline geldi. Doğalgaz kadar olmasa da Türkmenistan petrol kaynaklarına da sahiptir. Büyük enerji kaynaklarının küçük bir miktarı çıkarılabilmektedir. Türkmenistan 1990'da Rusya ve Cezayir'den sonra dünyanın 3. büyük doğalgaz üreticisi konumundadır. Türkmenistan'ın doğalgaz üretimi 1990'da yıllık 93 milyar m³ iken 1996'da 35 milyar m³'e düşmüştür. Türkmenistan doğalgaz kaynaklarının üretimi ve dağıtımı için batılı ülkelerle anlaşmalar yapmıştır.

Enerji açısından bu kadar zengin olmasına rağmen bu kaynakların uluslar arası pazara ulaştırılması ile ilgili yeterli imkanları olmadığı için şu anda sahip olduğu doğalgaz ve petrol oranına göre Türkmenistan bu sektörden yeteri kadar yararlanamamaktadır.

Türkmenistan sanayi sektörü başlangıçta maden ve tarıma dayalı olanlardı. 1930'larda Sovyet planına uygun olarak madene dayalı ağır sanayi oluşturulmaya

⁴⁴⁴ Capisani, **a.g.e.**, s.144-146; **INT**, s.154 vd.; Erol, **a.g.m.**, s.748

⁴⁴⁵ Yiğit, **a.g.e.**, s.82-83; **INT**, s.118.

başlandı. Daha sonra petro kimya endüstrisi gelişti. Türkmenistan’da tekstil sanayisi ise gelişmemiştir. Halıcılığın geliştirilmesi için çalışılmaktadır. Türkmenistan sanayi alanındaki eksiklikleri gidermek için ülkesine yabancı yatırımları çekmeye çalışmaktadır.⁴⁴⁶

Türkmenistan’da petrol rafinerileri, kimyasal madde üretimi, bitkisel yağ üretimi, azotlu gübre sanayi ve doğal gaz çıkarma sanayi oldukça gelişmiştir. Ülkede Türkmenbaşı ve Çarçöv’de olmak üzere iki büyük rafineri bulunmaktadır. Bunlardan Türkmenbaşı rafinerisi 1950 yılında kurulmuş olup yerli petrolü işlemektedir. Kapasitesi 5.5 milyon ton/yıl olan bu rafineride kullanılan teknoloji oldukça eskidir ve verimsiz çalışmaktadır. Diğer rafineri ise 1991’de işletmeye açılmıştır. Kurulu kapasitesi 6 milyon ton/yıl olan rafineri şu anda 2.2. milyon ton üretim yapmaktadır ve ithal petrolü işlemektedir.⁴⁴⁷

Türkmenistan, Kazakistan’a göre doğal kaynaklarını pazarlamada daha fazla imkana sahip. Ulaşım yolları açısından değerlendirildiğinde Türkmenistan’ın coğrafi konumunun daha elverişli olduğu görülmektedir. Türkmenistan yeterli derecede gelişmiş bir ulaşım sistemine sahiptir. Demiryolları, karayolları, havayolları ve su yolları ülkenin ulaşım ihtiyacını karşılayacak düzeydedir. Toplam 2.138 km uzunluğunda demiryolu ağına sahip olan Türkmenistan’da ana demiryolu hattı, Türkmenbaşı-Çarçöv arasında ülkenin batı bölgeleri ile doğu bölgelerini birbirine bağlamaktadır Fakat bu durum yeterli değildir. Çünkü Türkmenistan’ın ve aynı zamanda Kazakistan’ın da en önemli sorunları arasında ekonomik güç yer almaktadır. Doğal kaynakların çıkarılarak işlenmesinde gerekli olan sermaye

⁴⁴⁶ Capisani, s.147; Erol, **a.g.m.**, s.750-751

⁴⁴⁷ Yiğit, **a.g.e.**, s.83.

açısından Azerbaycan gibi bu iki ülke de sorunlar yaşamaktadır. Bir de bunlara uluslar arası alandaki politik çekişmeler ve oyunlar da eklenince Hazar'ın zenginlikleri bu ülkeler için henüz faydalı olmamıştır.⁴⁴⁸

d. Türkmenistan'ın Diğer Devletlerle Olan İlişkileri

Türkmenistan'ın ekonomik sorunlarında olduğu gibi dış politikasında da Sovyet dönemi ve bölgeyi akraba bahçesi olarak gören Rusya önemli bir faktör oldu. Rusya hem bölgeye ezelî rakibi ABD gibi başka güçlerin girmesini engellemeye çalışırken hem de Gazprom gibi şirketleriyle Türkmenistan'ın doğalgaz kaynaklarını tekeline tutmak istemektedir.⁴⁴⁹

Türkmenistan dış politikada Rusya (dolayısıyla BDT), Özbekistan, Türkiye ve İran ile dengeli bir ilişki kurmaya çalıştı. Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar Türkmen hükümeti ve yabancı ülkeler arasında doğrudan ilişki kurmak imkânsızdı. Neredeyse her şeyin Moskova aracılığıyla yürütülmesi zorunluydu. Türkmenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, Rusya'nın Orta Asya üzerinde yeni bir kontrol kurma atağı olarak gördüğü BDT yapılarına karşı temkinli bir tutum takındı. Niyazov BDT'yi Sovyetler Birliği'nin eski üyeler arasında daha medeni bir şekilde bölünmüş hali olarak tanımlıyor. 22 Ocak 1993'te ortak politikaları güçlendirmeyi amaçlayan Minsk'teki zirve toplantısında BDT sözleşmesini imzalamayı reddeden tek Orta Asya BDT Cumhuriyeti Türkmenistan'dır.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ M. B. Olcott, **Central Asia's States**, Washington DC, 2005, s.7; Yiğit, **a.g.e.**, s.84; Capisani, **a.g.e.**, s.148.

⁴⁴⁹ Cohen, "Advancing..."

⁴⁵⁰ Frischenschlager, **a.g.m.**, s.40; E. Soltan, "Türkmenistan'ın Bağımsızlık Girişimleri ve Türkiye", **Türkler**, C.19, s.758

Rusya kendi içinde bulunduğu sorunlar nedeniyle bağımsızlığın ilk yıllarında Türkmenistan ve diğer Orta Asya cumhuriyetlerinin dış politikalarına fazla karışmadı. Türk cumhuriyetleri ile ilgili politikalarını Sovyet döneminden beri var olan ekonomik ilişkilerin sürdürülmesi temelinde yürütmeye çalıştı. Ancak Türkiye, İran ve Pakistan arasında ekonomik politikaları koordine etmek ve ortak projeler yaratmak üzere kurulan ECO (Ekonomik İşbirliği Örgütü)'ne Türkmenistan ve diğer Türk cumhuriyetlerinin Şubat 1992'deki zirvede katılmaları üzerine Rusya politikalarını değiştirmeye başladı. Temmuz 1993'te bir ECO toplantısında Rusya, Türkmenistan ve diğer cumhuriyetlerden ECO ile BDT üyeliği arasında açık bir tercih yapmalarını istemiştir.⁴⁵¹

Eski Sovyet Cumhuriyetleri ile ilgili ilişkilerinde BDT'yi bir kontrol mekanizması gibi kullanmaya çalışan Rusya ile Türkmenistan ilişkilerini dengeli bir şekilde yürütmeye çalıştı. Başkan Niyazov yaptığı açıklamalarda Rusya'nın çıkarlarına aykırı hareket etmeyeceğini belirtmiştir.⁴⁵² Türkmenistan eski Sovyet ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkilerde BDT'nin etkili olmasını benimsemiştir. Ancak siyasal konularda çekimser davranmıştır. Bu nedenle BDT içerisinde Azerbaycan, Ukrayna ve Moldova'nın yanı sıra Türkmenistan da güvensiz ülkeler içerisinde anıldı.⁴⁵³ Türkmenistan 1993 yılındaki zirvede de BDT ülkeleri arasındaki ekonomik işbirliklerin artırılmasını ve reform politikalarını destekledi. Bu sırada Kazakistan ve Özbekistan ile de ticari anlaşmalar yaptı.⁴⁵⁴

⁴⁵¹ Frischenschlager, **a.g.m.**, s.41.

⁴⁵² Frischenschlager, **a.g.m.**, s.40.

⁴⁵³ Frischenschlager, **a.g.m.**, s.40-41; Soltan, **a.g.m.**, s.759

⁴⁵⁴ Frischenschlager, **a.g.m.**, s.40-41.

Türkmenistan dış politikasında Rusya'nın ülke üzerindeki nüfuzunu korumak için uyguladığı politikaların yanı sıra ülkenin güneyinde yer alan devletlerin siyasal ve sosyal durumları da önemli bir mesele idi. İran ve Afganistan ile geniş sınırları olan Türkmenistan'da Şiilik yaygın değildir. Türkmenistan'da İran karşıtlığı da yaygındır. Hatta Tacikistan, İran ve Afganistan sınırlarına BDT askeri güçleri konuşlandırılmıştır. Ülkenin bulunduğu konum nedeniyle çeşitli sorunlarla karşılaştı. Güneyinde bulunan İran ve Afganistan'daki radikal İslam tehlikesinin yanı sıra bölgedeki Özbekistan hegemonyasından kurtulmak için de mücadele etti. Bölgesel sorunların çözümü için komşularıyla çeşitli toplantılara katıldı. Örneğin Aşgabat'ta 10 Mayıs 1992'de ECO zirvesinde yapılan toplantıda hidrokarbon kaynaklarının ihracı su kaynaklarının dağılımı konular tartışıldı.⁴⁵⁵

Türkmenistan sınırları dış etkilere çok açıktı. Bu nedenle Temmuz 1992'de sınırlar kapatılarak, silah, uyuşturucu vb. kaçakçılık engellendi. Geçmişte bu kaçakçılıklar göz ardı ediliyordu. 1998 yılında uyuşturucu vb. kaçakçılık yüzünde 700 civarında ölüm kararı verildi. Ancak Ocak 1999'da Niyazov bu kararları erteledi.⁴⁵⁶

Türkmenistan dış politikada bölgesel sorunları çözümü kadar uluslar arası alanda kendini tanıtmak içinde uğraştı. Bağımsızlığın ardından 1992 yılında BM, AGİT, Dünya Bankası, IMF gibi uluslar arası kuruluşlara üye oldu.⁴⁵⁷ Daha sonraki dönemde ise ülkenin içinde bulunduğu bölgenin sorunları ve küresel güçlerin ülke üzerindeki rekabetin etkisiyle Türkmenistan dış politikada kendisine yeni bir ilke belirledi. Bu ilke sürekli tarafsızlık ilkesiydi. 12 Aralık 1995 tarihinde de

⁴⁵⁵ Capisani, **a.g.e.**, s.132-133.; Soltan, **a.g.m.**, s.759

⁴⁵⁶ Capisani, **a.g.e.**, s.132.

⁴⁵⁷ Capisani, **a.g.e.**, s.135; Saparow, **a.g.m.**, s.80.

Türkmenistan'ın daimi tarafsızlığı Birleşmiş Milletler tarafından da onaylandı. Türkmenistan bu daimi tarafsızlık ilkesi ile uluslar arası ilişkilerinde ve bölgede istikrarın sağlanmasını hedeflemektedir. Türkmenistan bu ilke rehberliğinde günümüzde 120'den fazla ülke ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. 40'tan fazla uluslar arası kurumun da üyesi haline gelmiştir.⁴⁵⁸

Türkmenistan uluslar arası kuruluşlar ve komşu ülkeleri dışında Türkiye, İran, ABD, Çin, Hindistan, Pakistan, Fransa, Belçika, Almanya, İngiltere gibi ülkelerde iyi ilişkiler geliştirmeye çalıştı.⁴⁵⁹

Türkmenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra uluslar arası alanda en dikkat çeken ülkeler arasında Türkiye yer alıyordu. Sovyetlerin dağılması ile birlikte yeni kurulan Türk cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki kültürel ve tarihi bağlar önemli bir avantaj olarak görülmekteydi. Hem Türkiye hem de yeni cumhuriyetlerin devlet adamları tarafından da bu bağlar vurgulanmaktaydı. Türkmenistan başkanı Saparmurat Türkmenbaşı da iki ülke arasındaki akrabalığın ve tarihsel bağların önemine dikkat çekti. Türkiye'yi ilk ziyaret eden Türk cumhuriyeti başkanı da Türkmenbaşı oldu. 1991 yılı sonunda Türkmenbaşı'nın ziyaretine karşılık olarak Süleyman Demirel de Mayıs 1992'de Türkmenistan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirdi.⁴⁶⁰ Bu ziyaretlerde karşılıklı ilişkilerle ilgili anlaşmalar yapıldı.

Türkmenistan diğer yeni cumhuriyetler gibi Türkiye'yi kendisine örnek almıştı. Birçok uluslar arası güç tarafından bu cumhuriyetlere Türkiye model olarak gösterilmişti. Türkmenistan, Türkiye'nin laik yapısını kendisine örnek aldı. Ayrıca

⁴⁵⁸ INT, s.93-96; Saparow, **a.g.m.**, s.80; S. Türkmenbaşı, **Ruhname**, Aşgabat 2005, s.281-285.

⁴⁵⁹ INT, s.97.

⁴⁶⁰ Capisani, **a.g.e.**, s.134; Frischenschlager, **a.g.m.**, s.42

Türkmen öğrencilerin Türkiye’de öğrenim görmesi, Türkmenistan’ın Latin alfabesine geçmesi gibi konularda da Türkmenistan, Türkiye ile ilişkiler kurdu.⁴⁶¹ Türkmenistan ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerde ise tekstil ve inşaat sektörü ön plana çıktı. Türk firmaları bu konularda Türkmenistan’da önemli yatırımlar yaptılar.⁴⁶²

Türkmenistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler olumlu bir şekilde başlamıştı. Ancak kısa bir süre sonra ikili ilişkilerde beklentiler karşılanamayınca Türkmenistan dış politikada başka ülkelerle de ilişkilerini arttırmaya çalıştı. Türkiye başlangıçta ekonomik açıdan da Türkmenistan’a kredi sağlarken daha sonraki dönemlerde kendi ekonomik sorunları nedeniyle gerekli imkanları diğer cumhuriyetler gibi Türkmenistan’a da sağlayamadı. Hatta Süleyman Demirel, 1992 yılında bu konuda ABD’den finansal destek istemek zorunda kaldı.⁴⁶³ Türkmenistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin yeteri kadar geliştirilememesinde sadece ekonomik sorunlar etkili olmadı. Sovyet dönemince Türkmenistan’ın kapalı bir kutu olarak kalması, Türkiye’nin bölge hakkında yeterli bilgiye sahip olmaması, dış politikada AB’ye öncelik verilmesi, Kazakistan gibi Türkmenistan’da devlet yönetiminde geleneklerin devam etmesi devlet başkanı düzeyindeki ziyaretlerin etkili olmasına rağmen Özal ve Demirel’den sonra cumhurbaşkanı ve başbakan düzeyinde bölgeye fazla ziyaret yapılmaması gibi Türkiye’ye bağlı faktörler etkili oldu. Bunun yanı sıra Türkmenistan açısından da ülkenin istikrarsız yapısı, Türkmenbaşı’nın otoriter yönetimi gibi faktörler ikili ilişkileri etkiledi. 1999’dan sonra ise Türkiye’nin Mavi

⁴⁶¹ Capisani, **a.g.e.**, s.134;

⁴⁶² **INT**, s.97

⁴⁶³ Frischenschlager, **a.g.m.**, s.42; A. Vassilev, “Turkey and Iran in Transcaucasia and Central Asia”, **From the Gulf to Central Asia Players in the New Great Game**, University of Exeter Press 1994, s.133

Akım'a yönelmesi Türkiye-Türkmenistan ilişkilerinin gerilemesini etkileyen faktörlerden birisi oldu.⁴⁶⁴

Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ikili ilişkilerde Türkmenistan'ın sahip olduğu enerji kaynakları nedeniyle küresel aktörler de etkili oldu. ABD ve Batı yanlısı politika izleyen Türkiye'yi bölgede etkinliğini kaybetmek istemeyen Rusya bir rakip olarak gördü. İkili ilişkilerde Rusya'nın Türkmenistan'a baskı yapması da Türkmenistan'ın Türkiye ile olan ilişkilerini etkilemiştir.

Türkmenistan'ın dış ilişkilerinde İran da en az Türkiye kadar önemliydi. Özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında kendine model arayan yeni cumhuriyetlerin karşısına Türkiye ve İran birer model olarak sunulmuştu. İran da özellikle ABD tarafından kendine uygulanan izolasyonu kırmak için yeni bağımsız olan cumhuriyetleri bir fırsat olarak görmüştü. İran Mart 1992'de Aşgabat'ta konsolosluk açtı. Daha sonra elçilik haline getirdi. Ayrıca bir ticaret odası (büro??) açtı. Bu açılışlar Türkmen hükümetinin iki ülke arasında demir yolu inşası kararından hemen sonra gerçekleşti. Bu yol günümüzde kullanılıyor. İran devlet başkanı Rafsancani Ekim 1993'te Türkmenistan'a ziyaret gerçekleştirdi. Bu sırada Türkmenistan'da İran'da yetişmiş öğretmenlerle birlikte okul açmayı teklif etti. Ayrıca bölgenin Güney Asya ile Eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında ticarete transit noktası haline gelmesi için çalışmayı teklif etti. Rafsancani Hindistan'a 1995'te gerçekleştirdiği ticarete bu öneriyi destekleyecek ticaret anlaşmaları yaptı. Türkmenbaşı ise İran'a Ağustos 1994 yılında ziyaret gerçekleştirdi. Türkmenistan ile İran arasında Türkmen gazının nakline dair anlaşmalar yapıldı.⁴⁶⁵ İran, Türkmenistan ile ilişkilerini

⁴⁶⁴ Aydın, **a.g.m.**, s.138

⁴⁶⁵ Capisani, **a.g.e.**, s.135

geliştirmek için çalışmalarını sürdürdü. 1992 yılında Hazar denizinde taşımacılık yapmak üzere Pan-islamcı bir şirketin kuruluşunu açıklamış ve gaz sanayinde çalışan Rus mühendislerin İranlı uzmanlarla değiştirilmesini önermiştir. Bunun yanı sıra İran ortak bir ekonomik bölge oluşturarak İran-Türkmenistan sınırında barajların inşa edilmesi için destek sağlamayı önermiştir. Ancak bu projelerin bir çoğu Niyazov tarafından Rusya ve Türkiye'nin tepkisini çekmemek için reddedilmiştir.⁴⁶⁶

Türkmenistan, İran ile olan ilişkilerinde de Rusya'ya ters düşmeme ilkesine dikkat etti. Rusya, Panislamist ve Pantürkist yaklaşımlar olabileceği endişesiyle Türkiye ve İran'ı kendisi için bir tehdit olarak görüyordu. Ayrıca laik bir yapı benimseyen Türkmenistan, İran'ın Şii ve İslamist yapısına da olumlu bakmamıştır.⁴⁶⁷

BDT dışında Türkiye ve İran Türkmenistan'ın iki önemli yeni yabancı ortağı oldular. Sovyetlerin dağılmasından sonra Batılı uzmanlar Türkmenistan'ın İran ya da Türkiye'ye yöneleceğini tahmin ettiler. Ancak Türkmenistan bağımsızlığını yeni kazanmışken başka bir gücün etkisi altına yeniden girmek istemedi. Bu nedenle her iki devletle olan ilişkilerini iyi bir şekilde devam ettirdi. Aynı zamanda Türkmenistan G. Kore gibi diğer ülkelerle de ekonomik alanda ilişkiler kurmayı hedeflemiştir. Türkmenistan'ın İran ya da Türkiye etkisine girmemeyi tercih etmesinde Rusya'nın politikalarına ters düşmekten kaçınma düşüncesi de etkili olmuştur. Rusya, Orta Asya'da Pantürkist ya da kökten dinci hareketlerin yayılmasını kendisi açısından tehdit olarak görmekteydi.⁴⁶⁸ Türkmenistan, Güney Kore'nin yanı sıra Suudi Arabistan ile olumlu ilişkiler gerçekleştirdi. Bazı uzmanlara göre bu ilişkilerde Suudi

⁴⁶⁶ Frischenschlager, **a.g.e.**, s.42.

⁴⁶⁷ Frischenschlager, **a.g.e.**, s.41-42.

⁴⁶⁸ Frischenschlager, **a.g.e.**, s.41; Soltan, **a.g.m.**, s.761

Arabistan'ın Sünni olmasının yanı sıra Türkmenistan'ın bu ülkenin desteği ile OPEC'e dâhil olmak istemesi de etkili olmaktadır.⁴⁶⁹

Politik bağımsızlık her zaman ekonomik bağımsızlığa dayanır ilkesinden hareket eden Türkmenistan, özellikle sanayideki Rusya'ya olan bağımlılıktan kurtulmak için ABD ve AB ülkeleri ile de ekonomik ilişkiler kurma yoluna gitti. Türkmenistan'ın ekonomik ilişkilerde en önemli silahı sahip olduğu doğalgaz kaynaklarıydı. Türkmenistan'ın politikasında ülkenin kalkınması için doğalgaz ihracatının önemli bir yeri vardı. Ekonomi politikasının temelinde de zengin doğalgaz kaynaklarını kullanarak kalkınma yer almaktadır. Türkmen ekonomisini temeli ihracat ve ithalata dayanır. Doğalgazın yanı sıra pamuk da önemli ihraç ürünüdür.⁴⁷⁰ Türkmenistan doğalgaz ve pamuk dışında başka ürünlerin de ihracatını yapmaktadır.

Tablo 5: Türkmenistan'ın İhracat ve İthalat Yaptığı Başlıca Ülkeler

Ülke	İhracat	Ülke	İthalat
Ukrayna	% 50	Rusya	% 23
İtalya	% 17	Türkiye	% 15
İran	% 13	Ukrayna	% 14
Türkiye	% 6	ABD	% 9
Güney Kıbrıs	% 3	BAE	% 12

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı

Tablo 6: Türkmenistan'ın Dış Ticaretinde Başlıca Maddeler

⁴⁶⁹ Capisani, **a.g.e.**, s.134.

⁴⁷⁰ Capisani, **a.g.e.**, s.133; Frischenschlager, **a.g.m.**, s.44; Dikbaş, **a.g.m.**, s.74

Ürün	İhracat	Ürün	İthalat
Yakıtlar	% 86	Makine	% 21
Pamuk, iplik	% 9	Tekstil Aksamı	% 11
Diğerleri	% 5	Ulaşım Aracı	% 11
		Metal	% 9
		Kimyasal	% 7

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı

Türkmenistan'ın dış ilişkilerinde önemli bir faktör de 2001 sonrası ABD'nin terörle mücadele kapsamında yaptığı operasyonlardır. ABD'nin uluslararası terör mücadelesinde uluslar arası koalisyonun uçaklarının Türkmenistan'ın hava sahasını kullanmasına izin verdi. Afganistan'daki terörle mücadele hareketini destekledi.⁴⁷¹ Ancak yine de tarafsızlık politikası çerçevesinde hareket etmeye çalıştı.

Bağımsızlıktan itibaren 15 yıl Saparmurat Türkmenbaşı'nın kişiliği çerçevesinde iç ve dış politikasını belirleyen Türkmenistan'da Türkmenbaşı'nın ölümü de uluslar arası alanda Türkmenistan'ın politikalarında değişiklik olup olmayacağı merak konusu oldu. Niyazov'un yerine seçilen Berdimuhammed Gurbangulı yaptığı açıklamalarda Türkmenistan'ın uluslar arası ilişkilerde Hazar'ın statüsü konusundaki görüşmelerde, Birleşmiş Milletlerin bölge güvenliği ve uluslar arası terörle mücadele ile ilgili çalışmalarında yer almaya devam edeceğini açıkladı. Ayrıca dünya enerji sektöründe Türkmenistan'ın önemli bir yeri olduğunu vurgulayarak uluslar arası pazara Türkmen doğalgazının ulaştırılması ile ilgili çalışmaların devam edeceğini vurguladı. Rusya ile ilişkiler konusunda ise ülkesinin

⁴⁷¹ "Turkmenistan's Authoritarian President Dies at 66" <http://news.independent.co.uk/world/asia/article2091962.ece> 21. 12.2006; "At the crossroads" http://www.watan.ru/eng/public_html/eng_article/28.07.033/ 27.03.2005.

Rusya ile ekonomik ilişkilerinde doğalgazın ön plana çıktığını ülkesindeki yabancı yatırımlarda Rusya'nın çok ön planda olmadığını belirtti. Ayrıca ülkesinin bölgesel ve uluslar arası işbirliği oluşumlarında daha çok ekonomi ile ilgili olanlarda yer alacağını politik amaçlı işbirliklerini tercih etmediklerini belirtti.⁴⁷²

Bağımsızlığından itibaren iç ve dış politikada bölgedeki en otoriter devletler arasında yer alan Türkmenistan, bölgedeki stratejik konumu ve sahip olduğu enerji kaynakları ile küresel güçlerin ilgisini çekmeye devam etmektedir. Enerji kaynaklarını pazarlama ile ilgili doğru atılımlar yapabilirse gelecekte ekonomik ve sosyal yönden daha kalkınmış bir ülke haline gelebilir.

⁴⁷² M. Pereplesnin, "Interview of the President of Turkmenistan for the Turkmenistan Magazine" http://www.turkmenistaninfo.ru/?page_id=6&type=article&elem_id=page_6/magazine_41/326&lang_id=en 16, February, 2007; A. Nuriev, "Will Of The Nation The Turkmen People Named Their Leader" **Turkmenistan International Magazine**, February 2007.

III. BÖLÜM

HAZAR ENERJİ KAYNAKLARI VE ULUSLAR ARASI REKABET

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ortaya çıkan en önemli konulardan birisi Hazar Denizi enerji kaynaklarıydı. Bu enerji kaynakları, hem yeni bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetler hem de enerji ihtiyacı gittikçe artan büyük devletler için bir fırsat haline geldi. Ancak Hazar enerji kaynaklarını kendi ülkelerinin çıkarları için kullanarak ekonomik refaha ulaşmayı hedefleyen Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan gibi Türk cumhuriyetleri bunun bekledikleri kadar kolay olmadığını kısa bir süre içinde gördüler. Sovyet döneminde Hazar'ın kaynakları, cumhuriyetlerin ekonomisine önemli bir katkıda bulunmamış, Sovyet imparatorluğunun ihtiyaçları ve ekonomik politikaları çerçevesinde kullanılmıştı. Bağımsızlığın kazanılmasıyla Hazar'ın zenginliğini dünyaya ulaştırma konusunda hevesli olan bu üç Türk Cumhuriyeti, Batılı firmaları bölgede yatırım yapmaya ve enerji kaynaklarını çıkarmaya davet etmiştir. Önceden bilinen büyük rezervlere ek olarak zengin yeni petrol ve doğal gaz rezervlerinin keşfedilmesi Hazar'ın 21.yüzyılın Basra Körfezi olabileceği yargısına yol açmıştır.⁴⁷³

ABD'nin başı çektiği dünyanın enerji ihtiyacı gittikçe artan devletleri, bölgenin petrol ve doğalgaz kaynaklarını Basra Körfezi'ne alternatif olarak gördüler. Özellikle ABD, Basra Körfezi civarındaki istikrarsızlıklar ve OPEC ülkelerinin tekel oluşturma yolundaki uygulamaları nedeniyle Hazar petrollerini fırsat olarak görüyordu. 20. yüzyılın sonunda yeni keşfedilmiş bir saha gibi dünyanın gündemine

⁴⁷³ C. M.Croissant-M. P.Crossant, "Hazar Denizi Statüsü Sorunu", **Avrasya Etüdleri**, C.3, S. 4, Ankara 1996-1997, s.23

yerleşen Hazar petrollerinin tarihi çok eski devirlere dayanmaktadır. Marco Polo 13. yüzyılda, Hazar çevresinde yağ gibi bir sıvının çıktığından ve bu sıvıların çevredeki memleketlere gemilerle veya develerle gönderildiğinden bahsetmektedir. Marco Polo'ya göre bu sıvı çok güzel yanmaktadır. Fakat tadı güzel değildir.⁴⁷⁴ Seyyahın anlattıklarından anlaşıldığına göre Hazar, 13. yüzyılda dahi ticari açıdan önemli bir bölgedir. Denizin kaynakları başka ülkelere ticaret yapılacak kadar zengindir.

Petrolün varlığının yüzyıllardır bilinmesine rağmen, Azerbaycan ve Hazar çevresinde ilk petrol kuyusu 1846 yılında açıldı. Çok geçmeden Azerbaycan dünya petrollerinin yarısından fazlasını üretir hale geldi. Azerbaycan, yatırımlarla 20. yüzyılın başında dünyanın bir numaralı petrol üreticisi olmuştur.⁴⁷⁵

Önemli kaynaklara sahip ya da jeopolitik açıdan mühim bir konumda olan bölgeler her zaman için uluslar arası rekabetin yaşandığı bir alan olmuştur. Hazar çevresi de böyle bir coğrafyadır. Hammadde arayışlarının ön planda olduğu Birinci Dünya Savaşı döneminde Hazar çevresi de mücadelelere sahne olmuştur. 20.yüzyılın başlarında Bakü petroleri gelişmiş ülkeler için o kadar önemliydi ki Almanya, müttefiki olduğu Osmanlı Devleti'nin aleyhinde hareket ederek önce Batum'u oradan da Osmanlı ordusundan önce Bakü'yü ele geçirmeye teşebbüs etmiştir.⁴⁷⁶

20. yüzyılın başlarında Hazar petroleri için yaşanan rekabet Komünist Sovyet Rusya'nın bu sahayı işgal etmesiyle sonuçlandı. 70 yıl kadar Hazar'ın ve çevresindeki ülkelerin bütün kaynakları Moskova'nın sömürüsüne sahne oldu. Komünist sistemin

⁴⁷⁴ M. Polo, **Dünyanın Hikaye Edilişi**, Çev. I. Ergüden, İstanbul 2003, s.79; **Marco Polo Travels**, Edt.E.Rhys, London 1939; s.36.

⁴⁷⁵ M. Y. Babayev, "Azerabijan's Oil History", **Azerbaijan International**, Summer 2002.

⁴⁷⁶ R. Karadağ, **Petrol Fırtınası**, 5. Baskı, İstanbul 1991, s.168.

çöküşüyle yüzyılın başındaki gibi Hazar çevresi tekrar uluslar arası rekabetin sahası haline gelmeye başladı.

1. HAZAR ÇEVRESİNDE ULUSLAR ARASI REKABET

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu ve Batı arasında yaşanan soğuk savaş döneminde Hazar çevresi Sovyet Rusya'nın kontrolünde olduğu için diğer devletler bölgede yatırımlar yapamadılar. 1991 sonrasında ise başta Amerika Birleşik Devletleri, Rusya, Çin, Avrupa Birliği ülkeleri, Türkiye ve İran gibi bölgede stratejik amaçları olan ülkeler arasında Hazar petrolleri için bir rekabet ortamı oluştu. Böyle bir durumda doğal olarak ittifaklar ve ortak projeler de meydana geldi. Yaşanan nüfuz ve ekonomik çıkar mücadelelerini incelemeyen önce bunlarda etkili olan bazı sorunları ele almak gerekir. Hazar çevresi ülkelerini etkileyen ya da bölge politikalarına tesir eden temel sorunlar; terör, kaçakçılık, etnik çatışmalar ve siyasi istikrarsızlıklardır.

Etnik çatışmalar: Sovyet Rusya'nın çöküşünden sonra bağımsızlığını kazanan devletlerinin sınırları, Komünist dönemin politikalarının sonucudur. Başta Kafkasya'da bulunan devletler olmak üzere, eski Sovyet topraklarında kurulan birçok devlet bünyesinde çeşitli etnik grupları barındırmaktadır. Dolayısıyla gruplar arasında çatışmalar yaşanabilmektedir. Hazar Denizi'nde bulunan enerji kaynaklarının dünyaya çıkış kapısı olması nedeniyle Kafkasya, çatışmaların en fazla yaşandığı alandır. Her ne kadar bölgedeki karışık etnik yapıya sahip devletler Komünist Rus yönetiminin politikalarının sonucu olsa da bugün Rusya Federasyonu da etnik sorunlarla uğraşmaktadır. Rusya'nın güneyinde, Kafkasya'nın ise kuzeyinde yer alan özerk cumhuriyetler Rusya için önemli bir tehdittir. Çeçenistan örneğinde görüldüğü gibi

Rusya Federasyonu'na bağılı olan bir bölge yıllardır çatışmalara sahne olmaktadır.⁴⁷⁷ Çeçenistan sahasının Hazar denizinden çıkarılan petrolerin aktarıldığı petrol hatlarının güzergâhında olması, çatışmaların sadece bağımsızlık hareketleri nedeniyle çıkmadığı düşüncesini akla getirmektedir. Aynı şekilde Gürcistan'ın kuzeyinde Abhazya sorununun yaşanması, yine bu alanın boru hatları güzergâhında bulunması, Kafkasya'da yaşanan çatışmaların dış güçler tarafından desteklendiği görüşüne kanıt olarak sunulabilir ki, Gürcüler, ülkede yaşanan çatışmaların kaynağı olarak Rusya'yı göstermektedirler.⁴⁷⁸ Kafkasya'da bu tür iç sorunlarla uğraşan bir diğer devlet de Azerbaycan'dır. Ayrılıkçı Sadval örgütünün yanı sıra Yukarı Karabağ sorunu Azerbaycan'ın istikrarını tehdit etmektedir. Hazar'ın doğusunda ise ikinci bölümde bahsettiğimiz gibi Kazakistan'ın nüfus yapısı bu ülke için tehdit oluşturabilecek niteliktedir. Ülkenin kuzeyindeki Rus nüfusu; Rusya tarafından Kazakistan'a baskı aracı olarak kullanılabilmektedir.

Hazar çevresinde yer alan ya da burada etkin olmak isteyen bölge devletlerinin neredeyse tamamının benzer sorunu etnik meselelerdir. Güneyde yer alan İran'ın nüfusunun beşte birinin Azerbaycan Türklerinden oluşması, ülke için önemli bir sorundur. ABD gibi uluslar arası güçlerin bu durumu kullanma ihtimalleri, İran yönetimi için ülke bütünlüğü açısından ciddi bir tehdittir. Ayrıca -şu anki Azerbaycan yöneticilerinin böyle bir politikası olmasa da- Kuzey Azerbaycan ile Güney Azerbaycan'ın birleştirilmesi yönünde uygulanacak bir politika, İran'ı zor duruma düşürecektir.

⁴⁷⁷ "Ethnic Conflicts in Russia Become Larger and Bloodier with Every Year", **www.pravda.ru**, 10.10.2007; D. Grammaticus, "**Georgia's Forgotten Conflict**", **http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/3033134.stm**, 3.July 2003

⁴⁷⁸ Grammaticus, **a.g.m.**; "Gunfire Reported in South Ossetia-Georgia Conflict Zone", **http://en.rian.ru/world/20070630/68097710.html**, 30.06.2007; "Georgia and Russia - Doomed to Conflict", **RIA NOVOSTI**, 20.08.2007

Uzak Doğu'daki büyüyen güç Çin; ekonomik açıdan hızla büyümesine rağmen ülke içi istikrar açısından rahat değildir. Çin için de Doğu Türkistan'daki Türk ve Müslüman nüfus bir sorun oluşturmaktadır. Burada yaşanabilecek bir bağımsızlık hareketi Çin'in enerji politikalarına önemli bir darbe vuracaktır.

Terörizm ve kaçakçılık: Terörizm, 20. yüzyılın sonlarına doğru dünyanın en önemli sorunları arasında yerini almıştır. Günümüzde devletler arasında yaşanan savaşıardan çok, terörizm hareketleri ülkeleri tehdit etmektedir. Hazar çevresinde de aynı sorun yaşanmaktadır. Özellikle Afganistan ve Pakistan'da yaşanan olaylar kuzeydeki ülkeleri de tehdit etmektedir. Özbekistan ve Kırgızistan'dan Kafkasya'daki Çeçenistan ve Dağıstan'a kadar geniş bir sahada radikal İslam hareketleri faaliyet göstermektedir. İslami kökenli örgütler bu coğrafyadaki etnik çatışmalarda etkili olmaktadır. Kafkasya'daki olaylarda Vahabi veya El Kaide bağlantılı grupların yer alması bu duruma bir örnektir. Yine Hazar çevresi ülkelerde terörizmle birlikte uyuşturucu ve silah gibi çeşitli kaçakçılık faaliyetleri yoğun olarak yaşanmaktadır. Bu durum bölge güvenliği açısından önemli bir sorun yaratmaktadır.⁴⁷⁹

Siyasi istikrarsızlık: Önceki bölümde Hazar çevresindeki Türk cumhuriyetlerinin siyasi durumlarını detaylı bir biçimde ele almıştık. Bu cumhuriyetlerin yanı sıra Türkistan'da yer alan Özbekistan ve Kırgızistan ile Kafkasya'daki Gürcistan ve hatta Karadeniz kıyısındaki Ukrayna'da siyasi istikrarsızlıklar görülebilmektedir.⁴⁸⁰ Yaşanan iç çatışma ve darbeler bölgenin sosyal

⁴⁷⁹ O.Ditrych, "New Threats in Central Asia and the Caucasus and European Security", **Association for International Affairs**, 11/2006, s.5 (www.amo.cz); "Regions and territories: Dagestan", http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/country_profiles/3659904.stm, 30.10.2007; S. Harrigan, "Moscow Again Plans Wider War in Dagestan", **www.cnn.com**, 19.08.1999; O. Sidorov, "Islamic Factor in Central Asia: Hypothetic or Real Danger?" **www.gazeta.kz**, 05.04.2006; G. Saidazimova, "Central Asia: Banned Islamic Group Hizb ut- Tahrir Continues to Gain Members", <http://www.rferl.org>, 10.08.2007

⁴⁸⁰ Ditrych, **a.g.m.**, s.5; Sidorov, **a.g.m.**

ve ekonomik gelişimini etkilemektedir. Bu durum sahip olunan önemli kaynaklara rağmen refah düzeyinin artmamasında etkili bir faktördür.

İncelediğimiz bu sorunlar Hazar çevresinde etkili olmak isteyen büyük devletler tarafından kullanılmaktadır. Her ne kadar Soğuk Savaş sona erse de yeni dönemde iki kutuplu dünya düzeninin etkileri görülmektedir. Bir yanda ABD, Türkiye ve Avrupa ülkeleri yer alırken diğer tarafta Rusya, Çin, Hindistan Japonya ve ABD tarafından dışlanan İran bulunmaktadır.

Hazar Denizi'ne artan ilgi ve yatırım gerçeğine karşın, Avrupa ve Asya arasındaki stratejik bir noktada konuşlanmış olan bölge, Sovyetler Birliğinin yıkılmasından sonra üç esas bölgesel aktörün -Rusya, İran ve Türkiye- arasındaki jeopolitik çekişmenin odağı oldu. 1992'nin başından itibaren bu üç güç Trans-Kafkasya ve Orta Asya'da büyük bir nüfuz mücadelesine girişmişlerdir. İran, Kafkasya ve Orta Asya'ya hem umut hem de korku ile bakmıştır. Bir yandan bölge uluslararası planda yalnızlık içinde bırakılan İran'a doldurmayı arzu ettiği bir güç boşluğu sunmuştur. Özellikle Tahran, Ermenistan ve Azerbaycan ile güçlü bağlar kurmayı ve böylece bölgedeki baş rakibi Türkiye'nin Orta Asya'nın Müslüman cumhuriyetlerine kendi nüfuzunu yaymasını engellemeyi ummuştur. Diğer yandan Tahran, Azerbaycan'daki gelişmelerin İran'ın kuzeybatısında ikamet eden 20 milyona yakın Azerbaycan Türkü arasında ayrılıkçı duyguların artmasına neden olabileceğinden korkmuştur. Böylece Transkafkasya ve Orta Asya'ya yönelik İran politikası nüfuzunu yayma ve güvenlik ve toprak bütünlüğünü devam ettirme arasında bir denge kurmaya çalışmıştır.⁴⁸¹

⁴⁸¹ Croissant, **a.g.m.**, s.25

Sovyetlerin dağılması ile birlikte bölgede önemli bir güç olma potansiyeli haline gelen Türkiye ise bu yeni duruma hazırlıksız yakalanmıştı. Dönemin yöneticilerinin “Adriyatik’ten Çin Seddine Türk Dünyası” söylemi ise diğer ülkeler tarafından Turancı bir yaklaşım olarak algılanmış dolayısıyla Rusya ve İran gibi bölge devletlerinin hedefleri arasında bu birliği gerçekleştirmeme yolları yer almıştır.⁴⁸² Rusya ve İran, Azerbaycan’daki Türkçü devlet başkanı Elçibey’e karşı gerçekleştirilen darbe ile tehlike olarak gördükleri Türk birliğine karşı tedbir almış oldular.

Rusya ve Ortadoğu arasında stratejik bir kara köprüsü olan bölgede Moskova, yüzyıllardır var olan nüfuzunu, iki tarihi rakibi olan İran ve Türkiye aleyhine devam ettirmeye çalışmıştır. Kısa bir bocalama döneminden sonra Rusya, 1992 yılının sonundan itibaren eski Sovyetler Birliği devletlerinin kendi nüfuz alanı olduğu düşüncesiyle hareket etmiştir. Rusya’da “Yakın Çevre” doktrini olarak bilinen politika doğrultusunda Moskova kendisini eski Sovyet cumhuriyetlerinde barış ve istikrarın tek garantörü olarak algılamıştır. Nüfuz mücadelesinin temel faktörü ise petroldü.⁴⁸³

Hazar çevresinde önemli ölçüde Türk nüfusu yer almasına rağmen önce Çarlık Rusyası, daha sonra da Sovyet Rusya tarafından işgal edilen Türkistan ve Kafkasya’da hala Rus etkisi devam etmektedir. Rusya Federasyonu bu durumu kullanmak istemektedir. Özellikle Putin dönemi ile birlikte Moskova, tekrar Türkistan ve Kafkasya’da hâkim konuma gelme yönünde politikalar izlemeye başladı. Fakat özellikle Hazar’ın doğusundaki Türk Cumhuriyetleri üzerinde nüfuz sahibi olmak isteyen sadece Rusya değildi. Çin, Japonya, Hindistan gibi devletlerin

⁴⁸² Peimani, **a.g.e.**, s.50 vd.; Aydın, **a.g.m.**, s.103

⁴⁸³ Croissant, **a.g.m.**, s.26

yanı sıra Pakistan ve Afganistan kaynaklı radikal İslam hareketleri Türkistan sahasında etkili olmaktadır.⁴⁸⁴ Yani Rusya'da doğuda yalnız değildir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Rusya'daki ekonomik sistemin çökmesi sonucunda Rusya ve Rusya'dan ayrılan devletler yeniden yapılanma için bir geçiş dönemi yaşamaktadırlar. Ayrılan cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan etmeleri ve Birleşmiş Milletlere üye olmaları ile Rusya, Kafkasya'nın dışına itilmiş oldu. Türkiye ve İran ile ortak sınırı kalmadı. Karadeniz sahilindeki önemli limanlarını kaybetti. Azerbaycan petrolleri tasarrufu dışına çıktı.⁴⁸⁵ Sovyetlerin çöküşünden sonra yaşanan bocalama devrinden sonra Rusya, tekrar Hazar çevresinde nüfuzunu güçlendirme yolunda politikalar uygulamaya başladı. Bunların başında ise Kafkaslara yönelik olanlar gelmektedir. Kafkaslarda meydana gelebilecek büyük bir etnik çatışma ve savaş ile Rusya'nın Karadeniz'e çıkış noktasını kaybetmesi durumunda, Karadeniz - Boğazlar - Akdeniz yolu ile sıcak denizlere çıkma imkânı ortadan kalkacak ve Rusya dünya pazarına ürün pazarlamada büyük zararlara uğrayacaktır. Karadeniz ve Kafkasların özel jeostratejik konumu sebebiyle Rusya'nın Kafkasya'yı ve dolayısı ile Karadeniz'e çıkış noktasını elinde tutmaya özen göstermektedir. Kafkasya, Rus ekonomisi için tam anlamıyla bir hammadde kaynağıdır. Kuzey Kafkasya'da bulunan Çeçenistan, Dağıstan gibi özerk cumhuriyetler önemli petrol sahalarıdır. Güney Kafkasya'daki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sahip olduğu petrol yatakları da Rusya'nın ilgi alanındadır. Petrol ve doğalgaz rezervleri açısından Rusya için önem arz etmesinin yanında, Hazar

⁴⁸⁴ A. Cohen, "U.S. Foreign Policy Interests and Human Rights in Central Asia", www.heritage.org, July 18, 2001; Ditrych, **a.g.m.**, s.5 vd.

⁴⁸⁵ G. G. Kona, "Kafkasya Coğrafyasında Yaşanan Gelişmeler: Bölgesel ve Global Aktörlerin Bölgeye Etkisi", www.turksam.org, 26 Kasım 2007

petrollerinin batıya ulaştırılmasında düşünülen muhtemel boru hatlarının üzerinde yer alması sebebiyle de Kafkasya Rusya için paha biçilmez değerdedir.

Putin'in göreve gelmesini müteakip Kafkasya politikasını yenileyen ve sertleştiren Rusya, dünya'ya Kafkasya'nın nüfuz alanı olduğunu tekrar vurgulamaya başlamış; Kafkasya'daki tarihi, siyasi, askeri ve ekonomik çıkarlarının karşısındaki tehlikeleri ve bu çıkarlarını tehdit eden Batı'nın ve Türkiye'nin Kafkasya'daki etkinliğini ortadan kaldırılmayı hedeflemiştir. Burada Rusya için önemli olan, imparatorluğun yeniden yapılanmasından ziyade, Rusya'nın egemen jeopolitik ve ekonomik konumunu saklı tutacak yeni bir ilişkiler ağını yaratma düşüncesidir. Rusya'nın Kafkasya politikasının temelinde Karadeniz'e olan bağlantısının kaybetmeme düşüncesi yer almaktadır. Kafkasların kontrolden çıkması durumunda Rusya hem Karadeniz bağlantısını kaybedecek hem de petrol hatları konusunda önemli bir darbe alacaktır.⁴⁸⁶ Bu nedenle Rusya politikalarında Kafkasya öncelikli bölgedir.

Rusya Federasyonu, Kafkasya'yı etki alanında tutabilmek için müttefiki olan Ermenistan'dan, bölgedeki etnik çatışmalardan yararlanmakta, Çin ve İran ile ilişkilerini geliştirmektedir. Kafkasya, Rusya'nın jeopolitik ve ekonomik menfaatleri açısından son derece hassas bir bölgedir. Stratejik nedenlerin dışında bölgenin ekonomik önemi de büyüktür. Her şeyden önce, Kafkasya, Rus ekonomisi için önemli miktarda ham madde kaynağıdır. Güney Kafkasya'da bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin petrol yatakları da Rusya'nın ilgi alanındadır. Hazar petrollerinin

⁴⁸⁶ Kona, **a.g.m.**; Mikail, **a.g.e.**, s.94; O.F.Tanrısever, "Rusya Federasyonu'nun Orta Asya-Kafkasya Politikası", **Küresel Politikada Orta Asya**, Ankara 2005, s.46 vd.

batıya ulaştırılmasında düşünülen boru hatlarının üzerinde yer alması nedeniyle de Kafkasya, Rusya için büyük değer taşımaktadır.⁴⁸⁷

Rusya Federasyonu'nun, Kafkasya'ya yönelik müdahaleleri açısından, ilk sırayı Gürcistan almaktadır. Nitekim Rusya'nın çeşitli şekillerde desteklediği Gürcistan'da ayrılıkçı etnik hareketler sonucu Şevardnadze yönetimi, 1993 yılı sonunda BDT'ye girmeyi kabul etmek zorunda kalmış ve Rusya ile bir askeri işbirliği anlaşması imzalamıştır. Rusya Federasyonu'nun, Ermenistan ve Gürcistan'daki kazançları, Azerbaycan'a baskılarını arttırmasını kolaylaştırmıştır. Rusya'nın, Azerbaycan'da da benzer politikalar izlediğini görmekteyiz. Azerbaycan'da da Yukarı Karabağ sorununu kullanmaktadır. Ayrıca Azerbaycan'da gerçekleşen darbelerde Rusya'nın etkisi olduğu görüşü yaygındır. Karabağ sorunun çözümünde Rusya'dan destek almayan Azerbaycan yönetimi ise yönünü tekrar Batıya çevirmiştir. Aliyev'in kendi eliyle Azerbaycan'da güçlendirdiği Rus etkisini azaltma yönündeki çabalarına karşılık Rusya, Aliyev'i devirmek için Aralık 1994 ve Mart 1995 tarihlerinde iki darbe girişiminde bulunmuş, aynı zamanda Azerbaycan'a karşı Hazar'ın hukuki statüsü konusunu baskı aracı olarak kullanmıştır.⁴⁸⁸

Rusya içinde bulunduğu ekonomik şartlara ve Kremlin'deki güç çekişmelerine rağmen bölgedeki etkinlik siyasetinden vazgeçmemiştir. Yalnızca büyük Rus petrol firmaları bölgedeki bütün konsorsiyumlarda yer almakla kalmamış, aynı zamanda Rusya aktif olarak kendi ulaştırma önerileriyle ortaya çıkmıştır. Örneğin Bakü-Novorossisk hattına yeniden işlerlik kazandırma isteği, 1996'da birinci Çeçenistan savaşının sonuçlandırılmasında ve Grozni'yle ham petrolün geçişine ilişkin mali müzakerelerde temel etken olmuştur. Aynı zamanda tek bir Avrasya

⁴⁸⁷ Kona, a.g.m.; "Putin Warns Against Attacks on Iran" http://www.chinadaily.com.cn/world/2007-10/17/content_6181593.htm, 17.10.2007

⁴⁸⁸ Kona, a.g.m.; Mikail, a.g.e., s.118; Tanrısever, a.g.m., s.56 vd.

koridoru fikrini çürütmeye çalışan Rusya, coğrafi ölçeği genişletebilmek için öneri sayılarını da arttırmıştır. Kuzey Kazakistan - Novorossisk boru hatlarının tamamlanmasına ek olarak Ankara'yla Rus doğal gazının Gürcistan üzerinden veya Karadeniz'in altından Türkiye'ye ulaştırılması konusunda da müzakerelere başlamıştır. Ayrıca Yunanistan'la Balkan boru hatları projesi üzerinde çalışmaktadır.⁴⁸⁹

Türkistan sahasındaki nüfuzunu korumak ve arttırmak isteyen Rusya, Çin ile benzer sorunları yaşamaktadır. Rusya Federasyonu sınırları içerisinde bir çok etnik grubun yer alması, bunlar arasında Türk ve Müslümanların önemli yer tutması Rusya'nın istikrarını koruması açısından önemli bir sorundur. 1990'lı yıllarda su yüzüne çıkan ve hala devam eden Çeçenistan sorunu Rusya'nın bu durumunun en güzel örneklerindendir. Rusya'nın bu nüfus yapısı ülkede istikrarın sağlanmasını engellemek isteyen güçler için önemli bir kozdur. Özellikle Çeçenistan'ın Hazar enerji kaynaklarının transfer güzergahında yer alması Hazar çevresi Türk cumhuriyetleri ve Gürcistan kadar olmasa da Rusya'da istikrarın sağlanması ya da korunmasının dolaylı ya da doğrudan Hazar enerji kaynakları ile ilgili olduğunun göstergesidir. Aynı zamanda Rusya'da Çeçenistan, Dağıstan bölgelerinde ortaya çıkan radikal İslam hareketleri nedeniyle Çin ile ortak kaderi paylaşmaktadır.⁴⁹⁰ Rusya, Hazar'ın doğusundaki politikalarını, Soyvet döneminde ekonomik ve ulaşım gibi bir çok yönden kendisine bağladığı Türk cumhuriyetlerinin bu durumunu devam ettirme üzerine oluşturmaktadır. Kazakistan ve Türkmenistan'ın enerji kaynaklarını taşıyacak hatların kendi topraklarından geçmesi yönünde çalışmalar yapmaktadır. Bunu

⁴⁸⁹ Kona, **a.g.m.**; Mikail, **a.g.e.**, s.118; Tanrısever, **a.g.m.**, s.50

⁴⁹⁰ Cohen, **a.g.m.**; Mikail, **a.g.e.**, s.113

yaparken, her ne kadar ABD'ye karşı Çin ile aynı safta görünse de Çin'in enerji konusunda etkili olmasını da engellemeye çalışmaktadır.

Bir taraftan Hazar Havzasında bulunan ülkeler kendi aralarında rekabet ederken diğer taraftan Çin-ABD ve Rusya arasında her alanda yaşanan çekişme Hazar Havzasında da kendini göstermektedir. AB ülkeleri ise bölgeye enerji kaynakları açısından bir alternatif olarak bakmaktadır. AB, üyelerinin aratan enerji ihtiyacını karşılamak için kendisine alternatifler aramaktadır. Ortadoğu'nun sorunlu bir bölge olması nedeniyle AB için Hazar enerji kaynakları önemli bir fırsat olarak görülmektedir. Avrupa Birliği ülkeleri bir bütün olarak düşünüldüğünde petrol ve doğalgaz ithalatında ilk sıralarda yer almaktadır. 2030 yılında AB'nin enerji ihtiyacının %70'ni ithal eden bir konuma gelmesi beklenmektedir. Günümüzde ithalatın büyük bir kısmı Rusya, Kuzey Afrika, Basra Körfezi ve Nijerya'dan sağlanmaktadır. Bu nedenle AB farklı alternatifler değerlendirmek istemektedir. Hazar enerji kaynakları bunların başında yer almaktadır. AB ekonomi, insan hakları ve teknik alanlarla ilgili politikalarla Hazar çevresinde etkili olmak istemektedir. ABD gibi siyasi olarak bölgede etkin olmamakla birlikte enerji konusunda Rusya'ya olan bağımlılıkları sürekli arttığından; AB ülkeleri Rusya'nın Hazar çevresinde etkinliğini azaltma yolunda politika izleyen ABD ile zaman zaman işbirliği yapmaktadır. Örneğin 11 Eylül 2001 sonrası ABD'nin Afganistan harekâtını desteklemişlerdir. Bu hareket görünüşte terörizme karşı yapılmış bir operasyon olarak addedilse de daha önce bahsettiğimiz gibi ABD için enerji kaynakları ve nakil hatlarının güvenliği de ön planda yer almaktadır.⁴⁹¹

⁴⁹¹ Bu konuda bkz. **European Security Strategy**, Brussels, 2003, s.2 vd.

Amerika Birleşik Devletleri'nin 11 Eylül terör saldırılarının ardından Hazar havzasına yönelik bu harekâtı, Kafkasya politikasında da somut dönüşümlere yol açtı. Gürcistan'a asker gönderilmesi, askeri yardımların artırılması, Bakü - Tiflis - Ceyhan ham petrol boru hattı projesinin hızlandırılması, Ermenistan'da NATO tatbikatı yapılması kararı, ABD'nin bölgeye yönelik ilgisinin önemli göstergeleri oldu. ABD, bölgedeki askeri üslerini Rusya Federasyonu, Çin ya da İran üzerinden destekleyememektedir. Pentagon'un başlıca ulaşım koridorunu Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan ile Pakistan - Afganistan hattı oluşturmaktadır. Bölgeye ulaşımını en az iki hat üzerinden sağlamayı uygun gören Pentagon için Türkiye - Gürcistan - Azerbaycan güvenlik koridoru stratejik önem taşımaktadır. Washington, Gürcistan'a bağımsızlığını kazandığı günden bu yana yaklaşık bir milyar dolarlık yardım yaptı. Gürcistan, ABD'den yardım alan ülkeler arasında kişi başına düşen yardım bakımından üçüncü sırada bulunuyor. Gürcistan'a yapılan yatırımlar bakımından da ABD yüzde 28.5'lik oranla birinci sırada yer alıyor. 11 Eylül saldırılarının ardından El Kaide Örgütü ile bağlantılı oldukları ileri sürülen Pankisi vadisindeki militanlar ile mücadele gerekçesiyle ABD, Gürcistan'a 200 dolayında asker gönderdi. Vadi, 1994'te başlayan Çeçen Savaşından bu yana Rusya ve Gürcistan'ın gündeminde yer almaktadır. Burası Ruslardan kaçan Çeçen mültecilerin sığındığı yer olmasının yanı sıra çeşitli kaçakçılık faaliyetlerine ve örgütlere yataklık yapmaktadır. Ruslar, Gürcüleri Çeçen militanların burada barınmasına izin vermekle suçlamaktadırlar. ABD'nin Gürcistan'a asker göndermesi öncelikle Rusya'nın Pankisi Vadisi'ne yönelik olası operasyonunu engellemeye yönelik bir hareket olarak görülebilir. Enerji güvenliğini ön planda tutan ABD bu hamlesi ile Rusya'nın Pankisi'yi bahane ederek Gürcistan civarına yerleşmesini önlemeye yönelik bir adım atmış oldu. ABD,

Kafkasya’da Gürcistan’ı kontrol altında tutup, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin düzeltilmesi için çalışırken, Türkiye’yi de bölge ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmesi yönünde teşvik etmektedir.⁴⁹²

ABD’nin Hazar Havzasına olan ilgisi üç kelime ile özetlenmektedir. Bunlar enerji, demokrasi ve güvenlidir.⁴⁹³ ABD, Afganistan ve Irak’a düzenlediği harekâtların gerekçesi olarak güvenlik ve demokrasiyi ön plana çıkarmaktadır. Aslında ABD’nin bu hamlelerinin temelinde tükenmekte olan petrol ve doğal gaz gibi enerji kaynaklarını elde tutmak ve yönetmek düşüncesi yer almaktadır. 19. yüzyılın sonlarında İngiltere ve Rusya arasında yaşanan sömürge rekabetinin bir benzeri günümüzde yaşanmaktadır. Bugün dünyanın çeşitli bölgelerinde anti demokratik hareketler ve terörist faaliyetler görülmesine rağmen ABD’nin operasyon düzenlediği bölgelerin petrol ve doğalgaz kaynakları açısından en zengin bölgeler olması ABD’nin asıl düşüncesinin enerji güvenliği olduğunun bir kanıtıdır.⁴⁹⁴ 2006 yılında yayınlanan ABD ulusal güvenlik stratejisinde Afganistan’dan bahsedilirken bölgenin yüzyıllardır Orta Asya ve Güney Asya arasında bir köprü olduğu belirtilmektedir. 2002 ve 2006’da yayınlanan raporlarda Orta ve Güney Asya’nın ABD için stratejik önemi vurgulanarak Pakistan, Hindistan ve Orta Asya cumhuriyetlerinde demokratikleşmenin desteklenerek bu ülkelerle işbirliğinin önemine değinilmektedir.

⁴⁹² G. G. Kona, “Kafkasya Coğrafyasında Yaşanan Gelişmeler: Bölgesel ve Global Aktörlerin Bölgeye Etkisi”, www.turksam.org, 26 Kasım 2007; Sidorov, **a.g.m.**; F. Ertan, “Pankisi Vadisi”, **Zaman Gazetesi**, 01.03.2002; “Pankisi Krizi Tırmanıyor”, **Radikal**, 04.08.2002; “ABD, Moskova-Tiflis Geriliminden Endişe Ediyor”, **Zaman Gazetesi**, 25.08.2002; R. Morningstar “The New Great Game”, <http://www.spiegel.de/international/0,1518,469857,00.html>, 05.03.2007.

⁴⁹³ Cohen, “Advancing..”

⁴⁹⁴ Amerika’nın enerji güvenliği ile ilgili stratejilerinde Orta Asya ve Hazar Havzası enerji kaynakları önemli bir yer tutmaktadır. 2002 yılında yayınlanan milli güvenlik stratejisi raporunda bu durum belirtilmiştir. Raporda Orta Asya ve Hazar Havzası enerji kaynaklarının işletilmesi ve güvenliğinin sağlanmasının önemi vurgulanmaktadır. Ayrıca raporun güvenlik ve işbirliği ile ilgili bölümünde de Amerika’nın Asya’da etkin bir rol oynamasında Pakistan ve Hindistan ile olan ilişkilerin geliştirilmesinin önemi vurgulanmaktadır. Bu da kuzeydeki Rusya’nın hamlelerine karşı bölgenin güneyindeki alternatifleri elde tutma girişimi olarak görülebilir. Bkz. **The Natioanal Security Strategy of the United State of America**, White House 2002, s. 15-20

Orta Asya’da yer alan beş ülkenin ise Amerikan dış politikası için gün geçtikçe daha fazla önem arz ettiği, bu ülkelerdeki demokratikleşme ve serbest pazar ekonomisine geçme hareketlerinin desteklenmesinin ve enerji çeşitliliği açısından bölgenin önemi raporlarda vurgulanmaktadır. Ayrıca terörizmle mücadele konusunda bu cumhuriyetlerle işbirliğinin önemi raporlarda yer almaktadır.⁴⁹⁵ Bu durum göstermektedir ki ABD, Hazar Havzasının güneyini kontrol altına alarak boru hatları konusunda alternatifler oluşturmaktadır. 2006 raporunda belirtildiği gibi Afganistan bu projelerde köprü vazifesi görecektir.

Çin’in Türkistan dolayısıyla Hazar Havzası politikalarında Doğu Türkistan’ın konumu önemli bir unsurdur. Burada yaşayan Müslüman Uygur Türkleri çeşitli İslami hareketlerin hedefleri arasında yer almaktadır. Bölgenin aynı zamanda Müslüman Kazak ve Kırgız Türkleri ile komşu olması Çin açısından bir tehdit olarak algılanmaktaydı. Bu nedenle başlangıçta Çin, Kazakistan ve Kırgızistan’a karşı temkinli yaklaşmaktaydı. 1996’dan itibaren ise Şanghay İşbirliği örgütünün temelini oluşturan işbirliği ve sınır güvenliği anlaşmaları ile güvensizlik yerini işbirliğine bıraktı. Ancak Doğu Türkistan sadece sahip olduğu Müslüman Türk nüfusu ile değil burada petrol alanlarının yer alması, Çin’in nükleer denemeler yapması nedeniyle de önemli aynı zamanda sorunlu bir bölgedir.⁴⁹⁶ Dolayısıyla bölgenin güvenliği ve istikrarının sağlanması Çin için önemlidir.

Son dönemde ekonomide yüzde 9 gibi önemli bir büyüme sağlayan Çin’in ilgi alanına, artan enerji ihtiyacı nedeniyle Hazar’ın petrol ve doğalgazı girmektedir. Çin bu konuda da Şanghay İşbirliği Örgütü’nden yararlanmak istemektedir. 2005 yılında

⁴⁹⁵ **The Natioanal Security Strategy of the United State of America**, White House 2006, s. 39 vd.

⁴⁹⁶ Cohen, **a.g.m.**; M.Aydın, “Çin’in Stratejik Hesaplarında Orta Asya”, **Küresel Politikada Orta Asya**, s.72 vd.

açılan Atasu-Alashankou boru hattıyla bu konuda ilk adımını atmıştır. Başlangıçta Kazakistan ile anlaşmalar gerçekleştiren Çin, Özbekistan ve Türkmenistan'ın doğalgaz kaynaklarından da Kazakistan üzerinden geçecek bir boru hattıyla yararlanmak istemektedir.⁴⁹⁷

Hazar çevresindeki rekabet yeni işbirliklerini de ortaya çıkarmaktadır. 16 Temmuz 2001 tarihinde Rusya ve Çin komşuluk ve işbirliği anlaşması yaptılar. Bu anlaşma Rusya ve Çin arasında Kore Savaşı döneminde 1950'de yapılan anlaşmadan beri bu tarzda yapılan ilk anlaşmadır.⁴⁹⁸ Çin ile Rusya arasındaki işbirliği Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan'ın da katılımıyla oluşturulan Şanghay İşbirliği Örgütü'ne dönüşerek yeni bir boyut kazanmıştır.⁴⁹⁹ Örgüt; üye devletler arasında ekonomik alanda işbirliğini geliştirmenin yanı sıra radikal İslam tehlikesine karşı birlikte mücadeleyi ve karşılıklı sınırların güvenliğinin sağlanmasını hedeflemektedir.⁵⁰⁰ Şanghay örgütü sadece bölgesel bir örgüt olarak ortaya çıkmamıştır. Aslında bu örgüt Hazar çevresindeki rekabetin bir ürünüdür. Rusya ve Çin gibi iki gücün ABD ve Batı'nın bölgedeki etkinliğine karşı yaptıkları bir hamledir. 1996 yılında Çin, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Rusya; Şanghay Beşlisi'ni oluşturdular. 2001 yılında gruba Özbekistan'ın da katılmasıyla örgüt Şanghay İşbirliği Örgütü haline geldi. Başta üye ülkelerin sınır güvenliğini sağlamak içi kurulmuş olan örgüt daha sonraki dönemde daha geniş bir işbirliği örgütü haline gelmiştir. Son dönemde İran, Hindistan ve Moğolistan gibi devletlerin gözlemci konumuyla örgütün toplantılarına katılmasıyla birlikte örgüt siyasi alanda da dikkatleri üzerine çekmiştir. Şanghay İşbirliği Örgütü gerçekleştirdiği faaliyetlerle

⁴⁹⁷ A. Cohen, "The Dragon Looks West", www.heritage.org, 07.09.2007.; G. Sitnyansky, "Turkmenistan Reaches Out for Gas to China", **RIA Novosti**, 06.04.2006

⁴⁹⁸ Cohen, **a.g.m.**

⁴⁹⁹ Cohen, **a.g.m.**

⁵⁰⁰ Cohen, **a.g.m.**; Sidorov, **a.g.m.**

bölgede ABD etkisini azaltma yönünde çalışan bir örgüt haline geldiğini göstermektedir. Hem askeri, hem siyasi alanda etkili olmaya çalışmaktadır.⁵⁰¹ ABD, Afganistan'a yaptığı operasyonlarında Özbekistan'ın güneyini üs olarak kullanıyordu. Ancak 2005 yılında Özbek yönetimi ABD'den askerlerini çekmesini istedi. Şanghay İşbirliği Örgütü de ABD'den Orta Asya'yı boşaltmak için bir takvim belirlemesini istedi.⁵⁰² Bu örnekler Hazar Havzasındaki harekâtlarında NATO'yu kullanan ABD'ye karşı Varşova Paktı'ndan sonra bu tarzda bir oluşumun meydana gelmekte olduğunu göstermektedir.

2. HAZAR DENİZİ İLE İLGİLİ SORUNLAR

Böyle bir rekabetin yaşandığı ortamda tabii olarak sorunlar ortaya çıktı. Bu sorunların başında ise özellikle Rusya'nın Hazar petrollerini başka devletlere kaptırmama ve yeni cumhuriyetlerin kendi nüfuz alanından çıkmasını engelleme düşüncesiyle hareketi sonucunda Hazar Denizi'nin statüsü sorunu aldı. Rusya'nın yanına ABD tarafından dışlanan İran da eklenince denizin statüsü sorunu sahip olduğu kaynaklardan daha önemli bir hale geldi. Çünkü Rusya'nın Hazar kıyısında zengin enerji kaynakları yoktur. Hazar'ın İran kıyısında ise kaynakların durumu belirsizdir. Ayrıca İran'ın şu an için Hazar enerji kaynaklarına ihtiyacı yoktur. Basra Körfezi alanı dünyanın en zengin petrol merkezleridir. İran da Hazar Denizi'ne bölgede nüfuz sahibi olma düşüncesiyle bakmaktadır. Bu da denizin statüsünün belirlenmesini zorlaştırmaktadır.

⁵⁰¹ A. Cohen, "The Dragon..", www.heritage.org, 07.09.2007.

⁵⁰² B. Pannier, "Summit Shows Growing Interest in Shanghai Cooperation Organization", <http://www.rferl.org>, 16.08.2007

Başlangıçta Hazar ile ilgili tartışmalar Hazar'ın deniz olup olmadığı üzerinde şekillendi. Bu tartışmaların kaynağı olan Hazar, Rusya Federasyonu, Azerbaycan, İran, Türkmenistan ve Kazakistan'a kıyısı bulunan bir su alanıdır. Uzunluğu 1204 kilometredir ve yaklaşık 371.000 km²'lik bir alanı kapsar. Ortalama derinliği 180 metredir. Hazar derinliğine ve su dolaşımına göre üç kısma ayrılmıştır. Kuzey kısmı toplam yüzey alanının %28'ini kaplar ve bu alanda ortalama su derinliği 6,2 metredir. Orta kısmı %36'lık bir alanı kaplar ve ortalama 176 metre su derinliğine sahiptir. Güney kısmı ise diğer %36'lık alanı kaplar ve ortalama 325 metre, maksimum 1000 metre su derinliğine sahiptir. Hazar denizlerle ve okyanuslarla nehir-kanal şebekesi dışında herhangi bir doğal bağlantısı bulunmayan bir tuzlu su kitlesidir. Volga ve Don nehirlerinin kollarına eklenen kanallar aracılığıyla Kara Deniz ve Baltık Denizi'ne bağlanmıştır.⁵⁰³

Sovyetlerin dağılmasından sonra statüsü tartışılan Hazar Denizi ilk defa Çarlık Rusyası ve İran arasında yapılan 1823 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmalarında yer almıştır. Sovyetler dağılıncaya kadar da Hazar Denizi, İran ve Rusların kendi aralarında yaptığı anlaşmalar çerçevesinde kullanılıyordu. 1828 yılında yapılan Türkmençay anlaşmasının 8. maddesine göre Hazar Denizi'nde Rus ve İran ticaret gemileri serbestçe dolaşabilecek, ancak denizde sadece Rus savaş gemileri bulunabilecekti. Bu anlaşmaya göre denizdeki genel hâkimiyet Ruslara aitti.⁵⁰⁴ Çarlık Rusyası döneminde gerçekleştirilen bu anlaşmalar 1921'e kadar geçerli olmuştur. 1921 yılında İran ile Sovyetler arasında yapılan Dostluk Antlaşması

⁵⁰³ H.Cabbarlı, "Hazar'ın Hukuku Statüsü", <http://www.azsam.org>, 12.05.2006; S.Ogan, "Yeni Global Oyun ve Hazar'ın Statüsü", www.turksam.org, 14.02.2005

⁵⁰⁴ K. Mehdiyoun, "Ownership of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea", **The American Journal of International Law**, Vol. 94, No.1, Jan. 2000, s.180-181; "Türkmençay Müqavilesi" http://www.azerbaijan.az/arj_opener.html, 12.06.2007

ile daha önceki bütün anlaşmalar iptal edilerek İran'ın Hazar Denizindeki denizcilik hakları yeniden düzenlenmiştir. Sovyetler ile İran arasında 1935 ve 25 Mart 1940 tarihlerinde Hazar Denizindeki Denizcilik ve Ticaret faaliyetleri ile ilgili 2 anlaşma daha yapılmıştır. 1940 yılında imzalanan anlaşma denizin statüsü ile ilgili konulara referans kaynağı oluşturmaktadır. Bu anlaşmada kullanılan “Sovyet-İran Denizi” tabiri önemli bir referans kaynağıdır. 1954 yılında İran ile SSCB arasındaki kara sınırını belirleyen anlaşma yapılmıştır. Ancak denizle ilgili bir sınırlandırma yapılmamıştır.⁵⁰⁵

Sovyetler Birliği, Hazar'ı kapalı deniz olarak tanımlamıştır. Ancak bu tanımlama deniz üzerindeki askeri ve ticari faaliyetleri kontrolü kolaylaştırmak amacıyla yapılan bir tanımlamadır. Çünkü Sovyet hukukçuları Karadeniz ve Baltık Denizini de aynı şekilde tanımlıyorlardı. Bu tanımlamalar Açık Denizlerle ilgili Cenova Sözleşmesine karşı Sovyetlerin aldığı bir tedbirdir.⁵⁰⁶

Sovyetler Birliği, İran ile yaptığı anlaşmalardan sonra 1949 yılında n itibaren Hazar'ın Azerbaycan kıyılarında hidrokarbon kaynaklarının kullanımı için yoğun çalışmalar yaptı. Bu yoğun çalışmalar Sovyetler 1960'larda Sibiry petrollerine yönelinceye kadar devam etti. İran ise Sovyetlerin bu çalışmalarına bir tepki göstermeyerek 1940 yılında yapılan anlaşmaya uygun olarak ortak deniz mantığına uymaya çalıştı.⁵⁰⁷ Rusların 19. yüzyılda elde ettiği Hazar hâkimiyeti bu dönemde de devam etti.

⁵⁰⁵ Mehdiyoun, **a.g.m.**, s.180-181; Yalçınkaya, **a.g.e.**, s.225; Nugman, **a.g.m.**, s.81

⁵⁰⁶ Mehdiyoun, **a.g.m.**, s.181

⁵⁰⁷ Mehdiyoun, **a.g.m.**, s.181-182

Hazar Denizi yaklaşık iki asır ağırlıklı olarak Rusların hakimiyetinde olmakla birlikte İran ile Ruslar arasında paylaşılan bir deniz olarak kaldı. Sovyetlerin dağılması ile birlikte bağımsızlıklarına kavuşan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan da denize kıyısı olan devletler halinde geldi. Böylece Hazar’da pay sahibi devlet sayısı beşe çıktı.

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra yeni kurulan devletler kendi sorunları ile uğraştıkları için 1994 yılına kadar Hazar Denizi’nin statüsü ile ilgili bir sorun yaşanmadı. 20 Eylül 1994 tarihinde Azerbaycan’ın Çırak, Güneşli petrollerinin çıkarılması ile ilgili anlaşma yapmasından sonra Rusya, Hazar Denizi’nin statüsü sorununu gündeme getirdi. Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı Albert Çernişev, Azerbaycan’ın Hazar petroleri ile ilgili yaptığı anlaşma üzerine petrolerin denize kıyısı olan ülkeler tarafından ortaklaşa paylaşılması gerektiğini belirtti. Azerbaycan’ı da hırsızlıkla suçladı.⁵⁰⁸ Rusya aynı tarihte BM’ye başvurarak BM Genel Kurulu’nun kış oturumunda Hazar’ın hukuki rejimi sorununun gündemine alınmasını istemiştir.⁵⁰⁹ Bu tarihten itibaren Hazar Denizi’nin statüsü sorunu uluslar arası bir sorun olarak gündeme geldi. Bu tarihten sonra Hazar’a kıyısı olan 5 devlet denizin statüsünü belirlemek için görüşmelere başladılar.

Rusya’nın Kafkas petrolünü kendi inisiyatifi dâhilinde kullanabilmek için geliştirdiği en somut karşı politika Hazar’ın statüsü sorunudur. Hazar’ın statüsü sorunu 1991 yılında Hazar’a kıyısı bulunan SSCB üyesi ülkelerin bağımsızlığına kavuşması ve kendi petrollerini çıkartmaya başlamasıyla meydana çıkmıştır. Farklı rakamlara rastlanmakla beraber Hazar petrolünün %80’i Hazar Denizi’nin

⁵⁰⁸ C.Başlamış, “Çernişev’den Bakü’ye Hırsızlık Suçlaması” **Milliyet**, 5 Ekim 1994 ; T. Qaffarov, **Azerbaycan Respublikası**, Bakı 2001; 212-213

⁵⁰⁹ Nugman, **a.g.m.**, s.81

Azerbaycan ve Kazakistan'a ait olan sektörlerinde bulunmaktadır. Eski Sovyet teknolojisinin 120 m. derinlikten daha derindeki petrolü çıkartmaya imkan vermemesi nedeniyle daha derindeki rezervler olduğu gibi kalmıştır. Nitekim Azerbaycan'da imzalanan petrol konsorsiyumlarının ilgilendiği yataklar Hazar Denizi'nin 150-350 m. derinliğinde bulunmaktadır. Bu kaynakların sahipliği ve buna bağlı olarak yatırımcılara hak verme ya da vergi alma gibi hakların hangi ülke tarafından kullanılacağı gibi hususlar, Hazar'a kıyıdaş devletler arasında Sovyetler'in dağılmasından beri yoğun tartışma konusudur. Bölgede eski etkinliğini yitiren RF'nun elindeki koz Hazar Denizi/Gölü'nün statüsüdür. Hazar eğer göl olarak kabul edilirse her ülke kendi tarafında belli bir uzaklığa kadar özel alanlara sahip olacak, ortada kalan alan ise herkesin kullanımına sunulacaktır. Bu durumda ortadaki alanda her isteyen petrol arayabilecek ve petrolü çıkartabilecektir. Eğer deniz olarak kabul edilirse Hazar tamamen ulusal bölgelere bölünecek ve ortada hiç serbest bölge kalmayacaktır. Rusya, hem uluslararası hukuk ve hem de çevresel kaygılarını öne sürerek Hazar'ın ortak mülkiyetini ve kollektif kullanımını savunurken, aslında eski SSCB sınırlarındaki nüfuzunu korumayı ve stratejik üstünlüğünü kaybetmemeyi hesaplamıştır. Moskova'nın ulaşmak istediği diğer bir amaç ise, Hazar'ı hukuken belirsiz bir konumda tutarak, kendi aleyhine olarak değerlendirdiği Batı yatırımının bölgeye girişini engellemek ve bölgenin enerji üretim ve dağıtım tekeli Rus şirketleri vasıtası ile kendi elinde tutmak olmuştur. RF Hazar'ın statüsü ile ilgili sorunları ortaya atarak konsorsiyumlarda pay sahibi de olmaya çalışmaktadır.⁵¹⁰

Hazar'ın statüsü konusunda devletlerin farklı görüşleri vardır. Uluslar arası anlaşmaya imza atarak statü sorunun gündeme gelmesine neden olan Azerbaycan

⁵¹⁰ Kona, **a.g.m.**

Hazar'ın bir deniz olduğu ve uluslar arası kurallara göre sınırların belirlenmesi gerektiği görüşündedir. Azerbaycan, Sovyetler ile İran arasında yapılan anlaşmaların sadece denizcilik, balıkçılık gibi konuları belirlediği için denizin sahip olduğu enerji kaynaklarının kullanımı ile ilgili bu anlaşmanın kullanılamayacağını savunmaktadır. Ayrıca Azerbaycan, Sovyet yönetiminin Hazar Denizini 1970'te Sovyet ve İran denizi olmak üzere bir sınırla ikiye böldüğünü Sovyet kısmının ise Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve Rusya arasında bölündüğü belirtmektedir. Azerbaycan Denizin kendi payına düşen kısmında istediği gibi kullanım hakkına sahip olduğunu belirtiyor.⁵¹¹ Bu durum Azerbaycan'ın 1995 yılında kabul edilen anayasasında da yer almıştır. Böylece Azerbaycan, Hazar'a kıyısı olan devletler arasında Hazar'ın konumunu resmi bir belgede yer veren ilk devlet olmuştur.⁵¹²

Azerbaycan'ın Hazar Denizi'nin statüsü ile ilgili ikinci görüşü ise Hazar'ın bir sınır gölü olduğu görüşüdür. Buna göre birden fazla devletin kıyısı olduğu ve okyanuslarla doğal yollarla bağlantısı olmayan su kitleleri sınır gölü olarak kabul edilir. Sınır göllerinin statüsü uluslar arası hukuk ve göle kıyısı olan devletlerin anlaşması ile belirlenir. Azerbaycan, Hazar'ın orta çizgi ile milli sektörlere bölünmesini istemektedir. Sovyetler döneminde 1970 yılında böyle bir bölünme

⁵¹¹ Mehdiyoun, **a.g.m.**, s.183-184; "Xəzərin Hüquqi Statusu Anlayışının Meydana Gəlməsi"
http://www.azerbaijan.az/_World_Community/_CaspianStatus/_caspiantatus_a.html,
24.06.2007

⁵¹² Azerbaycan Anayasası'nın 11-II. Maddesi "Azerbaycan Respublikasının dahili suları , Hazar denizinin (gölünün) Azerbaycan Respublikasına mensup olan bölümü , Azerbaycan Respublikasının üzerindeki hava mekanı Azerbaycan Respublikası arazisinin terkieb hissesidir." Şeklindedir. Bkz. Abdullayev, **a.g.m.**, s.275

yapıldığı için de Hazar’a kıyısı olan devletler yeni statü belirleninceye kadar kendi bölgelerinde her türlü işlem yapabilir.⁵¹³

Hazar’ın statüsü tartışmalarını gündeme getiren Rusya’nın Hazar Denizi konusundaki ilk önemli tepkisi 1994 yılında gerçekleşti. Azerbaycan, nisan ayında batılı şirketlerle 8 milyar dolarlık petrol anlaşması yapmak için görüşürken , Rusya, İngiltere’nin Moskova elçiliğine bir nota gönderdi. Notada yapılan anlaşmaların tanınmayacağı belirtiliyordu. Rusya Dışişleri bakanlığı aynı yılın sonuna doğru BM Genel Sekreterliğine sunduğu mektupta da Hazar Denizi’nin statüsünün korunması için çaba sarf ettiğini, bunun aksine yapılacak davranış ve uluslar arası anlaşmaları kabullenmeyeceğini tehditkâr ifadelerle bildiriyordu. Rusya bu mektupta Hazar’ın kapalı bir su bölgesi olduğunu ve açık denizlerle ilgili uluslar arası hukukun burada uygulanamayacağı bu nedenle de 1921, 1940 antlaşmalarının yürürlükte olduğunu bildiriyordu. Ayrıca Rusya, yeni çıkan cumhuriyetlerin Sovyetlerin devamı olduğunu dolayısıyla onların da 1921-1940 antlaşmalarına tabi olduğunu bildiriyordu. BDT’nin kuruluşu sırasında Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan’ın da Almatı Deklarasyonu’na imza atmış olması nedeniyle Rusya, Sovyet döneminde Hazar ile yapılan anlaşmaların bu devletler için de geçerli olduğunu ileri sürmektedir.

Rusya, Hazar Denizi’nin statüsü ile ilgili çeşitli dönemlerde üç görüşü savunmuştur. Birinci görüşe göre Rusya Hazar’ı kapalı su havzası olarak kabul etmektedir. Rusya, Sovyet döneminde yapılan anlaşmaların 10 millik kıyı şeridini kapsadığını, bunun dışında kalan alanların ortak kullanıma açık olduğunu belirterek Hazar’a kıyısı olan devletlerin gölden ortak olarak yararlanabileceğini ileri

⁵¹³ “Xəzərin Hüquqi Statusu Anlayışının Meydana Gəlməsi” http://www.azerbaijan.az/_WorldCommunity/_CaspianStatus/_caspianStatus_a.html, 24.06.2007; “How to Divide the Second Kuwait”, www.pravda.ru, 23.08.2004; Abdullayev, **a.g.m.**, s.277

sürmektedir. Rusya 1996 yılında Aşkabat'ta yapılan toplantı sırasında ise 40-45 mil dışında kalan suların ortak kullanıma ait olmasını önermiştir. Rusya'nın üçüncü görüşü ise son dönemde savunduğu "ortak su kitlesi" görüşüdür. Rusya temel olarak Hazar'a açık deniz statüsünün uygulanmasına karşı çıkmıştır. Çünkü böyle bir durumda Volga-Don ve Volga-Baltık kanallarının uluslar arası kullanıma açılması da söz konusu olacaktır.⁵¹⁴

Rusya 1998 yılına Hazar konusundaki politikasını yeniden gözden geçirdi. 6 Temmuz 1998'de Rusya ve Kazakistan deniz yatağının kuzey kısmını bir çizgiyle eşit olarak kendi aralarında böldüler. Ancak bu anlaşma sadece deniz yatağı ile ilgilidir. Rusya Hazar sularının ortak kullanıma açık olması konusundaki ısrarını sürdürdü.⁵¹⁵

Hazar Denizi'nin statüsü ile ilgili İran da Rusya ile benzer görüşleri savunmaktadır. Hazar Denizinin statüsü konusunda İran denize kıyısı olan 5 ülkenin yeni bir düzenlemede anlaşıncaya kadar Sovyet döneminde yapılan 1921 ve 1940 antlaşmalarının geçerli olmasını istiyor. Fakat bu istek belirsizliklere neden açmaktadır. Hazar Denizi'ndeki enerji kaynaklarının kıyıdaş ülkeler uzlaşıncaya değin nasıl kullanılacağı belli değildir. İran deniz üzerindeki ortak mülkiyette anlaşıncaya kadar batılı güç ve şirketlerin bölgede faaliyet göstermesine karşıdır. İran denizin haklarının eşit olarak paylaşılması gerektiğini savunmaktadır.⁵¹⁶ İran'ın Hazar'ın statüsünü sorun haline getirmesinde, Azerbaycan'ın Batılı devletlerle

⁵¹⁴ H.Cabbarlı, "Hazar'ın Hukuku Statüsü", <http://www.azsam.org>, 12.05.2006; Mehdiyoun, **a.g.m.**, s.185 vd.

⁵¹⁵ Mehdiyoun, **a.g.m.**, s.185 vd.; **Pravda**, 24.08.2003

⁵¹⁶ Mehdiyoun, **a.g.m.**, s.182-183.; Yalçınkaya, **a.g.e.**, s.225; K.Çelik-C. Kalaycı "Azerbaycan Petrolünün Dün ve Bugünü", **Avrasya Etüdleri**, Ankara 1999, s.110; N. Nassibli, "Iran's Caspian Policy: Time To Make A Decision" **Central Asia-Caucasus Analyst**, February 10, 2003.

yaptığı Asrın Anlaşması'nda yer almak istemesine rağmen ABD'nin baskısıyla bu anlaşmaya katılarak pay sahibi olamamasının etkisi de bulunmaktadır.

İran'ın Türkmenistan ile mutabık kaldığı diğer bir alternatif ise Hazar'ın kıyıdaş her ülkenin sahil boyu uzunluğu oranına göre paylaşılmasıdır. Toplam kıyı uzunluğu Azerbaycan'dan fazla olan İran bu ölçüye göre halen, Azerbaycan'ın petrol çıkarmak istediği açık denizdeki tesisleri kendi kontrolüne geçirmek istemektedir. Bu öneriye göre en büyük pay Kazakistan'ın daha sonra ise Rusya'nındır. Azerbaycan bu öneriyi kabul etmemiştir.⁵¹⁷

Kazakistan, Hazar Denizinin statüsünün BM'nin denizlerle ilgili kanunları çerçevesinde belirlenmesi gerektiğini savundu. 1998 yılına kadar Kazakistan, Hazar'ın bir iç deniz olduğunu ve 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin uygulanmasını istemiştir.⁵¹⁸

Türkmenistan ise Hazar Denizi ile ilgili kanun çıkaran ilk Hazar ülkesidir. Ekim 1998'de 12 mil ve deniz kıyısının kullanımı ile ilgili bir kanun çıkardı. Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan; Hazar'ın eşit çizgilerle bölünmesi konusunda hem fikirken bu çizginin nasıl çizileceği konusunda fikir birliği sağlayabilmiş değiller.⁵¹⁹

Türkmenistan'ın Hazar'la ilgili tutumu belirsiz gözükmektedir. Türkmenistan ilk önce Azerbaycan ve Kazakistan tarafının ulusal sektörlere bölünmesi görüşünü savunmuştur. 1994 yılında Cumhurbaşkanı Niyazov statü problemini çözmekte bir araç olarak kullanmak üzere Hazar'ın geliştirilmesi için uluslararası bir konsorsiyum

⁵¹⁷ Yalçınkaya, **a.g.e.**, s.226.

⁵¹⁸ Cabbarlı, **a.g.m.**; "Legal Status of the Caspian Sea", **www.mfa.kz**, 11.08.2007.

⁵¹⁹ Mehdiyoun, **a.g.m.**, s.187

oluşturularak ortak faaliyetleri sınırlamayı önermiştir. Daha sonra da tutumunu değiştirerek 45 millik İran-Rus teklifi yönünde konuşmaya başlamıştır. Ocak 1997’de Türkmenbaşı Niyazov, Azeri ve Çırac petrol sahalarının Azerbaycan Türkçesinde olan isimlerini değiştirmiş ve kendi ismini vermiştir. Bunu da "Bu bölgeleri kendi ismimle adlandırdım çünkü kime ait olduğu yönünde bir yanlış anlama olmasın" diyerek açıklamıştır. Bu petrol sahaları kıyıda 45 millik mesafenin dışında olduğundan Türkmenistan'ın tek taraflı eylemi İran-Rus görüşüne terstir.⁵²⁰

Hazar konusunda Türkmenistan'ın İran ile benzer görüşler savunmasının nedeni Azeri, Kepez, Çırag ve Güneşli yataklarıdır. 1949-67’de keşfedilen ve Hazar’ın Azerbaycan sektöründe bulunan Neft Daşları, Çırag, Azeri ve Kepez yatakları petrol ve gaz rezervleri açısından büyük önem taşımaktadır. Türkmenistan bu bölgelerden Azeri ve Çırac yataklarının kendi alanında olduğunu ileri sürmektedir. Azeri ve Çırag yataklarının Hazar’ın Türkmenistan sektöründe gösterilmesi konusunda Azerbaycan ise birleşmiş hat usulü ile Hazar’ın milli sektörlere ayrıldığını gösteren Sovyetler Birliği Petrol Sanayisi Bakanlığına ait haritalarda ve daha sonra ise Azerbaycan, Kazakistan ve yabancı teşkilatlar tarafından hazırlanmış bütün haritalarda Azeri ve Çırag yataklarının Azerbaycan bölgesinde yer aldığını kanıt olarak göstermiştir.⁵²¹

Hazar’ın statüsü ile ilgili olarak başlangıçta iki görüş öne çıkmıştı. Birincisi İran, Rusya ve Türkmenistan’ın savunduğu denizin 5 ülkenin ortak malı olduğu fikridir. Diğer de Azerbaycan’ın ve kısmen Kazakistan’ın savunduğu denizin milli sektörlere bölünmesi fikri idi. Her iki tarafın da kendisine göre hukuksal dayanakları

⁵²⁰ Nugman, **a.g.m.**, s.88; Abdullayev, **a.g.m.**, s.280.

⁵²¹ Cabbarlı, **a.g.m.**; S.Ogan, “Yeni Global Oyun ve Hazar’ın Statüsü”, **www.turksam.org**, 14.02.2005.

vardı. Azerbaycan ve Kazakistan'ın uygulanmasını istediği 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesinde kapalı denizlerle ilgili de madde yer almaktadır. Bu nedenle Hazar'ın kapalı olması deniz olmasını engellemez.⁵²² 1982 sözleşmesine göre yarı-kapalı veya kapalı deniz "iki veya daha çok devletle çevrilen ve bir okyanusa çıkışı olan veya esas olarak devletlerin kara sularından ibaret olan bir göl, körfezdir." Denizi gölden açık denizlere çıkış, tuzluluk, hacim, yaş, kıta sahanlığı gibi çeşitli özellikler ayırır. Hazar göldür diyenler deniz olmanın temel özelliğinin açık denizlere çıkış olduğunu oysa Hazar'ın bu tür bir çıkışa sahip olmadığını belirtiyorlar. Diğerleri de Hazar'ın geleneksel ismini, hacmini ve tuzluluğunu gösteriyorlar. Ayrıca Hazar'ın Volga-Baltık Deniz Kanalı yolu ile Baltık Denizi'ne bağlandığını, 1982 sözleşmesinin çıkış yolunun nehir veya kanal olacağı yönünde bir ifade içermediğini ifade ediyorlar. Karşı görüş ise nehirlerin ve yapay kanalların uluslararası hukuk konusu olmadığını ve kapalı su havzalarını denizlere dönüştürmediklerini belirtmektedir.⁵²³

Günümüzde Hazar'ın hukuki statüsü 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesi gibi uluslararası sözleşmelerle çözülebilir. 1982 sözleşmesine göre Hazar bir göl, deniz, yarı kapalı veya kapalı deniz olarak tanımlanabilir. Bir göl veya deniz olarak tanımlanma her şeyden önce Hazar'ın zengin petrol ve gaz rezervlerinin sahiplerini ve sularının sınırını belirleyeceğinden önemlidir.

Hazar bir deniz, yarı-deniz veya kapalı bir deniz olarak tanımlanırsa 1982 Sözleşmesi uygulanabilir. Sözleşme uygulandığı zaman da Deniz karasularına,

⁵²² Croissant, **a.g.m.**, s.27.

⁵²³ Sözleşmenin 122. maddesinde; "...diğer bir denize veya okyanusa dar bir geçitle bağlı bulunan..." ifadesi yer almaktadır. Bkz. **Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (www.un.org)**; Nugman, **a.g.m.**, s.82-84

bitişik bölgelere, münhasır ekonomi bölgelerine ve kıta sahanlığına her bir kıyı devletinin kendi bölgesindeki doğal kaynaklarını işleme hakkıyla beraber bölünebilir. Bu durumda Hazar Denizi'nin bütünü beş ulusal sektöre ayrılabilir.⁵²⁴

Hazar, eğer bir göl olarak tanımlanırsa uluslararası sınır gölü statüsü kazanır. O zaman 1982 Sözleşmesi'nin yetki alanına girmez. Sınır gölleri için kabul edilmiş uluslararası hudut belirleme yöntemi yoktur. Bu durumda hukuka örnekler kaynaklık edecektir. Sınır gölleri bütün kıyı devletlerinin sahillerinden eşit uzaklıkta çizilen merkez hattıyla ve bu merkez hattı üzerindeki kara sınırlarının son noktasından çizilen bir dikey hatla ulusal sektörlere bölünebilir. Sonra da devletlerin sınırları göl üzerindeki sınır çizgisi boyunca devletlerin topraklarına ilgili bölümlerin eklenmesiyle geçer. Devletlerin bu bölgeler üzerindeki doğal kaynakları çıkarma hakları sınır çizgisine kadar olan göl sularını kapsamaktadır. Sınır gölünün bu tür bölünmesi ABD ve Kanada arasında Büyük Göllerle, Fransa ve İsviçre arasında Geneva Gölü'yle gerçekleşmiştir. Sınır göllerinin hudutlarını belirlenmesiyle ilgili nadir kullanılan bir diğer yöntem her bir kıyı devletinin 12 millik kara sularına sahip olması ve gölün geri kalanının ortak kullanıma açık olmasıdır. Bu tür tek örnek Bolivya ve Peru arasında Titicaca Gölü'nün paylaşımıdır.⁵²⁵

İran ile Rusya ise Azerbaycan ve Kazakistan'ın görüşüne karşılık Hazar'ın doğal yollardan açık denizlere bağlanmadığını ileri sürerek açık deniz olarak kabul edilemeyeceğini belirttiler. Bu görüşe göre 1982 BM Sözleşmesi uygulanamazdı. Hazar'ın statüsü Sovyetler Birliği ve İran arasında yapılan anlaşmalar çerçevesinde belirlenebilirdi. Burada da gölün ortak kullanımı söz konusudur. Azerbaycan,

⁵²⁴ Nugman, **a.g.m.**, s.82; Croissant, **a.g.m.**, s.27; Cabbarlı, **a.g.m.**

⁵²⁵ Nugman, **a.g.m.**, s.83; Cabbarlı, **a.g.m.**

Türkmenistan ve Kazakistan bahsedilen anlaşmaların Sovyetler Birliği döneminde yapıldığını ve Sovyetlerin dağılması ile birlikte anlaşmaların geçerliliğini kaybettiğini iddia etmektedirler. Ancak bu üç Türk cumhuriyeti Almatı Deklarasyonu'na imza atmışlardı. Bu deklarasyonda, Sovyet döneminde yapılan anlaşmaları kabul ettiklerine dair bir madde de vardı. Dolayısıyla Rusya, 1921 ve 1940 anlaşmalarının geçerli olduğunu savunuyordu.⁵²⁶ Sovyet döneminde yapılan anlaşmaların hiçbirisi Hazar'ın sınırlarını belirlemediği için Rusya'nın ortak kullanım fikrinin geçerli hale gelmesine neden oluyordu.⁵²⁷

Bu tezler çerçevesinde şekillenen Hazar'ın statüsü problemini çözmek için 5 devlet, çalışmalar yapmak üzere bir komisyon oluşturdular. 11-12 Kasım 1996'da Aşkabat'ta yapılan toplantıda oluşturulan bu komisyonda ülkeler dışişleri bakan yardımcısı seviyesinde temsil edilmektedir.⁵²⁸

Hazar Denizi'nin statüsünü belirlemek üzere oluşturulan komisyon, 2004 yılına kadar 15 defa toplanmıştır. Her toplantı kıyıdaş ülkelere birinin başkentinde gerçekleştirilmektedir. Son olarak 26-27 Ekim 2004'te Moskova'da toplandılar. 2002 yılında ise başkanlar düzeyinde Aşkabat'ta bir toplantı yapıldı. Bu toplantıdan sonra başkanlar düzeyinde bir sonraki toplantının Tahran'da yapılması kararlaştırılmıştı. 20-22 Haziran 2007 tarihleri arasında bu zirvenin alt yapısını oluşturmak üzere toplanan dış işleri bakanları olumlu bir sonuç elde edemediler. 16 Ekim 2007'de başkanlar düzeyinde gerçekleştirilen zirvede, öncekilerde olduğu gibi statü konusunda somut bir sonuç elde edilemedi. Viladimir Putin burada yaptığı konuşmada denizi

⁵²⁶ H. Peimani, **The Caspian Pipeline Dilemma**, London 2001, s.40-41

⁵²⁷ Croissant, **a.g.m.**, s.27; Nugman, **a.g.m.**, s.81-82

⁵²⁸ "Xəzərin Hüquqi Statusu Anlayışının Meydana Gəlməsi" http://www.azerbaijan.az/_WorldCommunity/_CaspianStatus/_caspianStatus_a.html, 24.06.2007

bölmek yerine, Hazar’a kıyısı olan ülkelerin ortak hareket etmesi gerektiğini vurguladı. Ancak deniz tabanının sınırlarının belirlenmesi ve maden kaynaklarının kullanılması konusunda anlaşma yapmak için de Hazar’ın statüsünün belirlenmesinin beklenmesine gerek olmadığını vurguladı. Hatta Kazakistan, Azerbaycan ve Rusya’nın denizin kuzeyi için yaptığı bu tip anlaşmaların güneyde de gerçekleştirilerek bir bütünlük sağlanabileceğini vurguladı.⁵²⁹

Hazar’ın statüsü hakkında gerçekleştirilen toplantılardan kesin sonuç alınamasa da bu süreçte bazı gelişmeler de oldu. Hazar’ın paylaşımı ile ilgili ilk gelişme 1996 yılında yaşandı. 12 Kasım 1996’da Aşkabat görüşmelerinde Kazakistan Hazar’ın uluslararası hukuk normlarına uygun olarak yetki alanının ve balıkçılık bölgeleri sınırlarının belirlenmesini ve deniz tabanının milli sektörlere ayrılmasını istedi. Rusya, İran ve Türkmenistan ise kendi aralarında mineral kaynakların kullanımında işbirliği yapılması hakkında memorandum imzaladılar. Kazakistan ve Azerbaycan bu memoranduma katılmadılar.⁵³⁰

Temmuz 1998’de Rusya ve Kazakistan Hazar’ın kuzey kesiminde deniz tabanının bölünmesi konusunda anlaşma imzaladılar. Bu anlaşma imzalandıktan sonra İran Hükümeti anlaşmaya karşı olduğuna dair bir beyanat verdi.⁵³¹ Kazakistan ve Rusya’nın yaptığı bu anlaşma Hazar’ın kullanımı ile ilgili olumlu bir gelişmeydi. Bu ikiliye daha sonra Azerbaycan da katıldı. 14 Mayıs 2003 tarihinde Almatı’da; Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan; Hazar’ın deniz tabanının bölünmesi konusunda

⁵²⁹ F. Ertan, “Yine Sonuç Yok”, **Zaman Gazetesi**, 06.07.2007; “Caspian States to Hold Summit”, **Tehran Times**, 07.07.2007; “Speech at the Opening of the Second Caspian Summit”, http://www.kremlin.ru/eng/text/speeches/2007/10/16/2302_type82914_148479.shtml, 16.10.2007

⁵³⁰ Cabbarlı, a.g.m.

⁵³¹ Cabbarlı, a.g.m.; “Xəzər Dənizinin Hüquqi Statusuna Dair” http://www.mfa.gov.az/az/foreign_policy/inter_affairs/econom/xezer.shtml, 07.07.2007; “Legal Status of Caspian Sea”, www.mfa.kz, 23.05.2007.

bir protokol imzaladılar.⁵³² Bu anlaşmaya göre Hazar'ın %19'u Rusya'ya, %29'u Kazakistan'a, %18-19 civarındaki bölümü de Azerbaycan'a ait olacaktır. Geri kalan kısım ise Türkmenistan ve İran'ın bu paylaşıma karşı çıkması nedeniyle belirsizliğini korumaktadır.⁵³³

Böylece Hazar Denizi'nin kuzey kısmında deniz tabanının paylaşımı gerçekleşmiş oldu. Bu arada başlangıçtan itibaren Azerbaycan'ın fikirlerine karşı hareket eden Rusya da 1998 yılından itibaren tavır değiştirmiş oldu. Bu gelişmelere karşılık İran ve Türkmenistan ise ortak hareket etmeye devam ettiler.

2001 Temmuz ayında ise Hazar'ın güneyinde ciddi anlamda gerginlikler yaşandı. Önce Türkmenistan ile Azerbaycan arasında yukarıda belirttiğimiz petrol sahalarının kime ait olduğu konusunda Nota savaşları yaşandı. Arkasından Azerbaycan ile yaptığı anlaşma sonucunda Hazar'ın güneyinde petrol araması yapan BP'ye ait gemilerin İran savaş gemileri tarafından taciz edilmesi olayı yaşandı. Böylece ilk defa Hazar krizinde askeri unsurlar da devreye girmiş oldu.⁵³⁴

Bu krizlerden sonra Azerbaycan ile Türkmenistan arasında sorunun çözümü için görüşmeler devam etmektedir. İran ise hala Hazar'ın enerji kaynaklarından bütün devletlerin yüzde 20 oranında pay sahibi olması konusundaki ısrarını sürdürmektedir.

Hazar Denizi'nin statüsü ile ilgili sorunlar dışında gündeme getirilen başka bir sorun da çevre sorunudur. Rusya'nın Hazar'ın sektörel bölünmesine karşı çıkarken sunduğu gerekçelerden birisi de bu bölünme gerçekleşirse denizin zarar göreceği

⁵³² "Legal Status of Caspian Sea", www.mfa.kz, 23.05.2007

⁵³³ "Hazar'ın Statüsü", www.trt.net.tr, 14.05.2003; "Legal Status of Caspian Sea", www.mfa.kz, 23.05.2007

⁵³⁴ S.Kohen, "Hazar Huzursuz", *Milliyet Gazetesi*, 14.08.2001; Yalçınkaya, *a.g.e.*, s.226; "Bakü ile Aşkabat'ın Arasına 'Hazar' girdi" *Hürriyet Gazetesi*, 17.08.2001

görüştür. Moskova Hazar Denizi'nin korunması gereken çok hassas eşsiz bir ekosisteme sahip olduğunu iddia etmekte ve eğer Hazar sektörüne bölünecek olursa bunun neden olacağı zararlı çevresel kirlenmeden korunması gerekecek olan bir balıkçılık sanayisinin varlığını gündeme getirmektedir. Ortak kontrolün Denizin doğal kaynakları, özellikle de Rusya ve İran arasındaki antlaşmalarca güvence altına alınmıştır. Rusya'nın çevreyi korumak için ortaya çıkan bu yeni arzusu bugün için ironik gözükmemektedir. Çünkü Sovyet dönemi boyunca Moskova'nın korumasında Hazar Denizi dünyadaki çevre açısından en tehlikeli bölgelerinden birisi olmuştur. Gerçekten Azerbaycanlı bilim adamlarına göre Baku ve Sumgait'i içeren Apşeron Yarımadası ve Hazar Denizi şiddetli hava ve su kirlenmesi nedeniyle ekolojik açıdan dünyanın en harap bölgesidir.⁵³⁵ Hazar sadece petrol açısından değil havyar üretimi açısından da dünyanın en önemli üretim merkezlerinden birisidir. Hazar denizinde yaşayan mersin balığının yumurtalarından üretilen havyar en değerli olanıdır. Hazar'da meydana gelen kirlenmeler bu balığın ve diğer canlıların neslinin tükenmesine neden olmaktadır. Rusya ortak kullanımla denizin kirlenmesinin önlenebileceğini iddia etmişti. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi denizin kirlenmesinin temel sebebi Sovyet dönemi uygulamalarıdır. O dönemde çözülmeyen sorunların günümüzde sadece denizin ortak kullanımının kabulüyle çözülmesi düşünülemez.

Aslında Hazar'da temel sorun ne çevre ile ilgili olanlardır ne de denizin statüsü ile ilgili olan sorunlardır. Hazar'da temel bölgedeki enerji kaynaklarının paylaşımı ve Rusya ve İran'ın Türkiye ve ABD gibi batılı devletlerin bölgede nüfuz sahibi olmalarını istememeleridir. Bunun en güzel örneklerinden birisi de

⁵³⁵ Croissants, **a.g.m.**, s.30-31; Nugman, **a.g.m.**, s.85

Azerbaycan'ın yaptığı Asrın Anlaşması olarak nitelendirilen anlaşmadan sonra Rusya'nın statü problemini uluslar arası boyutta gündeme getirmiş olmasına rağmen, 1996 yılından itibaren Hazar petrollerinin kendisine ait Novorossisk limanına aktarılmasını garantiledikten sonra politika değişikliğine gidip deniz tabanının bölünmesi konusunda Azerbaycan ve Kazakistan ile anlaşmasıdır. Rusya başlangıçta denizin milli sektörlere bölünmesine Azerbaycan ve Kazakistan'ın ABD'nin öncülük ettiği batılı şirketlerle anlaşma yapması ile bölgedeki nüfuzunu kaybetme düşüncesiyle karşı çıkmaktaydı. Ayrıca Türkiye ile Rusya arasında yaşanan petrollerin Rus limanları ile mi yoksa Türkiye limanları aracılığıyla dünya pazarına ulaştırılacağı rekabeti de Rusya'nın tutumunda önemli rol oynamıştır.⁵³⁶ İran'da benzer durum söz konusudur Asrın Anlaşması'na dâhil edilmeyen İran daha sonra Şah Deniz projesinde yer alarak aslında Azerbaycan'ın Hazar üzerinde yaptığı faaliyetleri onaylamış oluyordu. Ancak ABD'nin tutumları yüzünden Hazar enerji kaynaklarının işletilmesi ve transferinde söz sahibi olamayan İran, Hazar'ın statüsü konusunda sorun çıkarmaya devam etmektedir.⁵³⁷

Sonuç olarak Hazar'ın statüsü sorununun denizde sahip oldukları kaynaklar Türk cumhuriyetlerinin sahasındaki kadar zengin olmayan Rusya ve İran tarafından bir koz olarak kullanılmaya devam edeceği aşîkârdır. Dolayısıyla statü sorununun çözümü uluslar arası hukuktan çok, bölgede enerji kaynaklarının işletilmesi ve transferi konusundaki yatırımlara bağlı olmaya devam edecektir.

⁵³⁶ "How to Divide the Second Kuwait", **Pravda**, 23.08.2004; N. Nassibli, "Azerabijan's Geopolitics and Oil Pipeline Issue", **Perception**, Volume 4, Number 4, December 1999-February 2000, s.3; A. Bilici, "Petrolü, Doğalgazı ve Havyarı Var Statüsü Yok", **Aksiyon**, 30.05.1998, s.43

⁵³⁷ İran, Azerbaycan petrollerinin işletilmesi için oluşturulan konsorsiyumda yer almak için Azerbaycan devlet petrol şirketi SOCAR'ın hissesinden pay almak istemiştir. Ancak ABD'nin karşı çıkmasıyla bu girişim gerçekleşmemiştir. Bkz. **Cumhuriyet Gazetesi**, 05.02-06.02.1995; Ayrıca Bkz. Nassibli, **a.g.m.**, s.4; Nassibli, "Iran's Caspian Policy: Time To Make A Decision" **Central Asia-Caucasus Analyst**, February 10, 2003.

2. HAZAR ENERJİ KAYNAKLARININ DURUMU VE ULUSLAR ARASI PAZARLARA ULAŞTIRILMASI

20. yüzyılın sonunda bağımsızlıklarını kazanan Hazar çevresindeki Türk Cumhuriyetleri ekonomik olarak kalkınmada sahip oldukları enerji kaynaklarına güveniyorlardı. Sovyetlerin son döneminde cumhuriyetlere verilen bazı haklar çerçevesinde cumhuriyetler doğal kaynaklar üzerindeki milli egemenliklerini ilan etmişlerdi. Bağımsızlıktan sonra da bu kaynaklar üzerindeki egemenliklerini güçlendirdiklerini düşünen cumhuriyetlerin yöneticileri sahip oldukları enerji kaynaklarını dünya pazarına ulaştırarak ülkelerinin kalkınmalarını sağlamayı hedefliyorlardı. Ancak bu kaynakların işletilmesinde ve pazarlanmasında da önemli sorunlarla yüz yüze kaldılar. Çalışmamızın bu bölümünde Hazar’a kıyısı olan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan cumhuriyetlerinin sahip oldukları kaynakların durumunu ve bu kaynakları pazarlamak için yaptıkları faaliyetleri ele alacağız. Hazar’a kıyısı olan diğer iki ülke İran ve Rusya’nın ise denizdeki enerji kaynaklarının zenginliği konusunda kesin veriler yoktur. Dünya enerji piyasasının başta gelen iki ülkesi olan Rusya ve İran’ın kaynaklarının büyük çoğunluğu Hazar Denizi dışındaki sahalarda bulunmaktadır. Rusya’nın Sibiry’a, İran’ın ise Basra Körfezi’ndeki kaynakları Hazar’dakilere göre daha zengindir.⁵³⁸

a. Azerbaycan Sahasındaki Kaynaklar

Azerbaycan diğer Hazar çevresi cumhuriyetler gibi bağımsızlığını elde ettikten sonra ekonomik olarak bağımsızlığı elde etmenin yolunu Hazar petrollerini uluslar arası pazara ulaştırmada görüyordu. Dünyanın ilk petrol bölgelerinden olan Azerbaycan zengin petrol kaynakları ile öncelikli Rusya olmak üzere bir çok devletin

⁵³⁸ Bilici, **a.g.m.**, s.43; C. Abdullayev, “Uluslar arası Hukuk Çerçevesinde Hazar’ın Statüsü ve Doğal Kaynakların İşletilmesi Sorunu”, **AÜHFD**, C.48, S.-4, Ankara 1999, s.261.

hedefinde yer almıştı. Rusya'dan sonra Sovyetler Birliği'nin etki alanında yer alan Azerbaycan petroleri 70 yıl boyunca Sovyet yönetimi tarafından sömürülmüştür. Azerbaycan bağımsızlığını kazandığında diğer birçok Sovyet cumhuriyeti gibi başında Komünist lider Ayaz Muttalibov vardı. Ancak Azerbaycan'ın bağımsızlığı diğer Türk cumhuriyetlerine göre çok daha farklı olmuş Azerbaycan tam bir bağımsızlık mücadelesi vermişti. Bu mücadelenin öncüsü olan AHC hareketinin lideri Elçibey 1992 yılında iktidara da gelmiş ve bölgede ilk defa komünist olmayan bir yönetim kurulmuştu. Elçibey hükümeti siyasi bağımsızlığın yanı sıra ekonomik açıdan da Rusya'nın etkisinden kurtulmak istiyordu. Bu amaçta en önemli silahı petrol kaynaklarıydı. Azerbaycan, maddi açıdan sahip olduğu petroleri çıkaracak ve boru hatları inşa edip uluslar arası pazar ulaştıracak bir güce sahip değildi. Bu nedenle başta Türkiye ve Amerika olmak üzere batılı devletlerle Hazar petrollerinin işletilmesi ve pazarlanması konusunda görüşmeler yapıldı.

Azerbaycan gibi batılı şirket ve devletler de Hazar petrollerini yeni bir fırsat olarak görüyor, Basra Körfezi petrollerinden sonra Hazar Denizi hidrokarbon kaynaklarını en önemli enerji alanı olarak addediyorlardı.

Azerbaycan'ın kanıtlanmış petrol rezervleri 7 milyar varildir. Doğalgaz rezervleri ise 1.35 trilyon m³'tür.⁵³⁹ Azerbaycan sahip olduğu enerji kaynaklarını kendi imkânları ile işletemediği için yabancı yatırımcılar ile oluşturduğu konsorsiyumlar ile petrol arama ve çıkarma çalışmaları yapma yoluna gitmiştir. Bu

⁵³⁹ BP Statistical Review of World Energy, June 2007, s.6-8.

amaçla 1992 yılında Azerbaycan Respublikası Devlet Neft Şirketi (SOCAR) kuruldu.⁵⁴⁰

Azerbaycan, ülke içindeki yapılanmayı tamamlarken aynı zamanda yabancı yatırımcılarla da görüşmeye başladı. Eylül 1992’de Amerikan, İngiliz ve Norveç firmaları ile Azerbaycan petrol sahasında çalışmalar yapılması amacıyla bir konsorsiyum oluşturulmasına ilişkin bir anlaşma imzalandı. Elçibey yönetimindeki Azerbaycan yönünü Rusya ya da İran yerine Türkiye ve Batıya çevirmişti. Ülke Ermeniler dolayısıyla Rusya tarafından sürekli tehdit edilmesine rağmen Azerbaycan, Batılı devletler ile ilişkiler kurmak için oldukça istekli ve cesur davranıyordu. Petrol anlaşmalarının yanı sıra Güneşli ve Çırak gibi alanlardan çıkarılacak petrolerin Akdeniz’deki Ceyhan Limanı’na aktarılması konusunda da görüşmeler yapıldı.⁵⁴¹

Elçibey yönetimindeki Azerbaycan, Hazar çevresindeki Türk cumhuriyetleri arasında Rusya’dan bağımsız olarak enerji konusunda anlaşmalar gerçekleştiren ilk Türk cumhuriyetiydi. Elçibey’in bu açılımları Rusya’yı rahatsız ediyordu. Azerbaycan’ın yaptığı anlaşmalardan sonra Karabağ’daki Ermeni saldırıları arttı. Ancak Elçibey yönetimi ülkenin içinde bulunduğu bu zor duruma rağmen politikalarından vaz geçmedi. Mart 1993’te Türkiye ile Azerbaycan Petrollerinin Ceyhan’a aktarılması konusunda bir anlaşma yaptı. Daha sonra Elçibey Londra’da konsorsiyumla ilgili sorunlar çözmek için bir ziyaret yapmayı planlarken Suret Hüseyinov’un ayaklanması gerçekleşti. Azerbaycan’da Rusya karşıtı Elçibey’in

⁵⁴⁰ Azerbaycan Respublikası Devlet Neft şirketi genel olarak şirketin İngilizce adının kısaltması olan SOCAR adıyla bilinmektedir. SOCAR hakkında detaylı bilgi için Bkz. “ARDNŞ Haqqında” <http://www.socar.gov.az/about-az.html>, 22.06.2007.

⁵⁴¹ T. Atmaca, “Azerbaycan’a Can Veren Petrol”, **Türkiye Gazetesi**, 13. 10.1995; T. Swietochowski, “The Politics of Oil and Quest for Stability: The Caspian Sea” **Post-Soviet Central Asia**, London 1998, s.125; Olcott, **Central..**, s.30.

yönetimden uzaklaşması ülkenin enerji stratejisinde de değişikliklere neden oldu. Elçibey'in yerine geçen Haydar Aliyev de ülke petrollerinin işletilmesi için yapılan görüşmeleri kısa bir süre durdurduktan sonra tekrar Batılı devletler ile anlaşma yoluna gitti. Ancak bu kez yapılan anlaşmalar da Rus şirketleri de yer almaya başladı.⁵⁴²

Haydar Aliyev yönetimindeki Azerbaycan, 1994 yılında tekrar Elçibey döneminde gerçekleştirilen petrol anlaşmalarına yöneldi. Elçibey döneminde alt yapısı hazırlanan Batılı şirketlerle oluşturulacak şirketler birliği ile ilgili anlaşma 20 Eylül 1994 tarihinde imzalandı. Azerbaycan'ın Azeri, Çırac, Güneşli sahalarında petrol çıkarılması ile ilgili olan bu anlaşma "Asrın Anlaşması" olarak da adlandırıldı.⁵⁴³ Oluşturulan bu konsorsiyumda TPAO'nun payı % 1.75 iken Rus Lukoil'in payı ise % 10 oldu. En büyük paylarsa İngiliz BP (% 17.12) ve Amerikan AMOCO (% 17.01) şirketlerinin oldu. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi'nin konsorsiyumdaki payı % 20'ydi. Ancak daha sonra İran da bu konsorsiyuma katılmak istemişti. SOCAR'ın payından % 5 oranında İran şirketi IRNA'ya devredilmesi gündeme gelince Türkiye de devreye girdi. Bunun üzerinde Şubat

⁵⁴² Rusya bölgedeki egemenliğini BDT aracılığı ile devam ettirmek istiyordu. Kafkasya'daki Güney Kafkasya'daki üç cumhuriyetten ikisinde ise milliyetçi yönetimler hakimdi. Azerbaycan'da Elçibey yönetimi Gürcistan'da ise yine milliyetçi Z. Gamsakhurdia vardı. İki ülke de BDT'ye katılmayı reddetmişti. Bölgede hakimiyeti bırakmak istemeyen Rusya, Elçibey'in Batı'ya açılımları artınca devreye girdi. Her iki ülkedeki milliyetçi yönetimler gitti. Yerine Sovyet dönemi devlet adamları olan Shevardnadze ve Aliyev geldi. Bkz. Olcott, **Central.**, s.168; Swietochowski, **a.g.m.**, s.125; Atmaca, **a.g.m.**; N. Batur, "Elçibey, Hüseyinov ve Haydar Aliyev", **Milliyet Gazetesi**, 10.10.1994.

⁵⁴³ C. Başlamış, "Petrolde Anahtar Türkiye", **Milliyet Gazetesi**, 24 Eylül 1994; Qaffarov, **a.g.e.**, s.213; V. Aliyev, "Əsrin Müqaviləsi: Əsrə Bərabər 10 İl", <http://bizimasr.media-az.com/arxiv/2004/37/aktual.html>, 21.12.2004; Nassibli, **a.g.m.**, s.2; S. Demirtaş, "Bakü Ceyhan'da 8 Yıllık Zorlu Mücadele", **Cumhuriyet Gazetesi**, 19.09.2002; T. Akyol "Petrolde Büyük Adım" **Milliyet**, 21 Eylül 1994, s.15; Croissants, **a.g.m.**, s.24.

1995'te Londra'da yapılan görüşmelerde TPAO'nun payı % 5 oranında arttırılarak % 6.75'e yükseldi.⁵⁴⁴

Azerbaycan, petrol sahalarının işletilmesi ile ilgili 2000 yılı sonuna kadar 21 anlaşma gerçekleştirmiş, bu anlaşmalarda 15 farklı ülkeden 33 büyük petrol şirketi Azerbaycan petrollerinin işletilmesinde pay sahibi olmuştur.⁵⁴⁵

Türkiye Azerbaycan petrolünün üretilmesi ve geliştirilmesi amacıyla yapılan anlaşmalardan yalnızca ikisinde yer almıştır. Bunlardan birincisi Asrın Projesi'dir. İkinci proje ise Şah Denizi Projesi'dir. TPAO'nun bu projedeki payı ise %9'dur. Şah Denizi Projesi aynı zamanda İran'ın katılıp ABD'nin katılmadığı tek projedir.

Bu anlaşma ile Azerbaycan'ın su altı kaynaklarının araştırılması ve geliştirilmesinin sorumluluğu Şah Denizi Konsorsiyumu'na verilmiştir. Üretimin paylaşımı anlaşması 4 Haziran 1996 tarihinde imzalanmış ve 17 Ekim 1996'da yürürlüğe girmiştir. Anlaşma Bakü'den 70 km uzaklıkta yaklaşık 200 kilometrekare alanı kapsamaktadır. Buradaki toplam petrol rezervlerinin yaklaşık olarak 200 milyon ton, gaz rezervlerinin ise 40 milyar metreküp olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁴⁶

Tablo 7: Şah Denizi Projesindeki en son hisse dağılımı

ÜLKE	ŞİRKET	PAY (%)
İngiltere	BP	25.5
Norvec	Statoil	25.5
Azerbaycan	SOCAR	10.0
Fransa	ELF	10.0
İran	OIEC	10.0
Türkiye	TPAO	9.0

Kaynak: Kalaycı-Çelik

⁵⁴⁴ “Türkiye’ye Petrol Müjdesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Şubat 1995; “Azeri, Çırağ, Güneşli”, **www.president.az**, 21.06.2007; Demirtaş, **a.g.m.**; Onay, **a.g.m.**, s.43-44; “Londra’dan Sevindirici Haber” **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Şubat 1995,

⁵⁴⁵ **TİKA AÜR**, s.14.

⁵⁴⁶ Çelik-Kalaycı, **a.g.m.**, s.109; Qaffarov, **a.g.e.**, s.214-215; Onay, **a.g.m.**, s.43-44; Croissants, **a.g.m.**, s.24.

Azerbaycan petrollerinin çıkarılması ile ilgili yapılan anlaşmalardan sonra petrolerin hangi yolla taşınacağı sorunu gündeme geldi. Petrol boru hatlarının güzergâhı konusunda çeşitli alternatifler gündemdeydi. Bunlardan iki tanesi rekabete sahne oldu. Rusya'nın önerdiği Bakü-Novorossisk Hattı ve Elçibey döneminde gündeme gelen ABD ve Türkiye'nin desteklediği Bakü Tiflis Ceyhan Boru Hattı projesi üzerinde rekabet yaşandı. Aynı dönemde önerilen bu petrol güzergahlarının geçeceği bölgelerde çatışmalar yaşanması bu rekabetin sadece ekonomik alanda olmadığını göstergeleridir. Rusya, zaten Azerbaycan Asrın Anlaşması'nı imzalayınca Hazar Denizi'nin statüsü sorununu gündeme getirmiş ve bu statünün halledilmeden gerçekleştirilecek olan yatırımların geçersiz sayılacağını söylemişti. Aliyev'in anlaşmada Rus şirketine pay vererek Rusya'nın tepkisinden kurtulma siyaseti işe yaramamıştı. Hatta Elçibey'in batılı devletlerle görüşmesinin ardından olduğu gibi Aliyev'in bu anlaşmayı gerçekleşmesinin ardından yine Suret Hüseyinov devreye girmiş ve Aliyev'e karşı bir darbe girişiminde bulunulmuştu.⁵⁴⁷

Rusya petrolün Novorossisk Limanı üzerinden dünya pazarlarına ulaştırılması konusunda ısrar ediyordu. Bu nedenle BTC'nin gerçekleşerek Türkiye'nin bölgedeki nüfuzunun artmasını engellemek için BTC hattında güvenlik sorununu gündeme getirdi. Güney Doğu Anadolu'daki terör sorunları nedeniyle bu güzergahın güvenli olmadığını dile getirirken Rusya, PKK'ya destek verdi. Moskova'da PKK büroları

⁵⁴⁷ C. Başlamış- R. Beşiroğlu, "Moskova, Bakü'ye Ateş Püskürdü", **Milliyet Gazetesi**, 21 Eylül 1994; R. Beşiroğlu, "Bakü'de Darbe", **Milliyet Gazetesi**, 5 Ekim 1994; C. Başlamış, "Çernişev'den Bakü'ye Hırsızlık Suçlaması", **Milliyet Gazetesi**, 5 Ekim 1994; C. Başlamış, "Rusya'nın Petrol Oyunu", **Milliyet Gazetesi**, 22.09.1994; S. Kohen, "Baba Haydar Şimdi Daha Güçlü Ama...", **Milliyet Gazetesi**, 06.10.1994; N. Batur, "Elçibey, Hüseyinov ve Haydar Aliyev", **Milliyet Gazetesi**, 10.10.1994; Nassibli, **a.g.m.**, s.3; S. Blank, "Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler", **Avrasya Etüdleri**, C. 13, Ankara 1998, s.4 vd.; Swietochowski, **a.g.m.**, s.126-127.

açıldı, toplantılar yapıldı.⁵⁴⁸ Ayrıca BTC güzergâhında yer alması düşünülen Gürcistan'da da karışıklıklar vardı. Gürcistan'ın içinde bulunduğu Abhazya, Güney Osetya ve hatta Çeçenistan sorunları hattın güvenliği açısından riskli olarak görülmektedir. BTC hattının Azerbaycan'da sorunlu bölge Yukarı Karabağ'a yakın bir bölgeden geçmesi, Gürcistan'daki ayrılıkçı hareketler ve Çeçenistan'ın da bölgeye çok uzak olmamasının yanı sıra Çeçen göçmenlerin Gürcistan'a yerleşmeleri nedeniyle Rusya ve Gürcistan arasındaki gerilimler BTC için bir risk olarak kabul ediliyor.⁵⁴⁹

Azerbaycan petrolleri ile ilgili kuzeyde olan güzergâhlar ise Bakü-Novorossisk ve Bakü-Supsa hatlarıdır. Supsa Gürcistan'ın Karadeniz'deki limanı, Novorossisk de Rusya'nın Karadeniz kıyısındaki limanıdır. Bu güzergâhlar da en az BTC kadar riskler taşıyordu. Rusya, 1992 yılından beri Çeçenistan sorunuyla uğraşmaktadır. Planlanan Novorossisk hattı ise bu bölgeden geçmektedir. Hatta o dönem BTC ile ilgili PKK sorunu gündeme gelip Moskova destekli PKK üyeleri BTC'nin bölgeden geçemeyeceğine dair söylemlerde bulunduğu sıralarda Çeçenistan'da da başkan Çahar Dudayev, Rusya'nın kendilerinden habersiz bölgeden boru hattı geçiremeyeceğini açıklamıştı.⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ C. Başlamış, "Petrole PKK Çengeli", **Milliyet Gazetesi**, 23.09.1994; T. Yavuz, "Yeltsin: Petrol Bizim", **Milliyet Gazetesi**, 29.09.1994; D.Nissman "Kürtler, Ruslar ve Boru Hattı" **Avrasya Etüdləri**, C. 2, S. 1, Ankara 1995, s.34; "The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline" <http://business.guardian.co.uk/qandas/story/0,,1677268,00.html>, 26.05.2005; Croissants, **a.g.m.**, s.37; Onay, **a.g.m.**, s.57.

⁵⁴⁹ "Çeçenler Büyük Savaşa Hazırlanıyor" **Cumhuriyet Gazetesi**, 08.01.2000; "Caspian Sea Region: Regional Conflicts" www.eia.doe.gov, July 2002; "Milli Təhlükəsizlik Naziri Eldar Mahmudovun "Caspian Energy"-ə Verdiyi Müsahibə" http://www.mns.gov.az/musahibe_8_az.html, 12.05.2007; E. Gürses, "Kafkasya'da Uluslar arası Rekabet", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.258; Croissants, **a.g.m.**, s.32.

⁵⁵⁰ Ö. Acar, Türkiye İki Savaş Kıskaçında", **Cumhuriyet Gazetesi**, 17.09.2002; Gürses, **a.g.m.**, s.258; www.eia.doe.gov, July 2002; N. Gül-G. Ekici, "Azerbaycan ve Türkiye İle Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan'ın Dış Politikası", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.370.

Hazar çevresinde Batılı devletlerle işbirliği yapma konusunda en girişimci devlet olan Azerbaycan, hem petrolün çıkarılması hem de uluslar arası pazarlara aktarılması konusunda da en çok sorun yaşayan ülke olmuştur. Petrol anlaşmaları ülkede darbe girişimlerine neden olmuş, ülkenin temel sorunu olan Yukarı Karabağ sorunu ile ilgili olaylar da genelde bu dönemde artış göstermiştir.

Rusya'nın Azerbaycan'a karşı olan politikaları da Hazar petrolleri ile ilgili olan anlaşmalar çerçevesinde değişiklikler göstermiştir. 1996 yılının Şubat ayında Moskova'da Azerbaycan petrollerinin Bakü-Novorossisk Hattı ile Karadeniz'e ulaştırılmasına ilişkin bir anlaşma yapıldı. 1997 yılında ilk Azerbaycan petrolü Bakü-Novorossisk Hattı'na verildi.⁵⁵¹ Yukarıda bahsettiğimiz gibi Rusya, Hazar Denizi'nin statüsü konusundaki politikalarında 1996'dan itibaren değişikliklere gitmiş bu süreç Kazakistan, Azerbaycan ve Rusya'nın Hazar Denizi'nin kuzeyini kendi aralarında bölen anlaşma ile sonuçlanmıştı. Rusya, bu süreçte hem Kazakistan petrollerini hem de erken Azerbaycan petrollerini kendi topraklarından geçen boru hatları ile uluslar arası pazara ulaştırmayı başarmıştı.

Azerbaycan petrollerini uluslar arası pazara ulaştıran ikinci hat ise Bakü-Supsa Hattı oldu. Gürcistan ve Azerbaycan Devlet Başkanlarının 8 Mart 1996'da Tiflis'te yaptıkları anlaşma ile kararlaştırılan bu hatta Ocak 1999'da bu petrol verilmeye başlandı.⁵⁵² Hem Novorossisk hem de Supsa'ya ulaşan petroller Karadeniz'den gemilerle uluslar arası pazara taşınıyordu. Bu gemiler İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından da geçmek zorundaydı. Türkiye bu gemilerin Boğazlarda

⁵⁵¹ Nassibli, a.g.m., s.2; "Azərbaycan Nefti", http://www.azerbaijan.az/_Economy/_OilStrategy/_oilStrategy_a.html, 17.07.2007; Yalçınkaya, a.g.e., s.222; Morningstar, a.g.m.

⁵⁵² Nassibli, a.g.m., s.2; Azərbaycan Nefti", http://www.azerbaijan.az/_Economy/_OilStrategy/_oilStrategy_a.html, 17.07.2007; Morningstar, a.g.m.

risk oluşturduğunu savunarak Karadeniz’e ulaşan petrol boru hatlarına karşı çıkmış, en iyi güzergâhın Bakü- Tiflis Ceyhan Hattı olduğunu öne sürmüştür.

Azerbaycan’ın Hazar petroleri ile ilgili üçüncü ve en önemli hat Bakü-Tiflis Ceyhan Boru Hattı oldu. Proje, Elçibey döneminden itibaren gündeme gelmişti. Ancak resmîyette Hükümetler arası anlaşma ise 1999’da ABD Başkanı Bill Clinton’ın da katılımıyla İstanbul’daki AGİT zirvesi sırasında imzalandı. 3 Ekim 2000’de Azerbaycan, BTC Projesi’ni destekleyecek bir sponsor grup kurdu. AIOC üyesi sekiz şirketten (SOCAR, BP, Unocal, Statoil, TPAO, Itochu, Ramco ve DeltaHess) oluşan yeni grubun üyeleri, bir Sponsor Grup Finansman ve İşbirliği Anlaşması imzalayarak Ana İhraç Boru Hattı (MEP) Katılımcıları adını aldılar.⁵⁵³

Tablo 8: BTC Sponsor Grup İçindeki Şirketler ve Payları

BP EXPLORATION (CASPIAN SEA) LTD.	% 30.10
SOCAR	% 25.00
UNOCAL BTC PIPELINE LTD.	% 8.90
STATOIL BTC CASPIAN AS	% 8.71
TPAO	% 6.53
ENI	% 5.00
TOTALFINAELF	% 5.00
ITOCHU OIL EXPLORATION (AZERBAIJAN) INC.	% 3.40
INPEX	% 2.50

⁵⁵³ S. Demirtaş, “Asrın Projesinin Temeli 11 Yıl Önce Atıldı”, **Radikal Gazetesi**, 24.05. 2005; BTC’nin Gelişimi”, **www.btc.com.tr**, 25.05.2006.

CONOCOPHILLIPS	% 2.50
DELTA-HESS (BTC) LTD.	% 2.36

Kaynak: BOTAŞ

BTC' yi gerçekleştirecek anlaşmalar da 19 Ekim 2000'de imzalandı. Hattın inşası Eylül 2002' de başladı. 25 Mayıs 2005'te Bakü yakınlarındaki Sengeçal Terminali ana pompa istasyonunda düzenlenen törenle hatta ilk petrol verildi. Ceyhan'daki resmi açılış ise 13 Temmuz 2006 tarihinde gerçekleşti Böylece yaklaşık olarak 13 yıl süren süreçte Rusya ile bağlantısı olmadan Hazar Çevresi'nden Batı'ya ulaşan ilk boru hattı açılmış oldu. Toplam uzunluğu 1776 km olan BTC'nin 1076 km'si Türkiye'de yer almaktadır. Yıllık 50 milyon ton kapasitesi olan bu hattın önemi Kazak petrollerinin de eklenmesi ile daha da artacaktır.⁵⁵⁴

BTC ekonomik açıdan pahalıya mal olduğu gerekçesiyle defalarca eleştirilmiştir. Rusya'nın Novorossisk limanına petrolü ulaştırmanın daha ucuza mal olacağı özellikle Rusya tarafından iddia edilmiştir. Ancak özellikle Novorossisk Limanı'nın Ceyhan Limanı kadar kapasiteye ve alt yapıya sahip olmaması bu projenin pahalı olduğuna dair iddialara kanıt olarak gösterilmiştir. Bunun yanı sıra BTC'nin stratejik önemi çok daha fazlaydı. Sovyetlerin dağılmasından sonra bölgede etkili olmaya çalışan başta ABD olmak üzere Batılı devletler, bölgenin Rusya nüfuzundan kurtulmasını istiyorlardı. Bölgedeki devletler de siyasi olarak bağımsız olmalarına rağmen ekonomik olarak Rusya'ya olan bağımlılıklarından kurtulamadıkları için BTC gibi projelere Rusya'nın nüfuz alanından kurtuluş yolu

⁵⁵⁴ U. Çakırözler, "Asrın Projesi Temellendi", **Milliyet Gazetesi**, 19.09.2002; S. Demirtaş "Bakü Ceyhan'a İlk Harç" **Cumhuriyet Gazetesi** 17 Eylül 2002; "Yeni Enerji Haritasının Merkeziyiz", **Hürriyet Gazetesi**, 14. Temmuz 2006; S. Arman, "Ceyhan'da Tarihi Gün", **Milliyet Gazetesi**, 14 Temmuz 2006; **BOTAŞ 2005 Faaliyet Raporu**, s.62-68.

olarak bakıyorlardı. Rusya'nın bölgede hâkimiyetini devam ettirmek için özellikle 1995 yılından itibaren uygulamaya başladığı yakın çevre politikaları bölgede gruplaşmalara neden olmuştur. Hazar'ın doğusunda siyasi ve ekonomik açıdan nüfuzunu sürdüren Rusya'ya karşı önce Gürcistan, Ukrayna ve Azerbaycan gibi devletler BDT içinde ortak hareket etmeye başlamışlar, daha sonra da bu hareketi GUUAM gibi uluslar arası işbirliğine dönüştürmüşlerdir. Rusya'nın boru hatlarını kontrol altına almak için Çeçenistan'ı işgali, Gürcistan ve Azerbaycan'daki etnik meseleleri kullanarak bu ülkelerde karışıklıklar meydana getirmeye çalışması BTC çerçevesinde de işbirliklerini gündeme getirmiştir. 2000 yılından itibaren Gürcistan, Azerbaycan ve Türkiye arasında Kafkas Paktı oluşturulması gündeme gelmiştir. V. Putin'in Rusya'da iktidara gelmesi ile birlikte bölge üzerinde daha etkin politika uygulayan Rusya'nın Çeçenistan'ı işgali üzerine Haydar Aliyev'in, Ankara ziyareti sırasında olayların Gürcistan'a da sıçramasını önlemek için bir birlik oluşturulması fikri gündeme geldi. Haydar Aliyev'in Ankara ziyaretinden kısa bir süre sonra Gürcistan'a gezi düzenleyen Demirel'in bu ziyareti sırasında AGİT bünyesinde bir Kafkas Paktı oluşturulması fikri bütün dünyaya ilan edildi.⁵⁵⁵ 2002 yılında ise Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan kendi aralarında terörizm, örgütlü suçlar ve diğer önemli suçlarla mücadele konusunda Trabzon'da bir anlaşma yaptılar. Bu anlaşmanın manın için bölümü ise Doğu-Batı Transkafkasya enerji koridorunun güvenliği ile ilgilidir.⁵⁵⁶

⁵⁵⁵ “Bakü Ceyhan’a Çeçen Gölgesi” **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Ocak 2000; S. Demirtaş, “Demirel’den Kritik Ziyaret” **Cumhuriyet**, 14 Ocak 2000; S. Demirtaş, “Kafkas Paktı Kuruluyor” **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Ocak 2000.

⁵⁵⁶ **Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan ve Türkiye Cumhuriyeti Arasında Terörizm, Örgütlü Suçlar ve Diğer Önemli Suçlara İlişkin Anlaşma (www.mfa.gov.tr)**; Ayrıca 2003 yılında da bu üçlü arasında Doğu-Batı Enerji Koridorunun güvenliğinin sağlanması ile ilgili bir protokol imzalanmıştır.

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki bir diğer boru hattı projesi de Azerbaycan-Türkiye Doğalgaz Boru Hattı Projesidir. Bu proje ile Azerbaycan gazının Gürcistan üzerinden Türkiye'ye taşınması amaçlanmaktadır. Ekim 2000'de başlayan Azerbaycan'dan doğal gaz teminine yönelik müzakereler sonucunda, 12 Mart 2001 tarihinde Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı ile Azerbaycan Başbakan Yardımcısı tarafından Azerbaycan doğal gazının Türkiye'ye sevkine ilişkin Hükümetlerarası Anlaşma ve bu anlaşmaya istinaden aynı tarihte BOTAŞ ve SOCAR arasında Doğal Gaz Alım Satım Sözleşmesi imzalanmıştır. 15 yıl süreli Doğal Gaz Alım Anlaşması, alımların 2 Milyar m³ ile başlamasını ve plato periyotta 6.6 Milyar m³/yıl'a ulaşmasını öngörmektedir. Söz konusu Alım-Satım Kontratı şartları uyarınca, doğal gazın teslim noktası Türkiye/Gürcistan sınırıdır. Hattın Türkiye topraklarında kalan kısmının yapım ve işletme sorumluluğu BOTAŞ'a ait olup, Azerbaycan topraklarından başlayarak Türkiye/Gürcistan sınırına kadar yapılacak kısmın yapım ve işletme sorumluluğu da SOCAR-Azerbaycan'a aittir. Azerbaycan-Türkiye Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nin Türkiye kısmı ile ilgili olarak, Azerbaycan'dan alınacak olan doğal gazın Gürcistan-Türkiye sınırından Doğu Anadolu İletim Hattı'na 225 km'lik bir hat yapılarak bağlantı noktası olan Erzurum-Horasan'a kadar taşınması planlanmaktadır.⁵⁵⁷

Azerbaycan her ne kadar Rusya'nın etkisinden tamamıyla kurtulamamışsa da Türkiye'nin enerji nakil hatları konusunda şu an için ortak proje gerçekleştirebildiği tek ülkedir. 11 Eylül 2001 tarihinden sonra bölge üzerinde BDT aracılığı ile daha da aktif olmaya çalışan Rusya, Kazakistan ve Türkmenistan ile önemli anlaşmalar

⁵⁵⁷ “Azerbaycan-Türkiye (Şahdeniz) Doğal Gaz Boru Hattı Projesi” <http://www.botas.gov.tr>, 21.05.2007.

yaparak Türkiye ve Batı devletlerinin bölgeye yönelik projelerini gerçekleştirme olasılığını azaltmıştır.

b. Kazakistan Sahasındaki Kaynaklar

Hazar Denizi'nde en geniş kıyılara sahip olan Kazakistan, bölgede üretilen petrolde de en büyük paya sahiptir. Hazar Denizi civarında günde 1.8 milyon varil petrol üretilmektedir. Bu üretimin 2/3'ü Kazakistan'a aittir.⁵⁵⁸ 2006 verilerine göre Kazakistan'ın 39.8 milyar varil (5.5 milyar ton) kanıtlanmış petrol rezervi vardır.

Kazakistan'da petrol üretimi de her geçen gün artmaktadır. 1996 yılında günlük üretim 474 bin varil civarındayken 2006 yılında bu rakam 1356 bin varile ulaşmıştır.⁵⁵⁹ Kazakistan hükümeti 2003 yılından itibaren Hazar Denizi'ndeki petrol yatırımlarını geliştirmek için önemli düzenlemeler yaparak yabancı yatırımları daha fazla çekmeye çalışmaktadır.

Kazakistan'ın Hazar kıyısındaki Tengiz sahası dışında Rusya sınırındaki Karaçaganak gibi önemli petrol sahaları vardır. Tengiz sahasındaki petroleri üretmek için Kazakistan şirketi Kazmunaigaz ile Chevron, ExxonMobil, LukArco şirketlerinin oluşturduğu Tengizchevroil konsorsiyumu 1993 yılından beri çalışmaktadır.⁵⁶⁰

Karaçaganak sahası ise hem petrol hem de doğalgaz rezervlerine sahiptir. Buradaki üretim de uluslar arası konsorsiyum tarafından gerçekleştirilmektedir. Burada British Gas ve İtalyan ENI şirketleri aktif halde çalışmaktadır. British Gas'ın

⁵⁵⁸ "Kazakhstan Country Analysis Brief", www.eia.doe.gov, July 2005, s.1; C. Pala, "Hazar Boru Hatları, Bakü -Tiflis-Ceyhan Boru Hattı ve Türkiye" **Avrasya Dosyası**, C.7, S.4, Ankara, 2002, s.234.

⁵⁵⁹ **BP Statistical Review of World Energy**, June 2007, s.6-8.

⁵⁶⁰ Kazakhstan Country Analysis Brief, s.3; Onay, **a.g.m.**, s.39-40; Olcott, **Central...**, s.78.

verilerine göre bu bölgede 40 yıl süreli işletilebilecek petrol ve doğal gaz rezervleri bulunmaktadır.⁵⁶¹

Kazakistan'ın bir diğer petrol sahası Hazar'ın kuzeyinde yer alan Kaşagan sahasıdır. Bu bölge dünyanın en geniş petrol alanları arasında 5. sırada yer almaktadır. Bu bölgedeki petrol çalışmaları da 2002 yılından bu yana oluşturulan konsorsiyum tarafından yapılmaktadır. Konsorsiyumun petrol üretimine 2008 yılında geçmesi bekleniyor.⁵⁶²

Bunların dışında Rusya-Kazakistan deniz sınırında Kurmangazı petrol sahası yer almaktadır. Henüz fazla gelişmemiş olan bu sahada Rusya ve Kazakistan Temmuz 2005'te yaptıkları katılım ortaklığı anlaşması ile bölgede petrol üretim çalışmaları yapmaktadır.⁵⁶³

Sovyetler döneminde Kazakistan petrolleri Rusya üzerinden boru hatlarıyla gönderilmekteydi. Bağımsızlıktan sonra da durum çok fazla değişmedi. Kazakistan hem Rusya ile ortak sınıra sahip olması, hem de ülkede yaşayan Rusların mevcudiyeti Kazakistan'ın diğer alanlarda olduğu gibi enerji alanındaki politikalarında da etkili bir faktör olmuştur. Kazakistan her ne kadar ekonomik olarak Rusya'ya olan bağımlılığından kurtulmaya çalışsa da çoğu alanda Rusya ile ortak hareket etme durumundadır. Hazar enerji kaynaklarının üretiminde ve dağıtımında da Rus petrol şirketlerinin nüfuzu oldukça fazladır. Kazakistan'ın Karaçaganak bölgesindeki petrol ve doğalgaz çalışmalarına Rusya'nın Gazprom şirketinin dâhil edilmesi sağlandığı gibi buradan çıkacak doğalgazın indirimli fiyatla

⁵⁶¹ Kazakhstan Country Analysis Brief, s.3; Onay, **a.g.m.**, s.39-40.

⁵⁶² Kazakhstan Country Analysis Brief, s.4.

⁵⁶³ Kazakhstan Country Analysis Brief, s.4.

Gazprom'un Rusya'daki rafinerilerine satılması konusunda da anlaşma yapıldı.⁵⁶⁴ Bunun dışında Rusya, Kazakistan'a uyguladığı baskılarla Lukoil firmasının da Kazakistan'ın çeşitli sahalarındaki projelerde yer almasını sağladı. Kazakistan, Hazar'ın kuzeyindeki petrol sahalarının da Rusya ile sorunlu bölgeler içinde yer alması nedeniyle Rusya'ya karşı olumsuz bir politika izlememeye çalıştı.⁵⁶⁵

Kazakistan petrollerinin dünya pazarlarına ulaştırıldığı 3 temel boru hattı vardır. Bunlardan birincisi 1992 yılında Rusya, Kazakistan ve Umman tarafından oluşturulan Hazar Boru Hattı Konsorsiyum'udur. Projeye Tengiz petrol sahasından 1580 km'lik bir hat ile petrolün Rusya'nın Karadeniz'deki Novorossisk limanına ulaştırılması hedeflenmişti. Projede Rusya'nın payı % 24, ABD Chevron şirketinin % 15, Mobil Oil % 7.5 ve Oryx firmasının %1.75; Rus-Amerikan Ortak girişimi LukArco % 12.5, İtalyan Agip % 2, British Gas % 2, Rosneff-Shell % 7.5 ve Amaca+Kazakoil % 1.75. oranında paya sahiptir. Daha sonra Exxon firması Mobil Oil ile ortaklık yaparak bu projede yer aldı. Boru hattının kapasitesi yıllık 67 milyon ton civarındadır.⁵⁶⁶ Tengiz-Novorossisk Hattı olarak da bilinen bu boru hattına Ekim 2001'de petrol verilmeye başlandı.⁵⁶⁷ Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu, Rusya'nın Hazar çevresindeki nüfuzunu koruma açısından önemli bir başarısıdır. Bu boru hattı inşa edilmeden önce Kazakistan, Sovyet dönemindeki yöntemlerle Rusya üzerinden petrol gönderiyordu. Ancak Rusya, kontrolü elinde tutmak için zaman zaman Kazakistan'ın gönderdiği petrole kota koyuyordu. Rusya, uyguladığı bu politikalarla

⁵⁶⁴ Olcott, **Central.**, s.79.

⁵⁶⁵ Olcott, **a.g.e.**, s.79.

⁵⁶⁶ Onay, **a.g.m.**, s.43-44; Kazakhstan Country Analysis Brief, s.5.

⁵⁶⁷ Kazakhstan Country Analysis Brief, s.5; Onay, **a.g.m.**, s.43-44.

Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu'nda en yüksek payı almayı başardı⁵⁶⁸. Aynı zamanda bu hat Hazar Petrolleri ile ilgili ilk hat olduğu için önemli oranda gelir elde etti. ABD, Türkiye ve diğer batılı devletlerin desteklediği BTC ise ancak 2005 yılında faaliyete geçmişti.

Kazakistan'ın enerji kaynaklarını ihraç edebileceği bir diğer komşusu da Çin'dir. Çin önemli miktarda petrol kaynaklarına sahip olmasına rağmen son dönemde gelişen ekonomisi nedeniyle petrol ve doğalgaz ihtiyacı gittikçe artmaktadır. Diğer büyük devletler gibi Çin için de en önemli alternatif Hazar Havzasıdır. Bu nedenle Çin, Kazak petrollerinden yararlanmak için boru hatları projeleri geliştirmektedir.⁵⁶⁹

Hazar petrolleri boru hatları tartışmalarında alternatif hatlar arasında geçen Kazakistan-Çin boru hattı uzun mesafe nedeniyle pahalı bir hat olarak ön görülmüştü. Buna rağmen 1997 yılında Çin ile Kazakistan bir anlaşmaya vardı. O dönemde detaylar üzerinde anlaşılabilmesi gibi nedenlerle hat gerçekleşmedi. Bu projenin inşası ancak Nazarbayev'in Mayıs 2004'te Çin'i ziyareti sırasında yapılan anlaşma ile uygulamaya konuldu. Bu proje ile Kazakistan'ın Aktau petrol bölgesinden Çin'e bağlı Doğu Türkistan'daki Alashankou istasyonuna bir boru hattı yapılarak 2005 yılında faaliyete açılması planlandı. Eylül 2004 yılında yapımına başlanan 988 km uzunluğundaki hat 15 Aralık 2005 tarihinde tamamlandı. Ancak bu boru hattına Kazakistan'ın ne kadar petrol sağlayabileceği tartışılmaktadır. Bu nedenle bu hatta Rusya'nın Batı Sibirya petrollerinin Omsk-Pavlodar-Çimkent boru

⁵⁶⁸ T.L.Thomas-J. Shull, "Russian National Interests and Caspian Sea", **Perceptions**, Vol.4, Num. 4; December 1999-February 2000, s.9; J. Anderson, **The International Politics of Central Asia**, New York 1997, s.203; Morningstar, **a.g.m.**

⁵⁶⁹ A. Cohen, "China's Quest For Eurasia's Natural Resources", <http://www.heritage.org>, 04.03.2003

hattı ile bu projeye dâhil edilmesi gündemdedir. Fakat bu işbirliğine Rusya'nın katılması için iki önemli engel vardır. Birincisi Atasu-Alashankou boru hattının Rusya'yı bypass etmesi Moskova tarafından hoş karşılanmamaktadır. Kazakistan petrollerinin 16 milyon tonunu dış pazara ulaştırmak için Rusya topraklarını kullanmaktadır. Alternatif yollar ise Kazakistan'ın Rusya'ya bağlılığını azaltacaktır. O yüzden Rusya memnun değildir. İkincisi yine Astana'daki Rus petrol şirketlerinin hakimiyetini azaltacak girişimler son zamanlarda artmıştır. Bu rekabetin farkında olan Rusya bu durumdan rahatsız olmaktadır. Bu nedenle Rusya, Kazakistan'ın alternatif arayışlarına sıcak bakmamaktadır.⁵⁷⁰

Çin ve Rusya'nın bu hamlelerine karşı ABD ve AB de Kazak petrollerinden yararlanmak için çalışmaktadır. Özellikle ABD karşıtı Rusya ve Çin'in bölgede bazı alanlarda ittifaklar yapması, Hazar'ın güneyindeki İran'ın son dönemde Şanghay İşbirliği Örgütü'nün toplantılarına katılması ile birlikte ABD'nin alternatif olarak Kazak petrolünün Bakü'ye oradan da Gürcistan ya da Türkiye üzerinden dünya pazarına ulaştıracak projelerin üzerinde durmasına neden olmaktadır. En son 2005 yılında BTC faaliyete geçince Kazakistan bu hatta da petrol sağlamayı kabul etti. Kazak petrollerinin gemilerle Bakü'ye oradan da BTC Hattına aktarılması kararlaştırıldı. Ancak Rusya'nın bölge üzerindeki baskısı nedeniyle hala bu projede belirsizlikler söz konusudur.

⁵⁷⁰ M. Yermukanov "Kazak-Chinese Pipeline ", **Central Asia-Caucasus Analyst** Vol. 7 No. 1, 11 January 2006, s.15; A. Sukhanov, "Caspian Oil Exports Heading East", **Asia Times**, 09.02.2005; Birsell, **a.g.e.**, s.109; **DEİK KÜB**, s.6; J. Repa "Oil And The Great Game" <http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/analysis/35474.stm>, 28,November 1997; www.mfa.kz, 17.05.2007; T. Baimukhambetov, "Chinese-Kazakhstani Pipeline to Reach Caspian Sea", <http://www.inform.kz/showarticle.php?lang=eng&id=147219>, 22.12.2006

Kazakistan'ın güneye Türkmenistan ve Afganistan üzerinden de petrol boru hatları ile petrol sevk etmesi de gündemdedir. Ancak şu an için yeteri kadar batılı devlet ve şirketlerin desteği alınamadığı için bu projelerin gerçekleşmesi söz konusu değildir.

Hazar çevresinde yaşanan enerji rekabetinde Rusya, Kazakistan bölgesinde en etkili olan devlet olma özelliğini devam ettirmektedir. Putin'in 2007 yılında gerçekleştirdiği Türkmenistan ve Kazakistan ziyareti ile hem petrol hem de doğalgaz kaynaklarının dünya pazarına ulaştırılma işini kontrolünde tutma yolunda önemli anlaşmalar imzaladı. Kazakistan ile Türkmenistan'a yaptığı 6 günlük geziyi tamamlayan Rusya lideri Vladimir Putin, Kazakistan'daki Tengiz yataklarında çıkartılan ana petrolün Bakü-Tiflis-Ceyhan hattına (BTC) aktarılması yerine, Rusya'dan geçmesini sağlayacak anlaşmayı gerçekleştirdi. Putin, Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbangulı Berdimuhammedov ile Türkmen doğalgazının yeni bir boru hattıyla Rusya'ya aktarılması konusunda memorandum imzaladı.⁵⁷¹ Türkmenistan'ın Hazar kıyısından ve Kazakistan üzerinden Rusya'ya geçecek olan bu hat ile bölgedeki doğalgaz kaynakları da Rusya'nın boru sistemine bağlanacak. Ayrıca bu hatta sadece Türkmenistan'ın değil, Kazakistan'ın ve Özbekistan'ın da doğalgaz kaynakları yer alacak⁵⁷² Yapılan anlaşmaya göre var olan Orta Asya Merkez Boru Hattı tamir edilerek Özbek doğalgazının da Rusya'ya ulaşması sağlanabilecek.

Putin'in bu hamleleri sırasında Kazakistan'ın Hazar'ın öte yakasından Bakü'ye tankerlerle taşıdığı ve oradan da Ceyhan'a inen petrol sevkıyatı için kapasitesini

⁵⁷¹ N. Pamir “Putin'in Son Hamlesinin önemi ve Türkiye'ye Etkisi”<http://www.usakgundem.com/uahaber.php?id=12012>, 16.06.07.

⁵⁷² Pamir, **a.g.m.**; “Putin Enerji Darbesi İndirdi”, **Radikal Gazetesi**, 13.05.2007.

artıramayacağını ve Hazar Denizi'nin statü sorunu devam ettiği gerekçesiyle Trans-Hazar boru hattına katılamayacağını AB'ye bildirmesi; Hazar Denizi'nin doğusunda Rusya'nın ne kadar hâkim olduğunun göstergesidir.⁵⁷³ Aynı zamanda bu gelişmeler ABD ve AB'nin enerji nakil hatları konusunda bu bölgede hem doğalgaz hem de petrol alanında kontrolü Rusya'ya kaptırdığının da kanıtlarıdır. Çünkü Putin bu geziyi Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna ve Litvanya'nın liderliğini yaptığı bir forumun Polonya'daki zirvesi ile aynı zamana denk getirdi. Polonya'da yapılan zirveye Kazakistan ve Türkmenistan katılmadı. Bu zirvenin amacı enerjide Rusya'ya olan bağımlılığın azaltılması yollarını görüşmekti. Yani Trans Hazar, BTC ve Türkmenistan-İran-Türkiye-Avrupa gibi Rusya'ya bağımlı olmayan hatların geliştirilmesi yolunda bir adımdı. Putin bu zirve ile aynı tarihte Hazar'ın doğusuna gezi düzenleyerek anlaşmalar yaptı. Bu zirvenin de etkisiz kalmasını sağladı. Özellikle son yapılan anlaşma ile Trans Hazar projesinin gerçekleşme ihtimalini iyice düşürdü.⁵⁷⁴

c. Türkmenistan Sahasındaki Kaynaklar

Hazar Denizi'nin güney doğusunda yer alan Türkmenistan'ın kanıtlanmış petrol miktarı 546 milyon varildir. 1.7 milyon varil olduğu da iddia edilmektedir. Ülkenin petrol yataklarının büyük kısmı Hazar Denizi'nin güneyinde yer almaktadır. Türkmenistan, Sovyet döneminde petrol üretiminde fazla gelişmiş bir ülke değildi. Bağımsızlıktan sonra ise üretim hızla arttı. 1992 yılında günde 110.000 varil üretim yapılırken 2004 yılında bu rakam 260.000 varil civarına ulaşmıştır.

⁵⁷³ F.Akkan "Putin'den Batı'ya Bir Enerji Çalımını Daha", **Zaman Gazetesi**, 13 Mayıs 2007

⁵⁷⁴ "Russia, Kazakhstan, Turkmenistan Agree On Caspian Pipe" **RIA Novosti**, 12.05.2007; "Putin Enerji Darbesi İndirdi", **Radikal Gazetesi**, 13.05.2007.

Türkmenistan’da yabancı yatırımlar yoğun olmamasına rağmen 2020 yılında üretimin 2000000 varil olması planlanmaktadır. Ancak bu rakamlar pek gerçekçi değildir. Türkmenistan’ın 2004 yılında günlük 170000 varil petrol ihraç etmiştir. Türkmenistan üretimi arttırma planlarının yanı sıra ihraç imkanlarını arttırma yollarını bulmalıdır.⁵⁷⁵

Türkmenistan’ın dış dünyaya kapalı kalması, ekonomik reformların çok yavaş ilerlemesi ve bürokratların yolsuzluklara karışması nedeniyle yabancı yatırımcılar ülkede fazla etkili olamadılar. Örneğin 2005 yılında görevden alınan başbakan vekili Ella Gurbanmuradov aynı zamanda 8 yıl boyunca Türkmenistan’da enerji işlerinden sorumlu en yetkili kişiydi. Gurbanmuradov, 60 milyon doları zimmetine geçirmekle suçlandı. Ülkedeki bu olumsuz koşullar nedeniyle bazı şirketler yaptıkları yatırımları da geri çektiler. Buna rağmen Hazar kıyısında, Birleşik Arap Emirlikleri, İngiltere, Malezya ve ABD gibi ülkelerin firmaları çeşitli sahalarda yatırım yapmaktadır. Son dönemde ise Danimarka, Kanada firmaları da yatırıma başladılar. Türkmenbaşı yabancı şirketlerle arasını düzeltmek için Rus Lukoil şirketinin yetkilileri ile de görüşme yapmıştır.⁵⁷⁶

Türkmenistan, Hazar kıyısında petrol yataklarına da sahiptir.⁵⁷⁷ Ülkede petrol ve doğal gaz yatakları Çeleken yarımadasında, Nebit dağı, Kum dağı ve Okarem’de bulunmaktadır. Tahmini petrol rezervi 698 milyon ton ve doğalgaz rezervi ise 8.087 milyar m³’dür. Buradan elde edilen petrol burularla Türkmenbaşı rafinerisine nakledilmektedir. Bu bölgeden ve Karakum çölünde Darvaza ve Bayram Ali’de

⁵⁷⁵ “Central Asia”, www.eia.doe.gov, 02.07.2006; INT, s.150.

⁵⁷⁶ a.g.m.

⁵⁷⁷ Capisani, a.g.e., s.144-146; Efegil, a.g.m., s.246-247.

çıkarılan doğal gaz, Özbekistan'da Buhara'ya ve Kazakistan'da Ural'a sevk edilmektedir.⁵⁷⁸

Türkmenistan'ın enerji alanında asıl sahip olduğu zenginlik doğalgazdır. Doğalgaz rezervleri yaklaşık olarak 2.864,4 trilyon m³ civarındadır. Bu rakamlarla Türkmenistan dünyadaki en önemli doğalgaz üreticileri arasında ilk beşe girmektedir. Eski Sovyet cumhuriyetleri arasında da Rusya'dan sonra ikinci sıradadır. Ülkede en geniş doğal gaz yatakları Amu Derya Havzasındadır. Ülkedeki toplam rezervin neredeyse yarısı Devletabad-Dönmez yatağındadır. Bunun dışında Murgap havzasında da önemli miktarda doğalgaz rezervleri vardır. Ülkede doğalgaz arama çalışmaları da devam etmektedir.⁵⁷⁹

Türkmenistan'ın sahip olduğu enerji kaynaklarını çıkarmak ve işletmek kadar önemli sorunu bu kaynakları uluslar arası pazara nasıl ulaştıracağı sorunudur. Bulunduğu konum itibarıyla çeşitli alternatifler üretilebilir. Özbekistan ve Kazakistan üzerinden Çin'e ya da güneyde Afganistan üzerinden Pakistan ve Hindistan'a çekilecek boru hatlarıyla Türkmenistan'ın doğalgazı uluslar arası pazara ulaştırılabilir. Ancak burada Türkmenistan'ın ekonomik yetersizlikleri uluslar arası güçlerin rekabeti nedeniyle bu durumun gerçekleşmesi harita üzerindeki kadar kolay değildir. Çünkü diğer ülkeler gibi Türkmenistan da sahip olduğu kaynakları istediği gibi tasarruf edebilme imkanına sahip değildir. ABD ve Rusya'nın başı çektiği uluslar arası enerji rekabeti Türkmenistan bölgesinde de yaşanmaktadır. ABD'nin 11 Eylül 2001 tarihinden sonra Afganistan'a yerleşmesi ile bu rekabet daha da arttı.

⁵⁷⁸ Yiğit, **a.g.e.**, s.83; Erol, **a.g.m.**, s.750.

⁵⁷⁹ Türkmenistan gibi Hazar çevresi ülkelerinde yeterli teknik çalışmalar yapılamadığı için sahip oldukları rezervlerin miktarı tam olarak tahmin edilememektedir. Bu nedenle ülkenin sahip olduğu doğalgaz rezervlerinin miktarları konusunda da farklı rakamlar yer almaktadır. Bu konuda Bkz. K. Dikbaşı, "Türkmen Gazının Bağımsızlık Mücadelesi", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.2, Ankara 2001, s.75 vd; **TİKA Türkmenistan Ülke Raporu**, s.15; Croissants, **a.g.m.**, s.24.

Türkmenistan doğalgaz ihracatını Rusya üzerinden gerçekleştirmektedir. Hazar Havzasında Rus Gazprom şirketi ile rekabet ederken ürettiği doğalgazı da bu şirketin sahip olduğu boru hatları ile gerçekleştiriyordu. 1998 yılında Rusya ile fiyat konusunda sorun yaşayınca Türkmenistan'ın doğalgaz üretimi düştü. Bunun üzerine Türkmenistan doğalgaz boru hattı için farklı alternatifler aramaya başladı. 1998 yılında İran ile 135 km'lik bir doğalgaz boru hattı projesi gerçekleştirildi. Bu proje ile Türkmenistan, İran'ın kuzeyine doğalgaz nakletme fırsatı buldu.⁵⁸⁰ 1999 yılında Rusya ile tekrar anlaşılardan sonra Türkmenistan'ın doğalgaz üretimi tekrar arttı.

Rusya'nın bu hamlelerine karşı ABD ve AB'nin desteklediği Türkmenistan'ın boru hattı projelerinden iki tanesi Türkiye üzerinden geçmesi planlanan projelerdir. Bunlardan birincisi Transhazar Boru Hattı Projesi'dir Türkmenistan'ın güneyindeki sahalarda üretilen doğal gazın boru hattı ile Türkiye'ye ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınarak, 2000'li yıllarda Türkiye ve Avrupa'da meydana gelmesi beklenen doğal gaz arz açığının bir bölümünün karşılanması amaçlanmaktadır. Hazar geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'ne ilişkin olarak 29 Ekim 1998 tarihinde, Ankara'da Türkiye ve Türkmenistan Devlet Başkanları tarafından bir Çerçeve Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre alınacak 30 Milyar m³ doğal gazın 16 Milyar m³'ü Türkiye'ye, 14 Milyar m³'ü de Avrupa'ya taşınması planlanmaktadır.⁵⁸¹ 21 Mayıs 1999 tarihinde de, Botaş ve Türkmenistan Hidrokarbon Kaynaklarının Kullanımı için Yetkilendirilmiş Mercı arasında, 16 Milyar m³/yıllık doğal gaz alımı için 30 yıl süreli Doğal Gaz Alım

⁵⁸⁰ INT, s.150; E.Soltan, "Türkmenistan ve Rusya: Gaz Üzerinde Kurulan İlişkiler", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.2, Ankara 2001, s.195-196; "Study on Energy Supply Security and Geopolitics Final Report" http://ec.europa.eu/comm/energy_transport/doc/2004_lv_ciep_report_en.pdf, January 2004, s.167; Dikbaşı, **a.g.m.**, s.81.

⁵⁸¹ Bkz. **Türkiye Cumhuriyeti ve Türkmenistan Arasındaki Hazar-Geçişli Türkmenistan - Türkiye - Avrupa Gaz Boru Hattı Projesinin (HGB) İfası ve Türkmenistan'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Doğal Gaz Satışına İlişkin Anlaşma**, (www.mfa.gov.tr).

Satım Anlaşması imzalandı. Hazar Geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nin General Electric Capital ve Bechtel Firmalarından oluşan Pipeline Solutions Group (PSG) liderliğinde bir Konsorsiyum tarafından yürütüleceği 13 Şubat 1999 tarihinde, Türkmen yetkilileri tarafından açıklandı. Bu konsorsiyuma daha sonra Shell firması da katıldı.

İstanbul'da düzenlenen AGİT Zirvesi sırasında, 18 Kasım 1999 tarihinde, Türkiye, Türkmenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında Hazar Geçişli bir Boru Hattı'nın gerçekleştirilmesine ilişkin Prensiplere Yönelik Hükümetlerarası Deklarasyon imzalanmıştır.⁵⁸²

Aradan yaklaşık on yıl geçmesine rağmen bu proje gerçekleştirilememiştir. Bunda iki tarafın da yanlış politikalarının etkisi vardır. Türkiye'nin Hazar'a kıyısı olan boru hattı projelerini desteklerken bölgedeki en büyük rakibi ve Türk cumhuriyetlerinin dünya pazarlarına açılmasında en büyük engel olan Rusya ile Mavi Akım anlaşması yaparak Rusya'dan doğalgaz alması Trans Hazar gibi projeleri zora sokmuştur.⁵⁸³ Bu proje ile doğalgaz sektöründe %65 Rusya'ya bağımlı hale gelen Türkiye, Rusya'dan doğalgaz alan Avrupa ülkeleri arasında Almanya'dan sonra ikinci sıraya yerleşmektedir.⁵⁸⁴ Türkmenbaşı'nın Türkmenistan gazının daha ucuza mal olacağını ve Türkiye'nin Rusya yerine Türkmenistan'dan gaz alması yönündeki tekliflerine rağmen Mavi Akım anlaşması gerçekleştirildi.⁵⁸⁵

⁵⁸² "Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi" <http://www.botas.gov.tr/raporlar/99.asp>, 22.05.2007; BOTAŞ 2005 Faaliyet Raporu, s.68; E.Soltan, a.g.m., s.196; Dikbaşı, a.g.m., s.85.

⁵⁸³ C.A. Wallander, "Russian Foreign Policy", CSIS, Washington 27 February 2002, s.4.

⁵⁸⁴ S. Ogan, "Mavi Akım: Türk-Rus İlişkilerinde Mavi Bağımlılık", <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=2&yazi=627>, 02.01.2006; "Study on Energy Supply Security and Geopolitics Final Report" http://ec.europa.eu/comm/energy_transport/doc/2004_lv_ciep_report_en.pdf, January 2004; Dikbaşı, a.g.m., s.85.

⁵⁸⁵ 1997 yılında Rusya ile doğalgaz alım anlaşması sonucunda inşa edilen Mavi Akım hattı 2002 yılından itibaren faaliyete girdi. Resmi açılışı ise 2005 yılında yapıldı. Mavi Akım Hattı ile yolsuzluk

Trans Hazar Boru Hattı'nın gerçekleşmesinde tek sorun Türkiye'nin tutumu değildir. Türkmenistan dâhil bölgedeki tüm ülkelerin enerji kaynakları ya da boru hatları güzergahları bir şekilde Hazar Denizi ile alakalıdır. Hazar Denizi'nin statüsünün hala belirlenememiş olması özellikle Hazar'ın doğusundan gerçekleştirilecek projelerde önemli bir sorundur. Türkmenistan'ın konsorsiyumla ilgili resmi prosedürleri yerine getirmemesi nedeniyle projede yer alan General Electric ve Bechtel şirketleri 2002 yılında Shell de 2003 yılında konsorsiyumdan çekildiğini açıkladı.⁵⁸⁶ Bunun yanı sıra böyle projelerde önemli desteklere ihtiyaç vardır. Projeye yeteri kadar batılı devletlerden destek sağlanamamasına rağmen Putin ile birlikte Rusya'nın Hazar çevresi ülkeleri üzerindeki baskılarının artması, Azerbaycan ile Türkmenistan'ın hattan geçecek gaz miktarı konusunda anlaşamaması gibi faktörler projenin gerçekleşmesine engel olan nedenler arasında yer alır.⁵⁸⁷

Avrupa Birliği ülkelerinin enerji ihtiyaçlarını karşılamak için farklı alternatifler araması, doğalgazda Rusya'ya olan bağımlılıktan kurtulmak istemeleri Türkiye üzerinden geçecek olan boru hattı projelerine olumlu bakmalarına neden olmaktadır. Bu nedenle Trans Hazar ya da Türkmenistan-İran-Türkiye-Avrupa güzergahlı boru hattı projelerinin hala gerçekleşme ihtimallerini gündemde

iddialarının ortaya çıkması, Samsun-Ankara arasındaki hattın inşaatını gerçekleştirilecek şirketleri belirleme yetkisinin ihale olmaksızın Rus Gazprom şirketine verilmesi, Türkiye'nin bir enerji stratejisi olmadığının göstergesidir. Bu konuda Bkz. **TBMM Genel Kurul Tutanağı**, 13 Temmuz 2004, s.62; **Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Enerji Alanında İşbirliği Anlaşması (15 Aralık 1997)**; N.İlıcak, "Enerji Savaşında Çeçenistan", **Yeni Şafak Gazetesi**, 08.01.2000; "Bürokratlar: Bizi Siyasiler Yaktı", **Yeni Şafak Gazetesi**, 04.12.2003; Dikbaşı, **a.g.m.**, s.85.

⁵⁸⁶ **TİKA TÜR**, s.15; Dikbaşı, **a.g.m.**, s.89 vd.

⁵⁸⁷ N.Pamir, "Eğrisiyle Doğrusuyla Türkmen Gazı Ve Türkiye" <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=29&yazi=288> 2 Şubat 2000 ; Dikbaşı, **a.g.m.**, s.91 vd.

tutuyor.⁵⁸⁸ Ancak son dönemde Rusya'nın doğalgaz alanında OPEC'e benzer bir birlik oluşturma çabaları ve bu konuda sistemli bir politika izlemesi farklı boru hatları projelerinin gerçekleşme olasılığını oldukça azaltmaktadır. Mayıs 2007'de Türkmenistan'da bir araya gelen Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Türkmen Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhammedov, Orta Asya enerji kaynaklarının Rusya üzerinden uzun vadeli olarak pazarlanmasını sağlayacak yeni doğalgaz boru hattı ile ilgili ortak deklarasyonu imzaladı. Putin, Nazarbayev ve Berdimuhammedov yaptıkları ortak açıklamada, konuyla ilgili anlaşmanın 1 Eylül'de imzalanacağını, inşaatın ise gelecek yıl başlayacağını belirtti. Özbek lider İslam Kerimov'un da 9 Mayıs'ta imzaladığı anlaşmaya göre Türkmenistan'dan başlayacak olan yeni hat Hazar Denizi kıyısında uzanarak Kazakistan'a oradan da Rusya'ya ulaşacak. Anlaşma, ABD, Avrupa ve Çin'in Türkmen gazına doğrudan ulaşma ümitlerine büyük darbe olarak değerlendiriliyor.⁵⁸⁹ Türkiye, Rusya'nın bu hamlesine karşılık İran ile doğalgaz konusunda bir ön anlaşma yaptı. Buna göre İran, Türkmen gazını Türkiye'ye taşımaya razı oldu. Bu gazın İran gazı ile birlikte Nabucco⁵⁹⁰ hattı üzerinden Avrupa'ya taşınacağı ifade ediliyor. Türk-İran anlaşması Rusya'nın son dönemde Bulgaristan ile yaptığı Karadeniz'den geçecek olan Güney Akım Boru Hattı ve

⁵⁸⁸ **Commission of the European Communities Green Paper**, Brussels, 2006, s.15; "European Union Supports Trans-Caspian Pipeline" <http://eng.gazeta.kz/art.asp?aid=81774> 10.10.2006 ; "EU Energy Commissioner Backs Trans-Caspian Pipeline", <http://russiatoday.ru/business/news/6104>, 16.12.2006

⁵⁸⁹ F.Akkan "Putin'den Batı'ya Bir Enerji Çalımı Daha" **Zaman Gazetesi**, 13 Mayıs 2007; N. Hacıoğlu, "Putin Vanayı Kaptı" **Hürriyet Gazetesi** 13 Mayıs 2007; **RIA Novosti**, 12.05.2007; Ayrıca Rusya doğalgazda OPEC'e benzer bir birlik oluşturma fikrini çeşitli ortamlarda dile getirmektedir. Rusya'nın söylemleri ve faaliyetleri resmi anlamda böyle bir kurum olmamasına rağmen bu yolda ilerlediğinin göstergesidir. Bu konuda bkz.I. Tomberg, "Will there be a gas OPEC?", **RIA Novosti**, 11.04.2007

⁵⁹⁰ Nabucco 3 bin 300 kilometrelik bir boru hattı projesidir. Bu proje ile Türkmenistan, İran, Azerbaycan ve Mısır gibi ülkelerde bulunan doğalgaz kaynaklarının Türkiye, Bulgaristan, Romanya, Macaristan ve Avusturya üzerinden Avrupa'ya taşınması planlanmaktadır. AB'nin Rusya tekeline karşı alternatif projelerinden birisidir.

Kazakistan ve Türkmenistan ile yaptığı anlaşmalara karşı atılan bir adım olarak yorumlanıyor. Türkiye bu adımla enerji koridoru olma iddiasını sürdürmeye çalışıyor. Ancak İran ile son dönemde yaşanan doğalgaz sorunları ve Türkmenistan'ın hem Rusya'ya hem de bu hatta doğalgaz sağlayacak üretim kapasitesinin olmaması ayrıca ön anlaşmanın Türkmenistan olmadan yapılması gibi nedenler bu hamlenin doğruluğu konusunda akıllarda soru işaretleri oluşturmaktadır.⁵⁹¹

Türkmenistan'ın doğalgaz ve petrolünü dünya pazarına ulaştırmak için yaptığı diğer projelerse 1990'ların ortalarından beri gündemde olan ve 2002 yılında imzalanan Türkmenistan-Pakistan-Afganistan doğalgaz ve petrol boru hattı projeleridir.⁵⁹² Hazar çevresindeki hidrokarbon kaynaklarının Afganistan ve Pakistan yoluyla Umman Denizi'ne ya da Hindistan'a ulaştırılması hedeflenmektedir. 1990'ların ortalarında Orta Asya Doğalgaz Boru Hattı (Centgas) olarak ortaya çıkan bu projeler Afganistan'daki Taliban sorunu ve Amerikan'ın Afganistan Harekatı gibi sorunlar nedeniyle güvenlik açısından şu an için riskli projeler olarak görülmektedir.⁵⁹³

Son dönemde ekonomik alanda büyük atılımlar gerçekleştiren Çin, artan enerji ihtiyacını karşılamak için Hazar çevresi enerji kaynakları ile ilgilenmektedir.

⁵⁹¹ Türkiye ile İran arasında 1996 yılında 25 yıl süreli bir doğalgaz anlaşması yapıldı. Bu anlaşma çerçevesinde yapılan boru hattı 2001 yılında devreye girdi. Türkiye 2002 yılına ise bu hattan gelen doğalgazın pahalı olduğu Rusya'dan gazın daha ucuz olduğu gerekçesi ile alımı durdu. Bu sorun daha sonra çözüldü. Son 2 yılda ise İran bu hattan gönderdiği doğalgazın miktarını ülkesine doğalgaz yetmediği gerekçesi ile düşürdü. Bu sorunlar İran'la yapılan yeni anlaşmanın da sorunlar getireceği düşüncesini akla getirmektedir. Türkiye'nin hem Mavi Akım'dan hem de İran'dan aldığı doğalgazın pahalı olması gibi sorunlar yaşanması da yine ülkemizin enerji konusunda sistemli bir politikasının olmadığı günü birlik politikalarla idare edildiğinin göstergesidir. Bu konuda bkz. **SESSGFR 2004**, s.168; "Nabucco Önemi Yitiriyor mu?" **Milliyet Gazetesi**, 16.07.2007; S.Oğan, "Enerji Stratejisinden Mahrum Bir Ülke", **www.turksam.org**, 29.07.2007 .

⁵⁹² **TİKA TÜR**, s.16.

⁵⁹³ "Caspian Sea Region: Regional Conflicts" <http://www.eia.doe.gov/cabs/caspconf.html>, July 2002; Dikbaşı, **a.g.m.**, s.95

2006 yılının başında Türkmenistan ve Kazakistan doğal gazının Çin'e satışı için görüşmeler yapıldı ve 2009 yılına kadar doğal gaz boru hattının inşa edilmesi için anlaşma imzalandı.⁵⁹⁴

Türkmenistan sahip olduğu doğalgaz kaynakları ile son dönemde devam eden enerji mücadelelerinde her geçen gün daha önemli bir konuma gelmektedir. Rusya, doğalgaz konusunda tekel oluşturmaya çalışırken Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi Türk cumhuriyetlerinin kaynaklarını da kendi kontrolünde tutma yolunda anlaşmalar yapmaktadır. Rusya bu konuda başarılı olmak için her türlü siyasi ve ekonomik baskı yöntemlerini kullanmaktadır. 2002 yılında Türkmenbaşı'na karşı girişilen başarısız darbeden sonra Rusya ile görüşmeler yapıp 25 yıllık doğalgaz anlaşması yapılması Rusya'nın kendisiyle işbirliği yapmayan iktidarlara karşı klasik yöntemleri kullanmaya devam ettiğini düşündürmektedir. Rusya'nın özellikle 11 Eylül 2001'den sonra Türkistan'ın güneyine Afganistan'a ABD'nin operasyonlar düzenleyerek yerleşmesiyle Türk cumhuriyetleri üzerinde daha aktif politikalar izlemeye başlaması 19. yüzyılın sonunda aynı bölgede yaşanan ve Büyük Oyun olarak adlandırılan Rusya-İngiltere rekabetini akıllara getirmektedir.⁵⁹⁵ ABD'nin Taliban operasyonu ile Afganistan'a girmesi bölgede üsler kurması da özellikle Türkmenistan doğalgazının güneye Afganistan ve Pakistan yoluyla denizlere oradan da dünya pazarına ulaşması için düşünülen projelerin güvenlik açısından alt yapısını sağlama çalışmaları olarak da düşünülebilir. ABD ve Rusya'nın

⁵⁹⁴ Somuncuoğlu, **a.g.m.**; **INT**, s.234; Dikbaşı, **a.g.m.**, s.95-96; Sitnyansky, **a.g.m.**

⁵⁹⁵ ABD bölgedeki nüfuzunu arttırmasına karşın Rusya da Hazar Denizi'nde kontrolü elinde tutmak için girişimlerde bulunmaktadır. Rusya Hazar Denizi'nde bir savunma gücü oluşturmak ve bölgede bulunan donanmasının gücünü arttırmak için girişimlerde bulunmaktadır. Ayrıca Kazakistan, Ukrayna, Rusya ve Belarus orduları Ağustos 2005'te Hazar'ın Kazakistan kıyılarında ortak bir tatbikat gerçekleştirdiler. Tatbikat'ın görünüşteki amacı terörist saldırılara karşı tedbir almak olsa da aslında Rusya'nın BDT'yi askeri açıdan da etkin hale getirmeye çalışmasının bir ürünüdür. Bu konuda Bkz. S.Blank "The Great Game Goes to Sea" **Central Asia-Caucasus Analyst**, VOL. 7 NO. 1, 11.01.2006, s.9

bölgedeki rekabetine AB de dâhil olmaya çalışmaktadır. AB, Amerika'nın desteklemediği İran geçişli doğalgaz projelerine olumlu bakmaktadır. Ancak bölgede yaşanan rekabette AB daha çok sosyal ve ekonomik faktörlerle yer almaya çalışmaktadır. AB'nin siyasi olarak bölgede etkinliği bulunmamaktadır.⁵⁹⁶

⁵⁹⁶ Avrupa Birliği'nin Hazar enerji kaynakları ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. . **SESSGFR 2004**,

SONUÇ

Hazar çevresi tarihin ilk devirlerinden itibaren önemli bir medeniyet merkezi olmuştur. Hazar Denizi'nin doğusunda yer alan Türkistan, güneyinde yer alan İran ve batısında yer alan Kafkasya köklü medeniyet merkezlerindendir. Tarihin ilk devirlerinden itibaren burada birçok siyasi teşekkül oluşmuştur.

Hazar çevresi tarihin ilk devirlerinde doğu-batı ve kuzey-güney ticaret yolları üzerinde yer alması nedeniyle dönemin devletlerinin hedefleri arasında yer almıştır. Bölge aynı zamanda kültürler arasında etkileşimde de önemli bir rol oynamıştır.

16. yüzyıla kadar Hazar çevresinde Türklerin etkin olduğu siyasi teşekküller hâkim durumdaydı. Bu yüzyıldan itibaren ise kuzeydeki Ruslar güçlenmeye başlamış ve güneye doğru yayılmıştır. Rusların güçlenmeye başladığı dönemde Hazar çevresinde Türkler arasında güçlü bir siyasi birlik olmaması Rusların güneye doğru ilerlemesini kolaylaştırmıştır.

Rusya'nın I. Petro dönemi ile birlikte planlı olarak başlattığı Hazar çevresi ve Türkistan'ın işgali süreci 19. yüzyılın sonuna doğru tamamlanmıştır. Bu tarihten sonra Ruslar ele geçirdikleri toprakları sömürge haline getirmek için sistemli çalışmalara başlamıştır. Rusların bu çalışmaları Sovyet döneminde sürdü. Hazar çevresi ülkeleri Moskova'nın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılandırılan birer sömürge haline geldiler.

Ruslar, bölgenin ekonomik yapısı ile ilgili planlamalar yaparken, aynı zamanda kendilerine karşı bir hareketin meydana gelmemesi için siyasi ve kültürel alanlarda da çalışmalar yaptılar. Rus uygulamaları ile Türkistan ve Kafkasya'da sözde milli devletler oluşturuldu. Bu devletler de merkeze, Moskova'ya tabi duruma getirildi.

Hazar çevresi tarihin ilk yıllarında ticaret yolları nedeniyle rekabet merkezi iken 19. yüzyılın sonlarından itibaren Hazar Denizi çevresinde çıkarılan petrol uluslar arası mücadeleye sebep olmuştur. Bu yüzyılın sonlarında İngiltere ve Rusya arasında yaşanan ve “Büyük Oyun” olarak adlandırılan çekişme Birinci Dünya Savaşı esnasında Bakü petrolleri üzerinde devam etmiştir. 1920’li yıllardan itibaren Sovyet Rusya’nın kontrolüne geçen Hazar çevresinin enerji kaynakları da Rusya’nın tekelinde kalmıştır. Denizin güneyinde yer alan İran, bölgede önemli bir faaliyet gösterememiştir.

Sovyetler Birliğinin çöküşü ile birlikte Hazar çevresi 20. yüzyılın başında olduğu gibi sonunda da dünya gündemindeki yerini aldı. Bu dönemde Körfez bölgesinde yaşanan savaşlar da Hazar Denizi enerji kaynaklarının önemini arttırdı. Kendilerine alternatif arayan ABD, Çin ve AB ülkeleri bölgenin enerji kaynaklarından yararlanmak için çalışmalarını arttırdılar.

Başlangıçta ekonomik ittifaklar ile süren Hazar üzerindeki rekabet özellikle 2001 yılından itibaren siyasi alanlarda da devam etti. Azerbaycan, İran ve Türkmenistan gibi bölge devletleri arasında ortaya çıkan sorunların yanısıra ABD’nin Afganistan’ı işgali ile birlikte bölgedeki mücadele siyasal alana da sıçradı.

ABD’nin bu hamlesine karşılık Rusya, Hazar üzerindeki nüfuzunu korumak için BDT’yi aktif hale getirmeye çalışırken, Şanghay İşbirliği Örgütü gibi yeni ittifaklarda da yer aldı. Yaptığı anlaşmalarla bölgedeki enerji kaynakları üzerinde hala en etkili devlet olma özelliğini korumaktadır.

Hazar çevresindeki Türk cumhuriyetleri ise bağımsızlıklarının ardından sahip oldukları enerji kaynakları ile kalkınmayı, refaha ulaşmayı planlıyorlardı. Ancak bu devletlerin ne bu enerji kaynaklarını işletip, uluslar arası pazara ulaştıracak ekonomik

alt yapıları vardı, ne de bu ülkelerde tam bir siyasi istikrar vardı. Sovyet döneminde oluşturulan ekonomik bağlarlar bölgenin bütün kaynakları Moskova'ya ya da Moskova üzerinden dünyaya ulaştırılıyordu. Yeni Türk cumhuriyetlerinin bu bağımlılıktan kurtulmak için yeterli kaynakları yoktu. Aynı zamanda Rusya'nın nüfuzunu kaybetmemek amacıyla yaptığı çalışmalar da Türk cumhuriyetlerinin önemli bir sorunudur. Bu ülkelerdeki iktidarlar Rusya'nın kontrolü ve baskısı altındadır. Rusya'nın aleyhine yaptıkları atılımlarda iktidarlarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır.

Hazar enerji kaynakları konusunda Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan dünya gündeminde yer almıştır. Denizin güneyinde yer alan İran'ın Basra Körfezinde daha zengin kaynaklara sahip olması ve ABD'nin uyguladığı politikalar nedeniyle dışlanması İran'ın Hazar üzerinde etkili olmasını önlemektedir. Rusya da diğer Türk cumhuriyetlerine göre bölgede daha az enerji kaynağına sahiptir. Bu nedenle Rusya ve İran enerji kaynaklarının kontrolü ve uluslar arası pazara ulaştırılması konusunda etkin olmaya çalışmaktadır. Batılı ve sanayisi gelişmiş diğer devletler de Türk cumhuriyetlerinin sahip oldukları kaynakları elde etmek istemektedirler. Bölgede yaşanan mücadeleler de Türk ülkelerinin siyasal ve ekonomik yapılarını etkilemektedir.

Hazar çevresi enerji kaynakları şu an için Türk cumhuriyetlerine bekledikleri vermemektedir. Bunda kaynakların transferi konusunda Rusya'nın üstünlüğünün devam etmesi, kaynakların çıkarılması konusunda da ülkelerin yetersizlikleri başlıca etkenlerdir.

KAYNAKÇA

- Abazov, R., **Historical Dictionary of Turmensitan**, Lanham 2005.
- Abdullayev, C., “Azerbaycan’da Anayasallaşma Süreci”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001.
- Abdullayev, C., “Uluslar arası Hukuk Çerçevesinde Hazar’ın Statüsü ve Doğal Kaynakların İşletilmesi Sorunu”, **AÜHFD**, C.48, S.-4, Ankara 1999.
- Acar, Ö., “Türkiye İki Savaş Kıskaçında”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17.09.2002.
- Aka, İ., “Timur ve Timurlular Devleti”, **TTD.**, C.2, Ankara 1987.
- Akkan F., “Hazar'da Sular Isınıyor” **Cihan Dergi**, S.16, Mayıs-Haziran 2006.
- Akkan F., “Putin'den Batı'ya Bir Enerji Çalımı Daha”, **Zaman Gazetesi**, 13 Mayıs 2007.
- Akyol, T., “Petrolde Büyük Adım” **Milliyet**, 21 Eylül 1994.
- Aliev, S.M., “Azerbaycan Türklerinin Menşesine Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi” **12. TTK Bildirileri**, C. 2, Ankara 1999.
- Aliyev, V., “Əsrin Müqaviləsi: Əsrə Bərabər 10 İl”, **<http://bizimasr.media-az.com/arxiv>** **2004** **/37/aktual.html**, 21.12.2004.
- Alpargu, M. “Güvenlik Boyutunda Türkiye Azerbaycan İlişkileri” **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, S. 3, Ankara, 2004

- Anderson, J., **The International Politics of Central Asia**, New York 1997.
- Ardel, A., “Türkmenistan”, **Türk Kültürü**, S. 20, Ankara 1964.
- Ardel, A., “Esir Türklerin Coğrafyasına Toplu Bakış”, **Türk Kültürü**, S.21, Ankara 1964.
- Armaoğlu, F., “Azeri Birliği”, **Tercüman Gazetesi**, 6 Ocak 1990.
- Arman, S., “Ceyhan’da Tarihi Gün”, **Milliyet Gazetesi**, 14 Temmuz 2006.
- Aslanlı, A., “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001.
- Atak, M.S., **Rusya Siyaseti**, Ankara 1964.
- Atmaca, T., “Azerbaycan’a Can Veren Petrol”, **Türkiye Gazetesi**, 13. 10.1995.
- Aydın, C., “Azerbaycan’da Devlet Terörü” **Tercüman Gazetesi**, 8 Şubat 1990.
- Aydın, M., “Türkiye’nin Orta Asya-Kafkasya Politikası”, **Küresel Politikada Orta Asya**, Ankara 2005.
- Aydın, M., “Çin’in Stratejik Hesaplarında Orta Asya”, **Küresel Politikada Orta Asya**, Ankara 2005.
- Babayev, M. Y., “Azerabijan’s Oil History”, **Azerbaijan International**, Summer 2002,(<http://azer.com/>).
- Baimukhambetov, T., “Chinese-Kazakhstani Pipeline to Reach Caspian Sea”, <http://www.inform.kz/showarticle.php?lang=eng&id=147219>, 22.12.2006.
- Başlamış, C. , “Karabağ Temel Sorun”, **Milliyet**, 30 Ocak 1990.

- Başlamış, C., “Çerñişev’den Bakü’ye Hırsızlık Suçlaması” **Milliyet**, 5 Ekim 1994.
- Başlamış, C., “Petrolde Anahtar Türkiye”, **Milliyet Gazetesi**, 24 Eylül 1994.
- Başlamış, C., - Beşiroğlu, R., “Moskova, Bakü’ye Ateş Püskürdü”, **Milliyet Gazetesi**, 21 Eylül 1994.
- Başlamış, C., “Çerñişev’den Bakü’ye Hırsızlık Suçlaması”, **Milliyet Gazetesi**, 5 Ekim 1994.
- Başlamış, C., “Petrole PKK Çengeli”, **Milliyet Gazetesi**, 23.09.1994.
- Başlamış, C., “Rusya’nın Petrol Oyunu”, **Milliyet Gazetesi**, 22.09.1994.
- Başlamış, C. , “Karabağ Sorununa Çözüm Sinyali”, **Milliyet Gazetesi**, 20. 05. 2005.
- Başlamış, C. , “Oğul Aliyev Referandumu” **Milliyet**, 25.08.2002.
- Başlamış, C. , “Aliyev, İktidarı Oğluna Bırakıyor” **Milliyet Gazetesi**, 21 Mayıs 2003.
- Başlamış, C. , “Aliyev & Aliyev Oyunu”, **Milliyet Gazetesi**, 03.07.2003.
- Başlamış, C. , “Aliyev’in Gölgesinde Seçim” **Milliyet Gazetesi**, 15.10.2003.
- Başlamış, C. , “Baba Aliyev'e Atatürk Benzetmesi” **Milliyet Gazetesi**, 13. 11. 2005.

- Başlamış, C. , “Azerbaycan'da Guliyev Krizi” **Milliyet Gazetesi**, 19.10.2005.
- Başlamış, C. , “Aliyev, Muhalefeti Başsız Bıraktı”, **Miliyet Gazetesi**, 05.11.2005.
- Başlamış, C. , “Bakü'de Seçim Temizliği”, **Milliyet Gazetesi**, 22.10.2005.
- Başlamış, C. , “Amerikan Markajı” **Milliyet Gazetesi**, 05.11.2005.
- Başlamış, C. , “Azat Seçkiye Meydan Dayağı” **Milliyet Gazetesi**, 24. 10. 2005 .
- Başlamış, C. , “Bakü'de Karmaşa”, **Milliyet Gazetesi**, 07.11. 2005.
- Başlamış, C., “Azerbaycan'daki İran” **Milliyet Gazetesi**, 09.11.2005.
- Batur, N., “Muttalibov İstifa Etti”, **Milliyet Gazetesi**, 7 Mart 1992.
- Batur, N., “Elçibey, Hüseyinov ve Haydar Aliyev”, **Milliyet Gazetesi**, 10.10.1994.
- Batur, N., “Elçibey, Hüseyinov ve Haydar Aliyev”, **Milliyet Gazetesi**, 10.10.1994.
- Baycaun, S., “Bağımsızlıktan Günümüze Kazakistan İç Politikası ve Demokrasi Yolunda Gelişmeler”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.4, 2001-2002 Ankara.
- Baycaun, S., “10 Yıllık Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Ekonomisine Genel Bir Bakış”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.2, Ankara 2001.

- Baykara, H., “Kafkasya’da Ermenilerin Durumu ve Ermenistan’a Sessizce İlhak Edilen Azerbaycan Toprakları”, **Türk Kültürü**, S. 84, Ankara 1969.
- Belokrenitsky, V., “ Russia and Former Soviet Central Asia: The Attitude Towards Regional Integrity” **Post-Soviet Central Asia**, London 1998.
- Bengin T.,– Beşiroğlu, R., “Aliyev, Asi Başbakanı Azletti” **Milliyet**, 7 Ekim 1994.
- Benningsen, A.- Wimbush, S. E., **Muslims of the Soviet Empire**, Indiana Univ. Pr. 1985.
- Beşiroğlu, R., “Bakü’de Darbe Girişimi” **Milliyet**, 5 Ekim 1994.
- Beşiroğlu, R., “Bakü’de Darbe”, **Milliyet Gazetesi**, 5 Ekim 1994.
- Bila, F., “Türkmenlerle Doğalgaz Pazarlığı” **Milliyet** 2.05.1992
- Birsel, H., **Orta Asya Jeopolitiği**, İstanbul 2006.
- Birsel, H., “Çok Kutuplu Dünya Düzenine Doğru Giderken Türkistan Coğrafyasındaki Stratejik Hamlelerin Değerlendirilmesi” <http://www.2023.gen.tr/kasim05/6.htm>, 12.03.2007.
- Blank, S., “Russia’s Move in Central Asia”, **Central Asia - Caucasus Analyst**, 07 May 2003.
- Blank, S., "Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler", **Avrasya Etüdleri**, C. 13, Ankara 1998.
- Blank, S., “The Great Game Goes to Sea” **Central Asia-Caucasus Analyst**, VOL. 7 NO. 1, 11.01.2006.

- Bohr,A., “A Failed Coup After All? November 2002”, **Central Asia - Caucasus Analyst**, June 18, 2003.
- Brezinski, Z. **Büyük Satranç Tahtası**, Çev. Yelda Türedi, İstanbul 2005.
- Cabbarlı, H., “Hatemi’nin Azerbaycan Ziyareti Azerbaycan-İran İlişkilerinde Yeni Bir Dönemin Başlangıcı mı?” <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=5&yazi=84>, 12 Ağustos 2004.
- Cabbarlı, H., “Hazar’ın Hukuku Statüsü”, <http://www.azsam.org>, 12.05.2006.
- Caferoğlu, A., **Türk Kavimleri**, 2. Baskı, İstanbul 1983.
- Caferoğlu, A., “Sovyet İdaresindeki Esir Milletler”, **Türk Kültürü**, S. 21, Ankara 1964.
- Caferoğlu, A., “Türk Kavimleri” **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, S. 346, Ankara 2003.
- Cafersoy, N., **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Ankara 2001.
- Cafersoy, N., “Azerbaijan’da 20 Ocak 1990 Bakü Katliamı”, <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=5&yazi=157>, 18 Ocak 2007.
- Cafersoy, N., “Bağımsızlığın Onuncu Yılında Azerbaycan-Rusya İlişkileri”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001.
- Cafersoy, N., “Azerbaycan - Türkiye ilişkileri (1993 - 2000)” www.turksam.org, 1 Ocak 2001.

- Capisani, G.R., **The Handbook Of Central Asia**, New York 2000.
- Cohen, A., “Advancing Amerincan Interest in Central Asia”, <http://www.heritage.org>, 17. 01. 2007.
- Cohen, A., “China’s Quest For Eurasia’s Natural Resoruces”, <http://www.heritage.org>, 04.03.2003.
- Croissant, C. M.- Crossant, M. P., “Hazar Denizi Statüsü Sorunu”, **Avrasya Etüdleri**, C.3, S. 4, Ankara 1996-1997.
- Çakırözer, U., “Asrın Projesi Temellendi”, **Milliyet Gazetesi**, 19.09.2002.
- Çay, A., “Akkoyunlular ve Karakoyunlular”, **TTD**, Ankara 1987.
- Çelik, K.- Kalaycı, C., “Azerbaycan Petrolünün Dün ve Bugünü” **Avrasya Etüdleri**, Ankara 1999.
- Dailey, E., **Human Rights in Turkmenistan**, Helsinki İnsan Hakları Gözlem Komitesi Yayını 1993.
- Demir, A., **Rus Yayılmacılığı**, İstanbul 1998 .
- Demirtaş, S., “Demirel’den Kritik Ziyaret” **Cumhuriyet**, 14 Ocak 2000 .
- Demirtaş, S., “Kafkas Paktı Kuruluyor” **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Ocak 2000.
- Demirtaş, S., “Bakü Ceyhan’da 8 Yıllık Zorlu Mücadele”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19.09.2002.
- Demirtaş, S., “Bakü Ceyhan’a İlk Harç” **Cumhuriyet Gazetesi** 17 Eylül 2002.
- Demirtaş, S., “Asrın Projesinin Temeli 11 Yıl Önce Atıldı”, **Radikal Gazetesi**, 24.05. 2005.

- Demirtepe, T., “Kazakistan’da Demografik Trendler”, <http://www.usakgundem.com/uayazar.php?id=349>, 23.06.2007.
- Devlet, N., “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunları”, **12. TTK Bildirileri**, C. 2, Ankara 1999.
- Devlet, N., “Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.28, İstanbul 1984.
- Devlet, N., “Kazak Türklerinin Ayaklanması”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S. 3, İstanbul 1987.
- Dikbaş, K., “Türkmen Gazının Bağımsızlık Mücadelesi” **Avrasya Dosyası Türkmenistan Özel Sayısı**, Cilt 7, S. 2, Ankara 2001.
- Doğan, M. “Türk Dünyasının Yakın Dönemde Ortaya Çıkışı ve Geleceği”, **Yeni Türkiye**, S.15, Ankara 1997.
- Dönmez, Y., “Türk Dünyasının Coğrafyası” **Yeni Türkiye**, S.15, Ankara 1997.
- Dugin, A., **Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım**, İstanbul 2003.
- Ebu Bekr-i Tihrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çevr. M. Öztürk, Ankara, 2001.
- Edgar, A.L., **Tribal Nation**, Princeton 2004.

- Ekrem, E., “Hsüan Tsang Seyahatnamesi ve Türkistan” **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 2003.
- Ergan, U., “Erivan’dan İlk Süpriz Çekilme İşareti”, **Hürriyet Gazetesi**, 12.05.2005.
- Erol, M.S.- Baycaun, S., “Kazakistan Cumhuriyeti Ülke Profili”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.4, Ankara 2002.
- Erol, M.S.- Baycaun, S., “Türkmenistan Cumhuriyeti Ülke Raporu”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.2, Ankara 2001.
- Erol, M.S., “Türkmenistan Cumhuriyeti”, **Türkler**, C.19, Ankara 2002.
- Ertan, F., “Yine Sonuç Yok”, **Zaman Gazetesi**, 06.07.2007.
- Ertan, F., “Pankisi Vadisi”, **Zaman Gazetesi**, 01.03.2002.
- Fergus, M.- Jandosova, J., **Kazakhstan: Coming of Age**, London 2003.
- Frischenschlager, A., “Siyasi ve Ekonomik Bağımsızlık Yolundaki Türkmenistan,” **Avrasya Etüdleri**, C.2, S.3, Ankara 1995.
- Gasımov, M., “Bakü’nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001.
- Gasımov, M., “Azerbaycan Türkleri”, **Türkler**, C.19, Ankara 2002.
- Gasımov, M., “Rusya’nın Azerbaycan Politikası”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.4, Ankara 2001-2002.
- Golden, P.B., **Hazar Çalışmaları**, Çev. E.Ç Mızrak, İstanbul 2006.
- Gömeç, S., **Kök Türk Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1999.

- Gömeç, S., **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara 1999.
- Gömeç, S., “Tarihte ve Günümüzde Türkmenistan”, **Yeni Forum**, cilt 14, S. 286, Ankara 1993.
- Grigoryev, A.A., “Soviet Plans for Irrigation and Power”, **The Geographical Journal**, Vol. 118, No. 2, Jun. 1952.
- Grousset, R., **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. M.R.Uzmen, 2. Baskı İstanbul 1993.
- Gumpel, W., “Orta Asya Cumhuriyetlerinde Ekonomik ve Gelişme ve Entegrasyon”, **Avrasya Etüdleri**, S.13, Ankara 1998.
- Gül, N.- Ekici, G., “Azerbaycan ve Türkiye İle Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan’ın Dış Politikası”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001.
- Gündoğdu, A. “Türkiye ile Türk Dünyası Arasındaki Münasebetlerin Tarihi Arka Planı” **Yeni Türkiye**, S. 15, Ankara 1997.
- Gürses, E., “Kafkasya’da Uluslararası Rekabet”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001.
- Güven, E., “Cenap Aliyev’in Ülkesi” **Radikal Gazetesi**, 11 Eylül 2000.
- Hacıoğlu, N., “Putin Vanayı Kaptı” **Hürriyet Gazetesi** 13 Mayıs 2007.
- Hasanlı, C., **Azerbaycan Tarihi**, Ankara 1998.

- Haslett, M., “Central Asia's Rocky Democracy”
<http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/2148692.stm>,
24 July, 2002.
- Hayit, B., **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**,
Ankara 2004.
- Heyet, C., “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azerbaycan
Türkçesinin Teşekkülü “ **Modern Türklük
Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, S. 1, Ankara, Kasım
2004.
- Hüseyinli, G., “Azerbaycan’da Siyasal Partiler ve Siyasal İlişkiler”,
Avrasya Dosyası, C.7, S.1, Ankara 2001.
- Ilıcak, N., “Enerji Savaşında Çeçenistan”, **Yeni Şafak Gazetesi**,
08.01.2000
- Independent Neutral Turkmenistan**, Ashgabat 2001.
- İdiz, S., “Orta Asya Ülkeleri Moskova ve Pekin’e Yöneliyor”,
Milliyet Gazetesi, 07.07.2005.
- İlhan, S., **Kafkasya’nın Gelişen Jeopolitiği**, Ankara, 1999.
- İbadullaev A., Vd., “Kazakistan Cumhuriyeti’nin Ekonomik ve Sosyal
Yapısı”, **Yeni Türkiye**, S.16, Ankara 1997.
- Junusbai, B., “ Democratic Choice of Kazakhstan: A Case Study in
Economic Liberalization, Intraelite Cleavage, and
Political Opposition”**Demokratizatsiya**, Summer 2005
- Kafalı, M., “Altın Orda Hanlığı”, **TTD**, C.2, Ankara 1987,
- Kafalı, M., “Çağatay Hanlığı”, **TTD**, C.2, Ankara 1987.

- Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, 17. Baskı, İstanbul 1998.
- Kanbolat, H., “20 Ocak Olayları: Azerbaycan’ın Bağımsızlık Mücadelesinde Son Kilometre Taşı” **<http://www.asam.org.tr/tr/yyazdir.asp?ID=1374&kat1=&kat2=2>**, 23 Ocak 2007.
- Kara, A., **Kazakistan’ın Yeniden Doğuşu**, İstanbul 2006.
- Karadağ, R., **Petrol Fırtınası**, 5. Baskı, İstanbul 1991.
- Kesici, A. K., **Dün Bugün ve Hedefteki Kazakistan**, İstanbul 2003
- Kazımlı, R., “Azerbaycanın Dünyaya En Etibarlı Qapısı – Gürcüstan” **<http://www.musavat.com/site/>**, 2 Dekabr 2003.
- Kesici, A. K., “Glastnost ve Kazakistan’daki Gelişmeler”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S. 46, İstanbul 1990.
- Kınıklıoğlu, S., “Azerbaycan Seçimleri ve Değişimin “İdare Edilmesi”**Panorama Dergisi**, S.15, Kasım 2005.
- Kili, S., “Azerbaycan, Batı, Sovyet Rusya ve Türkiye” **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Mart 1990.
- Klyashtorny, S.G. - Sultanov, T.İ., **Türkün Üç Bin Yılı**, Çev. A. Batur, İstanbul 2003.
- Kohen, S., “Azeri Krizi ve Türkiye” **Milliyet**, 7 Ekim 1994.
- Kohen, S., “Baba Haydar Şimdi Daha Güçlü Ama...”, **Milliyet Gazetesi**, 06.10.1994.
- Kohen, S., “Azerilerin Demokrasi Sınavı”, **Milliyet Gazetesi**, 05.11.2005.

- Kohen, S., “İran Neden Kızıyor?”, **Milliyet Gazetesi**, 25.08. 2001.
- Kohen, S., “Hazar Huzursuz”, **Milliyet Gazetesi**, 14.08.2001.
- Kosayev, Ə.V., “Azərbaycan Respublikasının Neft Strategiyası”
http://www.heydaraliyev.org/s08_stateman/_stateman_a.html, 29.06.2006.
- Kozibaev, M.K. - Majitov, S.F., “Kazakistan Cumhuriyeti”, **Türkler**, C.19, Ankara 2002.
- Köymen, M.A., **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 2004.
- Kropotkin, P., “The Population of Russia”, **The Geographical Journal**, Vol.10, No. 2, London 1897.
- Kurat, A.N., **Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 2.Baskı, Ankara 1992.
- Kurat, A.N., **Rusya Tarihi**, Ankara 1999.
- Lerch, W.G., “Kazakistan Sistemli Bir Şekilde Nasıl Ruslaştırıldı”, Tercm. A. Şenocak, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S.41, İstanbul 1990.
- Lobanoff-Rostovsky, “The Soviet Muslim Republics in Central Asia”, **Journal of the Royal Institute of International Affairs**, Vol.7, No.4, July 1928.
- Lee, O., “Orta Asya Üzerindeki Küresel Rekabet”, **Zaman Gazetesi**, 14.07.2005 .
- M. Emin Efendi, **İstanbul’dan Orta Asya’ya Seyahat**, Hazr. R.Akdemir, Ankara 1986.

- Mehdiyoun, K., “Ownership of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea”, **The American Journal of International Law**, Vol. 94, No.1, Jan.2000.
- Melville, A.- Shackleina, T., **Russian Foreign Policy in Transition: Concepts And Realities**, Central European University Press 2005.
- Məzahiroğlu, C., “Azərbaycanı Müttəfiqliyə Çağırır” <http://www.ayna.az>, 26 Yanvar, 2005.
- Morningstar, R., “The New Great Game”, [http://www.spiegel.de/international/ 0,1518,469857,00.html](http://www.spiegel.de/international/0,1518,469857,00.html), 05.03.2007.
- Mulvey, S., “Aliyev and Son Keep It in the Family”, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3191598.stm>, 14 October, 2003.
- Musabeyov, R., “Azerbaycan’da Etnik Azınlıklar”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001.
- Nassibli, N., “İran's Caspian Policy: Time To Make A Decision” **Central Asia-Caucasus Analyst**, February 10, 2003
- Nassibli, N., “Azerabijan’s Geopolitics and Oil Pipeline Issue”, **Perception**, Volume 4, Number 4, December 1999-February 2000.
- Nazarbayev, N., **Kritik On Yıl**, Çevr. S. Arıkan- F. Arıkan, Ankara 2003
- Necef, E.N.- Annaberdiyev, A., **Hazar Ötesi Türkmenleri**, İstanbul 2003.
- Nesibli, N., “Azerbaycan’ın Milli Kimlik Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001.
- Nissman, D., “Kürtler, Ruslar ve Boru Hattı” **Avrasya Etüdleri**, C. 2, S. 1, Ankara 1995.

- Nuriev, A., “Will of the Nation the Turkmen People Named Their Leader” **Turkmenistan International Magazine**, February 2007.
- Ogan, S., “Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001.
- Ogan, S., “Azerbaycan’ın Tanımlanamayan Ekonomisi”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001.
- Ogan, S., “Yüzyılın Dramı... Azerbaycan’da Göçmen (Kaçkın) Sorunu”, <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=41&yazi=466>, 10 Şubat 2007.
- Ogan, S., “Gebele Radar İstasyonu”, <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=5&yazi=1286>, 1 Haziran 2007.
- Ogan, S., “Demografinin Gölgesi Altında Rusya-Kazakistan İlişkiler,” **Avrasya Dosyası**, C.7, S.4, Ankara 2002.
- Ogan, S., “Yeni Global Oyun ve Hazar’ın Statüsü”, www.turksam.org, 14.02.2005.
- Ogan, S., “Mavi Akım: Türk-Rus İlişkilerinde Mavi Bağımlılık”, <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=2&yazi=627>, 02.01.2006.
- Ogan, S., “Türkmenbaşı’nın Ölümünden Sonra Türkmenistan” <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=3&yazi=1125>, 21 Aralık 2006.
- Ogan, S., “Enerji Stratejisinden Mahrum Bir Ülke”, www.turksam.org, 29.07.2007 .

- Ok, N., “Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S. 62, İstanbul 1992.
- Olcott, M.B., **Central Asia’s New States**, Washington D.C. 2005.
- Olcott, M.B., **Kazakhstan**, Washington D.C. 2002.
- Orazbay, M. “Dünden Bugüne Kazakistan”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S. 69, İstanbul 1992.
- Oterbaeva, B., “Kazak Halkının Etnik Kimliğinin Gelişimi”, **Avrasya Etüdleri**, S.13, Ankara 1998.
- Özkan, F., 'Narinci İnkılapta Sıra Azerbaycan'da', **Radikal Gazetesi**, 28.06.2005.
- Özfatura, M.N., “Azerbaycan’ı Rusya Karıştırıyor” **Türkiye Gazetesi**, 8 Ekim 1994.
- Ögel, B., **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1991.
- Pala, C., “Hazar Boru Hatları, Bakü -Tiflis-Ceyhan Boru Hattı ve Türkiye” **Avrasya Dosyası**, C.7, S.4, Ankara, 2002.
- Pamir, N., “Putin'in son hamlesinin önemi ve Türkiye'ye etkisi”, <http://www.usakgundem.com/uahaber.php?id=12012>, 16.06.07.
- Pamir, N., “Eğrisiyle Doğrusuyla Türkmen Gazı ve Türkiye” <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=29&yazi=288>, 2 Şubat 2000.
- Panfilova, V., “Erivan Müttefiksiz Kaldı”, **Radikal Gazetesi**, 12.02.2005.
- Pazarcı, E., “Nazarbayev’den Sitem”, **Akşam Gazetesi**, 10.06.2001.

- Peimani, H., **Regional Security and the Future of Central Asia**, London 1998.
- Peimani, H., **The Caspian Pipeline Dilemma**, London 2001.
- Pereplesnin, M. “Interview of the President of Turkmenistan for the Turkmenistan Magazine”, http://www.turkmenistaninfo.ru/?page_id=6&type=article&elem_id=page_6/magazine_41/326&lang_id=en, 16, February, 2007.
- Polo, M., **Dünyanın Hikaye Edilişi**, Çevr. I. Ergüden, İstanbul 2003.
- Rasonyi, L., **Tarihte Türklük**, 4. Baskı, Ankara 1996.
- Repa, J., “Oil And The Great Game” <http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/analysis/35474.stm>, 28 November 1997.
- Resulzade, M.E., **Kafkasya Türkleri**, Hazr. Y. Akpınar- İ.M.Yıldırım- S. Çağın, İstanbul 1993.
- Resulzade, M.E., “Çağdaş Azerbaycan Tarihi”, Yay. M.Nalbantoğlu, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S. 52, İstanbul 1991.
- Rhys, E. **Marco Polo Travels**, London 1939.
- Roy, O., **Yeni Orta Asya**, Çev. M. Moralı, İstanbul 2000.
- Sadayoğlu, P., “Milli Qurtuluş” <http://www.yeniazərbaycan.com/news/2605.html>, 22 Haz. 07.
- Saparow, D., “Türkmenistan’ın Dış Siyaseti”, **Avrasya Etüdleri**, S.23, Ankara 2003.

- Saray, M., **The Turkmens in the Age of Imperialism**, Ankara 1989.
- Saray, M., **Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler**, Ankara 1994.
- Saray, M., **Türkiye ve Yakın Komşuları**, Ankara 2006.
- Saray, M., “1878 Türkmen Cumhuriyeti”, **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, C.7-10, Ankara 1970-1973.
- Saray, M., “Rusya’nın Orta Asya’da Yayılması” **İ.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 10-11 İstanbul 1981.
- Saray, M., “Buhara Hanlığı”, **TTD**, C.2, Ankara 1987.
- Saray, M., “Hive Hanlığı”, **TTD**, C.2, Ankara 1987.
- Saray, M., “Hokand Hanlığı”, **TTD**, C.2., Ankara 1987.
- Saray, M., “Azeri Türkleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.29, İstanbul 1984.
- Saray, M., “Çarlık ve Sovyet Döneminde Rusların Türkler Hakkındaki Görüşleri ve Siyasetleri”, **Avrasya Etüdları**, C.1, S.3, Ankara 1994.
- Satpayev, D., “Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Dinamizmi”**Avrasya Dosyası**, C.7, S.4, Ankara 2001-2002.
- Sevim, A.- Merçil, E., **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara 1995.
- Shahrani, N. “Orta Asya Ve Sovyetler Dönemi Uygulamalarını Sorgulama”, Çev: V. Serin, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, S.6, Ekim 2000.

- Shakoor, A., “Orta Asya: Amerika’nın Çıkar Algılaması ve Güvenlik Politikaları”, **Avrasya Etüdleri**, C.2, S.2, Ankara 1995.
- Sobhani, R., “ A New Era in Azerbaijan” **Washington Times**, 01 December 2003.
- Soltan, E., “Türkmenistan ve Rusya: Gaz Üzerinde Kurulan İlişkiler”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.2, Ankara 2001.
- Soltan, E., “Türkmenistan’ın Bağımsızlık Girişimleri ve Türkiye”, **Türkler**, C.19, Ankara 2002.
- Soysal, M. “Azerbaycan’ın 70 Yıllık Dramı” **Türkiye Gazetesi**, 24 Ocak 1990.
- Somuncuoğlu, A., **Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri: Geçiş ve Büyüme Stratejileri**, Ankara 2001.
- Söylemez, O., “Bağımsızlığın 10.Yılında Kazakistan Cumhuriyeti” **Türkler**, C.19, Ankara 2002.
- Sukhanov, A., “Caspian Oil Exports Heading East”, **Asia Times**, 09.02.2005.
- Sümer, F., “Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış” **Bellekten**, cilt XXI, sayı 81-84, Ankara 1957.
- Sümer, F., **Karakoyunlular**, Ankara 1992.
- Sürücü, C., “4 Aralık Kazakistan Başkanlık Seçimleri Üzerine” <http://www.usakgundem.com /uamakale.php?id=200>, 12.02.2007.
- Swietochowski, T., “The Politics of Oil and Quest for Stability: The Caspian Sea” **Post-Soviet Central Asia**, London 1998.

- Şeşen, R., **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, İstanbul 1995.
- Talu, S., “Azerbaycan’da Siyaset, Menfaat Ve Terör Üçgeni”,
<http://www.turksam.org>
[/tr/yazilar.asp?kat1=3&yazi=1300](http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=3&yazi=1300) 31 Mayıs 2007
- Tanrısever, O.F., “Rusya Federasyonu’nun Orta Asya-Kafkasya Politikası”, **Küresel Politikada Orta Asya**, Ankara 2005.
- Taşagıl, A., “Türkiye’nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İle İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını” **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, S. 3, Ankara 2004.
- Tebrizli, M.N., **Azerbaycan Davası**, İstanbul 1946.
- Temir, A., “Rus İmparatorluğunun Kuruluşu ve Genişlemesi”, **Türk Kültürü**, S.21, Ankara 1964.
- Tezel, İ. Y., “Azerbaycan’da Devlet Başkanlığı Seçimlerinde Yarış Hızlanıyor” **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, sayı 347, Ankara 2003.
- Thomas, T.L.-. Shull, J., “Russian National Interests and Caspian Sea”, **Perceptions**, Vol.4, Num. 4; December 1999-February 2000.
- Togan, Z.V., **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1942-47.
- Togan, Z.V., **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, 2.Baskı, İstanbul 1981.

- Tomberg, I., “Will there be a gas OPEC?”, **RIA Novosti**, 11.04.2007.
- Türkmenbaşı, S., **Ruhname**, Aşgabat 2005.
- Umbetaliyeva, T.B., “Kazakistan’daki Siyasal Gelişmeler”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.4, Ankara 2001-2002.
- Wallander, C.A., “Russian Foreign Policy”, **CSIS**, Washington 27 February 2002 .
- Walsh, N. P., “Azerbaijan Ministers Accused of Coup Plot” <http://www.guardian.co.uk/international/story/0,3604,1597349,00.html>, 21 October 2005.
- Vassilev, A., “Turkey and Iran in Trancaucasia and Central Asia”, **From the Gulf to Central Asia Players in the New Great Game**, University of Exeter Pres 1994.
- Yalçın, A., “Türk Halklarında Milli Uyanış”, **Avrasya Etüdleri**, C. 1, S. 4, Ankara 1995.
- Yalçın, N., “Ankara’nın Gözdesi Aliyev”, **Milliyet Gazetesi**, 25 Mart 1992.
- Yalçınkaya, A., **Kafkasya’da Siyasi Gelişmeler**, Ankara 2006.
- Yaman, E., “Geçmişten Geleceğe Türk Dünyası” **Avrasya Etüdleri**, S. 23, Ankara 2002.
- Yarkın, İ. “Rus İdaresi Altında Türkistan ve Değişen Görüşler”, **Türk Kültürü**, sayı 21, Ankara 1964.
- Yarkın, İ. “Muhtar Türkistan ve Alaş Orda Hükümetleri ile Alaş Orda Arasında”, **Türk Kültürü**, S.23, Ankara 1964

- Yarkın, İ. “Hive Hanlığı’nın Ortadan Kaldırılarak Harezmi Halk Cumhuriyeti’nin Kuruluşu”, **Türk Kültürü**, S. 99, Ankara 1972.
- Yarkın, İ. “Türkistan’da Çarlık Rusyasının Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar” **Türk Kültürü**, S.87, Ankara 1970.
- Yavuz, C., “Geliştirilen Jeopolitik Kuramlar Ve Türkiye’nin Jeopolitik Öncelikleri”, “http://www.panoramadergisi.com/mart2006/index.php?dosya=celalettin_yavuz.”
- Yavuz, T., “Yeltsin: Petrol Bizim”, **Milliyet Gazetesi**, 29.09.1994.
- Yermukanov, M., “Astana Works To Stave Off Ukraine's Advancing Orange Tide”, **Eurasia Daily Monitor**, Volume 2, Issue 7, 11, January, 2005.
- Yermukanov, M., “Kazak-Chinese Pipeline ”, **Central Asia-Caucasus Analyst** Vol. 7 No. 1,11 January 2006.
- Yılmaz, S., “Azeri 'Sahipkâr'(*) Türkiye'yi Çağırıyor”, **Milliyet Gazetesi**, 24.08.2004.
- Yiğit, A., **Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası**, Elazığ 1996.
- Yücel, T., "Batı Türkistan Coğrafyasına Toplu Bakış", **Türk Kültürü**, S. 294, Ankara 1988
- Zinin, Y. N. – Maleshenko, A.V., “Azerbaijan”, **Central Asia and the Caucasus After the Soviet Union**, Florida 1994.

Yıllıklar Ve Raporlar

DEİK Azerbaycan Ülke Bülteni, İstanbul 2006.

DEİK Kazakistan Ülke Bülteni, İstanbul 2007.

TİKA Kazakistan Ülke Raporu, Ankara 2006.

TİKA Azerbaycan Ülke Raporu, Ankara 2006.

TİKA Türkmenistan Ülke Raporu, Ankara 2006.

BP Statistical Review of World Energy, June 2007.

BOTAŞ 2005 Faaliyet Raporu

TBMM Genel Kurul Tutanağı, 13 Temmuz 2004.

EU Study on Energy Supply Security and Geopolitics Final Report, January 2004.

Commission of the European Communities Green Paper, Brussels, 2006.

European Security Strategy, Brussels, 2003.

The National Security Strategy of the United State of America, White House 2006.

The National Security Strategy of the United State of America, White House 2002.

Gazete Haberleri

“ABD'den İran İle Olan Anlaşmazlığında Azerbaycan'a Destek...”, **Milliyet Gazetesi**, 15.08.2001.

“Aliyev Başbakan”, **Radikal Gazetesi**, 05.08.2003.

“Aliyev Gözü Açık Gitmedi”, **Radikal Gazetesi**, 01.01.2004.

“Avropa Birliyi Hakimiyyet Qarşısında Teleb Qoydu” **Yeni Musavat Gazetesi**, 12 Ocak 2004.

Azatlık Bloku Atakta” **Radikal Gazetesi**, 12.09.2005.

“Azerbaycan İran Uçaklarına Karşı Sert Önlemler Alacak”, **Milliyet Gazetesi**, 14.08.2001.

“Azerbaycan Can Derdinde” **Tercüman Gazetesi**, 6 Ocak 1990.

“Azerbaycan’da Taviz Yok” **Tercüman Gazetesi**, 4 Şubat 1990.

“Azerbaycanlılar Sınırdan Kucaklaştı”, **Tercüman Gazetesi**, 9 Ocak 1990.

“Bakü Ceyhan’a Çeçen Gölgesi” **Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Ocak 2000.

“Bakü ile Aşkabat’ın Arasına Hazar Girdi” **Hürriyet Gazetesi**, 17.08.2001.

“Bakü’de Binlerce Ölü” **Türkiye Gazetesi**, 21 Ocak 1990.

“Bakü Dış Dünya’ya Kapatıldı”, **Türkiye Gazetesi**, 6 Ocak 1990.

“Bakü’de Halk Rus Askerleri İle Çarpışıyor”, **Türkiye Gazetesi**, 20 Ocak 1990.

“Bakü’den Ültimat”, **Tercüman Gazetesi**, 23 Ocak 1990.

“Barış Görüşmesine Ermeni Darbesi”, **Tercüman Gazetesi**, 5 Şubat 1990.

“Barışa Yeni Adım”, **Tercüman Gazetesi**, 1 Şubat 1990.

“Bürokratlar: Bizi Siyasiler Yaktı”, **Yeni Şafak Gazetesi**, 04.12.2003

“Caspian States to Hold Summit”, **Tehran Times**, 07.07.2007.

“Cevanlarımızı Tanklar Ezdi”**Tercüman Gazetesi**, 23 Ocak 1990.

“Çeçenler Büyük Savaşa Hazırlanıyor” **Cumhuriyet Gazetesi**, 08.01.2000.

“Ermeniler Agdam’a Saldırdı” **Milliyet Gazetesi**, 9 Mart 1992.

“Exit Polls: Nazarbayev Gains 89.7%”, **RIA NOVOSTI**, 04.12.2005.

“Gorbaçov Kimseyi Memnun Edemedi” **Tercüman Gazetesi**, 7 Şubat 1990.

“Haydar Aliyev Resmen Öldü”, **Sabah Gazetesi**, 13. Aralık 2003.

“How to Divide the Second Kuwait”, **Pravda**, 23.08.2004.

“İlham Eliyev Türkmenbaşı Yolu Gedir” **Yeni Musavat Gazetesi**, 11 Mart 2004 .

- “İsrail’e Göre Haydar Aliyev Öldü”, **Yeni Şafak Gazetesi**, 05.08.2003.
- “Karabağ Azerbaycan’ındır” **Tercüman Gazetesi**, 21 Şubat 1990.
- “Karabağ Hazırlığı Yok” **Milliyet Gazetesi**, 5 Mart 1992.
- “Kazak Sultanı Nazarbayev”, **Milliyet Gazetesi**, 12.05.2005.
- “Kazakistan’da Rus Göçü” **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Şubat 1995.
- “Kazakh Lower House Ratifies Border Agreement With Russia” **RIA Novosti**,
21.12.2005.
- “Kazakhstan sees Russia as partner on energy market – Nazarbayev” **RIA Novosti**,
07.06.2007.
- “Russia, Kazakhstan, Turkmenistan Agree On Caspian Pipe” **RIA Novosti**,
12.05.2007.
- “Kızıl Ordu’ya Vur Emri Verildi” **Tercüman Gazetesi**, 19 Ocak 1990.
- “Kızıl Ordu Bakü’de Kan Döküyor” **Tercüman Gazetesi**, 20 Ocak 1990.
- “Londra’dan Sevindirici Haber” **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Şubat 1995.
- “Nabucco Önemini Yitiriyor mu?” **Milliyet Gazetesi**, 16.07.2007.
- “Nazarbayev: Halkım Kazandı”, **Türkiye Gazetesi**, 12.06.2005.
- “Nazarbayev’i Seçme Seçimi”, **Radikal Gazetesi**, 12.05.2005.
- “On Binlerce Azeri Bakü’ye Kaçıyor”, **Milliyet Gazetesi**, 5 Mart 1992.
- “Pankisi Krizi Tırmanıyor”, **Radikal Gazetesi**, 04.08.2002.
- “Putin Enerji Darbesi İndirdi”, **Radikal Gazetesi**, 13.05.2007.
- “ABD, Moskova-Tiflis Geriliminden Endişe Ediyor”, **Zaman Gazetesi**, 25.08.2002.
- “Rus Tankları Nahçıvan’da” **Tercüman Gazetesi**, 29 Ocak 1990.
- “Russia, Kazakhstan Agree on Border Crossing” **RIA Novosti**, 17. 05. 2005.

“Russia, Kazakhstan to Establish Joint Bank, Step Up Police Cooperation” **RIA Novosti, RIA Novosti**, 17. 05. 2005.

“Rusya’yı Korkutan Zirve” **Milliyet** 18 Ekim 1994.

“ President with His Own Vision”, **Turkmenistan Analitic Magazine**, February 2005.

“Sovyet Tankına Azeri Yumruğu” **Tercüman Gazetesi**, 21 Ocak 1990.

“Şehitleri Hazar’a atıyorlar” **Tercüman Gazetesi**, 24 Ocak 1990.

“ Türk Sınırına Yürüdüler”, **Tercüman Gazetesi**, 6 Ocak 1990.

“Türkiye’ye Petrol Müjdesi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Şubat 1995.

Yeni Enerji Haritasının Merkeziyiz”, **Hürriyet Gazetesi**, 14. Temmuz 2006.

İnternet Haber ve Yazıları

“Ancient writing found in Turkmenistan” **<http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/1330705.stm>**, 15 May, 2001.

“Arazi Bütövlüyümüz Pozula Bilməz Qarabağa müstəqillik Verilməyəcək”
http://www.zaman.az/site/shownews.php?news_id=4316,
22.06.2007.

“ARDNŞ Haqqında” **<http://www.socar.gov.az/about-az.html>**, 22.06.2007.

“At the Crossroads”, **http://www.watan.ru/eng/public_html/eng_article/28.07.033/**, 24.07.2006.

“Azərbaycan Nefti”, **http://www.azerbaijan.az/_Economy/_OilStrategy/_oilStrategy_a.html**, 17.07.2007.

“Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Səlahiyyətlərini Həyata Keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri Heydər Əliyevin Bəyanatı”

- <http://www.yeniazərbaycan.com/news/2605.html>, 25.Haziran-2007.
- “Azərbaycan Xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əlirza Oğlu Əliyev”
http://www.heydar-aliyev.org/index_az.jsp, 25.05.2007.
- “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası”, <http://www.meclis.gov.az/kons/index.htm> 22.06.2007.
- “Azerbaijani Opposition Boycott Elections” <http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/monitoring/190228.stm>, 9 October 1998.
- “Azerbaycan-Türkiye (Şahdeniz) Doğal Gaz Boru Hattı Projesi”
<http://www.botas.gov.tr>, 21.05.2007.
- “Azeri Dynasty Stays in Power” <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/europe/3196318.stm> 16.10.2003.
- “Azeri, Çıraq, Güneşli”, www.president.az, 21.06.2007.
- “Berdimuhamedov Dönemi Başlıyor” <http://www.cnnturk.com/>, 14 Şubat 2007.
- “BTC’nin Gelişimi”, www.btc.com.tr, 25.05.2006.
- “Caspian Sea Region: Regional Conflicts” www.eia.doe.gov, July 2002.
- “Central Asia”, www.eia.doe.gov, 02.07.2006.
- “Central Asia: At-a-glance” <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/asia-pacific/4379497.stm>, 31/10/2005.
- “Country profile: Azerbaijan” http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/europe/country_profiles/1235976.stm 04/05/2006.
- “Dışişleri Bakanlığı 6 Kasım’daki Azerbaycan Parlamento Seçimleri Hakkındaki 170 Nolu Basın Açıklaması”, www.mfa.gov.tr, 9 Kasım 2005.

- “European Union Supports Trans-Caspian Pipeline”
<http://eng.gazeta.kz/art.asp?aid=81774>, 10.10.2006.
- “EU Energy Commissioner Backs Trans-Caspian Pipeline”, <http://russiatoday.ru/business/news/6104>, 16.12.2006.
- “1990: Gorbachev Explains Crackdown in Azerbaijan”
http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/january/22/newsid_4099000/4099647.stm, 04 Ocak 2007.
- “Hazar’ın Statüsü”, www.trt.net.tr, 21.06.2007.
- “Iran's Strong Warning to Oil Firms Investing in Disputed Caspian Waters”
http://62.193.18.228/Index_view.asp?code=69431, 25 July 2001.
- “İran Yenə Hədə-qorxu Gəlir”, http://bizimasr.media-az.com/arxiv_2001/new_iyul/304/xeber.html#top, 24 İyul, 2001.
- “Kazakhstan Country Analysis Brief”, www.eia.doe.gov, July 2005.
- “Kazakhstan Country Profile”, http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/asia-pacific/country_profiles/1298071.stm, 08.03.2006.
- “Legal Status of Caspian Sea”, www.mfa.kz, 23.05.2007.
- “Milli Təhlükəsizlik Naziri Eldar Mahmudovun "Caspian Energy"-ə Verdiyi Müsahibə”
http://www.mns.gov.az/musahibe_8_az.html,
12.05.2007.
- “Nazarbayev İle Söyleşi”, www.tasam.org, 23.04.2007.
- “President Aliyev and His Rivals” <http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/monitoring/190227.stm>, 09.10.1998.
- “Putin Warns Against Attacks on Iran” http://www.chinadaily.com.cn/world/2007-10/17/content_6181593.htm, 17.10.2007.

- “Speech at the Opening of the Second Caspian Summit”,
http://www.kremlin.ru/eng/text/speeches/2007/10/16/2302_type82914_148479.shtml, 16.10.2007.
- “Republic of Kazakhstan Country Profile” http://www.mfa.kz/eng/search/print12.php?article_id1=31#004#004, 12.05.2007.
- “Şimali Azərbaycanda Kommunist Recimi” http://www.azerbaijan.az/_History/_Middle/_middle_a.html, 17.12.2007.
- “The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline”, <http://business.guardian.co.uk/qandas/story/0,,1677268,00.html>, 26.05.2005.
- “The GUUAM Group: History And Principles”, <http://www.guuam.org/general/browse.html>, 12.09.2006.
- “Turkmenistan”, <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/tx.html>, 15.06.2006.
- “Turkmenistan's Authoritarian President Dies at 66”,
<http://news.independent.co.uk/world/asia/article2091962.ece> 21.12.2006 .
- “Türkmençay Müqavilesi”, http://www.azerbaijan.az/arj_opener.html, 12.06.2007.
- “Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi”,
<http://www.botas.gov.tr/raporlar/99.asp>, 22.05.2007
- “Türkiye Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr>, 14.06.2007
- “U.S. Allocates \$7Mln to Help Azerbaijan Organize Election”,
www.caspianstudies.com, 1 March, 2005

“Xəzərin Hüquqi Statusu Anlayışının Meydana Gəlməsi”,

http://www.azerbaijan.az/_WorldCommunity/_CaspianStatus/_caspianStatus_a.html, 24.06.2007.

http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/018.shtml#t18_3,
22.05.2007.

EKLER

Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi

KISIM VIII

ADALARIN REJİMİ

Madde 121 Adaların Rejimi

1- Bir ada, sularla çevrili olan ve sular yükseldiğinde su üstünde kalan, doğal olarak meydana gelmiş bir kara parçasıdır.

2- 3. paragraf hükümleri saklı kalmak üzere, bir adanın karasularının, bitişik bölgesinin, münhasır ekonomik bölgesinin ve kıta sahanlığının sınırlandırılması, işbu Sözleşmenin diğer kara parçalarına uygulanabilir hükümlerine uygun olarak yapılır.

3- İnsanların oturmasına elverişli olmayan veya kendilerine özgü ekonomik bir yaşamı bulunmayan kayalıkların münhasır ekonomik bölgeleri veya kıta sahanlıkları olmayacaktır.

KISIM IX

KAPALI VEYA YARI KAPALI DENİZLER

Madde 122 Tanım

İşbu Sözleşmenin amaçları uyarınca "kapalı veya yarı kapalı deniz"den, iki veya daha çok devlet tarafından çevrili ve diğer bir denize veya okyanusa dar bir geçitle bağlı bulunan veyahut da bütünüyle veya büyük bir bölümü ile, iki veya daha çok devletin kara sularından ve münhasır ekonomik bölgelerinden oluşan bir körfez, bir deniz havzası veya bir deniz anlaşılır.

Madde 123

Kapalı veya yarı kapalı denizlere kıyası bulunan devletler arasında işbirliği

Kapalı veya yarı kapalı bir denize sahildar olan devletler, işbu sözleşme gereğince kendilerine ait olan hakların kullanılmasında ve yükümlülüklerin yerine getirilmesinde aralarında işbirliğinde bulunmalıdırlar. Bu amaçla, doğrudan doğruya veya ilgili bir bölgesel kuruluş aracılığı ile aşağıdaki konularda gayret göstereceklerdir:

- a) Denizin canlı kaynaklarının yönetimini, araştırılmasını ve işletilmesini koordine etmek;
- b) Deniz çevresinin korunmasına ve muhafazasına ilişkin haklarının kullanılması ve yükümlülüklerinin yerine getirilmesini koordine etmek;
- c) Bilimsel araştırma politikalarını koordine etmek ve gerektiği takdirde, sözkonusu bölgede ortak bilimsel araştırma programlarına girişmek;
- d) İşbu maddenin uygulanmasında, kendileriyle işbirliğinde bulunmaları için, gerektiğinde diğer devletleri veya ilgili uluslararası kuruluşları davet etmek.

04.11.2003 Salı
Sayı: 25279 (Asıl)

YÜRÜTME VE İDARE BÖLÜMÜ

Milletlerarası Andlaşmalar

Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan Arasında Doğu-Batı Enerji Koridorunun Güvenliğinin Sağlanmasına İlişkin Protokol'ün Onaylanması Hakkında Karar

Karar Sayısı: 2003/6213

Bakanlar Kurulundan:

23 Temmuz 2003 tarihinde Bakü'de imzalanan ekli "Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan Arasında Doğu-Batı Enerji Koridorunun Güvenliğinin Sağlanmasına İlişkin Protokol"ün onaylanması; Dışişleri Bakanlığı'nın 25/8/2003 tarihli ve ESGY/345724 sayılı yazısı üzerine, 31/5/1963 tarihli ve 244 sayılı Kanunun 3 üncü ve 5 inci maddelerine göre, Bakanlar Kurulu'nca 17/9/2003 tarihinde kararlaştırılmıştır.

Ahmet Necdet SEZER
CUMHURBAŞKANI

Recep Tayyip ERDOĞAN
Başbakan

A.GÜL
Dışişleri Bak. ve
Başb.Yrd.

A.ŞENER
Devlet Bak.ve
Başb.Yrd.

M.A.ŞAHİN
Devlet Bak.ve
Başb.Yrd.

B.ATALAY
Devlet Bakanı

A.BABACAN
Devlet Bakanı

M.AYDIN
Devlet Bakanı

G.AKŞİT
Devlet Bakanı

K.TÜZMEN
Devlet Bakanı

C.ÇİÇEK
Adalet Bakanı

M.V.GÖNÜL
Milli Savunma
Bakanı

A.AKSU
İçişleri Bakanı

K.UNAKITAN
Maliye Bakanı

M.H.GÜLER
Milli Eğitim Bakanı V.

Z.ERGEZEN
Bayındırlık ve
İskan Bakanı

R.AKDAĞ
Sağlık Bakanı

B.YILDIRIM
Ulaştırma Bakanı

S.GÜÇLÜ
Tarım ve Köyişleri
Bakanı

M.BAŞESGİOĞLU
Çalışma ve Sos.Göv.
Bakanı

A.COŞKUN
Sanayi ve Ticaret
Bakanı

M.H.GÜLER
Enerji ve Tabii
Kaynaklar Bakanı

E.MUMCU
Kültür ve Turizm
Bakanı

O.PEPE
Çevre ve Orman
Bakanı

**Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan
Arasında Doğu-Batı Enerji Koridorunun Güvenliğinin
Sağlanmasına İlişkin Protokol**

Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan (birlikte "Taraflar" veya ayrı ayrı "Taraf");

Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı (BTC), Güney Kafkasya Doğal Gaz Boru Hattı (SCP) ve Batı Güzergahı Erken Petrol İhraç Boru Hattı'nın (WREP) Doğu-Batı Enerji Koridoru'nun temel unsurlarını teşkil ettiğini kaydederek;

Üç ülke arasında güvenlik alanında mevcut işbirliğini boru hattı güvenliğini de kapsayacak şekilde genişletme isteklerini ifade ederek;

"Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan Arasında Petrolün Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan ve Türkiye Cumhuriyeti Ülkeleri Üzerinden, Bakü-Tiflis- Ceyhan Ana İhraç Boru Hattı Yoluyla taşınmasına İlişkin Anlaşma"nın (bundan böyle BTC Hükümetlerarası Anlaşma olarak adlandırılacaktır) III. maddesi, ilgili Hükümetler ile BTC Boru Hattı Şirketi arasında imzalanan "Ev Sahibi Ülke Anlaşmaları"nın ilgili hükümleri, "Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan ve Türkiye Cumhuriyeti Arasında Terörizm, Örgütlü Suçlar ve Diğer Önemli Suçlarla Mücadele Anlaşması"nın (bundan böyle "Trabzon Anlaşması" olarak adlandırılacaktır) 22. maddesinin yanı sıra "SCP Hükümetlerarası Anlaşması"nın ve "SCP Ev Sahibi Ülke Anlaşmaları"nın ilgili hükümleri, "WREP Hükümetlerarası Anlaşma" ile "WREP Ev Sahibi Ülke Anlaşmaları"nın ilgili hükümleri doğrultusunda;

Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan'ın belirtilen anlaşmalar kapsamındaki karşılıklı yükümlülüklerini kaydederek;

Güvenlik alanındaki yükümlülüklerin yerine getirilmesinde ve insan haklarının geliştirilmesinde şeffaflık ve bilgi ve deneyim paylaşımının gereğini tasdik ederek;

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, İşkenceye ve Diğer Zalimane, Gayrı-insani veya Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi, Her Türlü Irk Ayırıcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme, Güvenlik Kuvvetlerine İlişkin Birleşmiş Milletler Davranış Kuralları, Güvenlik Kuvvetleri Tarafından Güç ve Ateşli Silah Kullanımına İlişkin Birleşmiş Milletler Temel İlkeleri, İnsan Haklarının ve Ana Hürriyetlerin Korunmasına Dair Sözleşmenin 11. Protokol uyarınca değiştirilmiş hali, İşkencenin ve Gayrı-insani ya da Küçültücü Ceza veya Muamelenin Önlenmesine Dair Avrupa Sözleşmesi, Güvenlik ve İnsan Haklarına Dair Gönüllü İlkeler belgesi gibi Taraflar üzerinde yasal bağlayıcılığı bulunan uluslararası belgelerde yer alan hükümlerden hareketle; Aşağıdaki hususlarda anlaşmışlardır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜVENLİK ALANINDA İŞBİRLİĞİ

Madde 1- BTC ve SCP Hükümetlerarası Anlaşmaları, BTC ve SCP Ev Sahibi Ülke Anlaşmaları, WREP Hükümetlerarası Anlaşması ve Ev Sahibi Ülke Anlaşmaları ile Trabzon Anlaşması'nda ayrıntılı bir şekilde tanımlanan "Güvenlik" bir Tarafın proje Güvenliği konusundaki sorumluluklarını ortaya koymaktadır.

Madde 2- Taraflar, tali engellere, terör, kasti sabotaj ve hırsızlık olaylarına ve diğer yasa dışı eylemlere ilişkin muhtemel Güvenlik risklerinin belirlenmesinde ve sınıflandırılmasında işbirliği yapacaklar ve muhtemel Güvenlik risklerini içerecek ortak bir liste hazırlayacaklardır.

Madde 3- Taraflar, İkinci Bölüm hükümlerine uymak kaydıyla, Doğu-Batı Enerji Koridorunun kendi ülkelerinde yer alan bölümlerinde ortaya çıkan tali engeller veya yasadışı faaliyetler konusunda kendi kanunları çerçevesinde elde edecekleri bilgileri derhal birbirleriyle paylaşacaklardır.

Madde 4- Protokol uyarınca teati edilecek bilgi ve belgeler gizli tutulacak ve sağlayan Tarafın belirleyeceği şartlar ve amaçlara uygun olarak, her durumda İkinci Bölümde yer alan hükümler doğrultusunda kullanılacaktır. Bu mübadeleden elde edilen bilgi ve belgeler, sağlayan Tarafın önceden yazılı rızası alınmaksızın başka bir Taraf'a verilmeyecektir. Projeyle ilgili olarak ortaya çıkması olası bir Güvenlik riski hakkındaki bilgiler, İkinci Bölüm hükümleri uyarınca toplanacak ve işleme konulacaktır. Taraflar, temin edilen bilginin yetkisi olmayan kişilerin eline geçmesine, değiştirilmesine ve yayınlanmasına karşı etkin tedbirler alacaklardır.

Madde 5- Taraflar, Enerji Koridoruna yönelik olası bir Güvenlik riski teşkil edecek eylemlerin önlenmesine ilişkin mücadele yöntemleri hakkında bilgi ve deneyim değişiminde bulunacaklar ve bu alanda ortak çalışmalar gerçekleştireceklerdir.

Madde 6- Taraflar, Güvenliğin İkinci Bölüm'de yer alan hükümler çerçevesinde sağlanması hedefi doğrultusunda, boru hattı Güvenliğinden sorumlu birimlere mensup görevlilerin eğitimi konusunda işbirliği yapacaklar ve bu amaçla, kullanılan silah, teçhizat ve teknik donanım konularında karşılıklı bilgi ve deneyim değişiminde bulunacaklardır.

Madde 7- Taraflar, bu Protokol'de belirtilen hususlara ilişkin olarak gerçekleştirilen işbirliğini gözden geçirmek, aksayan yönlerini tespit edip gidermek amacıyla bir Ortak Boru Hattı Güvenliği Komisyonu kuracaklardır. Taraflar, kendi Boru Hattı Güvenlik Komisyonu üyelerinin isimlerini birbirlerine bildireceklerdir.

Ortak Komisyon, her üç ülkede münavebeli olarak yılda en az bir kez toplanacaktır. Bununla birlikte Ortak Komisyon, Taraflardan birinin talebi üzerine, karşılıklı mutabakata varılmak suretiyle de gerektiğinde toplanabilecektir.

Ortak Komisyon, karşılıklı anlaşma çerçevesinde, bilgi ve belge değişimi olanaklarını karara bağlayacaktır.

Madde 8- Güvenlik konusunda bir basın açıklaması yapılması gereği hasıl olduğu takdirde, açıklama, diğer Taraflar ile gerçekleştirilecek danışmalar sonrasında ilgili Tarafın yetkili makamı tarafından yapılacaktır.

Madde 9- Taraflar, bu Protokol'de belirtilen hususlara ilişkin işbirliğini yetkili makamlar arasında tesis edilecek doğrudan haberleşme vasıtasıyla gerçekleştireceklerdir.

Madde 10- Bu Protokol kapsamında yazılı bir talebin yerine getirilmesine ilişkin işlemlere veya çalışmalara ait masraflar, uluslararası ulaşım masrafları dışında, talebi yerine getiren Tarafça karşılanacaktır.

Katılımcıların iae ve ibate giderleri kabul eden Tarafça karşılanacaktır. Diğer bütün giderleri ise gönderen Taraf karşılayacaktır.

Taraflar, diğer olağandışı masraflar üzerinde harcama yapmadan önce mutabakat sağlayacaklardır.

Madde 11- Taraflar, BTC, SCP ve WREP projelerine ilişkin mevcut hukuki çerçeve uyarınca BTC Boru Hattı Şirketi, SCP Şirketi, Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi, Gürcistan Uluslararası Petrol Şirketi ve BOTAF ile düzenli danışmalarda bulunacaklardır.

İKİNCİ BÖLÜM

İNSAN HAKLARI BOYUTU

Madde 12- Taraflar, ulusal mevzuatları ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, İşkenceye ve Diğer Zalimane, Gayrı-insani veya Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi, Her Türlü Irk Ayırmıcılığının Ortadan kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme, Güvenlik Kuvvetlerine İlişkin Birleşmiş Milletler Davranış Kuralları, Güvenlik Kuvvetleri Tarafından Güç ve Ateşli Silah Kullanımına İlişkin Birleşmiş

Milletler Temel İlkeleri, İnsan Haklarının ve Ana Hürriyetlerin Korunmasına Dair Sözleşmenin 11. Protokol uyarınca değiştirilmiş hali, İşkencenin ve Gayri-insani ya da Küçültücü Ceza veya Muamelenin Önlenmesine Dair Avrupa Sözleşmesi'nde yer alan ilkeler ve vecibeleri doğrultusunda Güvenliğe ilişkin yükümlülüklerini yerine getireceklerdir.

Madde 13- Taraflar, Güvenlik ve İnsan Haklarına Dair Gönüllü İlkeler belgesini taraf oldukları uluslararası anlaşmalar ve ulusal mevzuatları çerçevesinde uygulayacaklardır.

Madde 14- Taraflar, adli sicili temiz olmayan veya insan hakları ihlalleri olaylarına karıştıkları hususunda aleyhlerinde inandırıcı kanıtlar bulunan şahısların Güvenlik hizmetlerinde yer almamaları için gerekli tüm önlemleri alacaklarını taahhüt ederler.

Madde 15- Taraflar, ulusal mevzuatları ve 12 nci ve 13 üncü Maddelerde kayıtlı uluslararası ve bölgesel insan hakları belgelerinde yer alan hükümler çerçevesinde insan hakları ve ahlaki ihlaller konusundaki inandırıcı iddiaları takibe alacaklardır.

Madde 16- Güvenlikten sorumlu birimlerin denetlenmesinde, ilgili ulusal düzenlemeler ile 12 nci ve 13 üncü Maddelerde belirtilen hukuki belgeler temel teşkil edecektir.

BÖLÜM ÜÇ

SON HÜKÜMLER

Madde 17- Protokol, Tarafların ulusal işlemlerinin tamamlandığını bildirmelerini izleyen ayın birinci günü yürürlüğe girecektir.

Protokol projelerin ticari işletimi boyunca yürürlükte kalacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti bu Protokol'e yalnız BTC projesi kapsamında dahil olmaktadır.

Madde 18- Protokol, 23 Temmuz 2003 tarihinde Bakü'de, her üçü de eşit olmak üzere İngilizce dilinde imzalanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti
Adına

Azerbaycan Cumhuriyeti
Adına

Gürcistan
Adına

29.05.2002, Çarşamba

Sayı: 24769

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ADINA

Ahmet Necdet Sezer

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ
ADINA

Heydar Aliyev

**Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında
Azerbaycan Doğal Gazının Türkiye Cumhuriyeti'ne
Sevkiyatına İlişkin Anlaşma**

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti (bundan sonra tek olarak "Taraf" veya beraber olarak "Taraflar" olarak adlandırılacaklardır);

Taraf oldukları, bu Anlaşmanın konusu ile bağlantılı çeşitli uluslararası ticaret ve yatırım anlaşmalarında yer alan esaslar doğrultusunda;

Azerbaycan Cumhuriyeti enerji sektöründe geliştirilecek projelerin, bölge ülkelerinin ekonomik refahının artmasına da katkıda bulunacağını ve iki ülke arasındaki ticarî ve ekonomik alandaki ilişkilerin güçlendirilmesini sağlayacağını göz önüne alarak;

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ve bölgedeki diğer ülkelerin petrol ve doğal gaz kaynaklarının aranması, geliştirilmesi ve üretimi ve bu kaynakların Doğu-Batı koridoru üzerinden taşınması doğrultusundaki desteklerini ifade ederek;

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin iç tüketime, Gürcistan'a ve Türkiye Cumhuriyeti'ne ihracına yönelik olarak doğal gaz kaynaklarını geliştirmek istediğini beyan ederek;

Türkiye Cumhuriyeti'nin, hızla artan doğal gaz talebini zamanında ve her iki Taraf için uygun şartlar altında karşılayabilmek için, doğal gaz arz kaynaklarını çeşitlendirme isteğinde olduğunu dikkate alarak;

Azerbaycan Cumhuriyeti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne doğal gaz taşınması için bir Doğal Gaz İletim Sistemi oluşturulması çalışmalarının Bakü-Tiflis-Ceyhan Ana İhraç Boru Hattı Projesi ile birlikte eş zamanlı olarak sürdürülmesinin teknik ve ekonomik yararlarını tasdik ederek, bahse konu her iki projenin gerçekleştirilmesi yönünde kendi yetkileri dahilinde çaba göstermeye ve gerekli tüm çalışmaları yapmaya kararlı olarak;

aşağıdaki konularda mutabakata varmışlardır.

MADDE 1

Azerbaycan Cumhuriyeti yılda 6,6 milyar metreküpe kadar Azerbaycan doğal gazını Türkiye Cumhuriyeti'ne teslim etmekle, Türkiye Cumhuriyeti ise anılan gazı satın almakla yükümlüdür. Doğal gaza ait mülkiyet ve zilyedlik hakları, Türkiye-Gürcistan sınırında Türkiye Cumhuriyeti'ne geçer.

Türkiye Cumhuriyetine yıllar itibarıyla verilecek Azerbaycan doğal gaz miktarı, teslimatın teknik, ticarî ve idarî koşulları, Teslimat Noktası ile diğer ilgili şart ve koşullar, uygun haklara sahip olan ve Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetinin Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine yazılı olarak satma hakkına sahip (Satıcı) olduğunu bildireceği ve Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetine yazılı olarak satın alma hakkına sahip (Alıcı) olduğunu bildireceği alım kuruluşu ve satım kuruluşu arasında bu Anlaşma ile aynı tarihte sonuçlandırılan Doğal Gaz Alım-Satım Sözleşmesinde belirlenecektir. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Alıcının bu Alım-Satım Sözleşmesi taahhüdündeki çalışmalarını garanti eder ve Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti de, Satıcının bu Alım-Satım Sözleşmesi taahhüdündeki çalışmalarını garanti eder.

29.05.2002, Çarşamba

Sayı: 24769

MADDE 2

18 Kasım 1999 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan ve Türkmenistan arasında imzalanan Hazar Geçişli Boru Hattının Uygulama İlkeleri Hakkındaki Hükümetlerarası Deklarasyon uyarınca, Türkmenistan Hükümetinin ve Hazar Geçişli Doğal Gaz Boru Hattı Projesi sponsor şirketlerinin, Hazar Geçişli Doğal Gaz Boru Hattı projesini gerçekleştirmeye karar vermeleri durumunda, Taraflar, Hazar Geçişli Doğal Gaz Boru Hattı Projesinin gerçekleştirilmesine yardımcı olmak amacıyla, kendi yetkilileri çerçevesinde çaba gösterecekler ve gerekli tüm çalışmaları yapacaklardır.

MADDE 3

Azerbaycan Tarafının yetkilendirdiği Satıcı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nden Türkiye-Gürcistan sınırına kadarki boru hattının finansmanı, inşası ve işletimi konusunda sorumluluğu üstlenmektedir; Türk Tarafının yetkilendirdiği Alıcı ise, hattın Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan kısmının finansmanı, inşası ve işletimi konusunda sorumluluğu üstlenmektedir.

Taraflar, geçerli olan mevzuat, uluslararası andlaşmalar ve işbu Anlaşma çerçevesinde boru hattının inşası ve işletimi için gerekli yasal ve idarî düzenlemeleri yaparak birbirlerine yardımcı olacak ve işbirliği yapacaklardır.

MADDE 4

Azerbaycan Cumhuriyeti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne bu Anlaşma kapsamında teslim edilecek doğal gaz miktarının Türkiye Cumhuriyeti'nin ihtiyacını aşması durumunda söz konusu artan miktar üçüncü ülkelere Türkiye Cumhuriyeti tarafından ihraç edilebilir.

Bu Anlaşmada belirlenecek miktarı aşan doğal gaz, Alıcı ve Satıcının mutabakatı ile, Satıcı tarafından, Satıcının adına Alıcı tarafından veya ortak olarak üçüncü ülkelere ihraç edilebilir.

MADDE 5

İşbu Anlaşma hükümlerinin yorumlanması ve uygulanmasına ilişkin uyuşmazlıklar, öncelikle Taraflarca diplomatik kanallardan çözümlenmeye çalışılacaktır. Diplomatik çabaların durumuna bakılmaksızın Taraflardan biri, kendi takdirine binaen bir uyuşmazlığın çözümlenmemiş olduğuna kanaat getirirse, bu Taraf, diğer Tarafa göndereceği yazılı bir bildirimle konuyu nihai ve bağlayıcı çözümü için özel tahkime götürebilecektir. Bu özel hakem heyeti; Enerji Şartı Anlaşması'nın, uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin hükümler içeren 27(3) Maddesi hükümlerinin, bu Anlaşmaya uyarlanması ile kurulacak ve çalışacaktır.

MADDE 6

İşbu Anlaşma, Tarafların, Anlaşmanın yürürlüğe girmesi için gerekli ulusal prosedürün tamamlandığını birbirlerine diplomatik kanallardan bildirdikleri tarihte yürürlüğe girecek ve işbu Anlaşma çerçevesinde Taraflarca yetkilendirilecek kuruluşlar arasında imzalanacak Doğal Gaz Alım Satım Sözleşmesinin yürürlükten çıktığı tarihe kadar yürürlükte kalacaktır.

MADDE 7

Bu Anlaşma, konusu ile bağlantılı olarak Taraflar arasında önceden akdedilen, tüm protokol, mutabakat muhtırası, bildiri, anlaşma veya andlaşmaların işbu Anlaşma ile çelişen hükümlerinin yerlerini alır ve onları geçersiz kılar.

12 Mart 2001 tarihinde Ankara, Türkiye'de İngilizce olarak iki (2) asıl nüsha halinde imzalanmıştır.

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
HÜKÜMETİ ADINA**

M. Cumhur Ersümer
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı

**AZERBAYCAN CUMHURİYETİ
HÜKÜMETİ ADINA**

A. Şarifov
Başbakan Yardımcısı

16 Ekim 1992, Cuma
Sayı: 21377

Milletlerarası Andlaşma

Karar Sayısı : 92/3502

Hükümetimiz ile Türkmenistan Cumhuriyeti Hükümeti arasında Aşkabat'ta imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkmenistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Türkmenistan'dan Türkiye'ye Doğalgaz Gönderilmesi Hakkında Anlaşma"nın onaylanması; Dışişleri Bakanlığı'nın 12/8/1992 tarihli ve ElGY-II-5066 sayılı yazısı üzerine, 31/5/1963 tarihli ve 244 sayılı Kanunun 3 üncü ve 5 inci maddelerine göre, Bakanlar Kurulu'na 21/8/1992 tarihinde kararlaştırılmıştır.

Turgut ÜZAL
Cumhurbaşkanı

Süleyman DEMİREL
Başbakan

E. İNÖNÜ
Devlet Bakanı ve Başb. Yrd.

İ. TEZ
Devlet Bakanı

O. KILERCİOĞLU
Devlet Bakanı

E. ŞAHİN
Devlet Bakanı

N. AYAZ
Millî Savunma Bakanı

K. TOPTAN
Millî Eğitim Bakanı

Ö. BARUTÇU
Ulaştırma Bakanı V.

M. T. KÖSE
Sanayi ve Ticaret Bakanı

A. ATEŞ
Turizm Bakanı

C. ÇAĞLAR
Devlet Bakanı

A. GÖNEN
Devlet Bakanı

M. KAHRAMAN
Devlet Bakanı

Ş. ERCAN
Devlet Bakanı

İ. SEZGİN
İçişleri Bakanı

O. KUMBARACIBAŞI
Beyındırlık ve İskan Bakanı

A. GÖNEN
Tatın ve Köyışleri Bakanı V.

E. FARALYALI
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı

V. TANIR
Orman Bakanı

T. ÇİLLER
Devlet Bakanı

T. AKYOL
Devlet Bakanı

Ö. BARUTÇU
Devlet Bakanı

M. BATALLI
Devlet Bakanı

H. ÇETİN
Dışişleri Bakanı

M. A. YILMAZ
Devlet Bakanı V.

G. ERGENEKON
Devlet Bakanı

M. A. YILMAZ
Devlet Bakanı

M. S. OKTAY
Adalet Bakanı

S. ORAL
Maliye ve Gümruk Bakanı

Y. AKTUNA
Sağlık Bakanı

M. MOĞULTAY
Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı

D. F. SAÇLAR
Kültür Bakanı

B. D. AKYÜREK
Çevre Bakanı

**Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkmenistan Hükümeti Arasında
Türkmenistan'dan Türkiye'ye Doğalgaz Gönderilmesi Hakkında
Anlaşma**

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Türkmenistan Hükümeti, iki ülkenin arasında iktisadi ve sanayi işbirliğini eşitlik ve karşılıklı yararlılık esasına dayanarak bundan sonra da geliştirmek amacıyla, "Türkiye Cumhuriyeti ile Türkmenistan arasındaki iktisadi ve ticari işbirliği konusundaki" Türk-Türkmen anlaşmasının hükümlerinden yola çıkarak aşağıdaki hususlar hakkında anlaşmaya varmışlardır.

1. Madde

Doğalgaz boru hattı yapımı bitirilip, gaz göndermeye başlandığı tarihten başlayarak 30 yıl için Türkmenistan'dan Türkiye'ye uluslararası gaz satış anlaşmaları çerçevesinde doğalgaz gönderilecektir.

Türkiye tarafı, Türkmenistan gazının Türkiye üzerinden üçüncü yurtların sınırına kadar ulaştırılmasına 30 yıllık süre zarfında kefil olmaktadır.

2. Madde

Türkmenistan'ın "Türkmengazsenagat" Anonim Şirketi ve Türkiye'nin "Botaş, Boru Hatları Petrol Taşımacılık" Anonim Şirketi Türkmenistan'dan Türkiye Cumhuriyetine doğalgazı bu anlaşmaya uygun olarak göndermek hakkında kendi aralarında kontrat yapacaklar ve söz konusu kontratta doğalgazı göndermenin şartlarını gözönünde tutulacaktır.

3. Madde

Tarafların ikisi de bu anlaşmanın gereğince yerine getirilmesi için لازم olabilecek herşeyi tespit edeceklerdir. Bu amaçla, iki ülkenin sorumlu organları özellikle gerekli lisansları ve ruhsatları, yurtlarında kendilerinde yürürlükte olan kanunlara uygun olarak, hiçbir zorluk çıkarmadan vereceklerdir.

4. Madde

Bu anlaşma imzalandığı günden itibaren yürürlüğe girecektir. Ancak tam olarak işlerlik kazanması karşılıklı notalarla belirlenecektir. Anlaşma, doğalgazın gönderilmeye başlandığı günden itibaren 30 (otuz) yıl süresince geçerli olacaktır.

Eğer, taraflardan biri bu anlaşmanın müddeti bitmeden 18 (onsekiz) ay önce feshedilmesi yönünde yazılı bir görüş bildirmezse, anlaşma 5 (beş) yıl daha kendiliğinden uzayacaktır.

1992 yılı Mayıs ayının 1. günü Aşgabat şehrinde her biri Türkçe ve Türkmençe olmak üzere iki nüsha olarak hazırlanmıştır. Her iki nüshanın da geçerlilik derecesi denktir.

Türkiye Cumhuriyeti Adına
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı

S. DEMİREL

Türkmenistan Adına
Türkmenistan Cumhurbaşkanı

S. NIYAZOV

11.01.2000 Salı
Sayı: 23930 (Asıl)

YÜRÜTME VE İDARE BÖLÜMÜ Milletlerarası Andlaşma

**Türkiye Cumhuriyeti ve Türkmenistan Arasındaki Hazar-Geçişli Türkmenistan - Türkiye
- Avrupa Gaz Boru Hattı Projesinin (HGB) İfası ve Türkmenistan'dan Türkiye
Cumhuriyeti'ne Doğal Gaz Satışına İlişkin Anlaşma'nın Onaylanması Hakkında Karar
Karar Sayısı: 99/13776**

Bakanlar Kurulundan

29 Ekim 1998 tarihinde Ankara'da imzalanan ve 3/11/1999 tarihli ve 4466 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan ekli "Türkiye Cumhuriyeti ve Türkmenistan Arasındaki Hazar-Geçişli Türkmenistan - Türkiye - Avrupa Gaz Boru Hattı Projesinin (HGB) İfası ve Türkmenistan'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Doğal Gaz Satışına İlişkin Anlaşma'nın onaylanması; Dışişleri Bakanlığı'nın 1/12/1999 tarihli ve ESGY-I-5753 sayılı yazısı üzerine, 31/5/1963 tarihli ve 244 sayılı Kanunun 3 üncü maddesine göre, Bakanlar Kurulu'nca 10/12/1999 tarihinde kararlaştırılmıştır.

**Süleyman DEMİREL
CUMHURBAŞKANI**

**Bülent ECEVİT
Başbakan**

D.BAHÇELİ Devlet Bak.ve Başb.Yrd.	H.H.ÖZKAN Devlet Bak.ve Başb.Yrd.	M.C.ERSÜMER Enerji ve Tabii Kay. Bak.ve Başb.Yrd.	R.ÖNAL Devlet Bakanı
Prof.Dr.T.TOSKAY Devlet Bakanı	R.K.YÜCELEN Devlet Bakanı V.	Prof.Dr.Ş.S.GÜREL Devlet Bakanı	S.SOMUNCUOĞLU Devlet Bakanı
Y.YALOVA Devlet Bakanı	M.YILMAZ Devlet Bakanı	Prof.Dr.R.MİRZAOĞLU Devlet Bakanı	R.K.YÜCELEN Devlet Bakanı
H.GEMİCİ Devlet Bakanı	Prof.Dr.Ş.ÜŞENMEZ Devlet Bakanı	E.S.GAYDALI Devlet Bakanı	F.ÜNLÜ Devlet Bakanı
Prof.Dr.Ş.ÜŞENMEZ Devlet Bakanı V.	M.A.İRTEMÇELİK Devlet Bakanı	Prof.Dr.H.S.TÜRK Adalet Bakanı	S.ÇAKMAKOĞLU Milli Savunma Bakanı
S.TANTAN İçişleri Bakanı	İ.CEM Dışişleri Bakanı	S.ORAL Maliye Bakanı	M.BOSTANCIOĞLU Milli Eğitim Bakanı
K.AYDIN Bayındırlık ve İskan Bakanı	Doç.Dr.O.DURMUŞ Sağlık Bakanı	Prof.Dr.E.ÖKSÜZ Ulaştırma Bakanı	Prof.Dr.H.Y.GÖKALP Tarım ve Köyişleri Bakanı
Y.OKUYAN Çalışma ve Sos. Güv.Bakanı	A.K.TANRIKULU Sanayi ve Ticaret Bakanı	M.İ.TALAY Kültür Bakanı	
E.MUMCU Turizm Bakanı	Prof.Dr.N.ÇAĞAN Orman Bakanı	F.AYTEKİN Çevre Bakanı	

Türkiye Cumhuriyeti ve Türkmenistan Arasındaki Hazar-Geçişli
Türkmenistan - Türkiye - Avrupa Gaz Boru Hattı Projesinin (HGB)
İfası ve Türkmenistan'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne
Doğal Gaz Satışına İlişkin ANLAŞMA

Türkmenistan ve Türkiye Cumhuriyeti (Türkmenistan ve Türkmenistan Hükümeti, Türkiye Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti bu anlaşma kapsamında bundan sonra müştereken Taraflar, müstakilen ise Türkmen Tarafı ve Türk Tarafı olarak anılacaklardır):

- * Geleneksel dostluk ilişkilerini ve ortak çıkara dayalı ekonomik işbirliğini geliştirmek ve kuvvetlendirmek kararlılığı ile;
- * Türkmenistan - Türkiye - Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi ve Türkmenistan'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Doğal Gaz Satışı hususlarında daha önceki Hükümetlerarası Anlaşmaları ve diğer Mutabakatları ileriye götürmek arzusuyla;
- * Tarafların enerji güvenliği ve ekonomik durumlarını kuvvetlendirme imkanlarını arayarak ve Hazar Geçişli Boru Hattının (HGB) geliştirilmesinin önemini kabul ederek;
- * Gaz boru hattının; tasarımı, yapımı, mülkiyeti ve işletimi ile Türkmen gazının satışı, re-eksport ve transit geçici için yasal ve uygulamaya yönelik şartların oluşturulma ihtiyacı bulunduğunu kabul ederek ve aynı zamanda bu oluşumların tesisini hızlandırmak isteğiyle;
- * Üçüncü tarafların hükümetleri, iş çevreleri ve finans kurumları, aynı zamanda gaz boru hattının tasarımı, yapımı, mülkiyeti, işletimi ve doğal gazın satışı, re-eksportu ile transit geçişi konularında faaliyet gösteren uluslararası kuruluşlar ile işbirliği yapmak ortak arzusuyla,

aşağıdaki hususlarda anlaşmışlardır:

Madde 1.

Taraflar, inşaat ve pazar ihtiyaçlarını dikkate alarak, HGB'nin en hızlı şekilde gerçekleştirilmesi, Türkmenistan'da üretilen doğal gazın Türkiye'ye sevki, Türkiye üzerinden diğer ülkelere transiti, Türkiye'ye satılmak için tahsis olunan miktarın makul olan en kısa sürede yılda 16 milyar/m³'e varacak ve Avrupa'daki pazarlara arz edilen yıllık miktarlar ilave edildiğinde daha fazla artırma olanağı açık olmak üzere 30 yıllık bir süre boyunca yıllık 30 milyar/m³ hacmindeki doğal gaz için gerekli olan bireysel ve karşılıklı eylemlerini koordine etmeye ve yerine getirmeye niyetlidirler.

Türk Tarafı Alım Satım Anlaşmasındaki "Al ya da Öde" taahhüdüne uyma gereği ölçüsünde Türkmen Tarafından satın aldığı doğal gazı re-eksport etme hakkına sahip olacağı hususunda ayrıca mutabakata varılmıştır.
(Bkz. Madde 2 ve 8)

İlave miktarların karşılıklı mutabakata tabi olarak, Türk Tarafınca re-eksport edilebileceği öngörülmektedir.

Her durumda, herhangi bir re-eksportun, Taraflar arasında koordine edileceği ve her iki Tarafın da çıkarlarına hâlel getirmeyeceği hususunda mutabakata varılmıştır.

Madde 2.

Taraflar; aşağıda belirtilen anlaşmaları 30 Mayıs 1999 tarihinden sonra olmamak kaydıyla, Hükümetlerarası seviyede sonuçlandırmak üzere iyi niyetle müzakere edeceklerdir.

- * Türkmen gazının Türkiye üzerinden transit geçişine ilişkin tüm hususlarla birlikte, HGB'ye ilişkin Türk ve Türkmenistan Hükümetleri için müşterek ve müstakil hak ve yükümlülüklerini ortaya koyacak ve HGB'nin başarılı bir şekilde geliştirilmesi, finansmanı, inşası ve işletilmesine yönelik imzalanacak tüm diğer gerekli anlaşmaların da temelini oluşturacak bir Gaz Boru Hattı Anlaşması (GBHA).

- * Türkmen doğal gazının Türkiye Cumhuriyeti'ne satışına ilişkin bütün idari, yasal, finansal ve diğer önemli şartları düzenleyen bir Gaz Alım Satım Anlaşması (GASA).

Taraflar, Hükümetlerarası düzeydeki bu anlaşmalara ilaveten, boru hattının tasarım, yapım, mülkiyet ve kullanımına ilişkin tüm idari, yasal, mali ve diğer önemli koşulları belirleyen bir konsorsiyumun (Konsorsiyum) mümkün olan en kısa sürede oluşturulmasını destekleyeceklerdir.

Bu çabalar doğrultusunda, Taraflar, HGB dahilindeki yabancı yatırımları koruyan ve yetkili devlet organlarınca yatırımcılara belli şartlar altında garanti ve teşvikler sağlayan düzenlemeleri içeren ve boru hattının mülkiyetine sahip olan ve işleten şirketler ile boru hattı güzergahı üzerindeki ülkelerin hükümetleri arasındaki hak ve yükümlülükleri açıklığa kavuşturan Evsahibi Ülke Anlaşmalarının hazırlanması için ellerinden gelen çabayı göstereceklerdir.

Madde 3.

Doğal gaz boru hattının, inşası, mülkiyeti ve işletmesi Konsorsiyuma ait olacaktır. Türkmenistan, Konsorsiyumun oluşturulması için yapılacak görüşmeleri Türk tarafı ile tam bir danışma ve rızası alınmak suretiyle başlatacak ve yürütülecektir.

Tarafların müşterek onayıyla, gaz boru hattının veya boru hattının belirli bölümlerinin inşaat, mülkiyet ve işletmesine ilişkin alternatif modeller de uygulanabilecektir.

Taraflar, projenin fizibilite çalışmasına bağlı olarak, HGB'nin mevcut, sözleşmeye bağlı altyapının veya herhangi bir tevsiatin azami kullanımını sağlaması hususunda mutabıktır.

Madde 4.

Türkmenistan kaynaklı ve HGB yoluyla Türkiye Cumhuriyetine satılacak doğal gaz, satış noktasına (GASA'da tanımlanan) kadar Türkmen Tarafının mülkiyetinde olacaktır. Türkiye Cumhuriyeti topraklarını transit geçen ve diğer ülkelere satılmak üzere tahsis edilen doğal gaz, Türkmen tarafının mülkiyetinde olacaktır.

HGB'nin tüm kapasitesi, Türkmen Tarafınca istendiğinde Türkmen gazının taşınması için kullanılacaktır. Bununla birlikte, HGB'nin nihai kapasitesinin belirlenmesinde, bölgedeki diğer doğal gaz ithalatçısı ve ihracatçısı, ülkelerin ihtiyaçları, Tarafların danışmaları ve Türkmenistan'ın rızasının alınması suretiyle gözönünde bulundurulacaktır.

Doğal gazın taşınmasından dolayı, ilgili Tarafların çıkarlarına halel gelmeyecektir.

Madde 5.

Taraflar, kendi topraklarında doğal gazın serbestçe taşınma ve transit geçişine müsaade etme, taşıma ve transit geçiş faaliyetleri ile ilgili ne şekilde olursa olsun dolaylı ya da dolaysız vergi, royale, ücret, resim, harç, vb. ödemeleri uygulamama konusunda mutabıktır. Bununla beraber aşağıdakiler uygulanacaktır:

- * Boru hattının gerçek maliyetine dayanan adil ve makul boru hattı kullanım tarifeleri;
- * Adil, makul ve denetlenebilir geçiş hakkı maliyetleri;
- * Gerekli onay ve izinlerin alınması için Tarafların ulusal mevzuatları ile uyumlu adil ve makul ücretler;
- * Uygulandığı takdirde, gelir vergisi.

Madde 6.

Türkmenistan'dan Türkiye'ye uzanacak HGB'yi kapsayan ve halihazırda Türkmenistan tarafından yaptırılmakta olan fizibilite çalışmasının sonuçları Türk Tarafına iletilecektir.

Madde 7.

Türk Tarafı, GASA'da; miktarı üzerinde mutabakat sağlanmak ve

detaylandırılmak üzere, ancak Madde 1'de belirtilen 16 milyar/m³'e en kısa sürede ulaşmak kaydıyla, Türkmenistan Tarafından doğal gaz satın almayı taahhüt eder.

Türk Tarafı, GASA'nın tamamlanmasına bağlı olarak, doğal gazın Türkiye Cumhuriyeti'nce Türkmen Tarafından satın alınmasını düzenleyecek ve garanti edecektir.

Türkmen tarafı; HGB vasıtasıyla Türkiye Cumhuriyeti'ne ve üçüncü ülkelere üzerinde anlaşılan miktarlarda gazı teslim etmeyi taahhüt ve garanti eder.

Türk Tarafı, Türkmen Tarafınca diğer ülkelere satış amacı ile yapılan gaz arzının transit geçişini sağlayacağını taahhüt eder. Transit kapasiteleri üzerinde vakti geldiğinde mutabakata varılacaktır. Bu transit haklar, Taraflar birlikte aksini kararlaştırmadıkları sürece, otomatik olarak uzayacak olan ilk 30 (otuz) yıllık dönemi kapsayacaktır.

Madde 8.

Gaz Alım Satım Anlaşması (GASA) Türkmen Tarafından Türk Tarafına doğal gaz satışını sağlayacaktır. GASA'nın hükümleri aşağıdakileri içerecektir.

* Tarihler, miktarlar, teslim noktası, gazın mülkiyeti, fiyat formülü, fiyat revizyonu mekanizması, vergilendirme hükümleri, gazın kalitesi, ödeme koşulları, "Al yada Öde" ve teslimatta temerrüt ve uluslararası ticari anlaşmalarda kabul görmüş diğer şartlar;

* Doğal Gaz Satış Anlaşmaları ile ilgili olarak ortaya çıkan diğer idari-hukuki, mali-ekonomik esaslar, normlar ve karşılıklı yükümlülükler;

Doğal Gaz fiyatlandırılması Amerikan Doları bazında saptanacak ve ödemeler tamamıyla Amerikan Doları ile yapılacaktır. Doğal gaz fiyatı ulusal ve uluslararası fiyatlarla uyumlu, adil ve makul bir bazda olacaktır.

Madde 9.

Taraflar, imkanları dahilinde projenin Türkmenistan'a azami getiriye ve Türkiye'ye en maliyet etkin doğal gaz arzını sağlayacak şekilde gerçekleştirilmesini teminen tüm desteği sağlayacaklardır.

Madde 10.

Taraflar, doğal gazın transit ülkelerden geçişini içeren karşılıklı yarara dayalı şartları öngören anlaşmalara ulaşmak için, bu ülkelerin hükümetleri ile danışmalarda bulunacaklardır.

Madde 11.

5 Ekim 1998 tarihinde Ankara'da imzalanan Protokol çerçevesinde oluşturulan Ortak Çalışma Grubu, aksi kararlaştırılmadığı sürece, en az ayda bir kez olmak kaydıyla düzenli bir şekilde toplanacaktır. Ortak Çalışma Grubunun ilk toplantısı, bu Anlaşmanın imzalanmasından 1 (bir) ay sonra Aşgabat'ta yapılacaktır.

Madde 12.

Taraflar, bu anlaşmadan kaynaklanan sorumluluklarını yerine getirmek için kendi kurumlarını, diğer kuruluş veya şirketleri tayin edebilir ve yetkilendirebilirler. Ancak bu, Tarafları Anlaşma'dan doğan yükümlülüklerini yerine getirmekten alıkoymaz.

Madde 13.

İşbu Anlaşma 29 Ekim 1998 tarihinde Türkmençe, Türkçe, Rusça ve İngilizce olarak ve her biri bir Anlaşan Taraf için olmak kaydıyla her dilde iki orijinal nüsha olarak imzalanmıştır. Metinler arasında herhangi bir uyumsuzluk olması halinde İngilizce metin geçerli olacaktır.

Madde 14.

Bu anlaşma Tarafların ilgili milli prosedürlerinin yerine getirilmesinden sonra yürürlüğe girecektir.

Türkiye Cumhuriyeti adına
Süleyman DEMİREL
Cumhurbaşkanı
Mesut YILMAZ
Başbakan

Türkmenistan adına
Saparmurat Niyazov TÜRKMENBAŞI
Cumhurbaşkanı

26.03.1998 Perşembe
Sayı: 23298 (Asıl)

YÜRÜTME VE İDARE BÖLÜMÜ Milletlerarası Andlaşma

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Enerji Alanında İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Dair Karar Karar Sayısı: 98/10759

Bakanlar Kurulundan

15 Aralık 1997 tarihinde Ankara'da imzalanan ekli "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Enerji Alanında İşbirliği Anlaşması"nın onaylanması; Dışişleri Bakanlığı'nın 26/2/1998 tarihli ve BSGY-I/1025 sayılı yazısı üzerine, 31/5/1963 tarihli ve 244 sayılı Kanunun 3 üncü ve 5 inci maddelerine göre, Bakanlar Kurulu'nda 4/3/1998 tarihinde kararlaştırılmıştır.

Süleyman DEMİREL
CUMHURBAŞKANI

Mesut YILMAZ
Başbakan

B.ECEVİT
Devlet Bak.ve
Başb.Yrd.

İ.SEZGİN
Milli Sav.Bak.ve
Başb.Yrd.

G.TANER
Devlet Bakanı

H.ÖZKAN
Devlet Bakanı

Y.SEÇKİNER
Devlet Bakanı

I.SAYGIN
Devlet Bakanı

Prof.Dr.H.S.TÜRK
Devlet Bakanı

Prof.Dr.S.YILDIRIM
Devlet Bakanı

R.SERDAROĞLU
Devlet Bakanı

M.GÜRDERE
Devlet Bakanı

H.ULUĞBAY
Devlet Bakanı V.

Prof.Dr.A.ANDİCAN
Devlet Bakanı

Y.TOPÇU
Devlet Bakanı V.

M.YILMAZ
Devlet Bakanı

R.ŞAHİN
Devlet Bakanı

B.KARA
Devlet Bakanı

C.KAVAK
Devlet Bakanı

E.AŞIK
Devlet Bakanı

R.K.YÜCELEN
Devlet Bakanı

H.GEMİCİ
Devlet Bakanı

M.BATALLI
Devlet Bakanı

O.SUNGURLU
Adalet Bakanı

M.BAŞESGİOĞLU
İçişleri Bakanı

İ.TALAY
Dışişleri Bakanı V.

Z.TEMİZEL
Maliye Bakanı

H.ULUĞBAY
Milli Eğitim Bakanı

Y.TOPÇU
Bayındırlık ve
İskan Bakanı

H.İ.ÖZSOY
Sağlık Bakanı

N.MENZİR
Ulaştırma Bakanı

R.K.YÜCELEN
Tarım ve Köyşleri
Bakanı V.

H.ÖZKAN
Çalışma ve Sos.
Güv.Bakanı V.

Y.EREZ
Sanayi ve Ticaret
Bakanı

M.C.ERSÜMER
Enerji ve Tabii
Kay.Bakanı

İ.TALAY
Kültür Bakanı

M.C.ERSÜMER
Turizm Bakanı V.

E.TARANOĞLU
Orman Bakanı

Dr.İ.AYKUT
Çevre Bakanı

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu
Hükümeti Arasında Enerji Alanında
İşbirliği Anlaşması

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti (Bundan sonra Taraflar olarak adlandırılacaklardır), ülkelerinde geçerli olan mevzuat gereği eşitlik ve karşılıklı fayda esasına dayanarak ekonomik, bilimsel ve teknik işbirliğini geliştirmeye yönelik karşılıklı arzularından hareketle, enerji alanında ülkeleri arasında uzun süreden beri sürdürülen işbirliğinin başarılı sonuçlarını memnuniyetle kaydederek, enerji alanında işbirliğinin geliştirilmesine yönelik olarak aşağıdaki konularda mutabakata varmışlardır.

MADDE I

Taraflar, her iki ülkenin kuruluşları arasında karşılıklı yarar esasına dayalı olarak diğerlerinin yanısıra, aşağıdaki alanlarda işbirliğini desteklemek ve teşvik etmek hususunda anlaşmışlardır:

- elektrik santralleri ile doğal gaz ve doğal gazla dayalı kimya tesislerinin kurulması,
- doğal gaz boru hatları ve yer altı depolarının inşası ve tevsi,
- petrol rafinerilerinin inşası ve modernizasyonu,
- elektrik enerjisi ve kömür sevkıyatı,
- kömür sanayi tesislerinin modernizasyonu,
- hidroelektrik santrallerinin inşası,
- petrol ve doğal gazın araştırılması, çıkarılması ve işletilmesi.

MADDE II

Taraflar, işbu Anlaşma'nın 1. Maddesi'nde belirtilen alanlarda üçüncü ülkelerde ortak işbirliği yapmak konusunda anlaşmışlardır. Bu amaçla, taraflar Türk ve Rus şirketlerini ortak şirket kurulmasında destekleyeceklerdir.

MADDE III

Taraflar Türkiye'de doğal gaz yakıtlı elektrik santrallerinin inşaatı konularında oluşturulacak konsorsiyumlar içinde Rus Kuruluşlarının (RAO Gazprom) yer almasını tavsiye edeceklerdir.

MADDE IV

Taraflar, Türk ve Rus petrol çıkartma kuruluşlarının ortak olduğu şirketler tarafından üçüncü ülkelerde de üretilecek petrolün sevkı için iki ülke üzerinden geçen boru hatlarının kullanılması ve Tarafların mevcut mevzuatı gereğince bu şirketlere anılan boru hatlarından faydalanma hakkı sağlanması hususunda anlaşmışlardır.

MADDE V

Taraflar, iki ülke arasında nükleer enerji konusundaki işbirliğinin önemini vurgulayarak,

- Nükleer Enerjinin Barışçı Amaçlarla Kullanımı Alanında Hükümetlerarası İşbirliği Anlaşması'nın mümkün olan en kısa sürede imzalanması,
- Nükleer Kazaların Erken Bildirimine İlişkin Hükümetlerarası Anlaşma'nın sonuçlandırılması amacıyla sürdürülen çalışmaların hızlandırılması, hususlarında görüş birliğine varmışlardır.

MADDE VI

İşbu Anlaşma ile öngörülmemiş olan diğer hususlarda, iki ülke arasında imzalanmış olan 8 Ekim 1937 tarihli "Ticaret ve Seyrisefain Muahedenamesi", değişiklikleri ile beraber 8 Ekim 1937 tarihli "Ticaret ve Tediye Anlaşması" ve 20 Mayıs 1982 tarihli "Ödemelerde Serbest Döviz Sistemine Geçilmesine İlişkin Protokol"un hükümleri geçerli sayılacaktır.

MADDE VII

İşbu Anlaşma'nın hükümlerinin uygulanmasının izlenmesi Türk-Rus Hükümetlerarası Karma Ekonomik Komisyonu tarafından yapılacaktır.

MADDE VIII

İşbu Anlaşma, Tarafların Anlaşma'nın yürürlüğe girmesi için gerekli ulusal prosedürlerin yerine getirildiğini birbirlerine diplomatik kanallardan yazılı olarak bildirdikleri tarihte yürürlüğe girecektir.

12.05.1998 Salı
Sayı: 23340 (Asıl)

YÜRÜTME VE İDARE BÖLÜMÜ Milletlerarası Andlaşma

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Rus Doğal Gazının Karadeniz Altından Türkiye Cumhuriyeti Sevkiyatına İlişkin Anlaşmanın Onaylanması Hakkında Karar Karar Sayısı: 98/10995

Bakanlar Kurulundan

15 Aralık 1997 tarihinde Ankara'da imzalanan ve 1/4/1998 tarihli ve 4357 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan ekli "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Rus Doğal Gazının Karadeniz Altından Türkiye Cumhuriyeti'ne Sevkiyatına İlişkin Anlaşma'nın onaylanması; Dışişleri Bakanlığı'nın 28/4/1998 tarihli ve ESGY-I-2215 sayılı yazısı üzerine, 31/5/1963 tarihli ve 244 sayılı Kanunun 3 üncü maddesine göre, Bakanlar Kurulu'nca 30/4/1998 tarihinde kararlaştırılmıştır.

Süleyman DEMİREL
CUMHURBAŞKANI

Mesut YILMAZ
Başbakan

B.ECEVİT Devlet Bak.ve Başb.Yrd.	İ.SEZGİN Milli Sav.Bak.ve Başb.Yrd.	G.TANER Devlet Bakanı	H.ÖZKAN Devlet Bakanı
Y.SEÇKİNER Devlet Bakanı	İ.SAYGIN Devlet Bakanı	Prof.Dr.H.S.TÜRK Devlet Bakanı	Prof.Dr.S.YILDIRIM Devlet Bakanı
R.SERDAROĞLU Devlet Bakanı	M.GÜRDERE Devlet Bakanı	Prof.Dr.Ş.GÜREL Devlet Bakanı	Prof.Dr.A.ANDİCAN Devlet Bakanı
Dr.İ.ÇELEBİ Devlet Bakanı	M.YILMAZ Devlet Bakanı	N.MENZİR Devlet Bakanı V.	B.KARA Devlet Bakanı
C.KAVAK Devlet Bakanı	E.AŞIK Devlet Bakanı	R.K.YÜCELEN Devlet Bakanı	H.GEMİCİ Devlet Bakanı
M.BATALLI Devlet Bakanı	O.SUNGURLU Adalet Bakanı	M.BAŞESGİOĞLU İçişleri Bakanı	İ.CEM Dışişleri Bakanı
Z.TEMİZEL Maliye Bakanı	H.ULUĞBAY Milli Eğitim Bakanı	Y.TOPÇU Bayındırlık ve İskan Bakanı	H.İ.ÖZSOY Sağlık Bakanı
N.MENZİR Ulaştırma Bakanı	M.TAŞAR Tarım ve Köyişleri Bakanı	Prof.Dr.N.ÇAĞAN Çalışma ve Sos. Güv.Bakanı	
Y.EREZ Sanayi ve Ticaret Bakanı	M.C.ERSÜMER Enerji ve Tabii Kay.Bakanı	İ.TALAY Kültür Bakanı	
İ.GÜRDAL Turizm Bakanı	E.TARANOĞLU Orman Bakanı	Dr.İ.AYKUT Çevre Bakanı	

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti
Arasında Rus Doğal Gazının Karadeniz Altından Türkiye
Cumhuriyeti'ne Sevkiyatına İlişkin Anlaşma

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti (bundan sonra Taraflar olarak adlandırılacaktır) eşitlik esasına ve karşılıklı yararlar dayalı işbirliği ilkelerini esas alarak, iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin daha da geliştirilmesi ve Türkiye'ye doğal gaz sağlanması amacıyla, aşağıdaki konularda mutabakata varmışlardır:

MADDE 1

Rus tarafı, aşağıda yıllar itibarıyla belirtilen miktarlardaki Rus doğal gazının Karadeniz altından geçirilecek boru hattı ile Türkiye'ye teslimatını sağlayacak, Türk tarafı ise anılan gazın alımını gerçekleştirecektir.

YIL	SEVKİYAT MİKTARI (milyar m3)
-----	-----
2000	0,5
2001	4,0
2002	8,0
2003	10,0
2004	12,0
2005	12,0
2006	14,0
2007-2025	16,0/yıllık

Daha önce varılan mutabakatlar çerçevesinde, Rusya Federasyonu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne sevk edilmesi üstlenilen, 18 Eylül 1984 tarihli Hükümetlerarası Anlaşma ve 14 Şubat 1986 tarih ve 2102-39 sayılı kontrata göre 6 milyar m3 doğal gaz ile 10 Aralık 1996 tarih ve 643/00157629/210286 sayılı kontrata göre 8 milyar m3 doğal gaza ilaveten, yukarıda belirtilmiş olan miktarlardaki doğal gaz Türkiye'ye teslim edilecektir.

İşbu Anlaşma'ya göre, doğal gaz sevkiyatı, Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu'nun yürürlükteki mevzuatına ve 8 Ekim 1937 tarihli "Ticaret ve Seyrisefain Muahedenamesi", bilahare ilave edilen maddeler de dahil olmak üzere 8 Ekim 1937 tarihli "Ticaret ve Tediye Anlaşması" ve son olarak iki ülke arasında 20 Mayıs 1982 tarihinde imzalanan "Ödemelerde Serbest Döviz Sistemine Geçilmesine İlişkin Protokol" uyarınca gerçekleştirilecektir.

MADDE 2

Rusya Federasyonu'ndan Türkiye'ye Karadeniz altından döşenecek boru hattı ile ilave 16 milyar m3 doğal gaz teslimatının teknik, ticari, idari ve uygulama koşulları, işbu Anlaşma ve 29 Ağustos 1997 tarihli Rus doğal gazının Karadeniz altından Türkiye'ye teslimatına ilişkin İşbirliği Anlaşması çerçevesinde, "BOTAŞ" ve "VEP Gazexport-RAO Gazprom" arasında imzalanan alım-satım kontratı ile belirlenecektir.

Taraflar, kontratın yerine getirilmesi için tüm şartların ve işbu Anlaşmanın 1. Maddesinde belirtilen hacimlerde doğal gaz teslimatının sağlanması hususunda kararlı olduklarını teyit etmişlerdir.

MADDE 3

Taraflar, Rusya Federasyonu'nun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin topraklarında ve karasularında doğal gaz boru hattının inşa edilmesi ve bu hattın işletilmesi için, yürürlükteki mevzuat ve uluslararası anlaşmalar çerçevesinde gerekli hukuki ve idari düzenlemelerin yapılması hususunda yardımcı olacaklardır.

Söz konusu doğal gaz boru hattı, Rusya Federasyonu'nun topraklarında ve Karadeniz altında "RAO Gazprom" tarafından, Türkiye Cumhuriyeti'nin topraklarında ise, yine RAO Gazprom'un ana inşaat şirketi ve Türk şirketleri ile oluşturulan bir konsorsiyum tarafından inşa edilecektir.

MADDE 4

Rusya Federasyonu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne sevk edilen doğal gaz, Tarafların karşılıklı mutabakatı olmaksızın üçüncü ülkelere ihraç edilmeyecektir.

MADDE 5

Taraflar, Türkiye'ye teslim edilecek doğal gaz miktarının artırılması ve her iki tarafın ortak çıkarları doğrultusunda üçüncü ülkelere de sevk edilmesi imkanlarının araştırılması hususunda görüş birliğine varmışlardır.

MADDE 6

Rus tarafı, işbu Anlaşma'nın yükümlülüklerinin yerine getirilmesi ile ilgili olarak "RAO Gazprom"u görevlendirmiştir.

MADDE 7

İşbu Anlaşma hükümlerinin yorumlanması ve uygulanmasına ilişkin uyuşmazlıklar, Taraflar arasında yapılacak danışmalar yoluyla çözümlenecektir.

MADDE 8

İşbu Anlaşma'nın sona ermesi halinde, Anlaşma hükümleri, Anlaşma'nın geçerlilik süresi içinde yapılmış ancak yükümlülükleri yerine getirilmemiş sözleşmelere uygulamaya devam edecektir.

MADDE 9

İşbu Anlaşma, Tarafların Anlaşma'nın yürürlüğe girmesi için gerekli ulusa prosedürlerin yerine getirildiğini birbirlerine diplomatik kanallardan bildirdikleri tarihte yürürlüğe girecek ve 31 Aralık 2025 tarihine kadar yürürlükte kalacaktır.

İşbu Anlaşma, bu sürenin bitiminden en az dört yıl önce Taraflardan biri Anlaşma'yı sona erdirmek istediğini yazılı olarak bildirmediği, kendiliğinde beşer yıllık süreler için yenilenmiş olacaktır.

Ankara'da, 15 Aralık 1997 tarihinde her ikisi de aynı derecede geçerli olmak üzere, Türkçe ve Rusça dillerinde iki orijinal kopya olarak imzalanmıştır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
HÜKÜMETİ ADINA

RUSYA FEDERASYONU
HÜKÜMETİ ADINA

26.07.2000 Çarşamba
Sayı: 24121 (Asıl)

Milletlerarası Andlaşma

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Rus
Doğal Gazının Karadeniz Altından Türkiye Cumhuriyeti'ne Sevkiyatına İlişkin
Protokol'un Onaylanması Hakkında Karar Karar Sayısı: 2000/974

Bakanlar Kurulundan

27 Kasım 1999 tarihinde Moskova'da imzalanan ve 2/6/2000 tarihli ve 4573 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan ekli "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Rus Doğal Gazının Karadeniz Altından Türkiye Cumhuriyetine Sevkiyatına İlişkin 15 Aralık 1997 Tarihli Anlaşmaya Ek Protokol'un onaylanması; Dışişleri Bakanlığı'nın 21/6/2000 tarihli ve ESGY-I-3395 sayılı yazısı üzerine, 31/5/1963 tarihli ve 244 sayılı Kanunun 3 üncü maddesine göre, Bakanlar Kurulu'nca 26/6/2000 tarihinde kararlaştırılmıştır.

Ahmet Necdet SEZER
CUMHURBAŞKANI

Bülent ECEVİT
Başbakan

D.BAĞÇELİ Devlet Bak.ve Başb.Yrd.	H.H.ÖZKAN Devlet Bak.ve Başb.Yrd.	M.C.ERSÜMER Enerji ve Tabii Kay. Bak.ve Başb.Yrd.	M.İ.TALAY Devlet Bakanı V.
A.K.TANRIKULU Devlet Bakanı V.	Y.YALOVA Devlet Bakanı V.	M.BOSTANCIOĞLU Devlet Bakanı V.	F.BAL Devlet Bakanı
Y.YALOVA Devlet Bakanı	M.YILMAZ Devlet Bakanı	Prof.Dr.R.MİRZAOĞLU Devlet Bakanı	R.K.YÜCELEN Devlet Bakanı
H.GEMİCİ Devlet Bakanı	Prof.Dr.Ş.ÜŞENMEZ Devlet Bakanı	E.S.GAYDALI Devlet Bakanı	H.GEMİCİ Devlet Bakanı V.
F.BAL Devlet Bakanı V.	Prof.Dr.H.S.TÜRK Adalet Bakanı	Prof.Dr.R.MİRZAOĞLU Milli Savunma Bakanı V.	S.TANTAN İçişleri Bakanı
H.H.ÖZKAN Dışişleri Bakanı V.	S.ORAL Maliye Bakanı	M.BOSTANCIOĞLU Milli Eğitim Bakanı	K.AYDIN Bayındırlık ve İskan Bakanı
Doç.Dr.O.DURMUŞ Sağlık Bakanı	Prof.Dr.E.ÖKSÜZ Ulaştırma Bakanı	Prof.Dr.Ş.ÜŞENMEZ Tarım ve Köyişleri Bakanı V.	
Y.OKUYAN Çalışma ve Sos. Güv.Bakanı	A.K.TANRIKULU Sanayi ve Ticaret Bakanı	M.İ.TALAY Kültür Bakanı	
E.MUMCU Turizm Bakanı	F.AYTEKİN Orman Bakanı V.	F.AYTEKİN Çevre Bakanı	

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti
Arasında Rus Doğal Gazının Karadeniz Altından
Türkiye Cumhuriyeti'ne Sevkiyatına İlişkin
15 Aralık 1997 Tarihli Anlaşmaya Ek
PROTOKOL

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Rusya Federasyonu Hükümeti, bundan böyle "Taraflar" olarak anılacaktır,

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Rus Doğal Gazının Karadeniz Altından Türkiye Cumhuriyeti'ne Sevkiyatına İlişkin 15 Aralık 1997 tarihli Anlaşma'nın (bundan böyle "Anlaşma" olarak anılacaktır) uygulanması sırasında karşılıklı işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla,

Aşağıdaki hususlarda anlaşmışlardır:

Madde - 1

1. Anlaşma'da öngörüldüğü üzere, Türkiye Cumhuriyeti'ne doğal gaz arzı, Rusya Federasyonu'nun Stavropol bölgesindeki İzobilnoe kasabasından, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Samsun şehrine, Karadeniz su alanının altından Mavi Akım Ana Gaz Boru Hattı (bundan böyle Ana Gaz Boru Hattı olarak anılacaktır) vasıtasıyla yapılacaktır.

2. Ana Gaz Boru Hattı'nın, Rusya Federasyonu'nun Krasnodar bölgesindeki Beregovoy kasabasından (bir kompresör istasyonu dahil), Karadeniz su alanı yoluyla ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ülkesi içinde Samsun bölgesindeki Türk gaz şebekesine bağlanacağı noktaya kadar (bundan böyle "Deniz Kısmı" olarak adlandırılacaktır) olan kısmının inşaatı ve işletmesi OAO Gazprom tarafından iyi niyetle kurulacak bir şirket (bundan böyle "Şirket" olarak adlandırılacaktır) vasıtasıyla yürütülecektir.

3. Şirket, boru hattının "Deniz Kısmı'nın sahibi olacaktır.

4. Rusya Federasyonu ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yürütülen etkinliklere ilişkin olarak, Şirket, ABD doları üzerinden tutacağı hesaplarını ve mali raporlarını, muhasebe dönemi sonundaki döviz kurunu kullanarak ulusal para cinsinden yeniden hesaplayacaktır. Şirketin, Anlaşmaya taraf devletlerin sınırları içinde gerçekleştirdiği faaliyetlere ilişkin kayıtları, vergilendirme için, ABD doları ve ulusal para cinsinden sunulacaktır.

Madde - 2

Anlaşma'ya göre ve OOO Gazexport/OAO Gazprom ve BOTAŞ arasındaki, 15 Aralık 1997 tarihli Doğal Gaz Alım ve Satım Sözleşmesi'ne (bundan böyle "sözleşme" olarak adlandırılacaktır) uygun olarak Ana Gaz Boru Hattından toplam gaz miktarını asıl arzeden Gazexport/OAO Gazprom'dur.

Madde - 3

1. Ana Gaz Boru Hattı'nın inşaatı ve işletmesiyle ilgili hukuki ve ekonomik yardım sağlamak amacıyla Rusya Federasyonu:

a) Ana Gaz Boru Hattı'nın inşaatını doğrudan yürüten müteahhit ve taşeronları, Ana Gaz Boru Hattı'nın Rusya Federasyonu'nun münhasır ekonomik bölgesi, karasuları ve topraklarındaki inşaatıyla doğrudan ilgili, halen uygulanan ve gelecekte uygulanabilecek, varlık (gayrimenkul) vergisi, katma değer vergisi, yol fon vergileri ve ücretleri ile diğer benzeri vergiler ve ücretlerden, ayrıca, Ana Gaz Boru Hattı'nın Rusya Federasyonu'nun münhasır ekonomik bölgesi içindeki (12 millik alanın dışındaki) Deniz Kısmı'nın inşaatı ile doğrudan ilgili yabancı kuruluşları kazanç (gelir) üzerinden alınan vergilerden,

b) Ana Gaz Boru Hattı'nın bakım ve onarımını doğrudan yürüten kuruluşları 31 Aralık 2015'e kadar olan dönem boyunca, Ana Gaz Boru Hattı'nın bakım ve onarımı ile doğrudan ilgili, halen uygulanan ve gelecekte uygulanabilecek, varlık (gayrimenkul) vergisi, katma değer vergisi, yol fon vergileri ve ücretleri ve diğer benzeri vergiler ve ücretlerden muaf tutacaktır.

2. Gemiler, ekipman, parçalar, yedek parçalar ve diğer mallar (tüketim vergisine tabi tutulabilenler hariç) dahil olmak üzere, Ana Gaz Boru Hattı'nın inşaatı, işletilmesi, bakım ve onarımı amacıyla Rusya Federasyonu'nun gümrük sınırlarını geçen teknik nitelikteki malzeme kalemleri, 31 Aralık 2007 tarihine kadar olan dönem için gümrük işlemleri için alınan ücretler hariç, vergiler, ücretler, gümrük resimleri ve diğer benzeri harçlardan muaf olacaktır. Bahsedilen kalemler amaç dışı kullanıldığı takdirde veya daha sonra satılmaları halinde yürürlükteki genel uygulamaya uygun olarak gümrük resimleri, vergiler, ücretler ve diğer benzeri harçlara tabi olacaktır.

Madde - 4

Şirketin Ana Gaz Boru Hattı'nın Deniz Kısmı'na ilişkin faaliyetleri sadece Rusya Federasyonu'nda vergilendirmeye tabi olacaktır.

Madde - 5

1. Rusya Federasyonu, Şirketi, Anlaşma'nın yürütülmesi ile doğrudan ilgili, halen uygulanan veya gelecekte uygulanabilecek varlık (gayrimenkul) vergisi, katma değer vergisi, yol fon vergileri ve ücretleri ile diğer benzeri vergiler ve ücretlerden muaf tutacaktır.

2. Şirket, taşınan doğal gazın her 1000 metreküpü için 0,1 ABD doları tutarında sabit bir miktar üzerinden Rusya Federasyonu vergi sisteminin bir parçası olan kazanç (gelir) vergisini aylık olarak ödeyecektir.

Madde - 6

Rusya Federasyonu, Anlaşma uyarınca Ana Gaz Boru Hattı vasıtasıyla iletilen Rus doğal gaz arzı ile doğrudan ilgili faaliyetler çerçevesinde, OAO Gazprom ve OOO Gazexport'u, doğal gaz üzerindeki katma değer vergisi ve ihracat gümrük vergileri dahil olmak üzere, yatırımın tamamen geri ödenmesi için gelecek dönem boyunca fakat 31 Aralık 2015'den daha geç olmamak üzere, yol fon vergileri ve ücretlerden muaf tutacaktır.

Anlaşma'ya göre ihraç edilen Rus doğal gazının tümü üzerindeki satış vergileri, OAO Gazprom tarafından, yatırımın tamamen geri ödenmesi için gelecek dönem boyunca, fakat 31 Aralık 2015'den daha geç olmamak üzere, Samsun şehrinde satılan doğal gazın yürürlükteki fiyatı 1000 metreküp için 65 ABD dolarını aşmadığı sürece, doğal gazın 1000 metreküpü için 2 (iki) ABD doları üzerinden, Samsun şehrinde satılan doğal gazın yürürlükteki fiyatı yukarıda belirtilen seviyeyi aştığı sürede ise, satılan doğal gazın 1000 metreküpü için yürürlükteki fiyatıyla 65 ABD doları arasındaki farkın yüzde 30'u artı 2 (iki) ABD doları üzerinden ödenecektir. Yukarıda belirtilen dönemin sona ermesiyle, satış vergileri yürürlükteki genel usullere uygun olarak ödenecektir.

Madde - 7

Ana Gaz Boru Hattı Deniz Kısmının inşaatı ve işletmesiyle ilgili yasal ve ekonomik yardım sağlamak üzere Türkiye Cumhuriyeti, gümrük işlemleri için alınan gümrük ücretleri hariç:

- a) İnşaat süresince Ana Gaz Boru Hattı ile doğrudan ilgili inşaat faaliyetlerini;
- b) 31 Aralık 2015'e kadar olan dönem için Ana Gaz Boru Hattı'nın bakım ve onarımını;
- c) Doğal gazın Ana Gaz Boru Hattı yoluyla taşınmasını (Madde 4'e halel getirmeksizin);
- d) Doğal gazın Ana Gaz Boru Hattı yoluyla Samsun bölgesindeki Türk gaz şebekesine bağlanacağı ve Türkiye'ye ithal edilmiş sayılacağı bu noktaya kadar arzını;
- e) 31 Aralık 2007'ye kadar olan dönemde Ana Gaz Boru Hattı'nın inşaatı, bakımı ve onarımı için kullanılan gemiler, borular, ekipman ve teknik nitelikli herhangi bir malzeme vb. malların ithalini; vergiler ve resimlerden muaf tutacaktır.

Madde - 8

Taraflar, kendi Devletlerinin egemenlikleri altındaki alanlardaki gaz boru hattının inşaatı ve işletmesi ile ilgili işlerin zamanında gerçekleştirilmesi için gereken koşulları sağlamak amacıyla ellerinden gelen herşeyi yapacak ve gerekli tüm izin ve ruhsatları en etkin biçimde sağlayacaklardır.

Madde - 9

Taraf ülkelerin yeni vergiler ve/veya harç ve ücretler koyan, vergileri, gümrük resimlerini ve diğer harçları artıran veya vergi ya da ücret ödeyenlerin durumlarını güçleştiren yasal faaliyetleri, vergi rejimi bu Protokol ile belirlenen kuruluşların faaliyetlerinin Ana Gaz Boru Hattı'nın inşaatı, bakımı, onarımı ve işletmesi ile Rus doğal gazının arzı ve taşınması ile ilgili olan bölümüne uygulanmayacaktır.

Madde - 10

Bu Protokol kapsamına girmeyen hususlarda Anlaşma hükümleri geçerlidir. 15 Aralık 1997 tarihinde imzalanan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması'nın hükümleri, bu Protokol çerçevesinde yürütülen faaliyetlere uygulanacaktır.

Madde - 11

İşbu Protokol, 15 Aralık 1997 tarihinde imzalanan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması'nın yürürlüğe girmesini takiben, bu Protokol'un yürürlüğe girmesi için Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu yasalarında öngörülen iç işlemlerin tamamlandığına ilişkin bildirimlerin teati edildiği tarihte yürürlüğe girecektir.

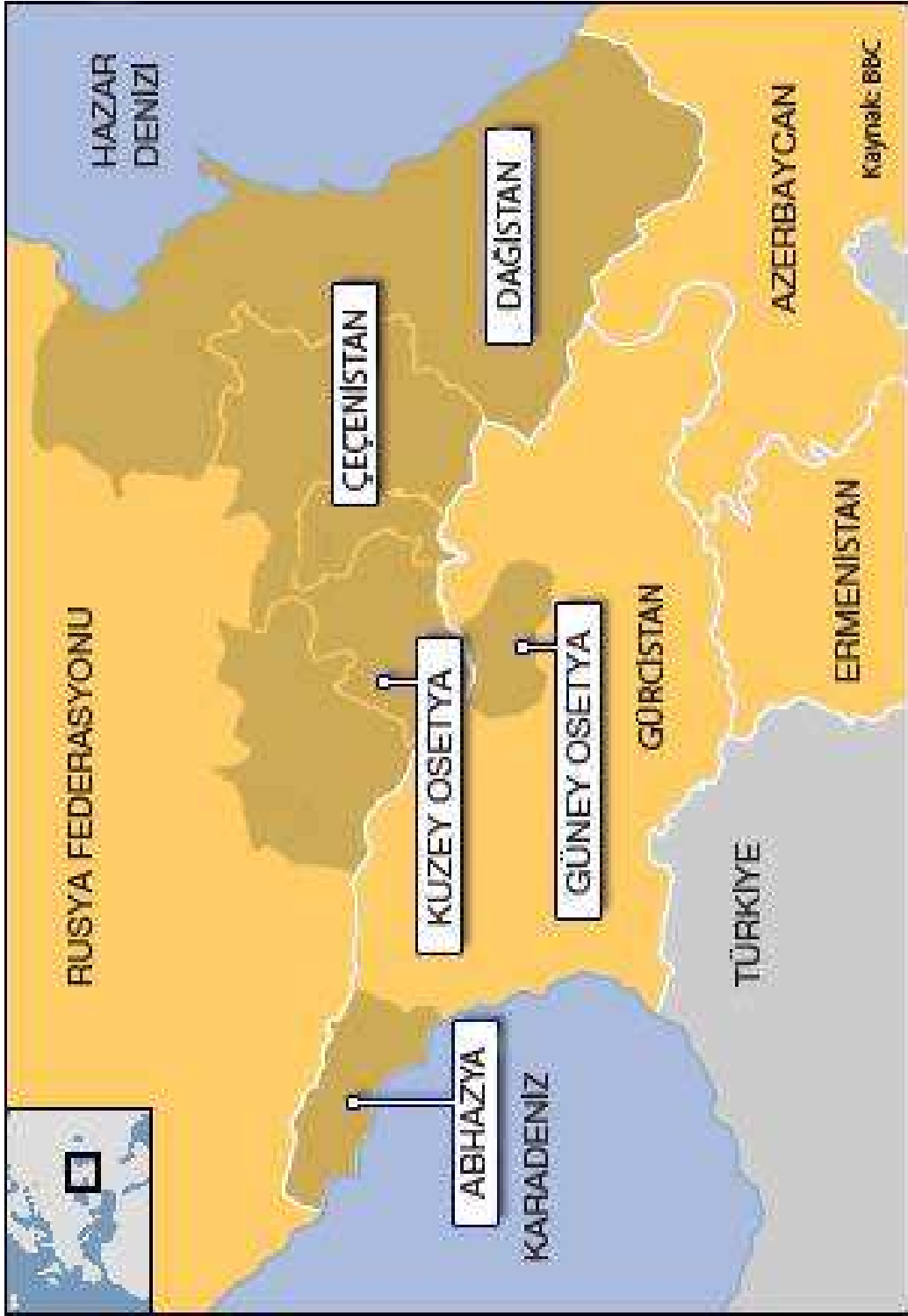
Moskova'da 27 Kasım 1999 tarihinde her üç metin de aynı derecede geçerli olmak üzere Rusça, Türkçe ve İngilizce dillerinde ikişer kopya olarak imzalanmıştır. Herhangi bir farklılık durumunda yorum için İngilizce metin geçerli olacaktır.

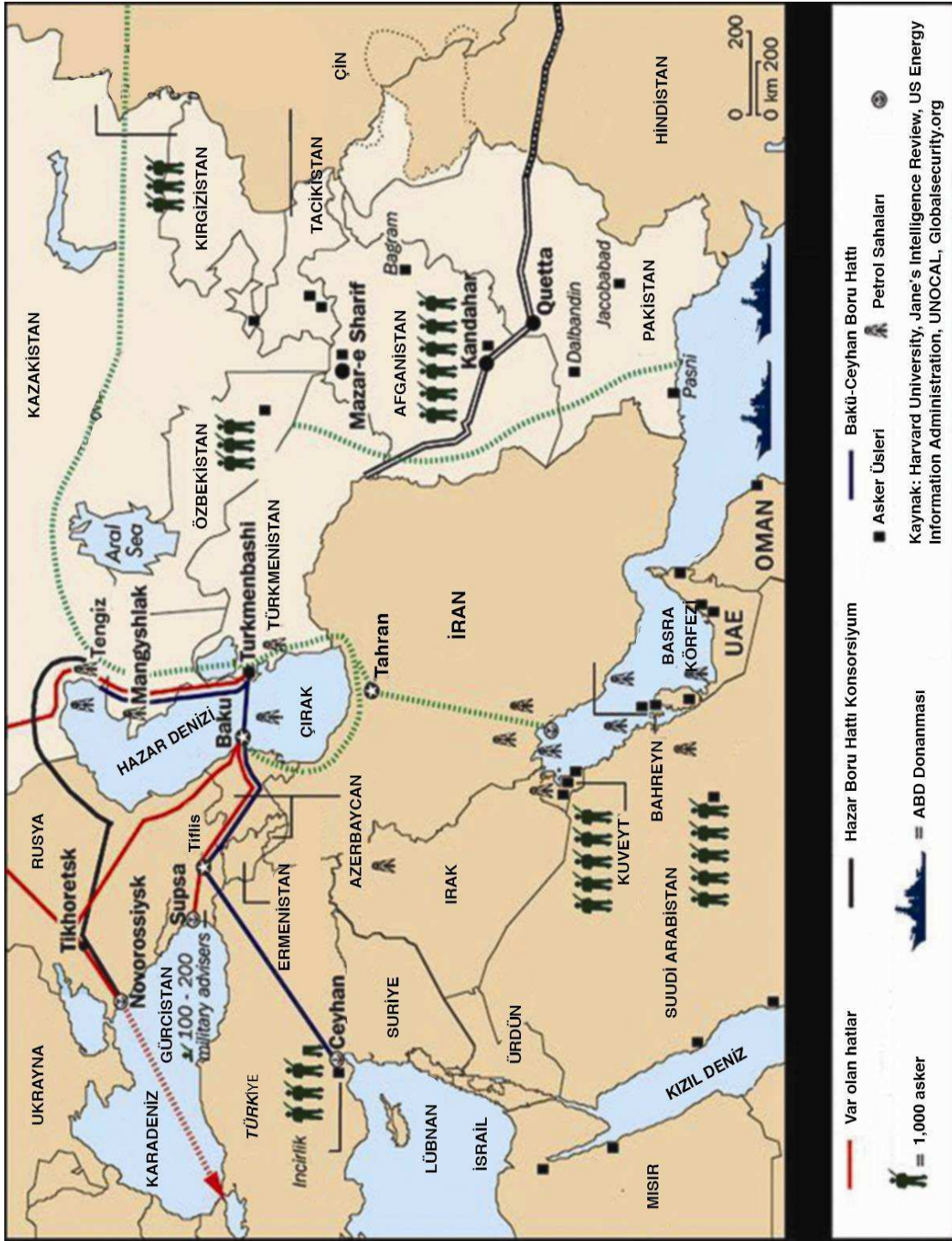
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti
Adına

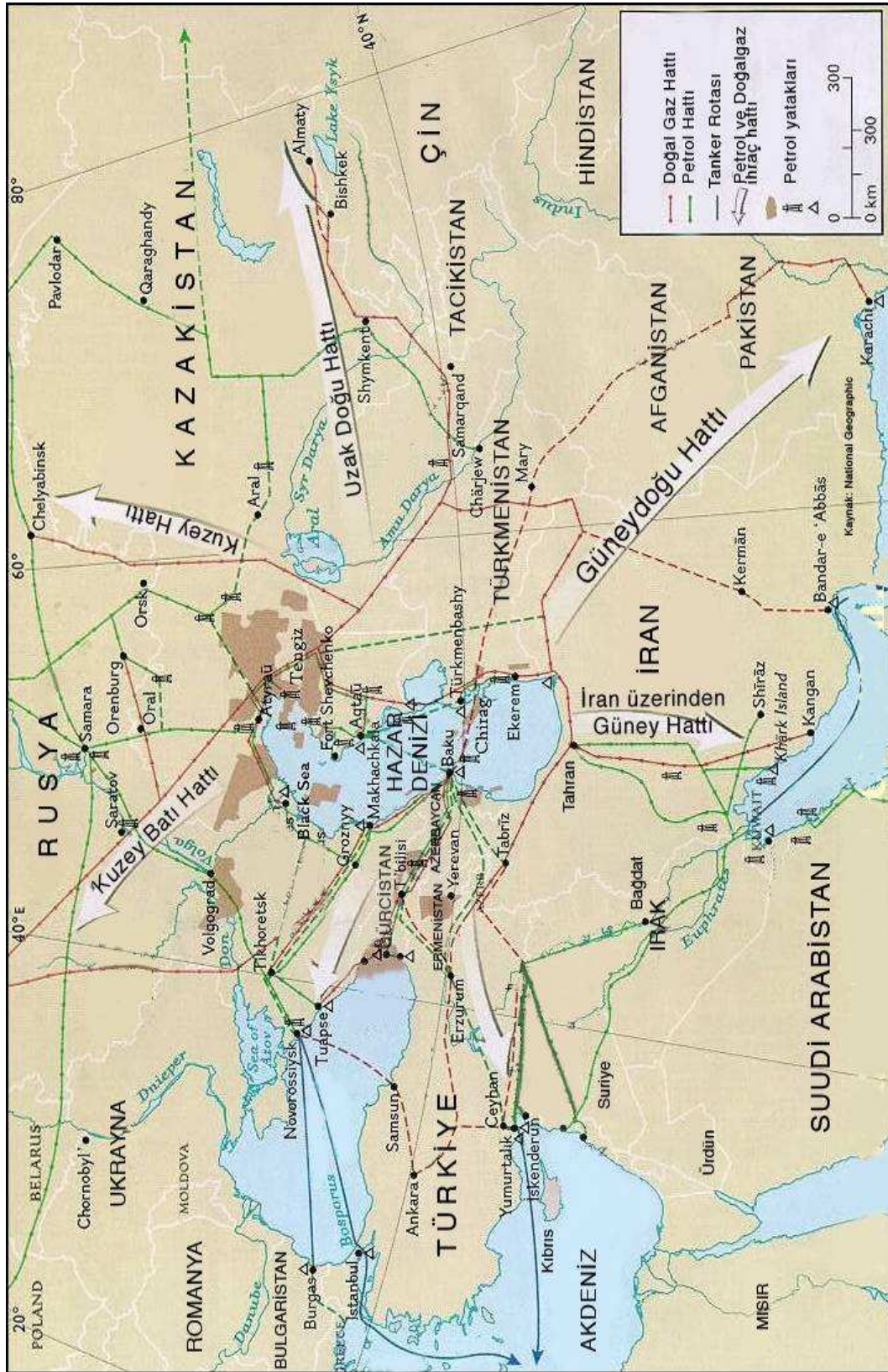
Rusya Federasyonu Hükümeti
Adına

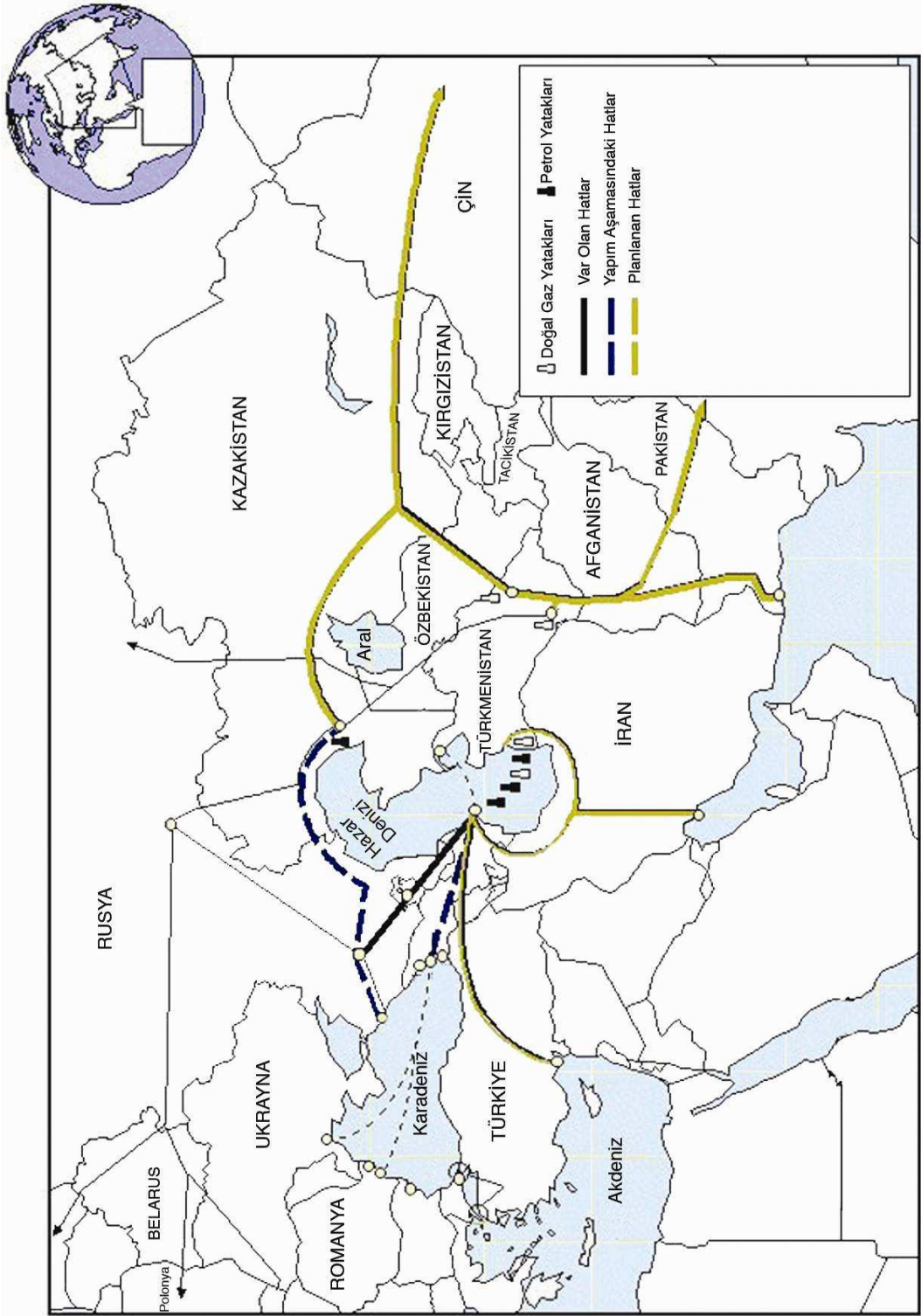
HARİTALAR

Kaynak: www.theodossier.org

